

ISSN: 1814 - 6961
E-ISSN: 2788-9718

ОТАН ТАРИХЫ

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

Үш айда бір рет шығатын ғылыми журнал
2022, № 4 (100)

4 /2022

Құрылтайшы:

Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғарғы білім министрлігі
Ғылым Комитеті
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты

Бас редакторы:

Қабылдинов Зиябек Ермұханұлы

Редакциялық алқа:

Абдырахманов Т.А. (Бішкек, Қырғызстан), Аблажей Н.Н. (Новосибирск, Ресей), Аяған Б.Г. (Астана, Қазақстан), Әбусейітова М.Х. (Алматы, Қазақстан), Әбіл Е.А. (Астана, Қазақстан), Әжіғали С. (Алматы, Қазақстан), Әлімбаев Н. (Алматы, Қазақстан), Жұмағұлов Қ.Т. (Алматы, Қазақстан), Көмеков Б.Е. (Астана, Қазақстан), Кудряченко А.И. (Киев, Украина), Любичанковский С.В. (Орынбор, Ресей), Мұқтар Ә. (Атырау, Қазақстан), Петер Финке (Цюрих, Швейцария), Смағұлов О.С. (Астана, Қазақстан), Сыдықов Е.Б. (Астана, Қазақстан), Уяма Томохико (Саппоро, Жапония)

Жауапты редактор:

Құдайбергенова Айжамал Ибрагимқызы

Ғылыми редактор:

Қозыбаева Махаббат Мәлікқызы

Жауапты хатшы

Мурзаходжаев Қуаныш Мәдиұлы

Техникалық хатшылар:

Зікірбаева В.С., Черепанов Т.К.

Редакцияның мекен-жайы:

050100, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көшесі, 28
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
«Отан тарихы» журналының редакциясы

Сайтқа сілтеме: <https://otan.history.iie.kz>

Тел.: +7 (727) 272-46-54.

E-mail: otanhistory@gmail.com.

Журнал Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде
1998 ж. 9 наурызда тіркеліп, N 158-ж куәлігіне ие болды.

Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және басқа да көшірмелерге
түсіргенде міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.

Учредитель:

Министерство Науки и высшего образования Республики Казахстан
Комитет Науки
Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова

Главный редактор:

Кабульдинов Зиябек Ермуханович

Редакционная коллегия:

Абдырахманов Т.А. (Бишкек, Кыргызстан), Аблажей Н.Н. (Новосибирск, Россия), Аяган Б.Г. (Астана, Казахстан), Абусейтова М.Х. (Алматы, Казахстан), Абил Е.А. (Астана, Казахстан), Ажигали С. (Алматы, Казахстан), Алимбай Н. (Алматы, Казахстан), Жумагулов К.Т. (Алматы, Казахстан), Кумеков Б.Е. (Астана, Казахстан), Кудряченко А.И. (Киев, Украина), Любичанковский С.В. (Оренбург, Россия), Мухтар А. (Атырау, Казахстан), Петер Финке (Цюрих, Швейцария), Смагулов О.С. (Астана, Казахстан), Сыдыков Е.Б. (Астана, Казахстан), Уяма Томохико (Саппоро, Япония)

Ответственный редактор

Кудайбергенова Айжамал Ибрагимовна

Научный редактор

Козыбаева Махаббат Маликовна

Ответственный секретарь

Мурзаходжаев Куаныш Мадиевич

Технический секретарь

Зикирбаева В.С., Черепанов Т.К.

Адрес редакции:

050100, Республика Казахстан, г. Алматы, ул. Шевченко, 28
Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова
Редакция журнала «Отечественная история»

Ссылка на сайт: <https://otan.history.iie.kz>

Тел.: +7 (727) 272-46-54.

E-mail: otanhistory@gmail.com.

Журнал в Министерстве информации и общественного согласия Республики Казахстан
Зарегистрирована 9 марта 1998 г., имеет свидетельство N 158-Ж.

При перепечатке статей, съемке на микрофильмах и других копиях обязательно
делается ссылка на журнал.

Founder:

Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan Committee of Science
Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov

Chief editor

Kabuldinov Ziyabek Yermukhanovich

Members of editorial board:

Abdyrakhmanov T.A. (Bishkek, Kyrgyzstan), Ablazhey N.N. (Novosibirsk, Russia), Ayagan B.G. (Astana, Kazakhstan), Abuseitova M.H. (Almaty, Kazakhstan), Abil E.A. (Astana, Kazakhstan), Azhigali S. (Almaty, Kazakhstan), Alimbay N. (Almaty, Kazakhstan), Zhumagulov K.T. (Almaty, Kazakhstan), Kumekov B.E. (Nur-Sultan, Kazakhstan), Kudryachenko A.I. (Kiev, Ukraine), Lyubichankovsky S.V. (Orenburg, Russia), Mukhtar A. (Atyrau, Kazakhstan), Peter Finke (Zurich, Switzerland), Smagulov O.S. (Astana, Kazakhstan), E.B. Sydykov (Astana, Kazakhstan), Uyama Tomohiko (Sapporo, Japan)

Executive Editor

Kudaibergenova Aizhamal Ibragimovna

Scientific Editor

Kozybayeva Makhabbat Malikovna

Executive Secretary

Murzakhodzhayev Kuanysh Madievich

Technical secretary

Zikirbayeva V.S., Cherepanov T.K.

Editorial office address:

050100, Republic of Kazakhstan, Almaty, Shevchenko str., 28
Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov
Editorial board of the magazine «History of the homeland»

Link to the website: <https://otan.history.iie.kz>

Tel.: +7 (727) 272-46-54.

Email address: otanhistory@gmail.com .

Journal in the Ministry of Information and public consent of the Republic of Kazakhstan
registered on March 9, 1998, has certificate No. 158-Zh.

When reprinting articles, shooting on microfilm and other copies,
a link to the magazine is necessarily made.

**ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
SOURCE STUDING AND HISTORIOGRAPHY
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ**

FTAMP 03.20

DOI 10.51943/1814-6961_2022_4_5

**«ШЕЖІРЕ-И-ТАРАКИМЕ» ШЫҒАРМАСЫНДАҒЫ АУЫЗША ТАРИХ ДӘСТҮРІ:
ДЕРЕКТЕМЕЛІК ТАЛДАУ ЖӘНЕ ТӘПСІРЛЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Ташқараева Әсел Мұхтарқызы^{1*}ID, Кумеков Болат Ешмухамбетұлы^{2ID}

¹М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

E-mail: assel_muxtarovna@mail.ru (Ташқараева), bkumek@mail.ru (Кумеков)

Түйіндеме. Еуразия кеңістігінің ежелгі және орта ғасырлардағы тарихын шежірелер мен ортағасырлық авторлардың жазбалары арқылы зерттеу осы өңірді мекен еткен халықтардың өткен тарихын жан-жақты әрі кеңірек білуге ықпал етеді. Осыған орай, мақалада Хиуа ханы әрі тарихшысы Абу-л-ғазидің «Шежіре-и-таракиме» шығармасындағы ауызша деректер салыстырмалы түрде талданады. Шығарма деректеріне сәйкес, Адам атаның пайда болуынан XVII ғасырдағы оғыз-түрікмендер тарихына дейінгі халық жадында сақталып, ұрпақтан ұрпаққа жеткен аңыз-әңгімелер ғылыми тұрғыда сараланып, тәпсірленіп, маңыздылығы анықталады. Сондай-ақ, мақалада ежелгі және ортағасырлық тарихты зерттеудегі аңыз және шежірелік деректердің маңызы қарастырылады. Бұл аңыз-әңгімелер мен шежірелік деректер басқа да ортағасырлық авторлардың мәліметтерімен, халық арасында кеңінен таралған ауызша дәстүр деректерімен салыстырмалы түрде қарастырылады.

Кілт сөздер: Абу-л-ғазидің, шежіре, оғыздар, түрікмендер, деректеме, қолжазба, тайпа, ру, халық.

MRNTI 03.20

**УСТНАЯ ИСТОРИЧЕСКАЯ ТРАДИЦИЯ В ПРОИЗВЕДЕНИИ «ШЕЖИРЕ-И-ТАРАКИМЕ»:
ВОПРОСЫ ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКОГО АНАЛИЗА И ИНТЕРПРЕТАЦИИ**

Ташқараева Асель Мухтаровна^{1*}ID, Кумеков Болат Ешмухамбетович^{2ID}

¹Таразский региональный университет им. М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан

²Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

E-mail: assel_muxtarovna@mail.ru (Ташқараева), bkumek@mail.ru (Кумеков)

Аннотация. Изучение древней и средневековой истории пространства Евразии по сочинениям и произведениям средневековых авторов способствует более всестороннему и широкому познанию прошлого тюркских народов, населявших эти места. В связи с этим в статье дается сравнительный анализ устных данных из произведения Хивинского хана и историка Абу-л-гази «Шежіре-и-таракиме». Согласно данным произведения, устные предания, от появления Адама до истории огузов-туркмен в XVII веке будут научно проанализированы, интерпретированы и определены их значение.

Также в статье рассматривается значение легендарных и генеалогических данных в изучении древней и средневековой истории. Эти легенды и генеалогические данные сопоставляются с данными других средневековых авторов, устными преданиями, широко распространенными в народе.

Ключевые слова: Абул-гази, шежіре, огузы, туркмены, источник, рукопись, племя, ру, народ.

IRSTI 03.20

**ORAL HISTORICAL TRADITION IN THE WORK "SHEZHIRE-I-TARAKIM":
ISSUES OF SOURCE ANALYSIS AND INTERPRETATION****Tashkarayeva Asel Mukhtarovna^{1*}ID, Kumekov Bolat Eshmukhambetovich^{2ID}**¹M.Kh. Dulati Taraz Regional University, Taraz, Kazakhstan²L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

E-mail: assel_muxtarovna@mail.ru (Tashkarayeva), bkumek@mail.ru (Kumekov)

Abstract. The study of the ancient and medieval history of the Eurasian space based on the writings and works of medieval authors contributes to a more comprehensive and broad knowledge of the past of the Turkic peoples who inhabited these places. In this regard, the article comparatively analyzes oral materials from the work of the Khan of Khiva and the historian Abu'l-Ghazi "Shezhire-i-tarakime". According to the work, oral traditions, from the appearance of Adam to the history of the Oghuz-Turkmen in the XVII century, will be scientifically analyzed, interpreted, and their meaning will be determined. The article also discusses the importance of legendary and genealogical data in the study of ancient and medieval history. These legends and genealogical data are comparable with the data of other medieval authors, oral traditions widely spread among the people.

Key words: Abu-l-ghazi, shezhire, Oghuz, Turkmens, source, manuscript, tribe, people.

Кіріспе. Бүгінде Орта Азия мен Қазақстанның ертедегі тарихының негізгі дереккөздеріне айналған ортағасырлық авторлардың еңбектерінің көпшілігі академиялық зерттеу тұрғысында толық ғылыми бағасын алмаған мәселелердің бірі болып саналады. Осыған орай, түркі халықтарының пайда болу, таралу тарихына ортағасырлық еңбектер мен ауызша деректер негізінде талдау жасалынып, шынайы бағасы берілуде. Деректемелік тұрғыда маңызды мәліметтер беретін мұсылман авторларының еңбектері тыңғылықты зерттеліп, нәтижелері тарих ғылымының кейбір сұрақтарында кеңінен пайдаланылуы керек. Бұл аталған еңбектердің теориялық, методологиялық астарын ашу арқылы жан-жақты тұжырым жасау, оған тиісті тарихи, ғылыми баға беру - тарих ғылымының өрісін кеңейте түспек.

Абу-л-ғазидің «Шежіре-и-таракиме» еңбегіндегі адамзаттың пайда болу тарихынан өзі өмір сүрген уақыттағы тарихи оқиғаларға дейінгі Еуразия даласындағы түркі халықтарының қалыптасу, бірігу және таралу тарихын жан-жақты қарастыру; ұлттық тарихты зерделеуде Абу-л-ғазидің шығармасындағы мәліметтерге жаңа көзқарас тұрғысынан баға беру өзекті мәселе.

Материалдар мен әдістер. Зерттеу жұмысында қойылған мәселелерді ғылыми тұрғыдан ашып көрсету үшін тарихилық, объективтілік, сабақтастық, ғылыми таным принциптері басты назарда болды. Ғылыми танымның нақты тарихи-салыстырмалылық және тарихи-сараптамалық принципін қолдану арқылы Абу-л-ғазидің шығармасындағы ауызша деректерге талдау жасалып, тарихтың осы кезеңдегі тартысты болып келген сұрақтарын ашуға ұмтылыс жасалды. Шығарма авторы қарастырған ерте және орта ғасырлардағы түркі халықтарының этно-саяси тарихы, мәдениеті, шаруашылығы сияқты тақырыпты көтерген ортағасырлық авторлардың шығармалары, ауызша дәстүр деректері, сондай-ақ, отандық және шетелдік зерттеушілердің еңбектері зерттеудің теориялық және методологиялық негізін құрады. Зерттеу барысында тарихи салыстырмалық, сараптамалық талдау және басқа әдістемелер қолданылды.

Талқылау. Ежелгі және орта ғасырлардағы түркі халықтарының тарихы зерттеушілерді қызықтырып келген күрделі және шешілмеген мәселелердің бірі. Соның ішінде түркі әлемінің қалыптасуы мен дамуы әлі күнге дейін ғалымдар арасында қызу пікірталас тудырады. Ғылыми құндылығының жоғары болуына қарамастан, бүгінге дейін «Шежіре-и-таракиме» шығармасына толыққанды тарихнамалық талдау жасалмаған.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың ортсында Абу-л-ғазидің «Шежіре-и-таракиме» шығармасы мұсылмандық дәстүрмен жазылған көрнекті туындының бірі ретінде ғылыми ортада танымал болды. А. Туманский «Шежіре-и-таракимені» ғылыми әлемге алғашқы болып таныстырып, 1897 жылы орыс тіліне аударып шықты. Оған тиесілі болған шығарма қолжазбасының көшірмесін 1821-1822 ж. Ташкентте Құрбан-келді Ораз Мухаммедұлы жасады (Дмитриева, 2002).

А. Туманский «Шежіре-и-таракименің» тек аудармасын жасаумен шектелді. Еңбекке қатысты қандай да бір зерттеулер, тұжырымдар жасалмады, жазылған жұмысқа пікірін білдірмеді. Кейбір беттері аударылмай, бірқатар мағыналық қателіктер орын алды. А.Г. Туманскийдің аудармасының толыққанды жасалмағандығын оның бір ғана қолжазбамен жұмыс жүргізуімен түсіндіруге болады. Дегенмен, түрікмендердің шығу тарихы әлі зерттеле қоймаған тұста жасалған еңбек күні бүгінге дейін ғылыми маңызын жоғалтқан жоқ (Абуль-гази-Бохадур-хан, 1897). А. Туманскийдің аудармасы арқылы «Шежіре-и-таракиме» ғылыми ортада қолжетімді ғана болып қоймай, еңбектің келешекте зерттелуіне, деректерін ғылыми еңбектерде пайдаланылуына жол ашты.

«Шежіре-и-таракиме» шығармасының кеңінен танылып, деректемелік тұрғыда зерттеушілердің қызығушылығын арттыруда түркітанушы-ғалым А.Н. Кононовтың еңбегі мен ролі маңызды. Көпжылдық еңбегінің нәтижесінде А.Н. Кононов «Шежіре-и-таракимені» орыс тіліне аударып, шығарма мәтінін морфологиялық тұрғыда талдап шықты. Қолжазбаның әр уақытта, әр жерде, көшірілген жеті нұсқасын қарап, тарихи-филологиялық ізденістер нәтижесінде мәтінді бір ізге түсірді және ғылыми негіздегі текстің әзірледі (Кононов, 1958: 30). Шығарма мәтінінің көркемдік ерекшелігі мен стилін, мәліметтің берілу шеберлігін сақтай отырып, аудармасын түсінікті етіп жеткізді. Шығармадағы деректерге түсіндірмелер жазып, есімдердің, географиялық атаулардың, тайпа аттарының, терминдердің тізімін жасады.

Ә.Х. Марғұлан қаңлы тайпасының шығу тарихын зерттеуде «Шежіре-и-таракиме» шығармасының мазмұнын талдай отырып, «қаңлы», «қаңқа» сөзіне, оның көне түркі тіліндегі «арба» мағынасына назар аударады (Марғұлан, 2012). А.М. Жиреншин «История казахской книги» еңбегінде «Оғыз-наме» дастанын зерттеуде Абу-л-ғазидің «Шежіре-и-таракимесінің» үлкен қызығушылық тудыратынын атап өтті (Жиреншин, 1987). Сол секілді, «Оғуз-наме» «Махаббат-наме» текстің қазақ тіліне аударған авторлар А. Дербисалин, М. Жармұхамедов, О. Күмісбаев Оғыз туралы тарихи деректердің ішінде Абу-л-ғазидің шығармасын ерекше бағалады. Олар Абу-л-ғазидің еңбегін Рашид ад-диннің «Жами ат-тауарих» шығармасының тікелей, дәлме-дәл көшірмесі деп есептейтін зерттеушілерді сынға алды. Абу-л-ғазидің шығармасындағы оғыздарға қатысты шежірелік деректердің әлдеқайда мол екенін алға тартып, жоғарыдағы тұжырымның негізсіздігін дәлелдейді («Оғыз-наме», «Мұхаббат-наме», 1986). В.П. Юдиннің XVI-XVII ғғ. ауызша дәстүрге негізделген маңызды еңбектердің қатарында Абу-л-ғазидің оғыз-түркмен тарихына қатысты мәліметтерін атап көрсетті (Юдин, 1992).

Тәуелсіздік жылдарында қазақ халқын құраушы ру-тайпалардың шығу тегіне қатысты зерттеулер жаңаша тұрғыда зерттеле бастады. Ж. Артықбаев ежелгі тарихтың тұлғасы Оғыздың бейнесін тарихиландыруда Абу-л-ғазидің «Шежіре-и-таракиме» шығармасының деректерін негізге алды (Артықбаев, 2015). Тарихшы М. Алпысбес өз еңбектерінде Абу-л-ғазидің шығармасындағы жекеленген мәселелер бойынша ғылыми салыстырмалық-сараптамалық зерттеу жүргізді (Алпысбес, 2013). А. Қошымова «VIII-XIII ғасырлардағы Оғыздардың түркі халықтарының этногенезінің қалыптасуындағы орны» тақырыбындағы диссертациялық жұмысында қазақ, әзербайжан, түрікмен, қырғыз, түрік тәрізді түркі халықтарының этногенезіндегі оғыздардың орнын анықтауда Абу-л-ғазидің еңбегін пайдаланды (Қошымова, 2019).

Шығарма деректері бойынша патшалық кезеңде, Кеңес билігі тұсында аталған мәселе төңірегінде көлемді зерттеу жұмыстары жүргізілді. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдары бұл жұмыс жаңаша көзқараста зерделеніп, өзінің шынайы бағасын алды.

Нәтижелер. Абу-л-ғазидің еңбегінде халық даналығы мен дәстүрі, тарихы мен мәдениеті көрініс тапқан, аңыздық сипаттауға да бай. Автор еңбекте деректерді хронологиялық принциппен жазып, тарихи, саяси оқиғаларды тек баяндау күйінде емес, зерттеуші ретінде белгілі бір жүйе бойынша, өзінің пайымдауларын қосып жеткізген. Бұл шығарма Орта Азия халықтарының тарихына қатысты маңызды дереккөзі, сондай-ақ, халықтың ауыздан ауызға жеткен әңгімелерінің, аңыздарының және нақты тарихи оқиғаларының жиынтығы көрініс тапқан мәдени мұра.

Абу-л-ғазидің сөзіне сүйенсек, шығарма халық арасында кең тараған «Оғыз-наме» дастанын қателіктерге толы және мәліметтері бір-бірімен үйлеспейді деп санаған түрікмен молдалары мен шейхтарының өтініштері бойынша жазылған. Әр түрікмен тайпасы өздеріне дейін сақталып келген шежірелерін жақсы білді, алайда жалпы шығу тегінен басталатын шоғырландырылған шежірелері жоқ еді. Яғни, түрікмендердің шығу тегі, дамуы және таралуы туралы ресми басылым қажет екендігі түсінікті еді. Осы жұмысты қолына алған Абу-л-ғазидің еңбектің кіріспесінде «Ендігі кезекте біз Адам атадан бастап бүгінгі уақытқа дейін, яғни 1071 жылға дейінгі түрікмендер мен оларға қосылған, нәтижесінде түрікмен атауын алған тайпалар туралы егжей-тегжейлі сөз етеміз», – деп жазады (Ebulgazi Bahadır Han, 1996: 37).

Адамзат маңызды деп тауып, қағаз бетіне түсіргенге дейінгі тарих, айтулы оқиғалар, әлеуметтік өмір мәселелері, көркем шығармалар ұрпақтан ұрпаққа тек ауызша қалдырылып отырды. Тарихи жазба деректерге дейін халық ауыз шығармашылығының ерте кезеңге тән сипаты аңыздық, эпикалық шығармалар болып табылады. Қазірде құнды дереккөзіне айналып отырған аңыздар, жыр-дастан, шежірелер – халықтың жадында бірнеше ғасыр бойы сақталды.

«Шежіре-и-таракимеде» аңыздық сипатта жеткен, бірақ шынайы негізі бар ауызша деректер өзіне дейін жазылған деректерді пайдалана отырып жазылған. В.В. Бартольд: «Шежіре-и-Таракиме» шығармасын пайдаланғанда сақтықпен қарау керек, себебі Рашид ад-диннің еңбегінен алынған мәліметтерді санамағанда, бұл шығарма ауызша әңгімелерге негізделіп жазылған», – дейді. (Ebul-gazi Bahadır Han, 2011: 584). Оның пікірінше, Абу-л-ғазиді тек ауызша әңгімелер мен аңыздар негізінде жаза алады, сондықтан оның жазбаларында, әсіресе хронологиялық даталарға қатысты түсініксіздік көп кездеседі. Дегенмен, Абу-л-ғазиді жазған тарихты оған дейін жазылған деректемелермен салыстыра отырып, растауға болады деп түйіндейді (Abulgazy Bahadır han, 2014:75).

Шежіреде ежелгі түркілердің арасында таралған дәстүрге байланысты бірнеше аңыздар берілген. Соның бірі ас әзірлеуде тұзды пайдаланудың шығуы туралы аңыз. Абу-л-ғазиді тұздың күнделікті тұрмыста қолдануды ирандық бірінші падишах Кеюмарстың замандасы Түтек патшамен байланыстырады. Автор ұсынған шежіре бойынша, ол Яфестен тарайтын Түріктің ұлы. Аңыз бойынша, Түтек аң аулап жүріп жабайы ешкіні өлтіреді. Етті отқа қақтап, жей бергенде еті жерге түсіп кетеді. Тұзды жерге түскен ет оған ерекше дәмді болады. Осыдан кейін Түтек ас әзірлеуде тұзды пайдалануды бұйырады (Ebulgazi Bahadır Han, 1996: 39).

Расында, біз адамзаттың тұзды қай уақыттан бастап күнделікті тіршілігінде пайдаланғанын біле алмаймыз. Қазірде ежелгі адамдардың тұздың күнделікті өмірде пайдалануды үйренгендігі жөнінде тек пайымдаулар бар. Дегенмен, бұл сұрақтардың жауабының бірін Абу-л-ғазиді өзінің еңбегінде беріп отыр.

Түркі тілдес халықтардың, оның ішінде қазақ халқының ауызша дәстүрінде Оғыз хан бейнесі маңызды орын алады. Абу-л-ғазиді Оғыздың өмірге келуін елден ерек сиқырлы, артық қасиетті ерекше тұлғасын аша түсетін Оғыздың туылуы, үйленуі, батырлық істеріне арналған мәліметтер келтіреді. Түркілік ауызекі деректерде тұлғаның қасиетін ерекшелейтін баланың туылуының айрықша жағдайда болуы және тұлғаның болмысын ашып, тағдырымен байланысты болатын есімінің қойылуы фольклор прозасының жетекші мотивтерінің бірі. Баланың өмірге ғажайып жағдайда келуінің тарихи негізі – мұсылмандыққа дейінгі сенімдер мен мұсылман дінінің негізіндегі рухани әлемде сақталған архаикалық-мифтік түсініктен бастау алады (Әбілғазы, 2011:774).

Бұл әсіресе, халық арасында ауыздан ауызға тараған батырлық эпостар, лиро-эпостық жырларда көптеп көрініс тапқан. Түркі халықтарының фольклорында Ай мен Күннің әсерімен ғажайып нұрдан дүниеге келу мотивтері жиі ұшырасады. Абу-л-ғазиді жазбасындағы «Қара ханның бәйбішесінен ай мен күннен сұлу ұл туды», – деп, «ай мен күннен сұлу» деген теңеуі де осыдан шығады. «Оғыз-наме» дастанында Оғыз ханның туылуы: «Тағы күндерде бір күн Ай қағанның көзі жарқ етіп ашылып, ер бала туды. Осы ұлдың өңі-шырайы көк еді, ауызы оттай қызыл еді, көздері қызғылт, шаштары, қастары қара еді. Нұрлы періштелерден көріктірек еді» («Оғыз-наме», «Мұхаббат-наме», 1986:36), – деп сипаттап, анасынан ерекше қасиетті нұрдан жаратылып туған кейіпте келтіріледі. Абу-л-ғазиді жазбасында Оғыз хан туғаннан кейін анасының түсіне еніп, «мұсылмандықты қабылдасаң ғана сүтінді емемін» деп аян береді. Абу-л-ғазиді өзі мұсылмандықты берік ұстанған ғалым болғандықтан, Оғыздың туылуына байланысты өз заманына дейін жеткен аңыздардың көп нұсқасының ішінен осы нұсқаны жазған болуы мүмкін.

Абу-л-ғазиді жазбасына сәйкес, ежелгі түркілік дәстүр бойынша бала жасқа келмейінше есімі қойылмаған. Сол сияқты, Оғыз хан да жасқа келмейінше аты қойылмай, бір жасқа толғанда ұлан-асыр той жасалып, жиылған жұрттың алдында есімін алған. Балаға есімін кеш беру дәстүрін ежелгі эпостар мен ертегілерден де байқауға болады. Бұл ертедегі баланың бір жасқа дейінгі уақытын транзиттік кезең деп санаған түсініктен шыққан. Себебі, бала бұрын дүниеден өткен адамның жалғасы деп сенген. Мысалы, қайтыс болған адамның қырқын береді, сол сияқты баланы қырқынан шығарып, шашы мен тырнағын алады. Қайтыс болған адамның жылын берген секілді, баланы да бір жасқа келгенде тұсауын кесіп, «бала осы өмірге өтті» деп, есімін берген (Балаға есімді бір жасқа толғанда қоятын қазақ дәстүрі қалай ұмытылды). Ислам дінінің енуімен, бұл дәстүр ығысып, бала туысымен азан шақырып ат қою орын алды. Қазақ тарихында бала лақап атпен шақырылып, есімі тек ерлік істерінен кейін ғана аты қойылған мысалдар да бар.

Қара ханның сол кездегі монғолдардың дәстүрі бойынша, бала жасқа толғанда ат қою үшін бүкіл елді жинап, үлкен той жасағанда Оғызға тіл бітіп, өзінің атын өзі жария етеді. Шығарма авторының сөзінше, жиналғандар таңданысын жасыра алмаған. Бұл туралы ел ауызында мына баят сақталған:

Ушал бір нашар оғлан анда ревән
Келип тилге тиди билиңлер аян
Атым туруп Оғуз, хусреви нәм-вер
Вилиңлер, иакин барча ели хюнер (Ebulgazi Bahadır Han, 1996:124).

Автор «Оғыз» атауының мағынасына тоқталмайды, кейбір зерттеушілер «оғыз» атауын «оқ» сөзінен шыққан дейді. Профессор Ж. Артықбаев Қазақ шежіресінде Оғыздың аты «Уыз» ретінде аталуын анасының сүтінен бас тартуымен байланыстырады (Артықбаев, 2013).

Сөйлей алмайтын жастағы балаға тіл бітіп, өз атын жариялауы жоғарғы күштердің араласуымен болған құбылыс болып отыр. Осыған ұқсас табиғаттың ерекше құбылысына байланысты немесе әулиелердің айтуы мен түсінде аян беру арқылы есімдердің берілуі тағы бар. «Алпамыс батыр» жырында перзентсіздік зарын кешкен Алпамыстың әке-шешесіне:

«Менің атым Шашты Әзіз,
Қыламын десең ықылас,
Жарылқады Жаратқан,
Ей, бишара, көзінді аш!
Ұлыңның аты Алпамыс,
Қызыңның аты Қарлығаш,
Атса, мылтық өтпейді,
Шапса, қылыш кеспейді,

Қалмақтармен болар қас», - деп дүниеге келер ұл-қызының есімін қойған (Бабалар сөзі: Жүз томдық, 2006:73).

Аты аңызға айналған Қорқыттың да дүниеге келуі ел аузында сақталған аңыздар бойынша елден ерек күйде болған. Анасы босанарда күн тұтылып, дүниеиені қара түнек басып, жауын-шашынды дауыл соққан. Ал, Қорқыт дүниеге келгенде алдыңғы аласапыранның барлығы бірден сейіліп, аспан ашылған. Алай-дүлей болған табиғаттың құдіреті бірден тоқтап, аспан шайдай ашылғанда, жиылған жұрт: «Бұл бала дүниеге жұртты қорқытып келді, есімі Қорқыт болсын» деседі. Бұл түркі дүниесінің табиғатпен үйлесімде, тығыз қарым-қатынаста болған өмір салтымен де байланысты.

Түркі қоғамында адамзатты айналасындағы табиғатпен тұтас дүние ретінде қабылдап, оларды киелі санаған, аспан денелері мен қоршаған табиғатқа өзінше қасиет беріліп, қадір тұтылған. Оғыздың өзінің балаларының есімдерін Күнхан, Айхан, Жұлдызхан, Көкхан, Таухан, Теңізхан деп табиғат құбылыстарымен байланыстырып қоюы оларды қадір тұтуының көрінісі еді. «Оғыз-наме» дастанында: «Тағы күндерде бір күн Оғыз қаған бір жерде тәңірге жалбарынды. Қараңғылық түсті. Көктен бір көк жарқ түсті. Күннен аян, айдан көгілдірек еді. Оғыз қаған оған келіп көрді. Осы жарықтың арасында бір қыз бар еді, жалғыз отырар еді» («Оғыз-наме», «Мұхаббат-наме», 1986: 38), - деп, Көктен түскен қызға үйленгені айтылады. Бұл қыз үш ер бала босанып, Оғыз есімдерін Күн, Ай, Жұлдыз деп қояды. Кіші үш баласы «ағаштың қауашағынан» шыққан қыздан туған: «Бір күні Оғыз қаған аңға кетті. Бір көл ортасынан алдынан бір ағаш көрді. Бұл ағаштың қауашағында бір қыз бар еді, жалғыз отырар еді, төл буаз болды, күндерден соң, түндерден соң, босанып, үш ер бала туды. Біріншісіне Көк, екіншісіне Тау, үшіншісіне Теңіз деп ат қойды». Дастан сюжетіндегі Оғыздың Күн нұрынан жаратылуы, оның көктен түскен нұр сәулелі қызға үйленуі, күн нұрымен келіп, Оғыз қағанды жеңістен жеңіске бастаған көк бөрі туралы аңыздар Абу-л-ғазидің шығармасында жоқ. Оның мәліметі анағұрлым шынайы: әкесі Қара ханның жалғыз мұрагері, шапқыншылық жорықтарында жеңіске өзінің батылдығы мен табандылығының, тапқырлығының арқасында жетіп отырды. Сондай-ақ, «көктен түскен», «ағаш қауашағынан шыққан» қызға емес, әкесінің інілерінің қыздарына үйленген. Әкесі алып берген Көрхан мен Қырханның қыздарына «мұсылмандықты қабылда» деген шартынан бас тартқаны үшін қосылмады. Тек, мұсылмандықты қабылдаған үшінші қызды қабылдады. Жоғарыда аталған алты ұлы осы қыздан туған.

Оғыз хан тағына отырғаннан кейін жан-жақты шапқыншылық жорықтарын жүргізеді. Абу-л-ғазидің Оғыздың жаулаушылық жорықтарын рет-ретімен, жүйелі түрде және нақты деректермен жеткізген. Ол Оғыз ханның алғашқы жеңіспен аяқталған жорығы татарларға бағытталғанын, осы кезден бастап 72 жыл бойы шыққан тегінің бір екеніне қарамастан монғол және татарлармен соғыс жүргізіп, 73-жылы өзіне түбегейлі бағындырып, ислам дінін орнатқанын жазады (Кононов, 1958:43). Рашид-ад-дин де Оғыздың өзіне қарсы шыққан басқа тайпалармен 75 жыл соғыс жүргізіп, ақырында жеңгендігін жазады (Фазлаллах Рашид ад-Дин, 1887: 16). Абу-л-ғазидің жазған шежіредегі деректерге

сәйкес, Оғыз хан Жүржіт, Хатай және Таңғұт, Қарақытайларды өзіне қаратты. Бұл кезде Хатайдың арғы бетінде, теңіздің жағалауындағы кішігірім тауларда бірнеше тайпалар өмір сүрген еді. Бұл тайпалардың басшысы Ит-Барақ хан еді. Оғыз хан Ит-Барақ ханмен соғысып, жеңіліске ұшырайды. Тек он жеті жылдан кейін жаңа күшпен келіп, Ит-Барақты өлтіріп, әскерін талқандайды, өз еркімен мұсылман болғандарға тиіспей, қалғанын тұтқынға алады (Кононов, 1958:43-45).

Шежіре дерегіне сәйкес, Оғыз хан өзіне қараған татарлар мен монғолдардан әскерінің қатарын көбейтіп, Хатай, Жүржіт, Таңғұт, Қара-Хатай жерлерін алып, Ит-Барақпен күресте жеңіске жетті. Одан әрі балаларымен бірге Сайрам, Ташкент, Түркістан, Әндіжан, Самарқанд, одан әрі Бұқар, Балх және Гор уәләйятын, Кабул және Ғазнинді, Кашмирді жаулап, даруғалар тағайындады. Бұдан кейін еліне оралып, келесі жылы Иранға аттанды. Хорасанды алған соң, Әзербайжан, Әрмения, Шам, Мысырды алды. Алған жерлерінің барлығына даруғалар тағайындап, еліне оралды (Кононов, 1958:45-48). Абу-л-ғазидің қысқаша келтірген бұл мәліметтері Рашид ад-Диннің «Оғыз-намедегі» мәліметтеріне ұқсас, алайда Рашид ад-Дин Оғыз ханның әлемді жаулауға арнаған жорықтарына он төрт бөлімін арнап, толығырақ мәлімет береді. Ол Оғыздың Мысырды жаулаған соң одан әрі бірнеше қалалар мен елдерді, оның ішінде франк, рум елдерін де жаулап, өздеріне алым-салық төлеткенін жазып қалдырған (Фазлаллах Рашид ад-Дин, 1887: 11-31). Ал, «Оғыз-намеде» Оғыздың жорығы қиял-ғажайып пен шынайы оқиғасы аралас түрде берілген. Оның ең алғашқы ерлігі жігіт болған шағында елдің тыныштығын бұзған алып мүйізтұмсықты өлтіргенде көрінеді. Одан әрі өзіне бағынбаған елдерге жорыққа шығып, бірінен соң бірін жаулайды. Осы жорықтарында оған арлан бөрі жол көрсетеді («Оғыз-наме», «Мұхаббат-наме», 1986: 39).

Абу-л-ғазидің шығармада Оғыз қағанның жорық үстінде өз қарамағындағы бектерге, олардың ерлік істері мен алғырлық-тапқырлығына, шеберлігіне, тіпті кескін-келбетіне қарай кейін тұтас тайпа атауына айналған лақап ат қоюы, сондай-ақ, жаңа туған нәрестеге ат қою дәстүрі де тартымды баяндалады. Қаңлы, қыпшақ, ұйғыр, қалаш сынды ру-тайпалардың шығуын этимологиялық тұрғыдан түсіндіретін аңыздар бар.

Қазіргі таңда қазақ халқын құраушы тайпалар атауының этимологиясы туралы біржақты емес түрлі пікірлер мен тұжырымдар бар. Дей тұрғанмен, тамырын тереңнен алатын халықтың, оны құраушы ру-тайпалардың күрделі де қайшылықты мәселелерге толы болып келуі заңды құбылыс. Түркі халықтарының, кейіннен қазақ халқының ұлт ретінде тарихи сахнаға шығып, халық болып ұйысуында елеулі рөл атқарған тайпалар тарихының өзегін Оғыз заманынан іздеу орынды. Оғыздар көптеген түркі халықтарының этногенезінің қалыптасуына өз ықпалын тигізді. Соның ішінде қазақ халқының құрамындағы тайпаларды Оғыз қағанның ықпалымен пайда болғандығын дәйектейтін аңыздар да бар.

Абу-л-ғазидің шежіреде қаңлы тайпасының шығуы Оғыз ханның татарларға жеңісті жорығында мол олжаны артып әкелуі арба ойлап тапқан шеберге байланысты қойылған деген аңызды келтіреді. Арбаның «қаңқ, қаңқ» деп шығарған даусына қарап, шеберді «қаңқлы» деп атап, барлық қаңлы елі осы кісіден тараған дейді: «Бұл жорықта оғыз әскері жеңіске жетіп, үлкен олжаға кенелді, алайда оны арту үшін ат көлігі жетпеді. Әскердің ішінде шебер адам бар еді, ол ат арба жасады. Оған қарап барлығы да арба жасап, мол олжаны артып әкетті. Бұл уақытқа дейін арба да, арба атауы да жоқ еді, сондықтан арбаның шығарған даусына қарап «қаңқ» деп атады. Ал оны жасаған адамды «қаңқлы» деп атады. Барлық қаңқлы тайпасы осы адамның ұрпағы» (Кононов, 1958:43).

Абу-л-ғазидің дейін жазылған Рашид-ад-диннің мәліметінше, қаңлы атауы Оғыздың Дербентке жорыққа шыққанда соғыстан түскен олжасын еліне жеткізу үшін тағайындалған адамдарға берілген лақап аты. Оғыз басында Бармақлық Жосун Білік деген кісімен жүздеген шабандозды арбаға (қаңқлы) отырғызып, өзінің жеке белгісі ретінде екі алтын ұшты жебе мен садақ береді. Бұл белгі берілген адамдарға кез келген жерде қызмет пен құрмет көрсетілуі тиіс болған (Фазлаллах Рашид ад-Дин, 1887: 20). Оғыз хан туралы деректердің ең көнесі саналатын, ауызша үлгіде жеткен «Оғыз-наме» дастанында Жүржіт елімен соғыстан түскен есепсіз көп олжа, жиһаз-мүліктерді артатын арба ойлап тапқан шеберді «Қаңғалық» деп атағаны жазылған: «Ұрыстан соң оғыз қағанның шеруіне, нөкерлеріне, халқына соншама көп жансыз олжа-мүлік түсті, жүкті тиеуге, тасуға ат, қашыр, өгіз аздық етті. Сонда Оғыз қағанның шеруінде үздік жақсы бір шебер кісі бар еді. Оның аты Бармақлық Жосун Білік еді. Бұл шебер бір қаңға (арба) шапты. Қаңға үстіне жансыз олжаны тиеді, қаңғаның алдына тірі олжаны тиеді, қаңғаның алдына тірі олжаны жегіп, тартып кете барды. Нөкерлердің, халықтың бәрі мұны көріп, таздетіп, тағы қаңға шапты (жасады). Мұндай қаңға жүргенде «қаңға, қаңға» деп дыбыстап бара жатушы еді. Соның үшін оларға «қаңға» деп ат қойды. Оғыз қаған қаңғаларды көрді де күліп айтты: қаңға, қаңғамен өлі олжаны тірілер алып жүрсін. Саған Қаңғалық аты беріліп, Қаңға аты сақталсын-деп кетті» («Оғыз-наме», «Мұхаббат-наме», 1986: 45). Қазақ арасында

«Қаңлыдан ұл туса – ағашқа күн туады», «Қаңлыдан ұл туса, ормандағы ағаш сынсыды» деген мақал сөздер түбірін осы аңыздардан алса керек.

Осыған ұқсас этимологиялық тұрғыдағы түсіндірме қыпшақ тайпасына байланысты аңызда айтылады. Бір жорықта Оғыздың бектерінің бірінің әйелі шіріген бір үлкен ағаштың қуысында босанады. Әкесі жорықта қайтыс болғандықтан, есімін Қыпшақ қойып, өз тәрбиесіне алады. Шығарма авторы: «Түркі тілінде іші қуыс ағашты қыпшақ дер еді. Бұл бала ағаш ішінде туғандықтан, атын Қыпшақ қоюы содан еді. Бұл кезде іші қуыс ағашты шыпшақ дейді. Қара халық тілі келмегендіктен к-нің орнына ш-айтып кеткен», - деп түсіндіреді. Абу-л-ғазидің бұл деректің негізін Рашид-ад-диннің жазбаларынан алған болуы керек, алайда Рашид-ад-дин қыпшақтың ағаштың қуысында туылғаны мен Оғыздың ат қоюын ғана атап өткен (Фазлаллах Рашид ад-Дин, 1887: 18-19), «Оғыз-наме» дастанында Еділ өзенінен әскерін ағаштан сал жасап, аман-есен өткізіп бергені үшін Ұлық Орда бек атты кісіге Қыпшақ деген лақап ат қойылғандығы жазылған («Оғыз-наме», «Мұхаббат-наме», 1986: 42). Бір қызығы, бұл жерде де Қыпшақ есімі ағашқа қатысты аңызбен байланысты болып отыр.

Абу-л-ғазидің жоғарыда аталған этнонимдерден басқа да халықтардың шығуын Оғыз ханмен байланыстырады. Мысалы, «ұйғыр» атауының шығуы туралы шежіреде: «Оғыздың әкесі Қара хан баласының мұсылман екенін біліп қойып, оның көзін жоюға бел буды. Бұл туралы білген Оғыз хан өзіне еретін адамдар болса келуін айтып, елге кісі жібереді. Сонда Қара ханның інілерінің ұлдары Оғыздың жанына келді. Оларды Қара ханнан айырылар деп ешкім ойламап еді, сондықтан Оғыз хан оларға «ұйғыр» деген ат берді», - дей келе автор: «Ұйғыр – түркі сөзі, мағынасы «қосылу», «жабысу» дегенді білдіреді», – деген мәліметті өзінің түсіндірмесімен бірге жазады (Кононов, 1958:42).

Қалаш тайпасының атауының шығуы туралы аңызда Абу-л-ғазидің «қал аш», яғни «ашығып қал» сөзімен байланыстырады (Кононов, 1958:46), Абу-л-ғазидің шежіреде қалаш тайпасынан шыққан Бахтияр Мұхаммед есімді жігіттің Дели қаласының падишахы Құтб-ад-диннің нөкері, кейінірек бек болғаны туралы жазған. Бұл кезде Үндістан жеке елдерден құралған еді, Мұхаммед Құтб-ад-диннің жіберуімен Кашмирдің жанындағы Бехарды алды. Одан әрі Лекмир, Лектуни елдерін алды. Өзі таққа отырып, Лектуниді астанасы етті, өз атынан тиын соқтырып, құтпа оқытты. Оған қалаш елінің 10 мың адамы келіп қосылады (Кононов, 1958:46). Біраз уақыт өткен соң Мұхаммед Бахтияр Тибетке жорыққа аттанып, қайтыс болады. Қалаш елі жиылып, Ширан есімді адамды таққа отырғызады. Шираннан кейін Мердан есімді қалаш тайпасының өкілі таққа келді. Шежіреде оның мықты мерген болғанымен, ақылы аз билеуші зұлымдыққа салынып, жазықсыз адамдарды өлтіре бастағаны жайында және осы себепті қалаш халқы кеңес құрып, Мерданды өлтіргені жазылған. Одан әрі Эвез есімді адам таққа отырып, билігі 12 жылға созылады. Ол қайтыс болған соң, билік басқаларға өтеді. Сонымен, Абу-л-ғазидің қалаштардың билігі небәрі 54 жылға созылған деп қорытады (Кононов, 1958:47).

Абу-л-ғазидің қарлық тайпасының шығуын Оғыздың Гур тауларында қалың жауған қардан жүруі қиындап, әскерге ілесе алмай кешігіп жеткен бірнеше адамға берген «қарлық» атауынан шықты деген аңызбен байланыстырады. Шежіреде үсті-бастарын қар басқан түрлеріне қарап қойғылған «қарлық» атауы барлық қарлық тайпасының аталары делінген. (Кононов, 1958:45). «Оғыз-наме» дастаны бойынша да Мұзтауға қашып кеткен сүйікті шұбар атты ерлік көрсетіп алып келген бір бекке үсті-басын ақ қырау сүңгі басқан сұсты түріне қарап, «Қаһарлық» деп ат берілген (Фазлаллах Рашид ад-Дин, 1887: 43). Аңыздардың берілуі әр түрлі болғанымен, Абу-л-ғазидің мәліметі мен дастандағы жазба қармен байланысты шығып тұр. Абу-л-ғазидің жоғарыда айтылған қаңлы, қыпшақ, қарлық, қалаш тайпаларына Оғыздың тегінен тарамайтынын, алайда Оғыздың оларға ат беріп, сансыз олжа мен байлықты қанжығасына байлаған жорықтарынан кейін жасаған ұлы тойда бұл тайпалар болғандықтан, олардың да атын атауды жөн көрдім дейді.

Шығармада тарихи аңыздар мен жырларда жиі кездесетін ауызбіршілік, сыйластық, үлкенді сыйлау, кішіге ізет көрсету сияқты ұстанымдары қамтылатын мәліметтер бар. Оғыз батысқа, шығысқа, күнгейге жасаған олжалы жорықтарынан кейін ұлы той жасайды. Алты ұлы мен бектеріне өсиет айтып, шаһарлар мен жерлерді жасаған ерліктері мен орындарына қарай үлестірді. Абу-л-ғазидің келтірген аңыз бойынша, осы тойдан біраз бұрын Оғыз нөкерлерінің біріне алтын садақты күн шығыс жаққа, үш алтын жебені күн батыс жаққа жасыртқызып, үш үлкен ұлын шығысқа, үш кіші ұлын батысқа барып, аңшылық құрып келіндер деп жұмсайды. Біраз күннен соң Оғыздың үш үлкен ұлы алтын садақ, үш кіші ұлы үш алтын жебемен бірге мол аңшылық олжаны хан әкелеріне тарту етеді. Оғыз садақ пен жебенің табылуын жақсыға жорып, ұлдарына береді. Үш үлкен ұлы садақты өзара бірдей етіп бөліп алады, ал кіші үш ұлы бір-бір жебеден алады. Оғыз садақты өзара теңдей етіп бөліскен үш үлкен ұлына «боз оқ», үш кіші ұлына «үш оқ» деп, екі қанатқа бөліп, әкімшілік басқарудың негізін салды. Ұлдарына өзара жастарына қарай бір-бірін сыйлауды, құрметтеуді міндеттеп, тапсырды. «Садақ қай жаққа тарса, жебе сонда ұшады», өзінен кейін хан тағына Күнхан отырсын,

одан кейін бозоқ нәсілінен хан сайлансын, ақырет күні жеткенше солай болсын деп өсиет еткен. Жора бойынша, садақ әмірші, ал жебе атқарушы есептелініп, үш оқ тайпалары боз оқ тайпаларына жол беруі тиіс болған.

Рашид-ад-дин бұл аңыздың өзге нұсқасын ұсынған. Оғыздың балалары садақ пен жебені кездейсоқ тауып алып, әкелеріне өзара үлестіру үшін алып келеді. Оғыз садақты теңдей үшке бөліп, үш үлкен ұлына, жебені бір бірден кіші үш ұлына таратып береді. Бұл аңыздың түпкі мағынасы үлкеннің жолы, биліктегі бөлініс сынды мәселелерді қозғайды.

Түркі халықтарында кеңінен тараған салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары бір мезетте пайда болған жоқ, ол ережелер ұрпақтан ұрпаққа өтіп, уақыт сынынан өткен дағдылар. Ұлттық салт пен дәстүр ұлт болып ұйысқаннан бастау алғанымен, өзегі тереңде. Бұған ел аузындағы аңыз-әңгімелер куә. Бүгінде қазақ халқының дастархан айналасындағы дәстүрлері, жолы мен жасына, атағы мен дәрежесіне қарай дастарханның оңы мен солына отыру ережесі, табақ тарту дәстүрі оғыз заманынан бастау алған. Әкесінің өсиетімен хан тағына отырып, салып кеткен ізін жалғастырған Күн хан осы ережелердің негізін салып кеткен.

Қазақта төрге негізінен қолына билік ұстаған ел басы, ел ағасы, төрелік айтушы ақсақалдар, жасы үлкендер отырған. Абу-л-ғазидің келтірген аңыз бойынша, Күн хан өзінің және інілерінің балаларына шатырдағы тиесілі орындарын үлестіргенде Алтын шатырдың төріне өзі отырып, уәзірі Еркіл қожаны қасына алған. Қазақтың табақ тарту дәстүріндегі құрметті, сыйлы кісілерге тартылатын «Бас табақ» кәделі табағына бас, жамбас, ортан-жілік, белдеме, сүбе қабырға, қойдың ұлтабары салынады. Аңыз дерегіне сәйкес, Күн хан отырған алтын шатырға ұсынылған «Бас табаққа» да қойдың басын, арқасын, жамбасы мен қабырғасын салып ұсынған (Кононов, 1958:51).

Күн хан інілерін, өзінің және інілерінің балаларын да нөкерлерімен тиесілі орындарына жайғастырып, кәделі жіліктерін үйлестірген. Бұл шатырларға Оғыздан тарамайтын, алайда олармен біте-қайнасып өмір сүрген ру-тайпаға шатырлардан тиесілі орын берілді. Қанша қой сойылса да, осы кәделі мүше тарту жоралғысы сақталынсын, балалары мен нөкерлерімен бірге өздеріне тиесіліні алып жесін деп өсиет айтты.

Күн хан мен інілері, балалары, бектер мен ақсақалдар, оғыз елінің игі жақсылары өздерінің атын жазып, келешекке өсиет қалдырған. Күн ханның қазынасында сақтаған бұл өсиеттің үшінші бөлімінде: «Хан тағына тек Оғыздың боз оқ балаларынан отырсын, бір билікке екі хан сайланбасын. Бір хан болса – ел өркендейді, екі хан болса – құлдырайды», - деп өздеріне дейінгі даналардың «Бір қынапқа екі қылыш сыймайды, екі күйеу бір әйелді ала алмайды, бір ордада екі басшыға орын жоқ» деген өсиет сөздерін келтіреді. Түркі халқы бір билікке екі ханның келуін жаман ырымға санаған. Бұл сөздермен мағыналас келетін қазақ халқында кеңінен қолданылатын «Екі қылыш бір қынапқа сыймайды», «Екі қошқардың басы бір қазанға сыймас», «Би екеу болса, дау төртеу», өзбектің «Екі бас бір қазанда қайнамайды», түріктің «Екі арыстан бір торға сыймас» деген сияқты мақал-мәтелдері түбі бір түркі халықтарының ортақ тарихының куәсі іспеттес.

Оғыздың хандық таққа боз оқ өкілінен сайлансын деген өсиеті алғашқыда орындалып отырды. Абу-л-ғазидің шежірені Қайы ұрпағынан хан болған Кузы-Йавыға дейін апарып, алшақтығы мыңжылдықтарға созылған уақыттан кейін Қорқыт заманында билік еткен Инал-Йавы ханның боз оқтан тарайтын қайы тайпасының өкілі екенін жазады, одан кейінгі билікке келушілер тақты әкеден мұралап отырды. Шежіре дерегіне сәйкес, оғыздар шығысында Ыстық көл мен Алмалыққа дейін, оңтүстігінде – Сайрам мен Қазығұрт тауына дейін, батысында Сыр бойындағы Янгикент пен Қарақұмға дейін созылды және осы мекенде олар мыңдаған жылдар бойы өмір сүрді. Абу-л-ғазидің: «Бечене ұрпағы өздерінен хан сайлап, салорлықтармен шайқасқа түсіп отырды. Олар үнемі бір біріне шабуыл жасап отырды. Бес-алты ұрпаққа дейін екі тайпа арасында араздық болды» деген жазбаларынан, Оғыздың өсиет жоралғысының келе-келе дәстүрлік жалғастығын бұзады. Түркі заманындағы ежелден қалыптасқан үлкенді құрмет тұту, сөзін екі етпеу, айтылған өсиеттен ақтық деміне жеткенше аттамау сияқты жоралғылар күші бар заңнан артық орындалатын болған. Дегенмен де, билікке талас, шапқыншылық соғыстар сияқты себептерден билікке үш оқ өкілдері де араласып отырды.

Абу-л-ғазидің жазбаларындағы халықтың ауыз әдебиетінде ғасырлар бойы айтылып келген аңыздар мен жырлар негізінде қалыптасқан Қорқыт ата мен оның заманындағы тарихи оқиғалар туралы мәліметтер үлкен қызығушылық тудырады. В. Жирмунский Абу-л-ғазидің еңбегінде Қорқыттың бейнесі ғажайып элементтен айырылып, нақтылы тарихи тұлға ретінде берілгенін атап өткен (Фазлаллах Рашид ад-Дин, 1887: 540). Дегенмен, Абу-л-ғазидің Қорқыттың 295 жыл өмір сүргендігі туралы мәліметі аңыздық сипатқа ұқсайды. Шығармадағы бүкіл халықтың Қорқыттан ақыл сұрауы, хандарға ақылшы болуы, үлкен тойларда шатырдағы төрде отыруы, бүкіл елдің оның сөзінен

аспауы сияқты жазбалардан Қорқыттың бұл патшалықтағы басты тұлға болғанын аңғаруға болады (Кононов, 1958:59).

Шығармада Қорқыт дана-ақылшы ретінде, парасатты уәзір ретінде сипатталып, жеке қасиеті мен тіршілігіне қарап лақап ат қоюы, жаңа туған нәрестеге орын алған оқиғаға байланысты даналықпен ат қоюы тартымды баяндалады. Қорқыт уәзірі болған Дүйлі-Қайы хан қайтыс болғаннан кейін әйелдерінің бірі босанады. Мұрагердің туылу құрметіне ұлан-асыр той жасалып, жиылған жұрт Қорқыттан балаға ат қоюын сұрайды. Сонда, Қорқыт балаға «Тұман» деген ат береді. Оның мағынасын сұрағанда, ол: «Бұдан асқан лайықты есім жоқ, Дүйлі-Қайы өмірден өткенде даланы тұман тұтып, қараңғылық орнап еді. Бұл бала тұманда туды, сол себепті есімі тұман болсын. Екіншіден, сәбиге бақытты ғұмыр болсын деген ниетпен есімін Тұман қойдым, себебі тұман ұзақ тұрақтамайды, аз уақыттан соң сейіледі. Тұманнан кейін жарық күннің шықпауы мүмкін емес. Ұзақ тұрақтамайтын тұман бұл баланың балалық шағы болса, есейген кезі шуақты күнге ұқсасын, әкесінің тағына отырсын», – деп сөзін түйіндейді (Кононов, 1958:58).

Дүйлі-Қайының Еркін есімді жақын туысы бар еді, сол Дүйлі-Қайы қайтыс болғанда жерлеу рәсімін ұйымдастырып, кейін оның мұрагері туылғанда ұлан-асыр той жасап еді. Сонда Қорқыт ата бастаған халық Еркінге: Сен бір ай бойы той тойлаттың, алайда тағамың таусылмады. Хауыздағы қымызың мен айраның көлдегі судан көп болды. Енді, бүгіннен бастап сені «Көл-Еркін» деп атаймыз» (Кононов, 1958:58), - дейді. Осы кезден бастап оны жұрт Көл-Еркін атап кеткен. Көл-Еркін Дүйлі-қайының баласы Тұман өте жас болғандықтан, бала өскенге хан тағына отырып, билік етті. Тұман жігіт болып, хан тағына отыруға жараған шақта, Көл-Еркін халықты жиып, хан тағын Тұманға беруді шешеді. Жиылған халық Қорқытқа: «Хан мен бүкіл оғыз елінің тағдыры сенің қолыңда, қалай дұрыс деп тапсаң, солай шеш», - деп ақыл сұрайды. Сонда Қорқыт Тұманға таққа отыруға ерте екенін айтып, тағы біраз күту керектігін айтады. Кейінірек Қорқыт Көл-Еркін мен Тұманмен ақылдасып, Тұманды Көл-Еркіннің қызына үйлендіреді. Ұл туылып, есімін Йавлы қойды. Йавлы батыл әрі айбынды жігіт болып өседі. Бір күні өзі қатарлас жігітпен төбелесіп, желкесінен қызғанмен ұрып өлтіріп қояды. Осы кезден бастап оны «Қанлы-Йавлы» атайды.

Қанлы-Йавлы нағашы атасы Көл-Еркінге: «Сен отырған тақ менің атам Дүйлі-Қайыға тиесілі. Осыған дейін әкемді жас деп, тақта өзің отырып келдің. Енді неге тақты қайтармайсың?», - дейді. Көл-Еркін тақты қайтармақ болып, халықты жиып, той жасайды. Қорқыт таққа Тұман емес, Қанлы-Йавлы отырсын деген шешімге келген. Көл-Еркін жиен немересіне қарап: «Балам, «қыздан туғандардан достық күтпе» деген бұрынғылар айтып кеткен сөзді жоққа шығармадың», - дейді. Бұл сөз халық арасында кең тараған «Жиен ел болмас», «Жиен назары күшті», «Жиен келді дегенше, жеті бөрі келді де» деген сияқты мақалдардың өзегі болуы мүмкін.

Қазақтың ауыз әдебиетінде қаһармандық жырлардың алатын орны ерекше. Халық арасында кең тараған Алпамыс жыры тек қазақта емес, түркі тілдес елдердің көпшілігінде бар. Абу-л-ғазиз Оғыз елінен бек болған қыздар туралы жазғанда, Алпамыстың қалыңдығы Гүлбаршын туралы: «Қармыш байдың қызы және Мамыш бектің әйелі Баршын-Салор, оның кесенесі Сырдың бойында және халық арасында кеңінен танымал. Өзбектер оны Көк кесене деп атап кеткен», - деп жазды. Абу-л-ғазиз өзі атап өткендей, бұл деректі халықтың жады арқылы жалғасқан көнекөз қариялардан жазып алған. Бұл мәлімет қазақ арасында кең тараған «Алпамыс батыр» жырының нұсқаларында кездеспейтін дерек. «Алпамыс батыр» жырында Гүлбаршын образы жырдың басты кейіпкерінің сүйеніші, тірегі, тілекшісі болған нәзік әйел ретінде берілген. Алпамыс батыр жырының нұсқаларында Гүлбаршын ақылдылығымен, сұлулығымен аты шыққан қыз ретінде баяндалады. «Алпамыс батыр» жырының К. Серғазыұлы жазған нұсқасында: «Алпамыс он бірден он екіге шыққан соң әкесі оған қыз іздейді. Үйсін деген елден Күлбаршын деген бір қыздың атағы шықты. Байбөрі сол қызды қалай да болса Алпамысқа алып бермек ойы болады», – дейді (Фазлаллах Рашид ад-Дин, 1887: 303). Түркі халықтарының фольклоры мен эпостарын зерттеуші В. Жирмунский Абу-л-ғазиздің еңбегіндегі Алпамыс батыр мен оның қалыңдығы Баршын (Гүлбаршын) туралы мәліметтерінің маңыздылығын атап көрсетті (Жирмунский, 1951:95). Сондай-ақ, қазақ жырларындағы басты кейіпкерді қаһармандық істерге апаратын қорғансыз қыздың образына мүлдем кереғар сипаттауларды келтіреді: «В узбекском эпосе (вариант Фазила Юлдашева) Барчин – багатырская дева, у которой «каждое плечо в 15 хватов». Когда калмыцкий богатырь Кукамон хочет взять ее силой, она хватает его за горло, подбрасывает в воздух и, повалив на землю, коленом наступает ему на грудь, так что у него изо рта и носа брызжет кровь», - деп Гүлбаршынның батырлық тұлғасын сипаттайды (Жирмунский, 1974:40).

Қорыта келе, халық жадында сақталған деректерді хатқа түсіріп, жазып кеткен ортағасырлық авторлардың еңбегі түркілік төл жазба мәдениетінің айғағы екендігіндігіне тағы баса назар аударғымыз келеді. Еуразия кеңістігінде өмір сүрген халықтардың тарихынан, таралуынан және

тыныс-тіршілігі мен әдет-ғұрпын жаңаша көзқараста жазуда Абу-л-ғазидің «Шежіре-и-таракиме» шығармасының маңызы жоғары. Оның еңбегіндегі аңыздық деректері Тұран даласында кең тараған түркі тайпаларының негізгі этно-саяси тарихы, мәдениеті, шаруашылығы, әдет-ғұрпы, өмір дағдыларынан мол мағлұмат береді.

Әдебиеттер тізімі

- Дмитриева Л.В. Каталог тюркских рукописей Института востоковедения Российской академии наук. М.: Вост. лит., 2002. 616 с.
- Абуль-гази-Бохадур-хан. Родословная туркмен / пер. А. Туманского. Асхабад: паровая тип. К.М. Федорова, 1897. 74 с.
- Кононов А.Н. Родословная туркмен: сочинение Абу-л-Гази хана хивинского. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1958. 285 с.
- Марғұлан Ә.Х. Шығармалары. Алматы: Алатау, 2012. Т. 12. 576 б.
- Жиренчин А.М. История казахской книги. Алма-ата: Қазақстан, 1987. 144 с.
- «Оғыз-наме», «Мұхаббат-наме» / ред. Ә. Дербісалин, М. Жармұхамедов, Ә. Күмісбаев. Алматы: Ғылым, 1986. 208 б.
- Юдин В.П. Утемиш-хаджи. Чингиз-наме. Алма-Ата: Ғылым, 1992. 296 с.
- Артықбаев Ж.О. Қазақ шежіресі: ұлы дала тарихының қайнар көзі және тұжырымдамасы. Астана: Фолиант, 2015. 496 б.
- Алпысбес М.А. Қазақ шежіресі: тарихнамалық-деректанулық зерттеу: монография. Астана: «BG-Print» ЖК, 2013. 380 б.
- Кошымова А.О. VIII-XIII ғасырлардағы Оғыздардың түркі халықтарының этногенезінің қалыптасуындағы орны: Философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация: 6D020300 Тарих. - Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. Алматы: 2019. 168 б.
- Ebulgazi Bahadır Han. Şecere-i Terākime (Türkmenlerin soykütüğü) Ankara: Simurg, Türk dilleri Araştırmaları Dizisi: 3, 1996. 559 s.
- Ebul-gazi Bahadır Han. Türklerin şeceresi. İstanbul, Ekim, 2011.
- Abulgazy Bahadır han. Şejereyi Terākime (Türkmenlerin nesil daragty). 2014. // <https://www.ertir.com/>
- Әбілғазы. Түрік шежіресі / құраст. Б. Әбілқасымұлы. Алматы: «Таймас» баспа үйі, 2011. Т. 12. 496 б.
- Балаға есімді бір жасқа толғанда қоятын қазақ дәстүрі қалай ұмытылды // ф.ғ.д. А. Әбсадықпен сұхбат. / подробнее: <https://tengrinews.kz/story/balaga-esmd-br-jaska-tolganda-koyatyin-kazak-dastur-kalaya-370826/>
- Артықбаев Ж. Огуз-хан и проблемы древней истории Среднего Прииртышья (Огуз хан, Уыз хан, Огуз-каган). 2013. // <https://e-history.kz/ru/contents/view/526>
- Бабалар сөзі: Жүз томдық. Астана: «Фолиант», 2006. Т. 34: Батырлар жыры. 384 бет.
- Фазлаллах Рашид ад-Дин. Огуз-Наме // Перевод с персидского, предисловие, комментарии, примечания и указатели Р.М. Шукюровой. Баку «Элм» 1987. 128 с.
- Жирмунский В.М. Следы огузов в низовьях Сыр-дарьи. / Тюркологический сборник Т. I. Издательство Академии наук СССР. Москва-Ленинград, 1951.
- Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Издательство «Наука» Ленинградское отделение Ленинград. 1974. 725 с.

References

- Dmitriyeva L.V. Katalog tyurkskikh rukopisey Instituta vostokovedeniya RAN (Catalogue of Turkic manuscripts of the Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences). М.: Vost. lit., 2002. 616 s. [In Russian]
- Abul-gazi-Bokhadur-khan. Rodoslovnaya Turkmen (Genealogy of Turkmens) / per. A. Tuman, Ashkhabad: parovoy tip. K.M. Fedorova, 1897. 74 s. [In Russian]
- Kononov A.N. Rodoslovnaya turkmen: ocherk Abu-l-Gazi-khana Khivinskogo (Genealogy of Turkmens: an essay by Abu'l-Ghazi Khan of Khiva). М.-Л.: Izdatel'stvo AN SSSR, 1958. 285 s. [In Kazakh]
- Margulan A.Kh. Shygarmalary (Essays). Almaty: Alatau, 2012. Т. 12. 576 s. [In Kazakh]
- Zhirenchin A.M. Istoriya kazakhskoy knigi (The history of the Kazakh book). Alma-Ata: Kazakhstan, 1987. 144 s. [In Russian]
- «Oguz-name», «Mukhabbat-name» ("Oguz-name", "Muhabbat-name") / pod red. Derbisalin, M. Zharmukhamedov, O. Kumisbayev. Almaty: Nauka, 1986. 208 s. [In Kazakh]
- Yudin V.P. Utemish-Khadzhi. Chingiz-name (Chingiz-name). Alma-Ata: Nauka, 1992. 296 s. [In Russian]
- Artykbayev Zh.O. Kazakhskaya letopis': istochnik i kontseptsiya istorii velikoy stepi (Kazakh Chronicle: source and concept of the history of the Great Steppe). Astana: Folio, 2015. 496 s.
- Alpysbes M.A. Kazakhskaya letopis': istoriograficheskoye issledovaniye: monografiya (Kazakh Chronicle: historiographic and source study: monograph). Astana: IP BG-Print, 2013. 380 s. [In Kazakh]

Koshymova A.O. Rol' oguzov v formirovani etnogeneza tyurkskikh narodov v VIII-XIII vekakh (The place of the Oghuz in the formation of the ethnogenesis of the Turkic peoples of the VIII-XIII centuries): Dissertatsiya na soiskaniye uchenoy stepeni doktora filosofskikh nauk (PhD): 6D020300 Istoriya. Kazakhskiy natsional'nyy universitet imeni al'-Farabi. Almaty: 2019. 168 s. [In Kazakh]

Ebulgazi Bakhadyr Khan. Şecere-i Terākime (Turkmenin soykütüğü) (Genealogy-i Terākime). Ankara: Simurg, Seriya issledovaniy turetskikh yazykov: 3, 1996. 559 s. [In Turkish]

Ebul-gazi Bakhadyr-khan. Genealogiya tyurkov (Genealogy of the Turks). Stambul, oktyabr' 2011 g. [In Turkish]

13. Abulgazy Bakhadur khan. Şejereyi Terākime (turkmenskaya genealogiya) (Genealogy-i Terākime) // <https://www.ertir.com/> [In Turkish]

Abel'gazy. Turetskaya khronika (Turkish Chronicles) / Sost. B. Abylkasymovich. Almaty: Izd-vo Taymas, 2011. T. 12. 496 s. [In Turkish]

Balaga bir zhaska kelgende at koiy dasturi kalai umytyldy (How the Kazakh tradition of naming a child when he is one year old was forgotten) // K.b.n. Interv'yu s A. Absadyk / podrobneye: <https://tengrinews.kz/story/balaga-sm-d-br-jaska-tolganda-koyatyin-kazak-dastur-kalay-370826/> [In Kazakh]

Artykbayev Zh. Oguz-khan i problemy drevney istorii Srednego Priirtysh'ya (Oguz-khan, Uz-khan, Oguz-kagan) (Oguz Khan and the problems of the ancient history of the Middle Irtysh region) // <https://e-history.kz/ru/contents/view/526> [In Russian]

Babalar sozi: zhuz tomdyk (The word of ancestors: one hundred volumes). Astana: «Foliant», 2006. T. 34: Pesnya bogatyrey. 384.

Fazlulla Rashid ad-Din. Oguz-Name (Oguz-Name). // Perevod s persidskogo, predisloviye, kommentarii, primechaniya i ukazateli R.M. Shukurova. Bakinskiy "Vyaz". 1987. 128 str. [In Russian]

Zhirmunskiy V.M. Sledy oguzov v nizynakh Syrdar'i (Traces of Oguz in the lower reaches of the Syr Darya) / Tyurkologicheskiy sbornik TI Izdatel'stvo AN SSSR, Moskva-Leningrad. 1951 [In Russian].

Zhirmunskiy V.M. (Tyurkskiy geroicheskiy epos (The Turkic Heroic Epic). Izd-vo "Nauka" Leningradskoye otdeleniye Leningrada. 1974. 725 s. [In Russian]

FTAMP 03. 20.00

DOI 10.51943/1814-6961_2022_4_15

СТАТИСТИКА САЛАСЫНДАҒЫ ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҚҰЖАТТАРДЫҢ ҚҰЖАТ АЙНАЛЫМЫ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ОРНЫ МЕН МАҢЫЗЫ ЖӘНЕ ДАМУ ЖОЛДАРЫ

Төлебаев Тұрғанжан Әбеуұлы^{1ID}, Шорманова Айгуль Ибрагимовна^{1*ID}

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы

*Автор-корреспондент

e-mail: nto_astana@mail.ru

Түйіндеме. Бүгінгі таңдағы электрондық құжат айналымы мен архив ісі қызметінің заңнамалық негіздері, ғылымның теориялық түсініктеріне және электрондық құжаттармен жұмыс тәжірибесінің әдіснамалық нормаларына жаңа көзқарастар, электрондық құжаттық мұраны қорғау мен сақталуын қамтамасыз етуді ұйымдастыру мәселелері – құжаттанушылар мен архивтанушылар үшін ғана емес, құжатпен жұмыс жасайтын барлық мамандардың елеулі ғылыми және практикалық қызығушылығын тудыруда. Жаңа ақпараттық технологиялардың өнімі болып табылатын электрондық құжаттарды қалыптастыру, есепке алу мен сақтауды қамтамасыз ету бойынша әдістемелік құралдар, ақпараттық бағдарламалар әзірленуде. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2009 жылғы 22 желтоқсандағы № 2162 қаулысымен мемлекеттік тапсырма бекітіліп, оның аясында 2011-2013 жылдар аралығында «Е-Статистика» ИАЖ (Интеграцияланған ақпараттық жүйе) құрылды. Дегенмен бұл жаңа бағыт, жаңашыл іс-әрекет болғандықтан әлі де болса көптеген маңызды, шешімін күтіп отырған мәселелер баршылық. Мақалада осы мәселелерге баса назар аударылып, шешімін табу жолдары бойынша ұсыныстар жасалды.

Кілт сөздер: электрондық құжаттар, электрондық құжат айналымы жүйесі, ақпараттық технологиялар, ақпараттық жүйелер, статистика органдары.

МРНТИ 03.20

МЕСТО И ЗНАЧЕНИЕ В СИСТЕМЕ ДОКУМЕНТООБОРОТА ЭЛЕКТРОННЫХ ДОКУМЕНТОВ В ОБЛАСТИ СТАТИСТИКИ И ПУТИ РАЗВИТИЯ**Толебаев Турганжан Абеуулы¹ID, Шорманова Айгуль Ибрагимовна^{1*}ID**¹Казахский Национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, Республика Казахстан

*Автор-корреспондент

e-mail: nto_astana@mail.ru

Аннотация. Современные законодательные основы электронного документооборота и деятельности архивного дела, новые подходы к теоретическим понятиям науки и методологическим нормам практики работы с электронными документами, вопросы организации защиты и обеспечения сохранности электронного документального наследия – вызывают значительный научный и практический интерес не только у документологов и архивистов, но и у всех специалистов, работающих с документами. Разрабатываются методические пособия, информационные программы по обеспечению формирования, учета и хранения электронных документов, являющихся продуктом новых информационных технологий. Постановлением Правительства Республики Казахстан от 22 декабря 2009 года № 2162 утверждено государственное задание, в рамках которого в период с 2011 по 2013 годы создана ИИС «Е-Статистика» (Интегрированная информационная система). Тем не менее, поскольку это новое направление, новаторская деятельность, все еще есть много важных проблем, которые ждут решения. В статье основное внимание уделено этим вопросам и даны рекомендации по пути их решения.

Ключевые слова: электронные документы, система электронного документооборота, информационные технологии, информационные системы, органы статистики.

IRSTI 03.20

THE PLACE AND IMPORTANCE OF ELECTRONIC DOCUMENTS IN THE FIELD OF STATISTICS AND WAYS OF DEVELOPMENT IN THE SYSTEM OF DOCUMENT MANAGEMENT**Tolebaev Turganzhan Abeuuly¹ID, Shormanova Aigul Ibragimovna^{1*}ID**¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan

*Corresponding author

e-mail: nto_astana@mail.ru

Abstract. Modern legislative bases of electronic document management and archival business, new approaches to theoretical concepts of science and methodological norms of practice of working with electronic documents, issues of organization of protection and preservation of electronic documentary heritage – cause considerable scientific and practical interest not only among document scientists and archivists, but also among all specialists working with documents. Methodological manuals and information programs are being developed to ensure the formation, accounting and storage of electronic documents that are the product of new information technologies. The Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated December 22, 2009 No. 2162 approved the state task, within the framework of which the AIS "E-Statistics" (Integrated Information System) was created in the period from 2011 to 2013. However, since this is a new direction, an innovative activity, there are still many important problems that are waiting to be solved. The article focuses on these issues and provides recommendations on how to solve them.

Key words: electronic documents, electronic document management system, information technologies, information systems, statistical agencies.

Қысқашы. 2003 жылы «Электрондық құжат және электрондық цифрлық қолтаңба туралы» Заң қабылданып, содан бастап құжаттама мен архив ісі саласында электрондық жеткізгіштегі

құжаттарды қалыптасу, ресімдеу және басқару бойынша талаптарға қатысты өзгерістер енгізілді. Алайда, әр түрлі ақпараттық жүйелерде қалыптасқан электрондық құжаттардың есепке алу мен сақтаудың бірыңғай базасы болмауы туралы мәселе әлі де шешімін таппауда. Мысалы, егер де тек мемлекеттік органдардың электрондық құжаттарын қарастырсақ, ұйымдар арасындағы хат алмасу Электрондық құжат айналымының бірыңғай жүйесінде (ЭҚАБЖ), Электрондық құжаттардың жүйесінде (ЭҚЖ) ресімделетіні, персоналды басқару қызметі электрондық жеке істерін қалыптастыру үшін Е-Қызмет жүйесін, есеп бөлімі шот-фактураларды төлеу үшін esf.gov.kz, тауарларды, қызметтерді, жұмыстарды сатып алу үшін - goszakur.gov.kz, бюджетті қалыптастыру үшін – Е-минфин, статистикалық есепті тапсыру үшін – Е-статистика жүйелерін және т.б. пайдаланатыны байқалады. Әр ақпараттық жүйе тиісті бағдарламалық жасақтаманы, серверді, жүйемен жұмыс әдістемесін талап етеді. Нұр-Сұлтан қаласының Статистика департаментінің электрондық құжаттарын, оның қалыптасуын, түрлерін және ерекшеліктерін зерттеу арқылы Қазақстан Республикасының мемлекеттік органдарында электрондық құжат айналымы жүйесінің тиімділігін арттыру жолдарын, электрондық құжаттарды қалыптастыру, сақтау, есепке алу және пайдалануды қамтамасыз ету әдістерін, жүйедегі ақаулы не жағымсыз жағдайларды болдырмау үшін шешімдерін табуға мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан алғанда мақала тақырыбы өзекті және қажетті болып табылады.

Материалдар мен әдістер. Деректанулық талдау қолдану арқылы құжаттың барлық ішкі (мазмұнды талдау, авторын, хронологиялық кезең анықтау және т.б.) және сыртқы (құжат қалыптастырылған жеткізгіш, оның нысаны, тілі, палеографиялық және көркем ерекшеліктері, құжаттың табиғи сақталуы, т.б.) ерекшеліктері зерттеледі. Мысалы, Статистика департаментінің электрондық құжаттарын талдау барысында, құжаттың түріне қарай олар әр түрлі ақпараттық жүйелерде қалыптастырылатыны анықталды: басқа ұйымдармен, сондай-ақ ішкі хат алмасу Documentolog бұлтты құжат айналым жүйесінде қалыптастырылып, оның мазмұндық бөлігі келесі нысандағы бір немесе бірнеше файлдардан тұрады:

- 1) PDF, PDF/A-1, TIFF, JPEG, JPG – графикалық формат;
- 2) RTF, DOCX – мәтіндік формат;
- 3) XLS, XLSX – кестелік формат;
- 4) PPT, PPTX – таныстырылымдар;
- 5) RAR, ZIP – архивтелген формат.

Е-статистика ақпараттық жүйесінде статистиканы қалыптастыру үшін басым бөлігі респонденттерден түскен және қолданыстағы заңнамаға сай сақтау мерзімі 50 жыл болып табылатын статистикалық есеп нысандары жинақталуда. Алайда, деректанулық талдау нәтижесінде, егер сол статистикалық нысанның авторы Статистика департаментінің өзі болып табылса, үлгілік құжаттар тізбесіне сай аталған электрондық құжаттардың сақтау мерзімі тұрақты екендігі анықталды.

Статистика департаментінің электрондық құжаттарына функционалдық, жүйелік, құрылымдық талдау жүргізіп, болжауға өтуге болады. Болжау тәсілі өткен шақта қалыптастырылған құжаттар мен құжаттық жүйелердің зерттелген мазмұндары негізінде келешекте қандай құжаттар пайда болатынына, олар өздерінің ізашарларына ұқсас болатынына не болмайтынына, құжаттардың сақтау мерзімдерін анықтау арқылы құжаттық ақпараттық жүйелерде шамамен құжаттардың қандай көлемі сақталатынына көз жеткізуге мүмкіндік береді.

Жоғары айтылғанының негізінде, зерттеудің тиімді нәтижелерін алу үшін аталған жалпы ғылыми және нақты зерттеу әдістері қолданылды.

Нәтижелері. Қазіргі жағдайда мемлекеттік басқарудың тиімділігін арттыру ақпараттық технологияларды белсенді қолдануымен тығыз байланысты. Бұл ретте басты міндеттердің бірі орталық және аймақтық деңгейдегі басқаруды (Ларин, 2008:285); ұйымдастырушылық-өкімдік процедураларды, заң, қаржы, кадрлық, ақпараттық-технологиялық сүйемелдеуді, қоғамдастықпен байланысты, әкімшілік-шаруашылық қызметті, сондай-ақ ұйымның салалық (ведомстволық) функцияларын ақпараттық және құжаттамалық қамтамасыз етуді жетілдіру болып табылады. Қазақстандық заңнаманың дамуы, бағдарламалық құжаттарды әзірлеу мен қабылдау, электрондық құжат айналымы мен электронды өзара іс-қимыл жүйесін енгізу мен пайдалану ұйымдарды басқаруды құжаттық қамтамасыз ету мүмкіндіктерін кеңейту бойынша міндеттерді шешуге ықпал етті. Алайда, осы уақытқа дейін бұл міндет өзінің өткірлігін жоғалтпайды және «Цифрлық Қазақстан» Мемлекеттік бағдарламасының мақұлдануы шешуді қажет ететін бірқатар проблемаларды өзекті етті.

«Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы – бұл цифрлық технологияларды қолдану есебінен елдің әрбір азаматының тұрмыс деңгейін арттыруды көздейтін маңызды кешенді бағдарлама. Бағдарламаның негізгі мақсаттары Қазақстан Республикасының экономикасын дамытудың қарқынын

арттыру және халықтың өмір сапасын жақсарту, сондай-ақ экономиканың түбегейлі жаңа траекториясы – болашақтың цифрлық экономикасына өту болып табылады.

«Цифрлық Қазақстан» бағдарламасы шеңберінде іске асырылған барлық іс-шаралар мен жобалар мемлекеттік басқарудың тиімділігі мен ашықтығын арттыруды, халықтың жұмыспен қамтылуын қамтамасыз етуді, білім және денсаулық сапасын, сондай-ақ инвестициялық ахуалды жақсартуды, еңбек өнімділігі мен жалпы ішкі өнім құрылымында кіші және орта бизнестердің үлесін арттыруды мүмкін етеді («Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы, 2017).

Экономикалық салалар мен қоғамдық процестерді цифрландыру қазақстандық статистикаға да жаңа міндеттер қойды. Статистика органдары жұмысының негізгі басымдығы қоғамның ақпараттық қажеттіліктерін пайдаланушыларға Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық жағдайы туралы толық, сенімді, ғылыми негізделген ресми статистикалық ақпаратты уақтылы беру арқылы қамтамасыз ету болып табылады. Ресми статистиканың сенімді деректері болмаса, қоғамда болып жатқан әлеуметтік-экономикалық процестерді тиімді басқару мүмкін емес. Санкт-Петербург Ғылым Академиясының шетелдік құрметті мүшесі, ұлы И.В. Гетенің (1749-1832 жж.) статистиканың айтарлықтай рөлі туралы былай деген екен: «Цифрлар әлемді басқарады дейді. Жоқ, олар әлемнің қалай басқарылып жатқанын ғана көрсетеді» (1826 ж.) (Савюк Л.К. және басқалар, 2017:340). Алайда, бұл «сандар», «деректер», «ақпарат» сияқты терминдерінің бәрі сәйкестендіруге мүмкіндік беретін материалдық тасымалдағышқа жазылған ақпаратты білдіретін «құжат», «электрондық құжат», «заңды мәніндегі құжат», «құжатталған ақпарат» терминдерімен қоса қолданылатынын ұмытпаған жөн (Госстандарт СТ РК 1037-2001 «Делопроизводство и архивное дело. Термины и определения», 2001). Сонымен қатар, құжат айналымы мен архивтану саласы ұйымда жасалған және ұйымға түсетін барлық құжаттарды, соның ішінде электрондық құжаттар мен мәліметтер базасын (Мемлекеттік және мемлекеттік емес ұйымдарда құжаттама жасау, құжаттаманы басқару және электрондық құжат айналымы жүйелерін пайдалану қағидалары. 2018) қамтитынын ескеру керек, оларға барлық статистикалық есеп нысандарымен «Е-Статистика» интеграцияланған ақпараттық жүйені де жатқызуға болады. Бұл статистика, экономиканың барлық басқа салалары да, жалпы алғанда, адам мен қоғамның кез келген өмірлік қызметі құжаттар кешенін құрайтын, құжат айналымының өнімі, құжаттану мен архивтанудың зерттеу нысаны болатын, қағаз негізіндегі, электрондық нысанадағы, сурет не видео үзінділері түріндегі, тағы басқа және тағы сол сияқты ақпаратпен сүйемелденеді.

Бүгінгі таңда статистикалық ақпаратты жинау, өңдеу және тарату орталық, аймақтық деңгейде шығарылатын көптеген нормативтік құқықтық актілердің шеңберінде жүзеге асырылады. Бірақ статистика органдарының ақпараттық жүйелерінде электрондық құжаттарды қалыптастыру, сақтау, есепке алу және пайдалану әдістемесін құжаттамалық және архивтік қызметтермен бірлесіп үйлестіру нашар жүргізілуде. Қазақстандық статистиканы ұйымдастыруда құжаттамалық қамтамасыз ету және архив ісі жөніндегі уәкілетті органдармен бірге жаңа шешімдерді енгізу және пайдаланушылардың толық сенімді жедел статистикалық ақпаратқа деген ақпараттық қажеттіліктері мен статистикалық органдардың тарихи маңызы бар және практикалық мәнін жоғалтпаған электрондық құжаттарын Ұлттық архив қорының ұзақ мерзімді сенімді сақталуы мен мемлекеттік есебі үшін тапсыру міндеттемелері арасындағы оңтайлы теңгерімді қамтамасыз ету қажеттілігі айқын.

Статистиканың құжаттану және архивтанумен өзара әрекеттесуінің ағымдағы жағдайын, оның даму тетіктерін және электрондық құжаттарды қалыптастыру, сақтау, есепке алу және пайдалану үшін оңтайлы жағдайларға қол жеткізуге ықпал ететін және кедергі жасайтын күштерді тереңірек түсіну үшін, Қазақстандағы статистика органдарының жұмысына біз талдау жасау маңызды деп есептейміз.

Статистикалық жұмыс жоспарына сәйкес ведомстволық статистикалық бақылауды жүргізетін және ресми статистикалық ақпаратты қалыптастыратын мемлекеттік статистика органдары:

- 1) мемлекеттік статистика саласындағы мемлекеттік саясатты әзірлейді және іске асырады;
- 2) статистикалық әдіснаманы әзірлеу мен қалыптастыруға қатысады;
- 3) Статистикалық жұмыс жоспарына сәйкес ведомстволық статистикалық бақылауды жүргізеді және ресми статистикалық ақпаратты қалыптастырады;
- 4) статистикалық ақпаратты шығарғанда бұрмаланулар, қателер, дәлсіздіктер анықталған жағдайда алғашқы статистикалық деректердің дұрыстығын дәлелдеу үшін респонденттерден қосымша ақпарат талап етеді;
- 5) ведомстволық статистикалық бақылауды жүргізу барысында респонденттерден алғашқы статистикалық деректерді тегін алады («Мемлекеттік статистика туралы» Қазақстан Республикасының Заңы, 2010).

Осы қызметтің нәтижесі ретінде осы не басқа аумақтық мемлекеттік статистика органының істер номенклатурасында көрсетілген түрлі құжаттардың үлкен кешенін атап айтуға болады. Мысал ретінде

Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігінің Статистика комитеті Астана қаласының Статистика департаментінің 2019 жылға арналған істер номенклатурасынан (Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігінің Статистика комитеті Астана қаласының Статистика департаментінің 2019 жылға арналған істер номенклатурасы, 2019) үзіндіні алайық (Кесте 1):

Кесте. 1. – Сақтау мерзімдерін және жеткізгіш түрлерін көрсете отырып, істердің тақырыптары (Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика ..., 2019)

Істің индексі	Істің тақырыбы	Істің сақтау мерзімі	Ескерту
<i>07 – Жарияланымдар дайындау, статистикалық ақпаратты тарату басқармасы</i>			
07-19	Статистикалық ақпаратты алуға мемлекеттік органдардың өтінімдері	1 жыл	Электрондық құжаттар
07-21	Астана қаласы Статистика департаменті шығаратын жарияланымдар тізбесі, жарияланымдар шығаруға бюджетті өтінімдер	Тұрақты	Электрондық құжаттар
10 – Әлеуметтік және демографиялық статистика басқармасы			
10-01	ҚР ҰЭМ Статистика комитетінің әлеуметтік және демографиялық статистика мәселелері жөніндегі әдістемелік нұсқаулары, өкімдері мен ұсыныстары	Қажеттілігі өткенге дейін	Электрондық құжаттар
10-04	Көші – қон бойынша статистикалық талондарды ұсыну туралы есеп, айлық	1 жыл	Қағаз жеткізгіштегі құжаттар және олармен бірдей электрондық құжаттар
10-05	Халықтың табиғи қозғалысы бойынша жылдық ұйғарынды кестелер	Тұрақты	Қағаз жеткізгіштегі құжаттар және олармен бірдей электрондық құжаттар
13 – Баға статистикасы басқармасы			
13-24	Тұтыну тауарлары мен ақылы көрсетілетін қызметтерге бағаларды тіркеу дәптері (Б-101 нысаны) (апта сайын)	1 жыл	Электрондық құжаттар
18 - Қаржы статистикасы басқармасы			
18-19	Астана қаласы кәсіпорындарының қаржылық-шаруашылық қызметі туралы жылдық статистикалық бюллетень	Қажеттілігі өткенге дейін	Электрондық құжаттар
Істің индексі	Істің тақырыбы	Істің сақтау мерзімі	Ескерту
<i>07 – Жарияланымдар дайындау, статистикалық ақпаратты тарату басқармасы</i>			
07-19	Статистикалық ақпаратты алуға мемлекеттік органдардың өтінімдері	1 жыл	Электрондық құжаттар
07-21	Астана қаласы Статистика департаменті шығаратын жарияланымдар тізбесі, жарияланымдар шығаруға бюджетті өтінімдер	Тұрақты	Электрондық құжаттар
10 – Әлеуметтік және демографиялық статистика басқармасы			
10-01	ҚР ҰЭМ Статистика комитетінің әлеуметтік және демографиялық статистика мәселелері жөніндегі әдістемелік нұсқаулары, өкімдері мен ұсыныстары	Қажеттілігі өткенге дейін	Электрондық құжаттар
10-04	Көші – қон бойынша статистикалық талондарды ұсыну туралы есеп, айлық	1 жыл	Қағаз жеткізгіштегі құжаттар және олармен бірдей электрондық құжаттар

10-05	Халықтың табиғи қозғалысы бойынша жылдық ұйғарынды кестелер	Тұрақты	Қағаз жеткізгіштегі құжаттар және олармен бірдей электрондық құжаттар
13– Баға статистикасы басқармасы			
13-24	Тұтыну тауарлары мен ақылы көрсетілетін қызметтерге бағаларды тіркеу дәптері (Б-101 нысаны) (апта сайын)	1 жыл	Электрондық құжаттар
18 - Қаржы статистикасы басқармасы			
18-19	Астана қаласы кәсіпорындарының қаржылық-шаруашылық қызметі туралы жылдық статистикалық бюллетень	Қажеттілігі өткенге дейін	Электрондық құжаттар

Істер номенклатурасынан байқағандай, әр істе қолданыстағы заңнаманың талаптарына сай келетін әр түрлі сақтау мерзімдері мен құжаттық ақпарат жеткізгіштің түрлері (қағаз не электрондық) көрсетілген. Электрондық құжат айналымы жүйесі болмаған жағдайда қағаз жеткізгіштегі құжат ресімделеді. Құжаттардың басым бөлігін электрондық түрде қалыптастыру мүмкіндігі бар болғанымен, ол үшін заңнаманың талаптарына қайшы келмейтін, ақпараттық қауіпсіздігін қамтамасыз ететін, қолданыстағы стандарттарға сай келетін тиісті электрондық жүйе бар болуы тиіс. Сонда да қағаз жеткізгіштегі құжаттарды мүлдем жоққа шығару заңнамалық және ақпараттық қауіпсіздік талаптары, әзірленген автоматтандырылған құжаттамалық жүйелердің, оларды қолдану әдістемелерінің толық қалыптастырылмағаны, қоғамның тарихи, ғылыми сұранысы мүмкін етпейді.

Электронды құжаттардың қасиеттері қағаз құжаттардың қасиеттерінен айтарлықтай ерекшеленеді. Бір жағынан, компьютерлік желілердің дамуы қағаз ақпаратының ағынын азайтуға мүмкіндік берсе, алайда, қазіргі уақытта керісінше жағдай да байқалуда: компьютер құжатты құру процесін едәуір жеңілдетті - шаблонның болуы және оған өзгертілетін деректерді енгізу жеткілікті, бірақ сонымен бірге үштен беске дейінгі кез келген хабарлама жолдар қағазға көшіріледі. Осылайша, жағдайдың парадоксы қағаз құжаттарының көлемі азаймай қана қоймай, керісінше ұлғаюына әкеледі. Электрондық құжаттаманың кәдімгі қағаз тасығыштан артықшылығы - оны сақтаудың қарапайымдылығы: архивтерге арналған бөлек бөлмелердің орнына жадының сәйкес көлемі бар бір немесе екі компьютерді немесе дискілер жиынтығын қолдануға болады. Мұндай архивтендірудің жағымсыз жағы – осындай ақпарат тасығыштардың сенімсізділігі, әлсіздігі және, демек, деректердің едәуір көлемін бірден жоғалту ықтималдығы. Осылайша, электрондық құжаттарды қолдану, бір жағынан, құжаттаудың ыңғайлы және заманауи құралы болса, екінші жағынан, оның бірқатар маңызды кемшіліктері де бар. Интернеттің мағынасыз чаттар, қарақшылық фильмдер мен музыкалық шығармалар кеңістігі ретіндегі түсінігі электрондық құжаттардың сенімсіз екендігіне әкеледі. Ұйым үшін электронды құжаттаманы қолданудың артықшылықтары мынада: салыстырмалы түрде төмен (қағаз құжаттармен салыстырғанда) тарату құны; қалпына келтірудің жоғары жылдамдығы; іздеу жылдамдығы және нәтижесінде ұйымдардағы ішкі және сыртқы байланыс тиімділігінің артуы. Алайда электрондық құжаттарды қолданудың таралуына, біріншіден, мұндай құжаттармен жұмыс істеу мәдениетінің жоқтығы, екіншіден, олардың құқықтық және құқықтық мәртебесінің түсініксіздігі кедергі келтіруде. Осындай жағымсыз жағдайларды болдырмау, жоққа шығару мақсатында Қазақстан Республикасында талай шаралар жоспарланып, көп іс атқарылуда.

Заманауи технологияларды қолданбай, қазіргі ақпараттық қоғам құруға мүмкін емес. Елдегі ақпараттандырудың негізі бағыттарының бірі мәмілелер жасасуда, іс жүргізуде, шаруашылық айналымға кететін уақыт шығындарын азайтуға ықпалдасатын электрондық құжат айналымы саласында құқықтық реттеуді жетілдіру болып табылады. Электрондық құжат ақпараттық құқық институты болып табылады. Электрондық цифрлық қолтаңба – электрондық құжаттың негізгі реквизиттердің бірі. Электрондық цифрлық қолтаңбаны пайдаланудағы құқықтық мәселерді шешу оның азаматтық айналымның және мемлекеттік басқарудың барлық салаларына енгізу және қолдануға зор ықпал жасайды.

Қоғамның дамуындағы қазіргі жағдайында азаматтық айналымға жанамалайтын инструменттердің бірі ретінде электрондық құжатты пайдаланудың зор үлесін мойындамасқа болмайды. Электрондық құжат қоғамдық өмірдің барлық саласына енуде.

Бүгінгі таңда Қазақстанда электрондық құжатты және электрондық құжат айналымын пайдаланумен байланысты қарым-қатынастар іс жүзінде ұлттық заңнаманың барлық салаларының

(әкімшілік, азаматтық, банк, салық, қаржы, кеден, экология, қылмыстық, қылмыстық-әрекеттік, т.б.) нормативтік құқықтық актілерде бекітілген. Сонымен, электрондық сот ісін жүргізу мен сот қызметінде ақпараттық технологияларды пайдалану тәртібі реттелген, азаматтық-құқықтық қарым-қатынастарда қағаз жеткігіштегі құжаттармен тең электрондық құжаттарды және электрондық цифрлық қолтаңбаны пайдалану заңдастырылды, электрондық сайлау жүйесінің жұмыс тәртібі нақтыланды, және т.б.

Электрондық құжаттарды басқару және сақтауға байланысты қарым-қатынастар «Электрондық құжат және электрондық цифрлық қолтаңба туралы», «Ұлттық архив қоры және архивтер туралы», «Ақпараттандыру туралы» үш заңнамалық актінің негізгі мәселесі болып табылады.

2000 жылдардың басынан бастап Қазақстанда «электрондық үкіметті» қалыптастыруға, мемлекеттік басқару жүйесіне ақпараттық технологияларды ендіруге және мемлекеттік органдардың түрлі ақпараттық жүйелерін құруға бағытталған мемлекеттік бағдарламалардың бірқатары жүзеге асырылды. 2017 жылы «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы бекітілді, оның негізгі мақсаты – экономиканың негізгі салаларын цифрлық трансформациясы, мобильді мемлекетті дамыту, жасампаз қоғамды қалыптастыру және жаңа инфрақұрылымды құру. «Электрондық үкіметтің» порталы арқылы 2019 жылы мемлекеттік қызмет көрсетудің 82%-ы автоматтандырылған, халыққа 54 млн астам қызмет электронды түрде көрсетілді.

Мемлекеттік органдардың интернет-ресурстарының бірыңғай платформасы, «Smart City», «Smart Data Ukimet» және тағы басқалар сияқты жобалар жүзеге асырылуда. 2005 жылдан бастап республикада Мемлекеттік органдардың электрондық құжатайналымының бірыңғай жүйесі (ЭҚАБЖ) пайдалануда. 2013 жылы қағаз тасымалдағыштарға қосарлаусыз құжаттардың 50,85%-ы электронды түрде таратылды, 2015 жылы осы көрсеткіш 62%-ға, 2019 жылы – 76%-ға жетті. Электрондық цифрлық қолтаңбану пайдалану кеңінен таралды. Соңғы онжылдықта электрондық құжаттар ақпаратты бекіту, сақтау мен алмасудың маңызды құралына айналды (Мустафина, 2020). Егер де мемлекеттік органдарда ұйымдастырушылық-өкімдік процедуралар, заң, қаржы, кадрлық, ақпараттық-технологиялық сүйемелдеу, қоғамдастықпен байланыс, әкімшілік-шаруашылық қызмет үшін ЭҚАБЖ (Электрондық құжат айналымының бірыңғай жүйесі), БҚА (Бұлтты құжат айналымы), Documentolog электрондық құжат айналымы жүйесі (ЭҚЖ), қаржылық сипаттағы бизнес-процестерін кешенді автоматтандыруға арналған «е-Қаржымині» интеграцияланған автоматтандырылған ақпараттық жүйесі, «Е-қызмет» мемлекеттік қызметтің персоналын басқару жүйесі және тағы сол сияқты ұқсас ақпараттық құжаттамалық жүйелер қолданылса, өзінің салалық (ведомстволық) функцияларын жүзеге асыру үшін әр сала өзінің салалық (ведомстволық) ақпараттық жүйені анықтайды. Әр ақпараттық жүйе тиісті бағдарламалық жасақтаманы, серверді, жүйемен жұмыс әдістемесін талап етеді. Осы жағдайлар статистика саласына да өз әсерін тигізді.

Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2009 жылғы 22 желтоқсандағы № 2162 қаулысымен мемлекеттік тапсырма бекітіліп, оның аясында 2011-2013 жылдар аралығында «Е-Статистика» ИАЖ (Интеграцияланған ақпараттық жүйе) құрылды. «Е-Статистика» ИАЖ енгізу кезеңдері келесі жұмыс түрлерін қамтыды:

1. «Е -Статистика» ИАЖ компоненттерін - ақпараттық жүйелерді әзірлеу;
2. Статистикалық есеп беру нысандарының, сонымен қатар шығыс кестелерінің шаблондарын құру;
3. Статистикалық мәліметтерді қалыпқа келтіру және өңдеу үшін мета сипаттаманы құру;
4. «Респонденттер кабинеті» арқылы респонденттерден статистикалық есептерді онлайн режимінде қабылдау;
5. Жиынтық көрсеткіштердің деректер базасына тарихи деректерді толтыру;
6. <http://stat.gov.kz> ресми интернет-ресурста статистикалық ақпаратты визуализациялау;
7. <http://taldau.stat.gov.kz> «Талдау» ақпараттық-талдау жүйесінде статистикалық ақпаратты визуализациялау.

Қазақстанда алғаш рет «Е-Статистика» ИАЖ ақпараттық қауіпсіздік сәйкестігіне сертификатталғаннан кейін 2015 жылдың 1 қаңтарында өндірістік пайдалануға берілді. Жүйе статистикалық мәліметтермен жұмыс істеудің барлық кезеңдерін қамтиды: статистикалық бақылаудың нысандарын әзірлеу, деректерді жинау мен енгізу, деректерді өңдеу мен талдау, статистикалық деректерді пайдаланушыларға Интернет арқылы жалпыға қолжетімді болатындай ақпаратты визуализациялау және ұсыну. Сонымен, мемлекеттік статистика органдарының істер номенклатураларында көрсетілген барлық салалық құжаттар (статистикалық есептер, статистикалық кестелер, сауалнамалар, деректер, тіркеу-есеп нысандары) осы «Е-Статистика» жүйесінде электронды

түрде қалыптастырылуда. Респонденттер толтыратын мәліметтер де осы жүйеге еніп, автоматты түрде өңделуге, сақталуға, кейінгі пайдалануға түседі.

2018-2019 жылдары мемлекеттік тапсырма аясында «Е-Статистика» ИАЖ дамуы жүзеге асырылды, атап айтқанда, «Ұлттық санақ» жаңа компонентін құру бойынша жұмыстар жүргізілді, бұл автоматтандырылған режимде халық санағын (жинау, өңдеу және жариялау) жүргізуге мүмкіндік берді. Пилоттық санақ кезінде Ақмола облысы Бурабай ауданында және Шығыс Қазақстан облысының Аягөз ауданында респонденттер туралы ақпарат жинау үшін планшеттердегі мобильді қосымшалары және «Интернет-сауалнама» Веб-қосымшасы тексерілді. Деректерді жинау қорытындысы бойынша пилоттық халық санағының нәтижелерін өңдеу жұмыстары жүргізілді және шығыс кестелері құрылды. Қазақстан Республикасы халқының осы санағын өткізуге дайындық барысында виртуалды серверлерді кластерлеу, жеке бұлттық технологиялар, жаңа буынды желіаралық қалқандар сияқты заманауи техникалық құралдарды енгізу белсенді жүргізілді, бұл жүйелердің қол жетімділігі мен қауіпсіздігін жоғарылатуға мүмкіндік берді. Бүкіл республика бойынша «Е-Статистика» ИАЖ қолдауында «Ақпараттық-есептеу орталығы» шаруашылық жүргізу құқығындағы республикалық мемлекеттік кәсіпорны және оның филиалдары өз қызметін жүзеге асырады. Олардың міндеттеріне мыналар жатады: статистикалық мәліметтерді енгізу және өңдеу; елдің және аймақтардың әлеуметтік-экономикалық жағдайы туралы ақпараттық-статистикалық деректер қорын қалыптастыру және жүргізу; ақпараттық-техникалық қызмет көрсету және ақпараттық жүйелерге қызмет көрсету; статистикалық ақпаратты жүзеге асыру.

Статистика органдарының жұмыс орындарының бірыңғай контроллер доменіне көшуі ақпараттық қауіпсіздік саясатына сәйкес инфрақұрылымды бір жүйеге келтіруге және барлық талаптардың орындалуын қамтамасыз етуге мүмкіндік берген. Сонымен қатар респонденттердің статистикалық есептерді тәулік бойы онлайн режимінде немесе «бір терезе» аясында аумақтық статистика департаменттерінде тапсыру мүмкіндігі бар.

Жүйені енгізу кезінде әлемнің жетекші ІТ-компанияларының – Oracle, IBM, HPE, VMware, Cisco, Juniper және басқаларының жабдықтары мен бағдарламалық құралдары, сондай-ақ ашық шығыс кодтарымен технологиялары пайдаланылды. Екі герметикалық аймақ ұйымдастырылды, резервтік қуат көзімен және салқындатумен қамтамасыз етілді, сонымен қатар серверлік қуаттардың резервтігі және ақауларға төзімділігі қамтамасыз етілді. Жүйелердің үздіксіздігін қамтамасыз ету үшін тәулік бойы жұмыс істейтін ситуациялық бақылау орталығы құрылды (Государственной статистике Казахстана 100 лет, 2018, 194).

«КАЗСТАТ: Ұлттық статистика жүйесін нығайту жобасы» аясында Қазақстан Республикасы мен Халықаралық Қайта Құру және Даму Банкі арасында:

Үй шаруашылықтарын зерттеу және бағаларды тіркеу бойынша бастапқы деректерді жинауға арналған Жеке пікір терімнің компьютерлендірілген жүйесі (ЖПКЖ). Жүйенің негізгі міндеті-планшеттік құрылғыларды қолдана отырып, бастапқы деректерді жинауды автоматтандыру. Бұл әдіс деректерді енгізу кезіндегі қателіктерді барынша азайтуға, әртүрлі тасымалдаушылардағы деректерді енгізудің қайталануын болдырмау есебінен еңбек ресурстарын үнемдеуге, интервьюерлердің жұмысын оңтайландыруға, қағаз тасымалдаушылардағы нысандарды пайдалануды азайтуға, статистикалық деректердің сапасын арттыруға мүмкіндік береді. Келіп түскен деректерді орталықтандырылған сақтау және өңдеу мақсатында ЖПКЖ «Е-Статистика» ИАЖ-мен біріктірілген. Жүйе өнеркәсіптік пайдалануға сәтті енгізілді, сонымен бірге ЖПКЖ әдісімен жинауға арналған нысандар тізімі кеңейді.

Шалғай аумақтардағы, атап айтқанда ауыл шаруашылығы статистикасы бойынша респонденттерге телефон арқылы пікір терім жүргізу арқылы бастапқы деректерді жинауды автоматтандыру үшін телефон арқылы пікір терім жүргізудің компьютерлендірілген жүйесі (ТПКЖ). Бұл әдіс респонденттерді толық қамтуды, респонденттерден есептер алу мерзімдерін қысқартуды, жүйеге деректерді енгізу уақытын қысқартуды қамтамасыз етеді. Қазіргі уақытта жүйе өнеркәсіптік пайдалануда және аумақтық статистика органдарына енгізілген (https://stat.gov.kz/about/informatization_in_committee_on_statistics).

Жоғарыда аталған барлық жұмыс түрлері ақпараттың маңыздылығына қарай құжаттардың құндылығын сараптау нәтижелері бойынша Қазақстан Республикасының Ұлттық архив қорына қалыптастыруы мүмкін есептерде, шығыс деректерінде, есептеулерде, хат алмасуда және басқа құжаттарда баяндалады. Осыған байланысты олардың (құжаттардың: есептер, шығыс деректері, есептеулер, хат алмасу және т.б.) дұрыс қалыптасуы құрудың бастапқы кезеңінде-ақ қамтамасыз етілуі керек; қазірдің өзінде ұйымдастырушылық және әкімшілік процестерге, құқықтық, қаржылық, кадрлық, ақпараттық технологияларды қолдауға, қоғамдастықпен байланысқа, әкімшілік-

шаруашылық қызметке, сондай-ақ ұйымның салалық (ведомстволық) функциялары бойынша әдістемелік ұсынымдар мен нұсқаулықтарды, ақпараттық құжаттамалық жүйелерді әзірлеу мен енгізу барысында Ұлттық архив қоры және архивтер туралы, ақпаратқа қолжеткізу туралы, ақпараттандыру туралы және т.б. заңнама талаптарын ескеру қажет.

Біріккен Ұлттар Ұйымы Еуропалық Экономикалық Комиссиясының ұлттық статистикалық басқармалар мен халықаралық ұйымдардың сарапшыларынан тұратын жұмыс тобы әзірлеген нұсқаулықта ұлттық статистикалық жүйенің құқықтық негіздеріне салыстырмалы талдау жүргізу немесе заңды жаңарту үшін келесі ұсыныстар берілген:

«Архивтер туралы заңда ұлттық мүддеге қатысты деректерді мұрағаттау тәртібі қарастырылған. Бұл заң статистикалық мәліметтер мемлекеттік архивтердің құрамына кіретін жағдайларда қолданылады және оларды электронды түрде мұрағаттау міндетін көздейді. Статистикалық заңнаманың жалпы элементтері архивке тікелей қатысты болмаса да, оларда «Деректерді жобалау, өндіру, тарату және жеткізу барысында (заң актісінің атауы, мысалы, мемлекеттік қызметтің жариялығы туралы заң, архивтер туралы заң және т.б.) белгілі бір ережелері егер олар статистикалық заңнамаға қайшы келмесе, сақталады» деп көрсетіледі. Жалпы элементтері «Ресми статистиканы өндірушілер статистикалық мақсаттар үшін қажетті уақыт ішінде идентификаторлармен жеке деректерді өңдеп, сақтай алады» деп қарастырады. Құпиялылыққа және оларды өңдеуге қатысты элементтерде архивтік құқыққа сілтемелер де болуы мүмкін.

Кейбір мәселелерде статистикалық заңнама мен архив туралы заң арасында кейбір қайшылықтар пайда болуы мүмкін, мысалы, ұлттық мүдденің қайсысы бар және қайсысы жоқ, ұлттық мүдделердің деректерін сақтаушы кім бола алады және бұл деректерді, соның ішінде технологиялық ортаны қалай мұрағаттау керек. Осы заңдардың кез келгенін қайта қарау кезінде мүмкін болатын айырмашылықтарды зерттеу қажет» (Руководство по модернизации статистического законодательства, 2018 год).

«Мемлекеттік статистика туралы» Қазақстан Республикасының 2010 жылғы 19 наурыздағы № 257-IV Заңында құжат айналымы мен архивтану талаптарына қатысты тек 25-інші «Өңдеу және сақтау» бапта айтылған: «1. Статистикалық байқаулар жүргізу кезінде алынған алғашқы статистикалық деректер және (немесе) әкімшілік деректер статистикалық әдіснамаға сәйкес және мемлекеттік статистиканың принциптері сақтала отырып өңделеді. 2. Алғашқы статистикалық немесе әкімшілік деректерді қамтитын қағаздағы жеткізгіштер көрсетілген деректер негізінде қалыптастырылған ресми статистикалық ақпарат таратылған кезден бастап кемінде бір жыл сақталады. Алғашқы статистикалық немесе әкімшілік деректерді қамтитын электрондық жеткізгіштер кемінде елу жыл сақталады.»

Қолданыстағы заңнамаға сәйкес мемлекеттік статистиканың негізгі принциптері:

- 1) мемлекеттік статистиканың жалпы жұрт қабылдаған халықаралық стандарттармен, сыныптағалармен және әдістермен үйлесімді және салыстырмалы болуы;
- 2) статистикалық қызметті жүзеге асыру кезіндегі кәсіптік тәуелсіздік және дербестік;
- 3) пайдаланушылардың ресми статистикалық ақпаратқа теңдей қол жеткізуін қамтамасыз ету;
- 4) алғашқы статистикалық деректердің құпиялылығы және олардың тек қана статистикалық мақсаттар үшін пайдаланылуы;
- 5) сапасын, уақтылығын, шығындарды және респонденттерге жүктемені ескере отырып, ақпарат дереккөздерінің барлық түрлерін пайдалану;
- 6) ресми статистикалық ақпараттың дәйектілігі, ғылыми негізділігі, уақтылы берілуі мен жалпыға бірдей қолжетімділігі;
- 7) статистикалық ақпараттың, алғашқы статистикалық және әкімшілік деректердің сақталуын және қауіпсіздігін қамтамасыз ету болып табылады («Мемлекеттік статистика туралы» Қазақстан Республикасының Заңы, 2010).

Мемлекеттік статистика туралы заңның осы талаптарын талдай отырып, осы өңдеудің нәтижесі болып табылатын «статистикалық әдіснамаға сәйкес өңделеді» деген сөздер нені білдіреді деген сұрақ туындайды, өйткені кез келген әрекет ақпаратты, есепті, актіні немесе ақырында, құжатты жасауды көздейді. Статистика саласындағы нормативтік құқықтық актілерді, статистиканың теориялық ерекшеліктерін зерттегенде, статистикалық әдіснамаға сәйкес деректерді өңдеу құжаттану немесе архивтану саласына емес, статистиктерге қатысты екені белгілі болды. Яғни, мұндай өңдеуді жүзеге асыру үшін статистикалық «шикізаттан» статистикалық мәліметтерді анықтау үшін оны «белгілі бір жолмен» өңдеу қажет. Мұндай өңдеу бақылаудан кейінгі статистикалық зерттеулердің келесі кезеңі болып табылады және топтастыру мен кесте әдісін қолдану арқылы жүргізілетін зерттелетін процестің немесе құбылыстың жалпыланған сипаттамаларын алу үшін бастапқы деректердің жиынтығы болып

табылады» (<http://comp5.ru/Raznoe/Statistica/Stat1-5.php>). Статистикалық әдіснамаға сәйкес деректерді өңдеуден кейін жаңа құжаттар шығыс деректері, бастапқы деректердің жиынтығы немесе шығыс кестелері түрінде пайда болады, олар үшін сақтау мерзімдерін анықтау қажет, ал мемлекеттік статистика туралы заңдар мұндай құжаттардың сақтау мерзімдерін белгілемейді.

Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2018 жылғы 31 қазандағы № 703 қаулысымен бекітілген Мемлекеттік және мемлекеттік емес ұйымдарда құжаттама жасау, құжаттаманы басқару және электрондық құжат айналымы жүйелерін пайдалану қағидаларына сәйкес іс жүргізу аяқталғаннан кейін құжаттар ұйымның архивіне тапсырылғанға дейін қалыптастырылған орны бойынша істерде, электрондық құжаттар электрондық құжат айналымы жүйесінде бір жыл бойы сақталады (Мемлекеттік және мемлекеттік емес ұйымдарда құжаттама жасау, құжаттаманы басқару және электрондық құжат айналымы жүйелерін пайдалану қағидалары, 2018). Осының негізінде бастапқы статистикалық немесе әкімшілік деректерді қамтитын қағаз және электрондық тасығыштар осы деректер негізінде құрылған ресми статистикалық ақпарат таратылған күннен бастап бір жыл өткен соң, «іс жүргізу сатысында» күйінен «архивтік» мәртебеге ауысады. Бұл ретте, бастапқы статистикалық деректерде құпия ақпарат болатынын қатаң ескеру қажет, сондықтан оларға тек шектеулі ақпаратты қамтитын құжаттарды алуға, сақтауға, өңдеуге және есепке алуға рұқсаты бар қызметкерлер, соның ішінде архив қызметкерлері ғана қол жеткізе алады.

Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2018 жылғы 19 қыркүйектегі № 575 қаулысымен бекітілген Ұлттық архив қорының құжаттарын және басқа да архивтік құжаттарды ведомстволық және жеке архивтердің қабылдау, сақтау, есепке алу мен пайдалану қағидаларында келесі талаптар қойылған: «Ұйым архиві пайдаланушыларға пайдалану үшін есепке алынған және ғылыми-техникалық өңдеуден өткен, анықтамалықтары мен басқа да іздестіру құралдары бар ашық құжаттарды береді. Есепке алынбаған және өңделмеген құжаттар пайдаланушыларға жұмыс істеу үшін пайдалануға берілмейді» (Ұлттық архив қорының құжаттарын және басқа да архивтік құжаттарды ведомстволық және жеке архивтердің қабылдау, сақтау, есепке алу мен пайдалану қағидалары, 2018). Сонымен қатар қағидаларға сай Ұлттық архив қорының құрамына кіретін электрондық тасымалдағыштардағы құжаттардың ведомстволық сақтаудың бес жылдық мерзімін белгілейді, содан кейін бұл құжаттар мемлекеттік сақтауға архивтерді тапсыратын заңды тұлғалардың өз қаражаты есебінен тиісті мемлекеттік архивке тәртіптелген түрде тапсырылуы тиіс.

Электрондық құжаттар ұйым архивіне ақпараттық-телекоммуникациялық желі арқылы ұйымның ақпараттық жүйесінен ұйым архивінің ақпараттық жүйесіне немесе тиісті электрондық құжаттардың соңында қалыптастырылған электрондық цифрлық қолтаңбалардың бірге сақталуын қамтамасыз ете отырып, олар қалыптастырылған, жіберілген немесе алынған форматта бір мәртелік жазбаны жеке жеткізгіштерде тапсырылады.

Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрінің м.а. 2017 жылғы 29 қыркүйектегі № 263 бұйрығымен бекітілген Сақтау мерзімдерін көрсете отырып, мемлекеттік және мемлекеттік емес ұйымдар қызметінде жасалатын үлгілік құжаттар тізбесінде статистикалық есеп және статистикалық есептіліктің кейбір құжат түрлеріне сақтау мерзімдері көрсетілген (Кесте 2).

Кесте 2. – Сақтау мерзімдерін көрсете отырып, статистикалық есеп және статистикалық есептіліктің құжат түрлері (Қазақстан Республикасы Мәдениет..., 2017)

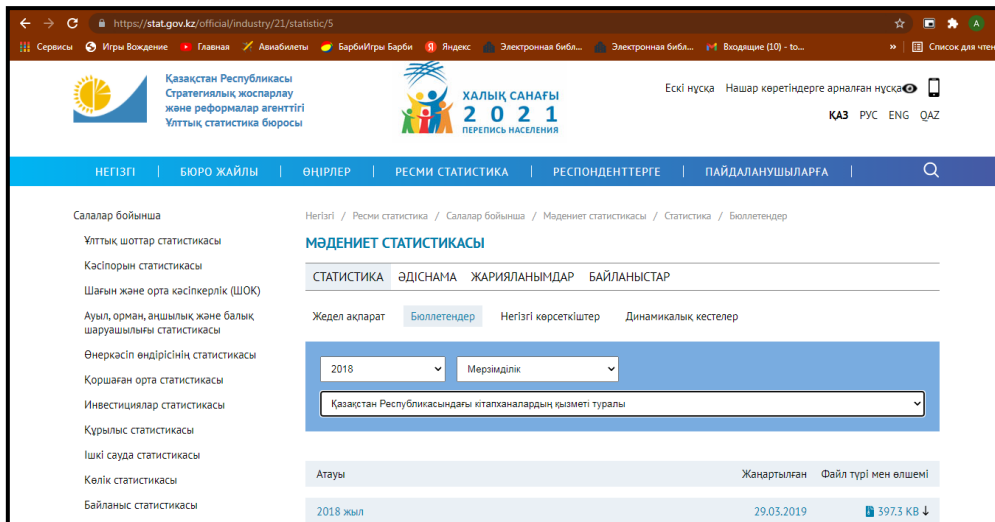
Тармақ нөмірі	Құжат түрі (оның ішінде электрондық цифрлық қолтаңбамен куәландырылған электрондық құжаттар)	Құжаттың сақталу мерзімі	Ескерту
4. Есеп және есептілігі			
4.2. Есептілік, статистикалық есеп және статистикалық есептілік			
362	Мемлекеттік қаржыландырудың статистикасы жөніндегі есептер, мәліметтер және кестелер: 1) жиынтық жылдық, жылдық;	Тұрақты	Қағаз жеткізгіштегі құжаттар және олармен бірдей электрондық құжаттар.
	2) жартыжылдық;	5 жыл	Электрондық құжаттар*. Жылдық болмаған жағдайда – тұрақты.
	3) тоқсандық;	5 жыл	Электрондық құжаттар*. Жылдық, жартыжылдық

			болмаған жағдайда – тұрақты.
	4) айлық	1 жыл	Электрондық құжаттар*. Жылдық, жартыжылдық және тоқсандық болмаған жағдайда – тұрақты.
364	Статистикалық есептер, қызметтің барлық негізгі (бейінді) бағыттары мен түрлері бойынша статистикалық мәліметтер мен кестелер, олардың құжаттары (мәліметтер, баяндамалар, жазба хаттар және басқа құжаттар): 1) жиынтық жылдық, жылдық;	Тұрақты	Қағаз жеткізгіштегі құжаттар және олармен бірдей электрондық құжаттар.
	2) жартыжылдық;	5 жыл	Электрондық құжаттар*. Жылдық болмаған жағдайда – тұрақты.
	3) тоқсандық;	3 жыл	Электрондық құжаттар*. Жылдық және жартыжылдық болмаған жағдайда – тұрақты.
	4) айлық	1 жыл	Электрондық құжаттар*. Жылдық, жартыжылдық және тоқсандық болмаған жағдайда – тұрақты.
365	Алғашқы статистикалық деректерді қоспағанда, әкімшілік дереккөздер қалыптастыратын жеке немесе заңды тұлға жөніндегі жеке-дара сандық және (немесе) сапалық деректер және шаруашылық бойынша есепке алу деректері: 1) жылдық;	Тұрақты	Электрондық құжаттар*.
	2) жартыжылдық;	5 жыл	Электрондық құжаттар*. Жылдық болмаған жағдайда – тұрақты.
	3) тоқсандық;	3 жыл	Электрондық құжаттар*. Жылдық және жартыжылдық болмаған жағдайда – тұрақты.
	4) айлық	1 жыл	Электрондық құжаттар*. Жылдық, жартыжылдық және тоқсандық болмаған жағдайда – тұрақты.
366	Жедел статистикалық есептер	Қажеттілігі өткенге дейін	Электрондық құжаттар*.
370	Жолданатын статистикалық деректерді есепке алу журналдары	3 жыл	Электрондық құжаттар*.
371	Жедел және статистикалық есепке алу және есептілік бойынша қосымша кітаптар	1 жыл	Электрондық құжаттар*
372	Статистикалық есептерді жасау, ұсыну, тексеру жөніндегі хат алмасу	5 жыл	Электрондық құжаттар*.
373	Статистикалық есептілік нысандарының бланкілері (жүйелендірілген жинақ)	Тұрақты	Қағаз жеткізгіштегі құжаттар және олармен бірдей электрондық құжаттар.
<p>Ескертулер:</p> <p>*Электрондық құжат айналымы жүйесі болмаған жағдайда қағаз жеткізгіштегі құжат ресімделеді. Мәлімет және жұмыста басшылыққа алу үшін жолданған құжаттар қажеттілігі өткенге дейін сақталады. «Қажеттілігі өткенге дейін» белгісі құжаттаманың практикалық мәні ғана бар екендігін білдіреді. Олардың сақтау мерзімін ұйымның өзі анықтайды, бірақ бір жылдан кем болмауы қажет.</p> <p>«СТК» – сараптау-тексеру комиссиясы белгісі, мұндай құжаттардың бір бөлігінің ғылыми-тарихи мәні бар екендігін және мемлекеттік архивке берілуі немесе жиынтықтау көзі болып табылмайтын ұйымдарда</p>			

сақталуы мүмкін екендігін білдіреді. Соңғы жағдайда істер номенклатурасында «СТК» белгісінің орнына «СК» – сараптау комиссиясы, «ОСК» – орталық сараптау комиссиясы белгілері қолданылады. Мемлекеттік құпияларды құрайтын және құпия мәліметтерді қамтитын құжаттар Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 24 қарашадағы «Ақпараттандыру туралы» және 1999 жылғы 15 наурыздағы «Мемлекеттік құпиялар туралы» Заңдарына сәйкес сақталады (14).

Тізбеде көрсетілгендей, статистикалық есеп және статистикалық есептілік құжаттарының кейбір түрлері үшін құжаттарды қағаз тасығышта міндетті ресімделуі белгіленген. Бұл ретте құжаттамалық қамтамасыз ету саласындағы мамандары шешілмеген негізгі мәселелердің қатарына «аралас құжат айналымы» жағдайында құжаттарды сақтауды ұйымдастыру мәселелерін жатқызады. Тәжірибелік іс-әрекеттердің нәтижесінде тиісті стандартта жоқ «гибридті іс» термині пайда болғаны, ол әртүрлі тасымалдаушылардың құжаттарын қоса алғанда, істі қалыптастыруда қолданылатыны атап өтіледі (Сукач, 2009). Сонымен қатар, электрондық құжаттарды сенімді ортада электрондық қолтаңбасыз сақтауды құқықтық реттеу қажеттілігі баса айтылған (Сурет). Нәтижесінде осы және басқа да құқықтық олқылықтарды әрбір ұйым, оның ішінде статистика органы қалыптасқан тәжірибеге сәйкес дербес толтырады және жергілікті құқықтық актілерде белгіленеді. Олардың көпшілігінде көбінесе құжат менеджерлері-архивисттер әзірлейтін іс жүргізуге арналған нұсқаулықтар қағаздағы құжаттармен жұмыс істеу тәртібін белгілейтін құқықтық акт ретінде қабылданады. Электронды құжаттармен жұмысты реттеу үшін, әдетте, бағдарламашылар, IT-мамандары жеке құжат әзірлейді және бекітеді, бұл қағаз құжаттары мен электронды құжаттар жасалатын ақпарат тасымалдағыштарына қойылатын талаптар арасындағы қайшылықтарға әкеледі. Бұл мәселені шешудің нұсқаларының бірі-бағдарламашылар мен құжаттанушы-архивисттерінің бірлесіп, сонымен қатар егер құжаттар салалық жүйеге қатысты болса, онда қызмет саласының өкілінің қатысуымен әртүрлі тасымалдағыштардағы құжаттармен жұмыс істеудің жалпы принциптерін де, нақты құжат айналымы процесін жүзеге асыру контекстіндегі олардың ерекшеліктерін де реттейтін бірыңғай құқықтық актіні әзірлеу. Алайда, қазіргі заманғы шындықты ескере отырып, оны қалыптастырудың егжей-тегжейлі әдістемесі негізінде ғана басқаруды құжаттамалық қамтамасыз ету тұрғысынан тиімді құқықтық базаны құруға әр түрлі қызмет салаларын әзірлеушілердің бірыңғай көзқарасын қамтамасыз етуге болады.

Сурет 1. – «Қазақстан Республикасындағы кітапханалардың қызметі туралы» ақпараттық-статистикалық бюллетень (сенімді ортада)

Басқаруды құжаттамалық қамтамасыз етуді оңтайландыру мәселесін шешу, құқықтық базаны жетілдірумен қатар, ұйымдастырушылық жобалау жұмыстарының тұтас кешенін болжайды. Сонымен, басшылықты ақпараттық-құжаттамалық қамтамасыз етуге, жекелеген статистикалық есептерді жинауға, сақтауға, өңдеуге және есепке алуға жауапты бөлімшелердің мәртебесін, ұйымдық құрылымын және функционалдық мүмкіндіктерін нақтылау қажет. Көптеген ұйымдарда қызметтің бұл түрі екі құрылыммен жүзеге асырылады - басқаруды құжаттамалық қамтамасыз ету қызметі (іс жүргізу) және IT-технологиялық қызмет, ал салалық (ведомстволық) ақпараттық жүйелерді дамытуда - салалық бөлімдер мен IT технологиялық қызмет, және бұл жағдайларда, тәжірибе

көрсеткендей, үшіншілердің мүдделері істер номенклатурасын, ілеспе құжаттаманы дайындауда да, бағдарламалық өнімдерді әзірлеу мен енгізуде де қабылданбайды.

Мысалы, Тізбенің 364-тармағымен ұйым өзінің қызмет көрсеткіштері негізінде жасаған статистикалық есептері, қызметтің барлық негізгі (бейінді) бағыттары мен түрлері бойынша статистикалық мәліметтері мен кестелерінің сақтау мерзімдері со ұйым үшін белгіленген. Бірақ сонымен бірге статистика органдарына келіп түсетін қызметтің барлық бағыттары мен түрлері бойынша статистикалық есептерді және кестелерді сақтау мерзімдерін қалай анықтау керек деген сұрақ туындайды. Әрине, «Мемлекеттік статистика туралы» Заңда бастапқы статистикалық немесе әкімшілік деректерді қамтитын қағаз және электрондық жеткізгіштер үшін сақтаудың ең аз мерзімі белгіленген, бірақ барлық салалар мен қызмет түрлері бойынша статистикалық есептер мен кестелер және бастапқы деректері бар қағаз және электрондық жеткізгіштер үшін статистикалық немесе әкімшілік деректер бір мағынада және бірдей екенін нормативтік құқықтық актілермен реттелмеген. Тізбенің 365 - тармағында алғашқы статистикалық деректерді қоспағанда, әкімшілік дереккөздер қалыптастыратын жеке немесе заңды тұлға жөніндегі жеке-дара сандық және (немесе) сапалық деректер және шаруашылық бойынша есепке алу деректері көрсетілген, яғни бұл тармақ алғашқы статистикалық деректердің жеке немесе заңды тұлға жөніндегі жеке-дара сандық және (немесе) сапалық деректер екенін білдіреді, бірақ оларды сақтау мерзімдері қоспаған.

Статистикалық есеп нысандарының алуан түрлілігін ескере отырып (статистикалық бланкілердің тіркеу нөмірлері бойынша 001-ден 999-ға дейін; статистикалық бланкілердің түріне сәйкес - есеп, сауалнама, дәптер, күнделік, сауалнама, бақылау картасы; статистикалық байқаулардың түрі бойынша - ұлттық немесе ведомстволық; жиілігі бойынша-күнделікті, апталық, он күндік, айлық, айына екі рет, тоқсан сайын, жарты жылдық, жылдық, бір реттік, маусымдық, жылына үш рет, жылына екі рет, жылына бір рет, бір рет екі жылда бір рет, үш жылда бір рет, төрт жылда бір рет, бес жылда бір рет), адам қызметінің барлық салаларында деректерді талдаудың статистикалық әдістерін қолдануды қарастыра отырып, ол статистика органдарында құжаттау, құжат айналымы және электрондық құжат айналымы жүйесін қолдану бойынша нұсқаулықтарды, құжаттарды қабылдау, сақтау, есепке алу және қолдану ережелерін, сақтау мерзімін көрсете отырып, статистика органдарының қызметінде қалыптастырылатын құжаттардың салалық (ведомстволық) тізбесін статистикалық заңнама нормаларын және Ұлттық архив қоры және архивтер туралы заңнаманы сақтай отырып, әзірлеу қажеттілігін тудырады.

Уақыт өте келе, ақпараттық құжаттамалық жүйелердегі электронды құжаттар көлемі ұлғайған сайын, олар (жүйелер), жақсы жағдайда, кеңейеді, жүйеленеді, жағымсыз жағдайда олар «қатып қалады», ақаулыққа ұшырайды, жанартуды немесе тазалауды қажет етеді, ал бұл оларды талдау, қолданылатын ақпараттық технологияларды жетілдіру немесе ауыстыру, электрондық құжаттардың бірыңғай электрондық архивіне айналдыру мақсатында қалыптастырылған құжаттардың құндылығын сараптау қажеттілігіне әкеледі.

Әрине, осы тұрғыда электрондық құжаттармен жұмыс үдерістерін стандарттау аса маңызды мәнге ие. Соңғы жылдары республикада мемлекеттік стандарттардың бірқатары қабылданды, олардың арасында:

ИСО 690-2-2007 «Ақпарат және құжаттама. Библиографиялық сілтемелер. Бөлім 2. Электрондық құжаттар және оның бөліктері» ҚР СТ;

ГОСТ Р ИСО 23081-1-2010 «Ақпарат және құжаттама. Жазбаларды басқару үдерістері. Жазбалар үшін метадеректері. Бөлім 1» ҚР СТ;

ИСО 19005-1-2016 «Құжаттаманы басқару. Ұзақ мерзімді сақтауға арналған электрондық құжаттар файлдарының форматы. 1-бөлік. PDF 1.4. (PDF/A-1) пайдалану» ҚР СТ;

ИСО 11799-2018 «Ақпарат және құжаттама. Архивтік және кітапханалық материалдар үшін құжаттарды сақтауға талаптар» ҚР СТ;

ИСО 14641-1-2018 «Электрондық архивтеу. Бөлім 1. Электрондық құжаттарды консервациялау үшін ақпараттық жүйені жобалауға және іске қосуға қатысты техникалық шарттар» ҚР СТ;

ИСО TR 18492-2018 «Электрондық құжаттардың ұзақмерзімді сақталуын қамтамасыз ету» ҚР СТ және т.б. бар.

Қорытынды. Жалпы айтқанда, бүгінгі таңда электрондық құжатты жасаудың, пайдаланудың және сақтаудың бірыңғай тәртібі заңнамамен бекітілген. Алайда, технологиялардың қарқынды дамуы орнатылған шындықтан заңнамалық базасының тұрақты кешеуілдеуі байқалуда. Терминология мәселесі ашық талқылануда және бұл түсініктеме аппаратын қолдануда белгілі бір қиындықтарға әкеліп соқтырады. Ең бастысы, 2003 жылдан бастап, «Электрондық құжат және электрондық цифрлық қолтаңба туралы» Заңының қабылдауынан бері «электрондық құжат» анықтамасының өзгеріссіз

калуы. Сол кезеңде ақпараттандыру және электрондық құжатайналымы саласындағы заңнама айтарлықтай өзгерістерге ұшырады.

Қолданыстағы архивтік заңнамасының негізіне қағаз құжаттармен дәстүрлі жұмыс принциптері енгізілген. «Электрондық құжаттардың бірыңғай архиві» ақпараттық жүйесінің тәжірибелік іске қосуы қолданыстағы заңнамамен бекітілген электрондық құжаттардың жедел және ведомстволық сақтау мерзімдерін қайта қарастыруды талап етілетінін көрсетті. Екпінді ақпараттық және және коммуникациялық даму жағдайында 15 жылдық мерзім – ұзақ мерзім, бұл уақытта технологиялардың бір емес өзгеруі, енді істен шығарылған жүйелерде қалыптастырылған деректер топтамасын мемлекеттік сақтауға қабылдау едәуір қиындататыны байқалуда. Электрондық құжаттарды тікелей сақтау үдерістерін қарастыру және егжей-тегжейлі реттеу қажеттілігі туындалды. Өйткені қолданыстағы заңнамалардың көбі үстіртін.

Күн тәртібіне әртүрлі жүйелерде автоматты түрде тудырылатын ақпаратты, веб-ресурстардың мәліметтерін және деректер базасын басқару, сақтау және келесі пайдалану, блокчейн технологияларын ендәру және пайдалану, BigData, жасанды интеллект және т.б. сияқты мәселелер талғылауға қойылуда. Мемлекет тарапынан белсенді жүргізілетін экономиканы цифрлық трансформациялау саясаты архивтердің инновациялық технологияларды ендіру мен пайдалануына негізделген цифрлық ақпаратпен жұмыс жасауының жаңа тәсілдерін және әдістерін талап етілетіні айқын.

Осылайша, цифрландыру жағдайында статистика органдарының құжаттамалық ресурстарымен жұмысты тиімді ұйымдастыру міндеттердің тұтас кешенінің шешіміне байланысты. Олардың ішінде – цифрлық органдың нормативті реттеуі, мемлекеттік қызметшілерді басқаруды ақпараттық-құжаттамалық қамтамасыз ету саласындағы базалық құзыреттерді қалыптастыру, заңды маңызы бар ақпараттық-құжаттамалық ресурстарын құру өңдеу, сақтау, ұсыну бойынша ұйымдастырушылық, басқарушылық, аналитикалық, техникалық міндеттердің барлық кешенін шешуге және жүзеге асыруға қабілетті мамандарды даярлауға кешенді көзқарас; цифрландыру жағдайында статистикалық органдар үшін ақпараттық-құжаттамалық ресурстарды басқару функциясын жүзеге асыратын бөлімшелердің қызметін мониторингілеуге негізделген үлгілік ұйымдық құрылымдар мен функционалдылыққа қойылатын талаптарды әзірлеу.

Сонымен, осы мақалада көтерілген мәселелерді шешу кешенді тұрғыдан қарастыруды қажет етеді.

1. Ең бастысы қолданыстағы нормативтік-әдістемелік базасындағы кемшіліктер мен ақпараттықтарды жоққа шығару керек. Нормативтік құқықтық актілерде және/немесе тиісті әдістемелік құжаттарда «сандар», «деректер», «ақпарат» сияқты терминдерінің материалдық тасымалдағышқа жазылған ақпаратты білдіретін «құжат», «электрондық құжат», «заңды мәніндегі құжат», «құжатталған ақпарат» терминдерімен сәйкестігін, айырмашылығын анықтау, мемлекеттік органдардың интернет ресурстарында (сенімді ортадан) алынатын ақпараттың құқықтық мәртебесін анықтау. Сенімді ортадан алынатын ақпарат электрондық құжат бола ала ма, жоқ па? Электрондық құжат деп тек электрондық цифрлық қолтаңбасы бар нысаны ғана заңды түрде қабылданады? «Электрондық құжат» терминін нақтылау, тереңдету.

2. «Е-Статистика» ИАЖ, басқа да көптеген ақпараттық құжаттамалық жүйелерде қалыптастырылатын электрондық түрдегі құжаттардың форматы А4 дәстүрлі жеткізгіштегі құжаттың форматынан өзгеше екенін ескертуге жөн. Соған байланысты Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2018 жылғы 31 қазандағы № 703 қаулысымен бекітілген Мемлекеттік және мемлекеттік емес ұйымдарда құжаттама жасау, құжаттаманы басқару және электрондық құжат айналымы жүйелерін пайдалану қағидаларына өзгерістер мен толықтырулар енгізу.

3. Ақпараттық құжаттамалық жүйелерді әзірлеу, жетілдіру, талдау, сараптау барысында құжаттанушылардың, архивтанушылардың пікірлерін қосу.

Әдебиеттер тізімі

Госстандарт СТ РК 1037-2001 «Делопроизводство и архивное дело. Термины и определения», утвержденный приказом Комитета по стандартизации и сертификации Министерства экономики и торговли Республики Казахстан от 14.05.2001 № 140. Астана, 2001.

Государственной статистике Казахстана 100 лет/на русском языке/Министерство национальной экономики Республики Казахстан Комитет по статистике Главный редактор Айдапкелов Н.С. Астана, 2018. 194 с.

Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрінің м.а. 2017 жылғы 29 қыркүйектегі № 263 бұйрығымен бекітілген Сақтау мерзімдерін көрсете отырып, мемлекеттік және мемлекеттік емес ұйымдар қызметінде жасалатын үлгілік құжаттар тізбесі. Астана, 2017.

Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылғы 12 желтоқсандағы № 827 қаулысымен бекітілген «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы. Астана, 2017.

Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2018 жылғы 31 қазандағы № 703 қаулысымен бекітілген Мемлекеттік және мемлекеттік емес ұйымдарда құжаттама жасау, құжаттаманы басқару және электрондық құжат айналымы жүйелерін пайдалану қағидалары. Астана, 2018.

Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2018 жылғы 19 қыркүйектегі № 575 қаулысымен бекітілген Ұлттық архив қорының құжаттарын және басқа да архивтік құжаттарды ведомстволық және жеке архивтердің қабылдау, сақтау, есепке алу мен пайдалану қағидалары. Астана, 2018.

Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігінің Статистика комитеті Астана қаласының Статистика департаментінің 2019 жылға арналған істер номенклатурасы. Астана, 2019.

Ларин М.В. О государственной политике в сфере документационного обеспечения управления // Документация в информационном обществе: управление документацией как сфера профессиональной деятельности: материалы XIV международной научно-практической конференции. М., 2008. С. 285-293.

«Мемлекеттік статистика туралы» Қазақстан Республикасының 2010 жылғы 19 наурыздағы № 257-IV Заңы. Астана, 2010.

Мустафина А. Нормативное регулирование хранения электронных документов в Казахстане. Құжат айналымы мәселелері. // Вопросы документооборота. № 11 (131), ноябрь, 2020.

Руководство по модернизации статистического законодательства. Европейская экономическая комиссия организации объединенных наций. Нью-Йорк и Женева, 2018 год.

Савюк Л.К., Андрюшечкина И.Н., Ковалев Е.А. Правовая статистика, Юрайт, 2017. 340 с. https://studme.org/297675/pravo/metodologicheskie_sovety_izuchayuschemu_pravovuyu_statistiku.

Сукач А.Н. «Гибридные» дела: проблемы формирования и ведения в делопроизводстве, а также передачи на архивное хранение. <http://belniidad.by/sites/default/files/sukach-belniidad-conference-2009.pdf>.

https://stat.gov.kz/about/informatization_in_committee_on_statistics.

<http://comp5.ru/Raznoe/Statistica/Stat1-5.php>.

References

Gosstandart ST RK 1037-2001 «Deloproizvodstvo i arhivnoe delo. Terminy i opredeleniya», utverzhdenyj prikazom Komiteta po standartizacii i sertifikacii Ministerstva ekonomiki i trgovli Respubliki Kazahstan ot 14.05.2001 № 140. Astana, 2001. [in Russian].

Gosudarstvennoj statistike Kazahstana 100 let 194 str. Ministerstvo nacional'noj ekonomiki Respubliki Kazahstan Komitet po statistike Glavnyj redaktor Ajdapkelov N.S. Astana, 2018. [in Russian].

Kazakstan Respublikasy Ukimetinin 2017 zhylygy 12 zheltokсандағы № 827 kaulysymen bekitilgen «Cifrylyk Kazakstan» memlekettik bagdarlamasy. Astana, 2017. [in Kazakh].

Kazakstan Respublikasy Ukimetinin 2018 zhylygy 31 kazandағы № 703 kaulysymen bekitilgen Memlekettik zhane memlekettik emes ujymdarda kuzhattama zhasau, kuzhattamany baskaru zhane elektrondyк kuzhat ajnalymy zhujelerin pajdalanu kagidalary. Astana, 2018. [in Kazakh].

Kazakstan Respublikasy Ul'tyк ekonomika ministriginin Statistika komiteti Astana kalasynyn Statistika departamentinin 2019 zhylyga arналған істер nomenklaturasy. Astana, 2019. [in Kazakh].

Kazakstan Respublikasy Ykimetinin 2018 zhylygy 19 kyrkujekтегі № 575 kaulysymen bekitilgen Ul'tyк arhiv korynyn kuzhattaryn zhane baska da arhivtik kuzhattardy vedomstvolyk zhane zheke arhivterdin kabyldau, saktau, esepke alu men pajdalanu kagidalary. Astana, 2018. [in Kazakh].

Kazakstan Respublikasy Madeniet zhane sport ministrinin m.a. 2017 zhylygy 29 kyrkujekтегі № 263 bujrygymen bekitilgen Saqtau merzimderin korsete otyryp, memlekettik zhane memlekettik emes ujymdar kyzmetinde zhasalatyn ylgilik quzhattar tizbesi. Astana, 2017. [in Kazakh].

Larin M.V. O gosudarstvennoj politike v sfere dokumentacionnogo obespecheniya upravleniya // Dokumentaciya v informacionnom obshchestve: upravlenie dokumentaciej kak sfera professional'noj deyatelnosti: materialy XIV mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii. M., 2008. S. 285-293. [in Russian].

«Memlekettik statistika turaly» Kazakstan Respublikasynyn 2010 zhylygy 19 nauryzdағы № 257-IV Zany. Astana, 2010. [in Kazakh].

Mustafina A. Normativnoe regulirovanie hraneniya elektronnykh dokumenov v Kazahstane. Kyzhat ajnalymy мәселелери // Voprosy dokumentooborota. № 11 (131), noyabr', 2020. [in Russian].

Rukovodstvo po modernizatsii statisticheskogo zakonodatel'stva. Evropejskaya ekonomicheskaya komissiya organizatsii ob"edinennykh natsij. N'yu-Jork i Zheneva, 2018 god.

Savyuk L.K., Andryushechkina I.N., Kovalev E.A. Pravovaya statistika, Yurajt, 2017. S. 340. https://studme.org/297675/pravo/metodologicheskie_sovety_izuchayuschemu_pravovuyu_statistiku.

Sukach A.N. «Gibridnye» dela: problemy formirovaniya i vedeniya v deloproizvodstve, a takzhe peredachi na arhivnoe hranenie. <http://belniidad.by/sites/default/files/sukach-belniidad-conference-2009.pdf>.

https://stat.gov.kz/about/informatization_in_committee_on_statistics.

<http://comp5.ru/Raznoe/Statistica/Stat1-5.php>.

МРНТИ 03.01.07.

DOI 10.51943/1814-6961_2022_4_30

ПРОБЛЕМАТИКА ПОВСЕДНЕВНОСТИ В ИСТОРИОГРАФИИ XX-XXI ВЕКА

Анисимова Ирина Юрьевна^{1*}ID, Рамазанова Фердания Сержановна^{1ID}

¹УО «Alikhan Bokeikhan University», Семей, Казахстан

*Автор корреспондент

E-mail: irina_11@mail.ru (Анисимова), ramazan16@list.ru (Рамазанова)

Аннотация. История повседневности – одно из направлений исторического знания, изучающего повседневную жизнь людей во всех ее многообразных аспектах. Повседневная история изучает реальность или обыденную жизнь различных социальных слоев, их поведение, эмоциональное отношение к событиям. Появившись как самостоятельная область изучения прошлого сравнительно недавно, во второй половине двадцатого века, в результате антропологического поворота в социогуманитарных науках, повседневная история быстро завоевала популярность в профессиональной исторической среде. Она успешно развивается и конкурирует с другими отраслями исторического знания в западноевропейской и российской исторической науке, однако в отечественной истории практически нет исследований по данной проблематике.

Авторами статьи сделана попытка проследить позиции исследователей повседневности с конца девятнадцатого века до наших дней, проанализировать методологические основы повседневной истории, изучив результаты исследований представителей зарубежной, включая российскую, а также казахстанской историографии.

Изучив научную проблематику работ, посвященных повседневной истории, можно сделать вывод о значимости и востребованности данного направления исторической мысли в социогуманитарном знании, а также о необходимости применения методов современного научного познания в исторической науке, признающих многовариантность окружающего мира и человека как первостепенного объекта исследования.

Ключевые слова: история повседневности; историография; методология истории; структуры повседневной жизни; антропологический поворот; микроистория

ҒТАМР 03.01.07.

XX-XXI ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ТАРИХНАМАДАҒЫ КҮНДЕЛІКТІ ӨМІРДІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Анисимова Ирина Юрьевна^{1*}ID, Рамазанова Фердания Сержанқызы^{1ID}

¹«Alikhan Bokeikhan University» ББМ, Семей қ., Қазақстан

*Автор корреспондент

E-mail: irina_11@mail.ru (Анисимова), ramazan16@list.ru (Рамазанова)

Түйіндеме. Күнделікті өмір тарихы-адамдардың күнделікті өмірін оның әр түрлі аспектілерінде зерттейтін тарихи білімнің бағыттарының бірі. Күнделікті тарих әр түрлі әлеуметтік топтардың

шындығын немесе күнделікті өмірін, олардың мінез-құлқын, оқиғаларға эмоционалды қатынасын зерттейді. Өткенді салыстырмалы түрде жақында, XX ғасырдың екінші жартысында, әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдардағы антропологиялық бұрылыс нәтижесінде тәуелсіз зерттеу саласы ретінде пайда болған күнделікті тарих кәсіби Тарихи ортада тез танымал болды. Ол Батыс Еуропа және Ресей тарих ғылымында тарихи білімнің басқа салаларымен сәтті дамып, бәсекелеседі, бірақ орыс тарихында бұл мәселе бойынша зерттеулер іс жүзінде жоқ.

Мақала авторлары XIX ғасырдың аяғынан бастап бүгінгі күнге дейінгі күнделікті өмірді зерттеушілердің ұстанымдарын зерттеуге, күнделікті тарихтың әдіснамалық негіздерін талдауға, шетелдік, соның ішінде ресейлік, сондай-ақ қазақстандық тарихнама өкілдерінің зерттеу нәтижелерін зерделеуге талпыныс жасады.

Күнделікті тарихқа арналған жұмыстардың ғылыми мәселелерін зерттей отырып, әлеуметтік-гуманитарлық білімдегі тарихи ойдың осы бағытының маңыздылығы мен қажеттілігі туралы, сондай-ақ қазіргі заманғы ғылыми таным әдістерін тарих ғылымында қолдану қажеттілігі туралы қорытынды жасауға болады. Қоршаған әлем мен адамның көп түрлілігін зерттеудің негізгі объектісі ретінде таниды.

Кілт сөздер: күнделікті өмір тарихы; тарихнама; тарих әдістемесі; күнделікті өмір құрылымы; антропологиялық бұрылыс; микро тарих

IRSTI 03.01.07.

PROBLEMS OF EVERYDAY LIFE IN THE HISTORIOGRAPHY OF THE XX-XXI CENTURIES

Anissimova Irina Yuryevna¹ID, Ramazanova Ferdania Serzhanovna¹ID

¹Educational institution «Alikhan Bokeikhan University», Semey, Kazakhstan

*Author correspondent

E-mail: irina_11@mail.ru (Anissimova); ramazan16@list.ru (Ramazanova)

Abstract. The history of everyday life is one of the areas of historical knowledge that studies the daily life of people in its various aspects. Everyday history studies the reality or everyday life of various social groups, their behavior, emotional attitude to events. Everyday history, which emerged relatively recently, quickly became popular in the professional historical environment as an independent field of research as a result of the the anthropological turn in the social sciences and humanities in the second half of the twentieth century. It is successfully developing and competing in Western European and Russian historical science with other branches of historical knowledge, but there is practically no research on this issue in Kazakhstan historiography.

The authors of the article tried to study the positions of researchers of everyday life from the end of the XIX century to the present day, analyze the methodological foundations of everyday history, study the results of research by representatives of foreign, including Russian, as well as Kazakhstan historiography.

Studying the scientific problems of works devoted to everyday life history, we can conclude about the importance and necessity of this direction of historical thought in social and humanitarian education, as well as the need to apply modern methods of scientific knowledge in historical science, recognizing the diversity of the surrounding world and the man as the main object of research.

Key words: history of everyday life, historiography, methodology of history, structures of everyday life, anthropological turn microhistory

Введение. Появление интереса к повседневности у историков связано со второй половиной 19 века несмотря на то, что в этот период исторические исследования сферы повседневности представляли собой в большей степени историю нравов и этнографических подробностей различных социальных групп общества. И только в 80-е годы 20 века история повседневности формируется как особая отрасль истории.

В этот период история повседневности становится подающим большие надежды, многообещающим направлением исторической науки. В центре внимания историка повседневности не просто бытовые подробности жизни людей определенной эпохи, но, в большей степени, повседневное сознание и поведение людей, человек, действующий в конкретных обстоятельствах времени, окружающей обстановки, политики, создающий и определяющий жизненные ситуации. Многие

историки в рамках тенденции антропологического поворота истории отдают предпочтение изучению обычного человека, незаметного участника исторических событий.

Анализ зарубежной, включая российскую, и казахстанской историографии дает возможность говорить об устойчивом и растущем внимании историков к проблемам повседневной истории, что свидетельствует об актуальности и востребованности данного направления исторической науки в социогуманитарном знании.

Материалы и методы. С целью комплексного и разностороннего изучения историографического аспекта повседневной истории были рассмотрены научные труды историков-повседневников, которые можно условно разделить на несколько групп.

Первую группу составляют труды зарубежных историков повседневности. К ней можно отнести работы французских исследователей повседневности - М. Блока, Л. Февра, Ф. Броделя - представителей направления, образовавшегося вокруг созданного в 50-е годы двадцатого века журнала «Анналы социальной истории», которые первыми отметили перспективность повседневной истории, первыми в основу своих исследований положили историко-антропологический подход. Рассмотрены труды представителей германской и итальянской историографии, таких как Н. Элиас, внесшего большой вклад в разработку общетеоретических основ истории повседневности с его теорией фигураций; П. Бергер и Т. Лукман с их теорией социального конструирования, изложенной в работе «Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания»; Ф. Людтке, показавшего огромный потенциал истории повседневности и универсальный характер методов их изучения.

Вторая группа научных исследований повседневной истории представлена трудами российских ученых: Н. Пушкаревой, основоположницей гендерной истории и феминологии в российской историографии; Ю.А. Полякова, внесшего большой вклад в изучение человека в повседневности; Л.П. Репиной, автора ряда работ по историографии и методологии истории, а также интеллектуальной истории; профессора Б.Г. Могильницкого, создателя томской историографической школы; исследователей из Екатеринбурга К.Н. Любутина и П.Н. Кондрашева, создавших стройную концепцию повседневности, одну из наиболее глубоко проработанных в российской историографии; И.Т. Касавина и С.П. Щавелева, специалистов в области теории познания и философии науки с их самобытной теорией повседневности.

Третья группа включает исследования казахстанских историков, специалистов по повседневной истории: труды Алексеенко Н.В., ученого, осветившего многообразные стороны повседневной жизни различных социальных слоев, проживавших на территории Восточного Казахстана с восемнадцатого века по сегодняшний день; статьи доктора исторических наук, исследователя менталитета, религиоведа Н. Нуртазиной; статьи и комплексные исследования по вопросам повседневной истории карагандинских ученых З.Г. Сактагановой, К.К. Абдрахмановой, посвященные повседневной жизни городского населения Центрального Казахстана.

Необходимо отметить, что основные концепции и методологические критерии, предложенные зарубежными и российскими учеными для изучения повседневной истории, были взяты за основу авторами статьи. Наряду с этим, при написании статьи использовались как общенаучные (анализ, синтез), так и специальные методы исторического исследования, в числе которых можно назвать историко-типологический, историко-систематический и проблемно-хронологический. Структура статьи, которая дает возможность проследить эволюцию взглядов на предмет и методы повседневной истории, обусловлена проблемно-хронологическим методом исследования. Междисциплинарный характер исследования определен тем, что оно выполнено на пересечении проблем историографии, интеллектуальной истории, культурологии и социальной истории.

Обсуждение. Как показывает изучение отечественной историографии, казахстанская историческая наука пока не представила всесторонних, системных, носящих комплексный характер, исследований по повседневной истории.

Освещению отдельных сторон казахстанской повседневной истории посвящены работы ряда отечественных ученых. Демографические тенденции развития Казахстана, включающие динамику численности населения, его движение, изменения в национальном, половозрастном составе, трансформации в социальной структуре, образовательных и профессиональных приоритетах, являются темой исследования М.Х. Асылбекова и В.В. Козиной.

Проблемы региональной истории с акцентом на отдельных сторонах повседневной жизни ряда социальных групп Восточного Казахстана, начиная с восемнадцатого века по настоящее время, представлены в трудах доктора исторических наук Алексеенко Н.В., в частности в его книге «История Восточного Казахстана в документах и материалах».

Менталитет как восприятие окружающего мира и своего места в этом мире, как система ценностей, присущих определенному человеку или группе людей, как система ценностных установок и ориентаций рассматривается в казахстанской историографии в работах доктора исторических наук, религиоведа Н. Нуртазиной, осветившей многие малоизученные страницы повседневной истории Казахстана.

Повседневная жизнь городов Центрального Казахстана исследуется в ряде работ карагандинских ученых З.Г. Сактагановой, К.К. Абдрахмановой, где раскрываются особенности демографической ситуации городов, структуры потребления и уровня доходов населения, рассматриваются жилищные условия горожан, дается характеристика внешнему облику городов и системе их благоустройства, исследуются проблемы развития образования и здравоохранения.

Тем не менее, необходимо отметить, что уровень развития казахстанской истории повседневности не является значительным, поскольку нет достаточного количества комплексных, системных работ отечественных исследователей по данному направлению, что позволяет говорить об избранной теме как малоизученной. А большие резервы неосвоенных исследователями исторических источников повседневной истории свидетельствуют о научно-практической значимости изучения данной темы.

Результаты исследования. Повседневность или повседневная жизнь – основной жизненный процесс, проявляющийся в будничных ситуациях, отличающийся неизбежностью, повторяемостью, нерелексивностью, замкнутостью, консервативностью. Повседневность – это бытие, которое окружает нас ежедневно, события и явления, происходящие там, где мы находимся. С точки зрения ученых повседневность представляет собой социальную реальность, социокультурный жизненный мир, безусловную необходимость жизни человека.

История повседневности как направление исторической науки, изучая рутинный мир обычных людей, формирует свою научную картину общества, представляющую собой реконструкцию прошлых событий, в центре которых стоит простой человек.

Мы знаем традиционную историю как науку, являющуюся макроисторией, которая изучает эпохальные события, жизнь и деятельность выдающихся личностей, крупные политические события. Обычный человек с его частной жизнью и повседневными заботами всегда ускользал из ее поля зрения, либо рассматривался в контексте крупных, массовых исторических событий, таких как революции, войны, восстания. Впервые история повседневности обратилась к изучению частной жизни обычных людей, их быту, заботам, переживаниям. Так появляется микроистория – востребованное направление исторических исследований.

История повседневности зародилась в середине XIX века и сразу завоевала популярность у широкого круга читателей, далеких от занятий научной деятельностью. Историки повседневности объясняют этот факт тем обстоятельством, что новое направление истории дает возможность любому человеку почувствовать себя частью истории, прикоснуться к прошлому.

На рубеже XIX-XX веков появляются общетеоретические работы по истории повседневности.

В 1904 году вышла книга З. Фрейда «Психопатология обыденной жизни», где автор впервые вводит понятие повседневности, отмечая необходимость изучать и научно использовать обыденный жизненный опыт, который делает человеческое знание более полным. Оценивая возможности изучения повседневной жизни, Фрейд отмечает, что повседневная жизнь демонстрирует исследователю неполноту и неудовлетворительность человеческого знания, и говорит о необходимости изучения повседневных явлений и их научного использования (Фрейд, 1997).

Альфред Шютц, основатель феноменологической социологии, внес большой вклад в разработку теоретических понятий истории повседневности.

В своей работе «Смысловая структура повседневного мира: очерки по феноменологической социологии» он исследует структуры повседневного сознания, включающие человеческое общение, обыденное сознание, восприятие, рассматривает процессы становления представлений человека об обществе, вводит в научный оборот новые понятия, раскрывающие сущность обыденного здравого смысла, социальной реальности, биографической ситуации.

Считая важнейшей задачей истории как науки определение необходимых для интерпретации и реконструкции событий социальной действительности прошлого, он утверждает, что «может существовать как «история объективных фактов», так и история поведения, имеющая смысл для индивидуальных исторических субъектов...» (Шютц, 2003: 161).

Немецкий историк-социолог Норберт Элиас внес свой вклад в разработку общетеоретических основ истории повседневности, создав теорию фигураций, близкую теории менталитета школы «Анналов». Его работы «О процессе цивилизации», «Придворное общество» рассказывают о том, как

меняется человеческое поведение по мере развития общества, как принятие человеком общественных норм поведения и мышления формирует его психический облик.

По его мнению, поведение людей и их манеры опосредованы социальными и политическими изменениями общества. Элиас отмечает связь между общественными («механикой развития истории») и душевными процессами, вводя новые понятия, такие как социо и психогенез, аффективная организация, моделирование влечений, внешнее принуждение и самопринуждение, порог неприятного и др. (Элиас, 2001).

Оригинальную теорию предложили создатели исторической школы «Анналов», французские историки Л. Февр, М. Блок, Ф. Бродель. Их идея заключалась в приоритете истории простых людей в противовес истории выдающихся личностей. История должна была стать главной среди гуманитарных наук, занимающихся изучением общества, охватывая все стороны развития общества, включая культуру, политику, экономику, мораль и религию.

Л. Февр, разрабатывая новые принципы исторического познания, пытался создать историческую науку, в центре внимания которой находился бы человек, его мировосприятие, его ментальность. В книге «Бои за историю», являющейся сборником статей по методологическим проблемам, он определяет содержание истории как процесс постоянных трансформаций и неизбежной адаптации человека к новым условиям существования общества. Л. Февр выдвигает проблемный подход в изучении истории, который должен сменить повествовательное историописание. По его мнению, историк должен задавать прошлому те вопросы, которые актуальны для современности (Февр, 1990). Он вступает в противостояние с традиционной эрудитской историографией за утверждение новой истории – науки о человеке.

В работах Л. Февра и М. Блока впервые появляется понятие ментальности, хорошо знакомое современным историкам. Они определяли ментальность как определенный уровень сознания общества, где мысль и эмоции тесно связаны, как глубинный, неосознанный пласт общественного сознания.

Ряд теоретических вопросов по проблемам истории повседневности поднимает в своей работе «Апология истории. Ремесло историка» М. Блок. Блок заявляет, что предмет пристального внимания историка должны стать люди, объединенные в большие социальные группы, классы. В главе «История. Люди и время» он подчеркивает, что именно в них лучше всего проявляется социально обусловленное поведение людей. По мнению М. Блока, за сухими фактами страниц документов для истории важно увидеть живых людей, а тех историков, кто не разделяет эту точку зрения, он называет «чернорабочими эрудиции» (Блок, 1986).

Ф. Бродель, французский историк, представляющий историографическую школу «Анналов», совершил переворот в исторической науке, предложив принимать во внимание экономические и географические факторы при анализе исторического процесса. Прошлое Ф. Бродель представляет как последовательную смену периодов большой длительности, называя их «фактами длительной временной протяженности» (*longues durées*), которые включают и повседневные структуры жизни. Жизнь нематериальную, которая окружает человека изо дня в день и опосредует его существование, включая географию и экологию, потребности человека в пище, одежде, жилье, функционирование денег и городов, он назвал структурами повседневности (Бродель, 1986).

Появление в шестидесятых годах двадцатого века теории социального конструирования П. Бергера и Т. Лукмана, представленной в книге «Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания», стало следующим этапом на пути превращения истории повседневности в самостоятельное научное направление. Адресованная специалистам, а не широкой читательской аудитории, книга представляет из себя специализированный трактат по социологии знания. Высоко оценивая феномен повседневной жизни, П. Бергер и Т. Лукман вводят в научный оборот термин *par excellence* для обозначения реальности повседневной жизни, которая, по их мнению, является высшей реальностью.

Авторы определяют повседневную жизнь как упорядоченную реальность, объективированную, конституированную рядом объектов. П. Бергер и Т. Лукман полагают, что мир повседневной жизни состоит из пространственной и временной структуры. Причем более важное значение имеет временная структура повседневной жизни, так как она связана с сознанием людей (Бергер, Лукман, 1995).

Один из родоначальников истории повседневности, представляющий немецкую историографию, Ф. Людтке в книге «История повседневности в Германии. Новые подходы к изучению труда, войны и власти.» на большом количестве научных проблем по новейшей истории Германии стремится показать огромный потенциал истории повседневности и универсальный характер методов ее изучения. Он считает, что «История повседневности, с ее акцентом на «историю снизу», направлена против

аксиомы о «великих людях» (как главных действующих лицах истории и объектах ее изучения)» (Людтке, 2010: 53).

В его трудах мы находим программу нового направления в германской историографии *Alltagsgeschichte*, которое призывает изучать микроистории «безымянных людей». По убеждению А. Людтке, все в повседневной жизни заслуживает внимания исследователя, включая мировосприятие и переживания, размышления и самовыражение, все действия, осуществляемые в любое время, имеющие цель и бесцельные (Людтке, 2010).

Изучение проблем повседневности в российской историографии становится популярным в 90-е годы XX века. Первыми активно изучать повседневность в российской историографии начали медиевисты. Как отмечает Л.Н. Пушкарева в статье «История повседневности» как направление исторических исследований», медиевисты в своих публикациях предлагали отказаться изучать одни только универсальные закономерности, высказываясь в пользу более глубоких исследований и реконструкций исторических эпох (Пушкарева, 2010).

Л.Н. Пушкарева, российский историк - основоположница гендерной истории и феминологии в российской историографии, президент Российской ассоциации исследователей женской истории. Ее исследования внесли большой вклад в развитие истории повседневности, в частности в исследование повседневной жизни женщин различных периодов истории России.

Ю.А. Поляков – советский и российский историк, исследователь исторической демографии и исторической географии, внёсший значительный вклад в создание и развитие ряда новых направлений российской исторической науки, включая историческую экологию и повседневную историю. Среди большого количества его трудов по направлению история повседневности можно выделить «Человек в повседневности», «Историческая наука: люди и проблемы», «Исторические аспекты изучения советского образа жизни».

Поляков считает, что история не должна изучать только политические события прошлого. Возражая тем, кто, умаляя значение истории повседневности называет ее мини историей, Поляков Ю.А. считает, что исследования многообразных сторон повседневной жизни, сливаясь, как ручейки в реку, образуют мощный поток исторического процесса. Поляков видит в центре внимания истории человека, который становится главным действующим лицом этого процесса. Отсюда, по его мнению, вытекает задача истории повседневности – реконструировать образ жизни обычного человека, выявить общее, то, что века остается неизменным, и особенное, являющееся приметам времени, человеческих будней (Поляков, 2002).

Проблемам интеллектуальной истории и истории повседневности посвящен ряд работ советского и российского историка Л.П. Репиной, автора исследований по методологии истории, историографии и интеллектуальной истории. Необходимо отметить значимость ее работ «Историческая наука сегодня. Теории, методы, перспективы», «История исторического знания» для рассматриваемого вопроса.

Л.П. Репина рассматривает вопросы, связанные с многочисленными методологическими инновациями, анализирует проблемы исторического познания, делая акцент на потенциале новых подходов и направлений, осмысливает содержание новых исторических субдисциплин, появившихся на рубеже XX-XXI веков в результате культурных, лингвистических и других поворотов в историческом знании, оценивает возможности и перспективы развития макро и микро подходов в истории, раскрывает сущность глобальной, региональной и локальной историографии, сравнивая их.

Ее монография «История исторического знания» исследует структуру и содержание исторической науки XX-XXI веков, представляет картину эволюции исторического знания. Автор актуализирует вопросы исторического сознания и исторической памяти, объективности и достоверности исторического знания, показывает, как происходит переход от социальной истории к истории социокультурной, описывает различие между исторической биографией и новой биографической историей (Репина, 2006).

Значительным является вклад в разработку проблем методологии истории, теории познания и истории повседневности профессора Б.Г. Могильницкого, основателя томской историографической школы. Одним из первых в российской историографии он дал обоснование идее относительности исторической истины. В ряде работ, в частности в книге «Введение в методологию истории», исследуется природа познания, место и роль истории в обществе, дается сравнительный анализ макро и микроподходов при изучении событий прошлого. Ученый полагает, что рациональное сочетание микро и макроподходов в исторических исследованиях будет способствовать достижению исторической истины (Могильницкий, 2009).

Стройная концепция повседневности, одна из наиболее глубоко проработанных в российской историографии представлена в работе исследователей из Екатеринбурга К.Н. Любутина и П.Н. Кондрашева в их книге «Диалектика повседневности: методологический подход».

Книга посвящена актуальному направлению исторической науки – повседневности. По мнению авторов, категория повседневности не является новой и уже находила отражение в феноменологии и экзистенциализме. Рассмотрение категории повседневности они начинают с анализа социальной реальности и ее бытийных уровней на основе материалистического понимания истории. Описывая повседневность как форму социальной реальности, они выделяют такие ее сущностные характеристики, как субъект и объект, цель и средства, потребности и результаты. По мнению авторов, повседневность представляет из себя двуединый процесс, включающий в себя взаимодействие человека с действительностью и личное представление об этом взаимодействии (Любутин, Кондрашев, 2007).

Совместная работа двух философов И.Т. Касавина и С.П. Щавелева, специалистов в области теории познания и философии науки, монография «Анализ повседневности», представляет нам самобытную теорию повседневности, попытку выработки своей концептуальной позиции для объяснения феномена повседневности. В книге они затрагивают такие темы, как: элементы теории повседневности, условность и двойственность повседневности, делают историко-культурологический экскурс в повседневность.

Авторы, анализируя феномен повседневности, выделяют два подхода к его определению: онтологический и психолого-эпистемологический. В рамках первого подхода, онтологического или предметно-вещного авторы выделяют соответствующие признаки повседневной жизни: абсолютную необходимость для человека уделять внимание повседневным заботам, неизбежность этих действий, их повторяемость, усредненность, массовидность, замкнутость пространств повседневности, консервативность жизни и культуры. Второй подход, психолого-эпистемологический показывает субъективное измерение характеристик повседневной жизни: постоянное, привычное, узнаваемое, ожидаемое, предсказуемое, совершаемое почти бессознательно (Касавин, Щавелев, 2004).

В выводах своей работы они отмечают, что повседневность основана на неизменности условий оседлого существования, повседневное сознание находится во власти архетипов, все проявления повседневности не самодостаточны и не существуют вне человеческого бытия и сознания.

Таким образом, в начале 90-х годов российская историография истории повседневности развивалась в рамках микроистории. По мере развития она формируется в самостоятельное направление научных исследований: активно разрабатываются методологические подходы истории повседневности, делаются попытки дать четкое определение истории повседневности, открывается Научный Совет РАН во главе с академиком Ю.А. Поляковым.

Особенно активно изучается российскими историками этого направления советская повседневность, такие ее аспекты, как советское сознание и менталитет, детально изучается образ жизни и бытовые условия советского периода. Появляются монографии, изучающие повседневность городскую и рабочую, сельскую повседневность, повседневность военного времени. В целом наблюдается тенденция расширения географии интереса исследователей: работы по истории повседневности появляются и на «периферии» - например, в Сибири (томская историографическая школа).

В казахстанской исторической науке всесторонние, интегративные исследования по повседневной истории мало представлены. Есть ряд работ, освещающих отдельные аспекты повседневной жизни казахстанского общества.

Проблемы демографического развития Казахстана исследуются в работах казахстанских историков М.Х. Асылбекова и В.В. Козиной. Монографии М.Х. Асылбекова и В.В. Козиной «Демографические процессы современного Казахстана», «Демографическое развитие Республики Казахстан в условиях суверенитета» выполнены на основе детального изучения материалов переписей населения и посвящены демографическим процессам Казахстана в разрезе областей. В работах рассматриваются такие вопросы, как: численный состав населения и его динамика, причины и характер трансформаций качественного состава населения, миграционные процессы и причины, их обуславливающие, изменения уровня образования населения и его профессиональный состав (Асылбеков, Козина, 1995).

Богатый материал по повседневной истории Восточного Казахстана мы находим в работах доктора исторических наук, знатока истории своего края Н.В. Алексеенко В его работе «История Восточного Казахстана в документах и материалах» исследуются проблемы исторического развития восточноказахстанского региона, на основе анализа повседневной жизни больших социальных групп,

проживавших на территории Восточного Казахстана с восемнадцатого века по наши дни, дается характеристика различным аспектам общественного развития (Алексеев, 2006).

В книге мы находим богатый фактический материал об обыденной жизни различных социальных слоев общества Прииртышья восемнадцатого века: казахов, линейного казачества, крестьян, горнорабочих, урочников и др. Из многочисленных источников (донесений сенату, указов, рапортов губернаторов, наказов крестьян, прошений в сенат), использованных автором, складывается картина ежедневных обязанностей, проблем питания, взаимоотношений в семьях.

Однако историк повседневности должен изучать не только бытовые условия существования людей, но и их повседневное поведение и сознание, проникать в чужие мысли и чувства, интерпретировать их по-своему, другими словами, прочувствовать умонастроения людей изучаемой эпохи, изучить их ментальность. Исследование проблем ментальности представлено в казахстанской историографии работами доктора исторических наук, религиоведа Н. Нуртазиной.

Проблемы пробуждения ментальности казахского народа и возрождения этических традиций поднимаются Н. Нуртазиной в статье «Антропология номадизма как ключ к пониманию рыцарской души казахского народа». Автор статьи признавая, что кочевники не создали ничего выдающегося в материальной или научной сфере, отмечает, что всю свою энергию они тратили на совершенствование своего внутреннего мира, на самопознание (Нуртазина, 2016). Поэтому наследники кочевой цивилизации, по ее мнению, сильны, в первую очередь, своей антропологией, стремлением познать свою душу. Автор статьи полагает, что уникальность менталитета кочевников Великой Степи состоит в его антропологическом уклоне, в создании картины мира, где центральное место принадлежит Номо моралис или Человеку Моральному.

Поднимает Н. Нуртазина и вопрос о необходимости ликвидации белых пятен повседневной истории Казахстана в статье «Как умывались кочевники?» полемизируя с мифами евроцентристов и доказывая, что номадизм и гигиена не являются противоположными понятиями, поясняя как принятие ислама обернулось существенной трансформацией ментальности и быта казахов (Нуртазина, 2018).

Всесторонним, системным трудом по истории повседневности в казахстанской историографии стало диссертационное исследование К.К. Абдрахмановой «Повседневная жизнь городов Центрального Казахстана в 1945 – 1953 гг.». Автор ставила целью изучение отличительных свойств и основных изменений в повседневной жизни городского населения Центрального Казахстана в послевоенный период. Работа подробно знакомит нас с внешним видом и системой благоустройства городов Центрального Казахстана; рассматривает демографические проблемы данного региона; в работе рассматриваются такие показатели уровня жизни горожан, как уровень развития здравоохранения и образования, качество медицинского обслуживания, описана совокупность мероприятий досугового характера в городах Центрального Казахстана, рассмотрена структура потребления, включающая уровни доходов и расходов горожан на основе анализа потребностей семейного бюджета (Абдрахманова, 2009).

Соединив микро и макроподходы в исследовании повседневной жизни горожан Центрального Казахстана, автор доказывает влияние социально-экономической и духовной жизни городов на содержание повседневной жизни людей и межличностные отношения. Исследование Абдрахмановой К.К. показывает, как влияют на повседневность масштабные исторические события: войны, реформы, изменения в политике государства, поскольку они опосредуют быт, образ жизни, мысли и поведение людей.

Казахстанскими исследователями повседневной истории З.Г. Сактагановой, К.К. Абдрахмановой в 2016 году опубликована книга «Повседневность городов Центрального Казахстана в 1946–1960 годы», являющаяся сборником архивных документов, интервью, воспоминаний, фотодокументов из фондов архивов Российской Федерации и Республики Казахстан, которые раньше нигде не публиковались. В сборнике отражены различные стороны повседневности горожан Центрального Казахстана в послевоенный период. Это один из первых в Казахстане документальных сборников, рассматривающий повседневную жизнь советских казахстанцев, в частности, жителей городов Центрального Казахстана в пятидесятые-шестидесятые годы двадцатого века. Как отмечают авторы в предисловии к своей книге, сборник вводит в проблемное поле науки ряд новых источников по проблемам отечественной истории повседневности (Сактаганова, Абдрахманова, 2016).

У этих же авторов вышел ряд статей, посвященных рассмотрению региональных аспектов казахстанской повседневности, таких как особенности продовольственного снабжения и общественного питания. В работах «Вопросы питания в повседневной жизни горожан Центрального Казахстана в 1950–1970-е гг.», «Особенности общественного питания в городской повседневности

Центрального Казахстана в 1950–1970-е г.г.» проанализировано отношение советских людей к системе общественного питания, степень удовлетворенности граждан качеством обслуживания в столовых, кафе, ресторанах, выявлены основные проблемы этой системы, с которыми сталкивались люди, проживающие в регионе в повседневной жизни (Сактаганова, Абдрахманова, 2016).

Появление таких документальных сборников и статей, которые составляют основу исследований по проблемам повседневности, крайне важно для развития и актуализации данного направления исторических исследований. Данный сборник предоставляет в распоряжение казахстанских историков повседневности широкую источниковую базу, которая позволит реконструировать повседневную жизнь жителей Центрального Казахстана первых послевоенных десятилетий.

Заключение. История повседневности, относительно молодое направление социальной истории, первоначально получило признание в зарубежной историографии. Зародившись в конце девятнадцатого века и оформившись в самостоятельное направление научного знания во второй половине двадцатого века, повседневная история получила развитие в трудах немецких, французских и итальянских ученых.

В конце XX – начале XXI вв. в российской историографии появилось значительное количество трудов, посвященных различным аспектам проблематики повседневности. Для казахстанской исторической науки повседневная история является мало освоенной, но весьма актуальной и востребованной сферой социогуманитарного знания.

Характерной особенностью повседневной истории как научного направления является ее междисциплинарность: многие научные дисциплины, в числе которых можно назвать философию, социологию, психологию, теорию искусства и литературы, обращались к проблематике повседневности. Отсюда вытекает проблема в определении основных понятий повседневной истории, характеризующаяся отсутствием тождественности мнений: в формулировке предмета истории повседневности, в определении методов изучения истории повседневности.

Сегодня можно говорить о сформировавшихся в мировой историографии двух подходах к пониманию истории повседневности. Первый подход преобладает в германской, итальянской историографии и связан с ее трактовкой как синонима микроистории, воссоздающей многочисленные социальные идентичности в их развитии. Это видение повседневности развивается социологами и большинством историков. Вторым подходом понимания истории повседневности представлен линией Броделя и его последователей, делавших акцент на ментальности, переживаниях обычных людей. Для последователей Броделя было приоритетным изучение возможностей сознания массы обычных людей, выявление обусловленности образа жизни простых людей их ментальностью, бытовой психологией. Особенности этого подхода привлекательны в большей степени для культурологов и философов.

Несмотря на видимые различия, общим у этих подходов является новое восприятие событий прошлого как истории снизу, в которой главным действующим лицом является рядовой участник исторических событий.

Кроме того, при всех видимых различиях в ключевых понятиях методологии повседневной истории и методах ее изучения, можно отметить много точек соприкосновения у представителей различных методологических подходов: общие группы рассматриваемых вопросов, касающихся места проживания, основных событий социальной жизни человека, обстоятельств личной жизни и взаимодействия людей, эмоциональной оценки происходящего.

История повседневности представляет собой динамично развивающееся направление исторической науки. В рамках растущего интереса историков к данной сфере исследований формируются новые направления в изучении повседневной истории, вводятся в научный оборот новые источники, старые источники переосмысливаются под новым углом зрения. Использование материалов истории повседневности представляется перспективным и для развития познавательной мотивации обучающихся на всех уровнях обучения.

Таким образом, оценивая потенциал изучения исторического прошлого, в том числе отечественной истории, в контексте повседневности, необходимо отметить многообещающие и очевидные перспективы этого направления.

Список литературы

Абдрахманова К.К. Повседневная жизнь городов Центрального Казахстана в 1945–1953 гг.: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук: 07.00.02 Отечественная история / К.К. Абдрахманова. Караганда, 2009. 34 с.

- Алексеевко Н.В. История Восточного Казахстана в документах и материалах. Усть-Каменогорск: Медиа-Альянс, 2006. 156 с.
- Асылбеков М.Х., Козина В.В. Демографические процессы современного Казахстана. Алматы: Атамұра, 1995. 128 с.
- Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. Москва: Меди т. ум, 1995. 323 с.
- Блок М. Апология истории, или Ремесло историка. Москва: Наука, 1986. 504 с.
- Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм. XV–XVIII вв.: Т.1. Структура повседневности: Возможное и невозможное. Москва, 1986. 623 с.
- Касавин И.Т., Щавелев С.П. Анализ повседневности. Москва: Канон +, 2004. 432 с.
- Любути́н К.Н., Кондрашов П. Н. Диалектика повседневности: методологический анализ. Екатеринбург: LENAND, 2007. 295 с.
- Людтке А. История повседневности в Германии. Новые подходы к изучению труда, войны и власти. Москва: РОССПЭН, 2010. 271 с.
- Могильницкий Б.Г. Макро и микроподходы в историческом исследовании (историографический ракурс) // Вестник Томского государственного университета. История. 2009. №2. С. 38-46.
- Нуртазина Н. Антропология нomaдизма как ключ к пониманию рыцарской души казахского народа. 2016. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.altyn-orda.kz/antropologiya-nomadizma-kak-klyuch-k-ponimaniyu-rycarskoj-dushi-kazaxskogo-naroda> (дата обращения: 10.01.2022).
- Нуртазина Н. Как умывались кочевники? 2018. [Электронный ресурс]. URL: <https://askar.islam.kz/kk/post/nazira-nurtazina-kak-umyvalis-kochevniki-6214#gsc.tab=0> (дата обращения: 15.01.2022).
- Поляков Ю.А. Человек в повседневности. (Исторические аспекты) // Труды Института российской истории РАН. Вып. 3. Москва: ИРИ РАН. 2002. С. 290-322.
- Пушкарева Н.Л. История повседневности как направление исторических исследований, 2010. [Электронный ресурс]. URL: http://www.perspektivy.info/history/istorija_povsednevnosti_kak_napravlenije_istoricheskix_issledovanij_2010-03-16.htm (дата обращения: 16.02.2022).
- Репина Л.П. История исторического знания: пособие для вузов. Москва: Дрофа, 2006. 288 с.
- Сактаганова З.Г., Абдрахманова К.К. Вопросы питания в повседневной жизни горожан Центрального Казахстана в 1950-1970-е гг., 2017. [Электронный ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/voprosy-pitaniya-v-povsednevnoy-zhizni-gorozhan-tsentralnogo-kazahstana-v-1950-1970-e-gg> (дата обращения: 20.02.2022).
- Сактаганова З.Г., Абдрахманова К.К., Досова Б.А. Повседневность городов Центрального Казахстана в 1946–1960 годы: сб. документов и материалов. Караганда: Издательство КарГУ, 2016. 277 с.
- Февр Л. Бои за историю. Москва: Наука, 1990. 627 с.
- Фрейд З. Психопатология обыденной жизни. Москва: Просвещение, 1990. 192 с.
- Шютц А. Смысловая структура повседневного мира: очерки по феноменологической социологии. Москва: Институт Фонда Общественное мнение, 2003. 336 с.
- Элиас Н. О процессе цивилизации: Социогенетические и психогенетические исследования. Москва: Университетская книга, Т.1., 2001. 382 с.

References

- Abdrahmanova K.K. Povsednevnyaya zhizn' gorodov Central'nogo Kazakhstana v 1945 – 1953 gg. [Daily life of the cities of Central Kazakhstan in 1945 - 1953]. Avtoref. diss. ... kand. ist. nauk: 07.00.02-Otechestvennaya istoriya [Dissertation Abstract, Candidate of Historical Sciences: 07.00.02-Domestic History]. Karaganda, 2009, 34 p. [in Russian].
- Alekseyenko N.V. Istoriya Vostochnogo Kazakhstana v dokumentakh i materialakh [The history of East Kazakhstan in documents and materials]. Ust-Kamenogorsk: Media-Alliance, 2006. 156 p. [in Russian].
- Asylbekov M.Kh., Kozina V.V. Demograficheskiye protsessy sovremennogo Kazakhstana [Demographic processes of modern Kazakhstan]. Almaty: Atamura, 1995. 128 p. [in Russian].
- Berger P., Lukman T. Social'noe konstruirovaniye real'nosti. Traktat po sociologii znaniya [Social construction of reality. A treatise on the sociology of knowledge]. Moscow: Medium, 1995. 323 p. [in Russian].
- Blok M. Apologiya istorii, ili Remeslo istorika [The Apology of history, or the Craft of the historian]. Moscow: Nauka, 1986. 504 p. [in Russian].
- Brodell' F. Material'naya civilizatsiya, ekonomika i kapitalizm. XV–XVIII vv [Material civilization, economy and capitalism. XV-XVIII centuries]. Vol.3, Moscow, 1986, 623 p. [in Russian].
- Kasavin I.T., Shchhavelev S. P. Analiz povsednevnosti [Analysis of everyday life]. Moscow: Canon +, 2004. 432 p. [in Russian].
- Lyubutin K.N., Kondrashov P.N. Dialektika povsednevnosti: metodologicheskij podhod [Dialectics of everyday life: a methodological approach]. Ekaterinburg: LENAND, 2007. 295 p. [in Russian].

Lyudtke A. Istoriya povsednevnosti v Germanii. Novye podhody k izucheniyu truda, vojny i vlasti [The history of everyday life in Germany. New approaches to the study of labor, war and power]. Moscow: ROSSPEN, 2010. 271 p. [in Russian].

Mogil'nickij B.G. Makro i mikropodhody v istoricheskom issledovanii (istoriograficheskij rakurs) (Macro and micro approaches in historical research (historiographical perspective)) // Vestnik TGU. 2009. №2. S. 38-46. [in Russian].

Nurtazina N. Antropologiya nomadizma kak klyuch k ponimaniyu rytsarskoy dushi kazakhskogo naroda. 2016. [Elektronnyy resurs] [Anthropology of nomadism as a key to understanding the chivalrous soul of the Kazakh people]. URL: <https://www.altyn-orda.kz/antropologiya-nomadizma-kak-klyuch-k-ponimaniyu-rycarskoj-dushi-kazaxskogo-naroda> (data obrashcheniya: 10.01.2022) [in Russian].

Nurtazina N. Kak umyvalis kochevniki? 2017. [Elektronnyy resurs] [How did the nomads wash their faces?]. URL: <https://askar.islam.kz/kk/post/nazira-nurtazina-kak-umyvalis-kochevniki-6214#gsc.tab=0> (data obrashcheniya: 15.01.2022) [in Russian].

Shyutc A. Smyslovaya struktura povsednevnogo mira: ocherki po fenomenologicheskoy sociologii [The semantic structure of the everyday world: essays on phenomenological sociology]. Moscow: Institute of the Public Opinion Foundation, 2003. 336 p. [in Russian].

Polyakov Y.A. Chelovek v povsednevnosti (istoricheskie aspekty) [A person in everyday life. (Historical aspects)]. Moscow: Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences, 2002. 290 p. [in Russian].

Pushkareva N.L. Istoriya povsednevnosti kak napravlenie istoricheskikh issledovanij. 2010. [Elektronnyy resurs] [The history of everyday life" as a direction of historical research]. URL: http://www.perspektivy.info/history/istorija_povsednevnosti_kak_napravlenije_istoricheskikh_issledovanij_2010-03-16.htm (data obrashcheniya: 16.02.2022) [in Russian].

Repina L.P. Istoriya istoricheskogo znaniya: posobie dlya vuzov [The history of historical knowledge: a guide for universities]. Moscow: Drofa, 2006. 288 p. [in Russian].

Saktaganova Z.G. Abdрахmanova K.K. Voprosy pitaniya v povsednevnoy zhizni gorozhan Tsentralnogo Kazakhstana v 1950-1970-e gg. 2017. [Elektronnyy resurs] [Nutrition issues in the daily life of citizens of Central Kazakhstan in the 1950-1970 y.] URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/voprosy-pitaniya-v-povsednevnoy-zhizni-gorozhan-tsentralnogo-kazahstana-v-1950-1970-e-gg>. (data obrashcheniya: 20.02.2022) [in Russian].

Saktaganova Z.G., Abdрахmanova K.K., Dosova B.A. Povsednevnost' gorodov Central'nogo Kazakhstana v 1946–1960 gody [Everyday life of the cities of Central Kazakhstan in 1946-1960]. Karaganda: KarGU Publishing House, 2016. 277p. [in Russian].

Fevr L. Boi za istoriyu [Battles for History]. Moscow: Nauka, 1990. 627 p. [in Russian].

Frejd Z. Psihopatologiya obydennoj zhizni [Psychopathology of everyday life]. Moscow: Prosveshcheniye, 1990. 192 p. [in Russian].

Elias N. O processe civilizacii: Sociogeneticheskie i psihogeneticheskie issledovaniya [About the process of civilization: Sociogenetic and psychogenetic studies]. Moscow: Universitetskaya kniga, 2001, Vol.1, 382 p. [in Russian].

IRSTI 03.20.0

DOI 10.51943/1814-6961_2022_4_40

THE EXPERIENCE OF ORGANIZING MEASURES TO TRANSLATE OFFICE WORK INTO KAZAKH LANGUAGE (1923-1925)

Yskak Akmaral^{1*}ID, Zhumatay Gabit¹ID

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

*Corresponding author:
e-mail: sakmaral7@gmail.com

Abstract. The article examines the experience of organizing measures to translate office work into the Kazakh language in the first years of the Soviet rule. A century of history has shown that the measures taken at the beginning of the 20th century at the state level to translate documents into the Kazakh language turned out to be ineffective. The essence of organized events for the translation of office work is revealed as the introduction of internship institutions and translators. The accumulated experience in the legal regulation of certain issues of office work by the Turkestan and Kazakh Central Executive Committees is analyzed.

A historical assessment is given of ineffective measures to organize office work in the Kazakh language in 1923-1925.

Key words: Turkestan, Soviet system of government, procedural commission, Kazakh record keeping, People's Commissariat, Institute of Interns.

FTAMP 03.20.00

ІС ЖҮРГІЗУДІ ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ КӨШІРУ ШАРАЛАРЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ ТӘЖІРИБЕСІ (1923-1925)

Ысқақ Ақмарал Сыдығалықызы^{1*}, Жұматай Ғабит Бекенұлы¹

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*Автор-корреспондент

E-mail: sakmaral7@gmail.com

Түйіндеме. Мақала кеңестік биліктің алғашқы жылдарында іс жүргізуді қазақ тіліне көшіру жөнінде шараларды ұйымдастыру тәжірибесін қарастыруға арналған. XX ғасыр басында мемлекеттік деңгейде қолға алынған іс қағаздарын қазақ тіліне көшіруді іске асыруға бағытталған шаралар нәтижесіз болып қала бергеніне бір ғасырлық тарих куә. Практиканттар және аудармашылар институттарын енгізу тәрізді іс жүргізуді жергілікті тілдерге көшіру іс-шараларын ұйымдастыру мәні ашып қарастырылады. Түркістан және Қазақ Орталық атқару комитеттері қабылдаған іс жүргізудің жеке мәселелері құқықтық реттеудің жинақталған тәжірибесі талдауға алынады. 1923-1925 жж. қазақша іс қағаздарын жүргізуді ұйымдастырудың нәтижесіз шараларына тарихи баға берілді.

Кілт сөздер: Түркістан, кеңестік басқару жүйесі, іс жүргізу комиссиясы, қазақша іс қағаздарын жүргізу, халық комиссариаты, практиканттар институты.

МРНТИ 03.20.00.

ОПЫТ ОРГАНИЗАЦИИ МЕР ПО ПЕРЕВОДУ ДЕЛОПРОИЗВОДСТВА НА КАЗАХСКИЙ ЯЗЫК (1923-1925)

Ысқақ Ақмарал Сыдығалықызы^{1*}, Жұматай Ғабит Бекенұлы¹

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

*Автор-корреспондент:

e-mail: sakmaral7@gmail.com

Аннотация. Статья рассматривает опыторганизации мер по переводу делопроизводства на казахский язык в первые годы советской власти. Вековая история показала, что предпринимаемые в начале XX века на государственном уровне меры по переводу документов на казахский язык оказались малоэффективными. Раскрыта сущность организованных мероприятий по переводу делопроизводства на местные языки как внедрение институтов практикантства и переводчиков. Анализируется накопленный опыт по правовому регулированию отдельных вопросов делопроизводства Туркестанским и Казахским Центральными исполнительными комитетами. Дана историческая оценка малоэффективным мерам организации делопроизводства на казахском языке в 1923-1925 гг.

Ключевые слова: Туркестан, советская система управления, комиссия по делопроизводству, казахское делопроизводство, народный комиссариат, институт практикантов.

Introduction. The purpose of the article is to examine the essence of the measures taken in 1923-1925 to transfer office work into the Kazakh language. Analyzing the measures taken in the organization of office work in the Kazakh language a century ago, the historical assessment shows that there is a deep connection between the past and the present. At the beginning of the twentieth century, the introduction of a new model of governance forced the Kazakh people to move from imperial rule to the new Soviet system of government.

The organization of the work of the state apparatus at the local level, along with the Kazakh language, in Russian, first of all, required great attention to paperwork. This was due to the fact that the state apparatus, along with the system of central and local institutions, also included the bodies of central government that managed strategically important areas, including the “United People's Commissariats.” This is a clear demonstration of the full subordination of Kazakhstan to the “principle of direct rule” and the dominant role of the central government in the system of governance. Accordingly, it was determined that the language spoken by the authorities would be the language of communication. Saken Seifullin argued that “with out the Kazakhization of the office language, the Kazakh language will not prosper and its scope will not expand” [Iztileuov, 2016]. Kazakh intellectuals did their best to find the best way to make Kazakh the language of office work. A vivid example of this was the work of the Central Commission for office work, which was established in Turkestan and in the Kazakh lands, centered in Orenburg, before the Kazakh lands became unified.

For the first time in Turkestan, attention was paid to the Kazakh language at the state level, and legal measures were taken to approve it. The importance of the procedure was that the decision of each management case was approved on paper and was closely linked with the control over its implementation. It was natural that the results of decisions made at all levels of management were reflected in various documents. Observance of this rule had ensured the effectiveness of public administration since ancient times and was considered as a tool for the management of office work.

The first steps in the translation of office work in Kazakhstan into the Kazakh language were taken in Turkestan. It is noteworthy that the first Constitution of the USSR adopted in 1924 established a single Soviet state on a constitutional basis. The same year, the lands inhabited by Kazakhs in the Turkestan Autonomous Soviet Socialist Republic became part of the Kazakh Soviet Autonomous Socialist Republic. Prior to that, Turkestan was the first to initiate office work in Kazakh. The centuries-old state of the Kazakh language, which was under the oppressive influence of the colonial policy of the Russian Empire and then the Soviet ideology, can be clearly seen in the organization of measures to move office work in the Kazakh language. The promotion of the Kazakh language carried out based on Soviet nationality policy in the 1920s known as ‘korenizatsiia’ (‘indigenization’) during which the government advanced indigenous Kazakh cadres and promoted the Kazakh language in many fields including in administration and education (Fierman, 2005). Yet ‘korenizatsiia’ policy was short-lived and soon was replaced by active and systemic Russification policy, which led to the substantial reduction of the use of the Kazakh language in administration, education and urban areas (Fierman, 2005). This in turn prompted the reversal of the indigenization process that was dubbed by Slezkine as the “Great Retreat” (Slezkine, 1994).

Materials and methods. The sources related to office work is rich, and the basis of this scientific research is unpublished materials. Due to the lack of extensive research on this topic, most of the sources are not yet involved in scientific use and circulation. Another difference is that any document can be a source of office work, because in each document, set of documents, document systems one can see the level of work with documents, more precisely the order of creation, execution, and storage of the document. In this sense, the record itself is the main source of its history. As part of this search, priority was given to unpublished data concentrated in the archives - valuable archival materials of original value. As of today, more than 25 million cases are stored in the National Archives of the Republic of Kazakhstan. Archival documents concentrated in the funds of the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan № 5 – “Kazakh Central Executive Committee”, № 30 – “Kazakh Council of People’s Commissars”, № 774 – “Central Commission for the introduction of the Kyrgyz language under the Kazakh Central Executive Committee” were used in the study.

Depending on the specifics of the object of study, different research methods were combined with archival, source and documentary research methods. Familiarization with the general activities of the central and republican authorities, its place and role in the system of public institutions, the main content of its activities, the nature and forms of interaction of the institution with other institutions. For this purpose, the methods of analysis of the organizational structure and functions of the institution were used.

Discussion. Although the main reason is the centuries-old historical continuity of Kazakhstan and Russia and the resulting common traditions in office work and archiving, the peculiarities of the history of office work in the country have not been studied by Kazakh and Russian scholars. Therefore, the consideration of this issue in the domestic historiography is limited to the author’s research (Yskak, 2009). The reason for this is that the importance of office work documents in the written monuments of history and culture of the Kazakh people and the fact that they reflect the Kazakh social environment are ignored.

Priority is given to the description of the current legal framework of office work, rather than considering the emergence and development of office work. This trend clearly shows that in literature has not studied in

depth the issues of documentation, as well as aspects of the office work are not widely considered. Practical aspects of office work and documentation are published in the journals “Archives of Kazakhstan”, “Bulletin of the Archives of the President of the Republic of Kazakhstan”, “Paperwork in Kazakhstan”, “Problems of Document Management”. In Kazakhstan, the historical analysis of the organization of office work in the early twentieth century is not widely undertaken. Discussing the development of the legal framework of office work, considering the formation of public administration in the process of creating and strengthening the Soviet state in connection with the modernization of its management system (Zaitseva, 2018). The historical analysis of the development and reform of the office work system revealed that the office work system was secondary to the administrative apparatus. Along with the level of development of the new system of governance and office culture, the system of public administration was modernized. Laws reflected in the decrees and legislative acts of the Soviet era allowed to analyze the main events in the formation and development of public administration.

However, analyzing the current state of office work, the gaps in the formation and development of its regulatory framework allow us to assess the historical continuity of the past. Netshakuma’s analysis of the current state of regulations to identify shortcomings and problems in the archives and record keeping in individual countries of South Africa expands the scope of the research. Based on qualitative research methods, this study believes that the adoption and implementation of common legislation covering all aspects of archives and office work will be a key condition for creating an effective integrated system of archives and document management (Netshakuma, 2019).

Carrère d’Encausse said, “There is nothing more difficult than reconciling the national interests of Russia with the interests of other nations, and the course of the history of the twentieth century shows that no optimal solution has been found. Kirill and Methodius, a secret political organization founded in Kiev in 1846 by young intellectuals, expressed in their program ‘national aspirations and efforts for the political transformation of the empire’, clearly defending the independence of the Slavic states within the Republican Slavic Federation and “language is the main symbol of the nation” (Carrère d’Encausse, 2007: 135). Carrère d’Encausse indicated that the Eurasian Empire the longest-lived empire in the history of empires, the Russian Empire and then the Soviet Empire after 1917, wanted to present a “model of a highly developed state with no resemblance to all mankind” (Carrère d’Encausse, 2007: 135). The forcible subjugation of different peoples in different territories was carried out through the centralization of power and the simplification of the political system. That was why the Russian people and the Russian language had a dominant role.

It is known that if the field of office work, which fully ensures the functioning of the state apparatus, requires the communication service of the language, it is, of course, primarily reflected in the documents required for management decisions. Regarding language policy, Kaidar Abduali said, “It is known that in the former Soviet era, when science was developed on the basis of party principles and ideological processes, all scientists were studying the policy of the state. Although this language policy proclaimed the free development of national languages, in practice it began to implement the idea of “converging and uniting around a common language.” As a result, many languages were withdrawn from public life and ceased to be full-fledged languages. One of them was the Kazakh language” (Kaidar Abduali, 2014: 5). It is known from history that for the Kazakhs in both empires, despite the fact that the Kazakh language was legalized along with the Russian language, it remained in the shadow of the Russian language.

Results. *The first result is that, despite the declarative nature of the legal acts on the translation of office work into the Kazakh language, in a short period of time measures were taken to organize the office work in the Kazakh language.*

So, how was office work in Kazakh organized in Turkestan, where people of different nationalities lived during the Soviet era? The issue was raised, considered and resolved on a legal basis in accordance with a government decree. Resolution of the Central Executive Committee of Turkestan and the Council of People’s Commissars on correspondence and office work in local languages was published on August 29, 1923, No.130 (CSA RK, 217: 5-6). Chairman of the Central Executive Committee of Turkestan Kydyraliev, Chairman of the Council of People’s Commissars Islamov, Secretary of the Central Executive Committee of Turkestan Shutemov were tasked with overseeing the implementation of the resolution signed by the People’s Commissariat of Internal Affairs. Implementation of this resolution provided for the smooth and systematic translation of office work and correspondence into local languages without disrupting the normal functioning of institutions. In accordance with the resolution, important measures were taken to achieve concrete results in Soviet correspondence and office work and the rapid transition to local languages. First, publication of all decrees and resolutions in Russian, Uzbek, Turkmen and Kazakh languages; secondly, all Bolshevik executive committees stated that after the publication of this resolution, correspondence with higher and lower bodies would be conducted only in the local language. In addition, immediately after the

publication of this resolution, it was obliged to transfer the office work in the regional offices to the local languages within three months, observing the order of bilingual office work in the central institutions. It was stated that correspondence in rural, village and kishlak councils in mixed local areas must be conducted in local languages. When it came to correspondence in Russian, it was allowed in local areas where the Russian population predominated. County executive committees and their subdivisions were obliged to communicate with their subordinate executive committees only in local languages.

In the organization of office work in local languages, in all people's commissariats it was planned to appoint heads of departments or divisions from qualified local staff or employees who knew the local language. This was seen as a way to facilitate control over the organization and conduct of office work in local languages. The most important work in this direction was the mandatory introduction of the subject "Soviet correspondence and office work" in the local language in the last grades of schools in order to prepare a reserve of theoretically trained Soviet workers from the local population. It was planned to open relevant courses at the Turkestan Central Executive Committee for the training of secretaries of Bolshevik and district executive committees, all people's commissariats would be obliged to implement them, develop a plan for opening departmental courses and implement them (CSA RK, 217: 5-6).

In the Kazakh Autonomous Republic, founded in 1920, Kazakh office work measures were taken about three months later than in Turkestan. It should be noted that before the Kazakh land became a unified system, legal acts on Kazakh office work, namely the decree was adopted in Turkestan on August 29, 1923, and in the Kazakh Autonomous Republic uniting the Kazakh regions on November 22, 1923. It is noteworthy that the resolution of the Kazakh Central Executive Committee "On the introduction of office work in the Kazakh language", adopted on November 22, 1923, may be of strategic importance at that time. This was because it provided for the fulfillment of three important tasks identified to implement the resolution of the All-Kazakhstan Congress of Soviets and the decree of the Kazakh Central Executive Committee and the Council of People's Commissars. They were, first on the recognition of the Kazakh and Russian languages as the state language in the territory of the Kazakh Autonomous Socialist Soviet Republic (KazASSR). Secondly, on the introduction of office work in the Kazakh language in addition to the Russian language in state, public institutions and organizations of the USSR. Thirdly, the adoption and issuance of resolutions, instructions, circulars, mandatory resolutions and other legislative and governmental acts in two languages. Chairman of the Kazakh Central Executive Committee Mendeshiev, Secretary of the Kazakh Central Executive Committee in accordance with Article 1 of the resolution signed by Saduakasov (CSA RK, 2: 104-105), proceedings in mixed areas are conducted simultaneously in the Kazakh and Russian languages.

The most important point of this article was that together with the counties of the provinces where the office work in Kazakh was introduced from January 1, 1924:

- all Kazakh territories under the control of the Kazakh ASSR.
- Aday, Turgai, Shalkar, Temir, Aktobe and Irgiz districts of Aktobe province.
- all districts of Bokey province.
- Zhambeiti, Guryev districts of the Ural province.
- Karkaralinsk and Zaisan districts of Semipalatinsk province.
- Akmola, Atbasar and Shirlik districts of Akmola province.

In accordance with Article 2, it was planned to introduce the Kazakh language in full in all other districts and provinces of the Kazakh ASSR, except for the Orenburg province and its districts, no later than July 1, 1924. However, during this period, the district and provincial authorities were obliged to adapt the office work in the Kazakh and Russian languages. No decision had been made on the Orenburg province. The Kazakh ASSR within two weeks instructed to establish a clear list of agencies not included in Articles 1 and 2 of this resolution and submit it for approval by the Presidium of the Kazakh Central Executive Committee. As for the republican bodies and institutions, they were instructed to organize bilingual office work. All republican institutions would begin to adapt their devices to the conduct of business in both Russian and Kazakh, and the deadline for the introduction of the Kazakh language in them would be January 1, 1925. It was obvious that the priority given to the Russian language in this resolution would gradually legitimize the dominant role of the Russian language and bring the Kazakh language closer to it. This was evidenced by the fact that paperwork in the Kazakh language was carried out locally.

No later than January 1, 1924, the People's Commissariat of Labor and Peasant Inspectorate with the participation of the Commission for office work entrusted the development of samples and forms of special record keeping for the organization and implementation of office work in institutions and their implementation at the district level. Introduction of compulsory teaching of the subject "Clerical work" in special educational institutions and professional courses for staff training was considered. Article 7 stated that, "Establishment of special commissions under the Kazakh Central Executive Committee and provincial

executive committees, the rights and responsibilities of which are determined by special rules, to guide and direct the conduct of business in the Kazakh language and to develop relevant instructions for the Peoples Commissariats of Internal Affairs and Justice to further expand this resolution” (CSA RK, 2: 104-105).

At the local level, provincial and district commissions were formed in accordance with the resolution of the Presidium of the Kazakh Central Executive Committee of March 20, 1924 “Regulations on provincial commissions for the introduction of office work in the Kazakh language of in the Kazakh ASSR.” The Central Administrative Commission was responsible for the implementation of the instructions of the state bodies of the province on the introduction of office work in the Kazakh language and the management and control of the work of district commissions. The provincial commissions were appointed by the Presidium of the three-member Provincial Executive Committee, whose local bodies were the district commissions (CSA RK, 51: 3-3 reverse).

In pursuance of the resolution of the Kazakh Central Executive Committee of November 22, 1923 “On the introduction of office work in the Kazakh language” on April 10, 1924, sent a letter CC-26 to all provincial commissions. The letter was intended to provide detailed information on the replacement of employees of central and local institutions with Kazakhs. In accordance with Article 3 of the above resolution, it was proposed to immediately replenish all institutions with Kazakh staff and perform the following tasks. First, it instructed the relevant People’s Commissariat to begin replacing current staff with people who know the Kazakh language and script. In the meantime, the number of positions to be replaced, approved by the Central Commission for office work, may be minimal, and the right to further expand and resolve the issue ought to be transferred to the relevant People’s Commissariat. The implementation of this work at the local level was entrusted to the provincial commissions. One of the most important and responsible tasks would be to fill vacancies in all provincial and district departments with unemployed Kazakhs and people who know the Kazakh script. Although it was planned to introduce additional staff, this issue would be announced in a special message due to the timing of the Central Government’s allocation of funds to Kazakhstan (CSA RK, 24: 1).

The Kazakh Central Executive Committee stated in 1924 in response to the circular of the Presidium of the All-Russian Central Executive Committee № 838.6/4. In accordance with the circular proposal of the Presidium of the Kazakh Central Executive Committee of June 26, 1924, No. 838.6/4, September 28, 1929, No. 259, the Department of Nations under the Central Executive Committee submitted a detailed report on the translation of office work at the federal level into Kazakh. The goal was to create a common framework and a common plan for the translation of office work into the Kazakh language. Nurmakov, a member of the Council of Nations and a member of the Central Commission for office work of the Presidium of the Kazakh Central Executive Committee, was going to be sent to the Council of Delegates with the necessary materials and directives. However, it was clear that the consideration of this issue had been postponed for a long time, as this meeting, which was scheduled to be held within the Session of the All-Union Central Executive Committee, was not held. In particular, the replenishment of government agencies in Kazakhstan with additional staff of Kazakh employees, the organization of courses were measures that could not be postponed. The Kazakh SSR could not implement these measures without the financial support of Moscow. Lack of funds and their non-allocation soon would delay the continuation of this work, and even adversely affect the results achieved in this regard. Having stated these facts, the Presidium of the Kazakh Central Executive Committee considered the submitted materials and asked to allocate the maximum requested funds for the implementation of the planned measures (CSA RK, 20: 17-17 reverse).

The second result is that the institute of interns was the most rational way to organize Kazakh office work.

The commission set up in Turkestan was tasked to staff local bodies with local employees and to oversee the transition process of office work into local languages. The establishment of a partnership between the Turkestan Commission for office work and the Central Commission for office work and the sharing of practical experience demonstrates the principle of partnership. This was evidenced by the circular letter of the Turkestan Commission to the Central Commission for office work dated March 4, 1924. The Commission, which shared important information in the form of a brief report, described in detail the experience of its work. The first measure was to determine the number of staff of all institutions operating in the Republic of Turkestan, including ‘combined’ and ‘non-integrated’ people’s commissariats, cooperatives, economic entities that were branches of local authorities and institutions in Moscow. Depending on the number of staff identified in the country, a preliminary plan would be developed to send interns, namely interns and staff from the necessary local population. While the Central Commission was responsible for staffing the central bodies, in oblasts and counties, oblast and county commissions operated according to the center’s plan, respectively. In total, the Central Commission, which dealt with the main issue of staffing, sent about five

hundred people to the institutions during 6 months of work, about 10% of whom were transferred to the staff from the very beginning due to sufficient knowledge of office equipment. As a result of this work, the share of full-time employees from local communities in Turkestan institutions ranged from 2 to 76%. Interns ranged from 1 to 47%, and all institutions in Tashkent were fully staffed with local staff. An excellent example of this was the institute of interns.

In accordance with the decree No. 130 of August 29, 1923, in Turkestan on correspondence and office work in local languages “In the technical staff of the People’s Commissariats, state economic bodies, regional executive committees, the local population is instructed to search for interns who will be trained for 6 months to prepare for relevant positions in their areas. Interns are provided with funds at the rate of responsible employees of the 10th category of the relevant institution, and the placement of interns in the staff of the institution is established”. Thus, the introduction of the first institute of interns for the organization of Kazakh office work.

In order to improve the quality of the interns’ institute, an institute of representatives would be established in the institutions to accelerate the recruitment of well-versed interns, and close contacts would be established between the interns and the administration of the institution. In order to evaluate this work, the Central Commission for office work conducted regular inspections. However, the Turkestan Commission for office work notes that there were still problems with the staffing of institutions with local staff and paperwork. The biggest difficulty in the new Soviet system of government was the lack of funding. In this regard, the commission noted that “the greatest difficulty in maintaining the institution of interns remains a financial problem.” However, in the case of non-aligned people’s commissariats, a total of 250 interns would receive a monthly loan of 20 rubles each. The estimate for the United People’s Commissariats would be considered by Moscow and would take some time (CSA RK, 67: 65-67).

Summing up the results, the question arises as to what the position of the Central government was in the conduct of office work in Kazakh. The transfer of office work to the local languages at the discretion of the central government should bring the local population closer to the Soviet state apparatus. This required the translation of Soviet propaganda documents into local languages, an explanation of the Soviet government’s position, and a strict accounting of the funds allocated for this purpose. To this end, the Presidium of the All-Russian Central Executive Committee on April 14, 1924, adopted a resolution “On measures to transfer office work of state bodies in the national regions and republics into local languages.” It approved the implementation of specific measures to adapt the Soviet apparatus in the national regions and republics to the life of the local population and their active involvement in Soviet construction, indicating the need to gradually translate the records of all government agencies or their individual units into local languages.

The content of this decree, which provided for the implementation of the most important management decision, did not violate the basic legal norms, but the fact that the norms were approved in the highest interest of the nation and then did not contradict the policy of the Central Government clearly demonstrates hypocrisy and double standard. In fact, training and retraining of local staff to serve the local government was a priority. In this regard, the organization of courses, the adoption of interns required strict coordination with the financial capabilities of the state. When transferring office work into local languages, consistency should be maintained, such as ensuring the introduction of spoken language in the local languages in the departments of the state apparatus that directly serve the general public, especially employees of government agencies and enterprises. Preference should be given to people with equal opportunities in the civil service who speak local languages. These measures were aimed at the development of local languages, which do not contradict the interests of the local population.

The next paragraph of the resolution states that, “the transition to office work in local languages should in no case complicate the work of the central bodies of the Russian Soviet Federative Socialist Republic, communication with them should be conducted in the language adopted in these institutions.” Thus, without restricting the rights of the nation and observing the rule of law, but ultimately recognizing its dominant role “by bringing the Russian language closer to or uniting within the framework of the central government.” In addition, a plan would be developed to translate and publish the most important decrees and codes into local languages in a short period of time to make the decrees and codes issued by the Soviet government widely available to the public. These publications, which were centralized, served the autonomous republics and oblasts, as well as ethnic minorities of the rest of the Russian Soviet Federative Socialist Republic. The plan to expand the work on the transition to local languages should be initiated, first of all, by the republics and regions that are far behind in terms of culture and life, because they did not have access to Soviet culture and Russian language (CSA RK, 17: 38,38 reverse). Due to the lack of interest of the authorities, the lack of

necessary funds, the Central Commission for office work failed to achieve the goal of organizing and implementing office work in the Kazakh language.

Conclusion. In conclusion, language as a historical category coexists with the people, and it is clear that it records the history of the nation as well the people. A century ago, it was planned to increase the status of the Kazakh language by the Soviet state by expanding the use of Kazakh, and measures were taken to transfer office work into the Kazakh language. However, the legal acts of both the center and the republican authorities on the transition of office work into the Kazakh language became declarative. Nevertheless, in 1923-1925, the work of the Central and local commissions for office work was organized, managed and concrete measures were taken. According to incomplete data, the share of Kazakh documents in the archives of government agencies is only about fifteen percent of the total, which indicates the results of the translation and transition of office work into the Kazakh language. The Institute of Interns, which had been recognized as the most effective, had established close ties between the administration and interns in a short period of time, and the Institute of Translators had become an ineffective method of conducting bilingual office work. Establishing the legal basis for the organization of office work in the Kazakh language, chanting it as a tool for implementing Soviet policy, first raised the issue of bilingual office work, and then the full transition into the Russian language. As a result, the party established full leadership and strict control over the work of the Central and local commissions for office work, which were engaged in the transferring office work into the Kazakh language. As a result, we are witnessing the inability of the Kazakh language to rise to the status of the “state language”, while creating a gap between the past and present generations.

References

- Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSA RK). F. 5. In. 3. C. 2. P. 104-105.
 CSA RK. F. 30. In. 1. C. 217. P. 5-6.
 CSA RK. F. 30. In. 1. C. 217. P. 5-6.
 CSA RK. F. 774. In. 1. C. 51. P. 3-3 reverse.
 CSA RK. F. 774. In. 1. C. 24. P. 1.
 CSA RK. F. 774. In. 1. C. 20. P. 17-17 reverse.
 CSA RK. F. 774. In. 1. C. 17. P. 38-38 reverse.
 CSA RK. F. 774. In. 1. C. 92. P. 23-24.
- Kaidar A. Gylymdagy gumyr. Makalalar, bayandamalar zhinagy [Kaidar Abduali. Life in science. Collection of articles, reports] Almaty: “Sardar”, 2014. 512 b. <https://termincom.kz/assets/pdf/68840cb3f30ffb49b4a0b6e74baf6a5.pdf> [In Kazakh].
- Carrère d’Encausse H. Evrazijskaya imperiya: Istoriya Rossijskoj imperii s 1552 g. do nashih dnei [Eurasian Empire: History of the Russian Empire from 1552 to the present day]. M.: “Rossijskaya politicheskaya enciklopediya” (ROSSPEN), 2007. 367 s. [In Russia].
- Fierman W. Kazakh Language and Prospects for its Role in Kazakh “Groupness”. *Ab Imperio*, N 2, 2005, 393-423.
- Netshakuma N.S. The role of archives and records management legislation after colonialism in Africa: Case of Southern Africa. <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/RMJ-09-2018-0024/full/html> [In English].
- Slezkine Y. The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism. *Slavic Review*, Vol. 53, N 2, Summer, 1994, 414-452.
- Yskak A.S. Kazakhstannyn’ ortalyk mekemelerinde is ju’rgizy’di ui’yymdastyry’ na’ti’jeleri (1920-1936). [Results of the organization of office work in the central institutions of Kazakhstan (1920-1936)]. *Obshchestvo i epoha*. 2009. № 1. s. 103-112. [In Kazakh].
- Yskak A.S. Deyatel’nost’ central’noj i mestnyh komissij po deloroizvodstvu v Kazahstane (1923-1926 gg.). [Services of central and local procedural commissions in Kazakhstan (1923-1926)]. *Vestnik Atyrauskogo gosudarstvennogo universiteta imeni H. Dosmuhamedova*. 2009. № 1 (12). B. 38-44. [In Kazakh].
- Zaitseva E. Stanovlenie i razvitie sovetskogo gosudarstvennogo deloproizvodstva [Formation and development of state records management in the Soviet period]. http://jeh.isi.mrsu.ru/assets/econ_hist_2018_43_1.pdf [In Russia].

ПРИМЕНЕНИЕ ИТ ПРИ ИЗУЧЕНИИ И ПОПУЛЯРИЗАЦИИ ИСТОЧНИКОВ И МАТЕРИАЛОВ ПО ИСТОРИИ МАССОВОГО ГОЛОДА В КАЗАХСТАНЕ В 30-е ГОДЫ XX ВЕКА: ОПЫТ 3D РЕКОНСТРУКЦИИ

Мамытова Сауле Насеновна^{1ID*}, Сулейменова Кымбат Касымовна^{2ID}

¹Astana IT University, Астана, Казахстан

²Международная Образовательная Корпорация, Алматы, Казахстан

*Автор-корреспондент

E-mail: saule.mamytova@astanait.edu.kz (Мамытова), kimbat_kasimovna@mail.ru (Сулейменова)

Аннотация. В статье рассматривается процесс 3D реконструкции трагедии голода и «голодобеженцев» в 30-е годы прошлого столетия. До сих пор не дана полная историко-правовая оценка репрессивной политики Советского государства по отношению к казахскому народу. В этой связи актуальной является проблема восстановления исторической с праведливости. В работе проанализирован зарубежный опыт визуальных и виртуальных реконструкций историко-культурных объектов и процессов, реализованных на базе информационных технологий.

Большое внимание уделяется описанию использованных методов виртуальной 3D реконструкции, а также различным видам источников, в основном, фотодокументам. Выявляются особенности использования различных видов источников в 3D формате. Сформированная источниковая база исследования позволила прийти к выводу о ее информационном потенциале, достаточным для создания научно обоснованной виртуальной 3D реконструкции событий и фактов периода советского тоталитарного режима.

Результатом работы являются виртуально реконструированные сцены трагедии голода казахского народа в 30-е годы XX века, полученные посредством фотограмметрии.

Ключевые слова: информационные технологии, 3D реконструкция, массовые голод, «голодобеженцы», 30-е года XX века, источники, историография, фотограмметрия

Статья выполнена в рамках реализации проекта OR11465470 «Массовые политические репрессии в Казахстане в 20-50-х гг. XX в. и процессы реабилитации: создание единой базы данных».

ҒТАМР 03.20.00

XX ҒАСЫРДЫҢ 30-ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АШАРШЫЛЫҚ ТАРИХЫ БОЙЫНША ДЕРЕККӨЗДЕР МЕН МАТЕРИАЛДАРДЫ ЗЕРДЕЛЕУ ЖӘНЕ НАСИХАТТАУДА ИТ-ДІ ПАЙДАЛАНУ: 3D РЕКОНСТРУКЦИЯЛАУ ТӘЖІРИБЕСІ

Мамытова Сәуле Насенқызы^{1ID}, Сулейменова Қымбат Қасымқызы^{2ID}

¹Astana IT Univresity, Астана, Қазақстан

²Халықаралық Білім беру Корпорациясы, Алматы, Қазақстан

*Автор-корреспондент

E-mail: saule.mamytova@astanait.edu.kz (Мамытова), kimbat_kasimovna@mail.ru (Сулейменова)

Түйіндеме. Бұл мақалада XX ғасырдың 30-шы жылдарындағы ашаршылық пен «аштық босқындары» трагедиясын 3D реконструкциялау процесі талқыланған. Қазақ халқына қатысты Кеңес мемлекетінің қуғын-сүргін саясатына әлі күнге дейін толық тарихи-құқықтық баға берілген жоқ. Осыған байланысты тарихи әділеттілікті қалпына келтіру мәселесі өзекті болып табылады.

Сонымен бірге, мақалада ақпараттық технологиялар негізінде жүзеге асырылған тарихи-мәдени нысандар мен процестерді визуалды және виртуалды қайта құрудың шетелдік тәжірибесі де қарастырылады.

Зерттеу барысында виртуалды 3D реконструкциялаудың әдістерін сипаттауға, сондай-ақ дереккөздердің түрлеріне, негізінен фотокұжаттарға көп көңіл бөлінеді. Дереккөздерді 3D форматында

өңдеу арқылы оны насихаттаудың тиімділігі назарға алынды. Бұл ретте зерттеудің құрылған дереккөздік базасы кеңестік тоталитарлық режим кезеңіндегі оқиғалар мен фактілерді ғылыми негізделген виртуалды 3D қайта құру үшін оның жеткілікті ақпараттық әлеуеті туралы қорытындыға келуге мүмкіндік берді.

Жұмыстың нәтижесі XX ғасырдың 30-жылдарындағы қазақ халқының ашаршылық қасіретінің фотограмметрия арқылы алынған виртуалды түрдегі қайта жаңғыртылған көріністері болып табылады.

Кілт сөздер: ақпараттық технологиялар, 3D реконструкция, жаппай ашаршылық, ашаршылық босқындары, 1930 жылдар, дереккөздер, тарихнама, фотограмметрия

IRSTI 03.20.00

THE APPLICATION OF IT IN THE STUDY AND POPULARIZATION OF SOURCES AND MATERIALS ON THE HISTORY OF MASS FAMINE IN KAZAKHSTAN IN THE 30S OF THE XX CENTURY: THE EXPERIENCE OF 3D RECONSTRUCTION

Mamytova Saule^{1ID}, Suleimenova Kymbat^{2ID}

¹Astana IT University, Astana, Kazakhstan

²International Educational Corporation, Almaty, Kazakhstan

*Corresponding author

E-mail: saule.mamytova@astanait.edu.kz (Mamytova), kimbata_kasimovna@mail.ru (Suleimenova)

Abstract. The article discusses the process of 3D reconstruction of the tragedy of famine and "hunger refugees" in the 30s of the last century. Until now, a complete historical and legal assessment of the repressive policy of the Soviet state in relation to the Kazakh people has not been given. In this regard, the problem of restoring historical justice is topical.

The work analyzes the foreign experience of visual and virtual reconstructions of historical and cultural objects and processes implemented based on information technologies.

Much attention is paid to the description of the used methods of virtual 3D reconstruction, as well as various types of sources, mainly photographic documents. The features of using various types of sources in 3D format are revealed. The formed source base of the study made it possible to conclude that its information potential is sufficient to create a scientifically substantiated virtual 3D reconstruction of events and facts of the period of the Soviet totalitarian regime.

The result of the work are virtually reconstructed scenes of the tragedy of the famine of the Kazakh people in the 30s of the XX century, obtained through photogrammetry.

Key words: information technology, 3D reconstruction, mass famines, famine refugees, 1930s, sources, historiography, photogrammetry

Введение. Проводимая политика модернизации общественного сознания невозможна без опоры на историко-культурное наследие предков, без восстановления справедливости по отношению к тем, кто незаслуженно был вычеркнут из исторической памяти в силу идеологических догматов, глубоко засевших в сознании нескольких поколений граждан нашей страны. Только с обретением независимости широкая общественность получила возможность знать о трагических страницах отечественной истории, связанной с массовыми политическими репрессиями и голодом, унесшим миллионы человеческих жизней.

Большую работу проводит Государственная комиссия по реабилитации жертв политических репрессий, созданная в ноябре 2021 года. Впервые в Казахстане реализуются комплексные исследования ведущих ученых-экспертов, направленных на выработку полной историко-правовой оценки этим событиям и процессам.

Вместе с тем, по созданным научным трудам требуется работа по их популяризации, особенно в молодежной среде. И в этом направлении неопределима роль цифровых технологий. Новые возможности анализа, синтеза и репрезентации собранных источников, как архивных, так и этнографических, дают технологии трехмерного моделирования. Они значительно расширяют инструментарий исторических исследований. Однако, если процесс сбора исторических источников и написание крупных монографических трудов по истории репрессий и голода развивается в Казахстане интенсивно и плодотворно, то процесс реконструкции исторической информации, данных в исторических научных

трудах, с помощью информационных технологий, сильно отстает. «Цифровая история» или историческая информатика в Казахстане находится на стадии становления. В этой связи актуальным является обращение к опыту зарубежных ученых, которые используют различные цифровые технологии в исторических исследованиях. Особое внимание вызывает технология 3D реконструкции, способствующая популяризации истории. Она помогает заинтересовать и лучше воспринять смысл исторического процесса.

В данной статье мы покажем процесс и итоги создания виртуальной 3D реконструкции истории политических репрессий и голода в Казахстане в советский тоталитарный период. Хронологическая реконструкция относится к 1930-м гг., то есть ко времени апогея репрессивной политики СССР.

Материалы и методы исследования. Методологической основой для формирования наиболее адекватной картины прошлой реальности, связанной с политическими репрессиями и голодом 30-х годов XX века, выступили принципы научной объективности и историзма. Принцип объективности выражен в рассмотрении фактов и событий с позиции достоверности и всестороннего подхода. С позиции исторической правды анализировался накопленный историографический опыт и выявленные новые сведения по исследуемой теме.

Принцип историзма позволил рассмотреть процессы и события, приведшие к драматическим последствиям, в их причинно-следственном срезе. Он также способствовал выявлению динамики развития, установлению взаимосвязи с другими явлениями на общеисторическом фоне с учетом конкретно-исторических условий и в хронологической последовательности.

В основе исследования была интеграция исторических методов и IT-технологий. В работе использованы историко-сравнительный, историко-типологический и историко-системный методы, а также цифровые медиа и технология 3D исторической реконструкции. При реконструкции архивных снимков 1930-х годов был использован принцип снятия и соединения панорамных фотографий на специализированных платформах.

Обсуждение. Изучение и внедрение трехмерного моделирования имеет небольшой опыт в Казахстане. Важность и перспективность этой методики была отмечена на ряде диалоговых площадок. Первая крупная конференция, на которой была затронута эта проблема, прошла в 1999 г. в г. Алматы. Она была организована совместными усилиями «Интернет Трейнинг Центра» и Институтом истории и этнологии им. Ч. Валиханова. Тема конференции «Современные информационные технологии в исторической науке» привлекла внимание не только казахстанских, но и зарубежных ученых. Особую активность проявили члены Ассоциации «История и компьютер», созданной в Москве в 1992 году.

В апреле текущего года на Международном научно-практическом форуме «Историческая урбанистика Казахстана», которая прошла на базе КазГЮУ имени М.С. Нарикбаева, был рассмотрен вопрос 3D моделирования, а также представлена презентация 3D реконструкции исторических центров городов Акмолинска и Костаная на рубеже XIX–XX веков. Пионерами в воссоздании памятников историко-культурного наследия в республике выступили археологи, краеведы, сотрудники музеев и IT-специалисты. Большой импульс этой работе был задан в ходе реализации проекта «Сакральный Казахстан» в 2019–2020 годах. 27 архитектурных памятников Казахстана были оцифрованы в формате 3D. На региональном уровне осуществляется большая работа по цифровизации исторических достопримечательностей. Например, разработаны виртуальные 3D-туры «Zhetysu 360» в Алматинской области, «Қымыз фест» в Карагандинской области, по 21-му сакральному объекту в Северо-Казахстанской области, а также создана интерактивная карта 150 памятников в формате 3D в Кызылординской области. В рамках реализации программы «Туған жер» в Восточном Казахстане на базе ВКГУ им. Серикбаева были созданы 3D-модели и дополненная реальность по итогам фото-видеосъемок во время экспедиции по Рудному Алтаю. В Павлодарском областном историко-краеведческом музее успешно практикуется 3D реконструкции разными методами, включая фотограмметрическое сканирование. Все эта проведенная работа позволила совершенствовать методику наглядной демонстрации внешнего облика исторических комплексов. Развивая инструменты и методы 3D моделирования, исследователи перешли от схематичных до так называемых «реалистических» реконструкций.

Возможности, а также перспективы междисциплинарного направления «Историческая информатика» отражены в трудах казахстанских ученых Ж.Б. Абылхожина (Абылхожин, 1991: 128–142), С.А. Жакишевой (Жакишева, 2011. 336), С.И. Ковальской (Ковальская, 2007: 120), А.С. Балапановой (Балапанова, 1999: 29) и других. Наибольшую исследовательскую активность в данном направлении проявляет С.А. Жакишева. Ее диссертация на тему «Конфискация байских хозяйств в 1928 г.» была раскрыта с помощью ЭВМ, которая намного упростила математический анализ статистических данных (Жакишева, 1996). На основе наработанного практического и

методического опыта в Институте истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова в 1998 г. при активном участии С.А. Жакишевой была начата разработка Республиканского банка данных по репрессивной политике советского государства в Казахстане в 1920-е - начале 1950-х гг., охватывающего архивный материал по приблизительно 100 тыс. персоналий.

В 2000–2004 гг. в рамках программы, финансируемой Фондом Форда в Российской Федерации, был создан Единый электронный банк данных «Возвращенные имена» по материалам книг памяти и мартирологам, опубликованным во всех республиках постсоветского пространства. Казахская база данных «Возвращенные имена - «Қайтарылған есімдер» по репрессированным в 20-50-е гг. XX в. в нашей республике, сформированная на основе материалов Казахстанского историко-просветительского общества «Әділет», вошла составной частью в этот проект.

Применительно к проблеме истории трагедии голода и репрессий советского тоталитарного режима, научных трудов с использованием цифровых технологий очень мало. Еще один научный труд – это диссертация по истории «Большого террора» 1937–1938 годов Д.Ш. Орынбаевой, выполненная на соискание ученой степени кандидата исторических наук в 1999 году (Орынбаева, 1999: 180). Соискатель предпринял попытку с помощью математико-статистических подходов проанализировать документы из фондов Архива КНБ РК и Архива при Президенте РК. Следует отметить, что в основном ученые-историки уделяют большое внимание компьютерной обработке количественных показателей, содержащихся в архивных источниках. Что же касается виртуальной 3D реконструкции, работа в этом направлении, в основном, ведется сотрудниками музеев, а также краеведами совместно с IT-специалистами. Они создают «экскурсионно-туристические реконструкции», которые дают лишь примерное представление об историческом памятнике. Это связано с тем, что привлекаемая ими источниковая база недостаточно проанализирована. Данная ситуация актуализирует объединение усилий ученых-историков, сотрудников музеев, краеведов и, конечно, IT специалистов. Для восполнения этого пробела на базе Astana IT университета, одного из крупных центров, ведущих специализированную подготовку, в частности, по 3D графике, учеными-историками и студентами инициирована реализация научно-исследовательского проекта «Репрезентация, визуализация трагических уроков истории, связанных с политическими репрессиями и голодом в Казахстане в 30-е годы XX века». Применение технологии трёхмерного моделирования на примере данного исторического исследования направлено на выработку научной базы методик работы с 3D инструментарием, формированию новых подходов к анализу, синтезу и репрезентации материала по драматическим урокам истории. Наряду с научно-аналитическим значением, этот проект нацелен на проведение просветительской работы среди студенческой аудитории.

Как уже было выше сказано, в Казахстане изучение и внедрение 3D технологии находится на стадии становления. Поэтому для понимания методики виртуальной реконструкции важен накопленный опыт в этой области зарубежными исследователями.

Уже в конце 80-х годов XX века на Западе активно изучались инструменты по созданию трехмерной анимированной компьютерной графики. В процессе ее разработки прослеживались несколько этапов. Первый – это моделирование, т. е. создание «так называемых сцен, состоящих из различных объектов, именуемых моделями, а также из виртуальных источников света, видеокамер и иногда некоторых других специальных объектов». Второй этап – назначение материала, когда «с каждым объектом сцены (прежде всего моделью) связывается некоторый пакет информации, определяющий свойство его поверхности - цвет, фактуру, прозрачность, возможность отражать другие объекты и т. д. Частью материала может быть графическое изображение в оцифрованном виде, которое с помощью специальных инструментов (компьютерных команд) «накладывается» на поверхность модели» (Реконструкция, 2022). Третий этап – визуализация анимированной сцены путем создания графического файла, который может быть презентован в формате видео.

Надо отметить, что на Западе, как и во всех других регионах мира, построение виртуальной исторической реконструкции началось с археологов. Основателем направления «виртуальная археология» стал американский ученый П. Рейлли (Reilly, 1990:133-139). Он впервые сформулировал и изложил в ряде научных трудов подходы к замене настоящего археологического артефакта «цифровым» аналогом. Как бы продолжением исследований в области 3D моделирования стала докторская диссертация Eileen Louise Vote на тему «A New Methodology for Archaeological Analysis: Using Visualization and Interaction to Explore Spatial Links in Excavation Data», выполненная на базе Брауновского университета (Eileen Louise, 2001). Автор разработал трехмерную модель храма, которая стала исследовательским полигоном для археологов и программистов. Благодаря ему они анализировали количественный и качественный состав людей, перемещавшихся по храму. Классификация компьютерных моделей исторических процессов и явлений была дана профессорами

Калифорнийского университета Дж.Р. Холлингсвортом и Р. Ханнеманом (Hollingsworth, Hanneman, 2001). Исследуя исторические и социальные процессы, они условно выдвинули три класса моделей: статистические, имитационные, аналитические. Последние типы моделей, по их мнению, имели большую значимость в реконструкции недостающих сведений о динамике исследуемого процесса в определенных хронологических рамках.

В Вирджинском университете в Институте передовых технологий в гуманитарных науках профессором Б. Фришерем в конце 1990-х годов была основана Лаборатория всемирного наследия (Frischer, 2006: 168–175). Известными специалистами по моделированию исторических и социальных процессов в Западной Европе считаются ученые М. Forte, Е. Pietroni, С. Rufa, Л. Bizzarro, Р. Fleury, S. Madeleine, A.G. Leon, А. Abdelhafiz, N. Zimmermann, G. Efier, J. Mayer (Forte, Pietroni, Rufa, Bizzarro, Tilia, 2001: 307–314). Крупные успехи были достигнуты западными учеными при разработке специальных приложений 3Ds Max и Maya, которые имели большую популярность в ходе создания иллюстративного ряда для Интернета и электронных СМИ. В новейшей практике использования 3D технологии в изучении и популяризации истории широкое применение получили разработки ГИС-приложений в историко-культурных исследованиях. Их специфика достаточно подробно раскрыта в коллективной монографии ученых Кембриджского университета Яна Грегори и Пола Эллы «Исторические ГИС: технологии, методология и гуманитарные науки», изданной в 2007 году (Gregory, Ell, 2007: 250).

Еще одной из форм использования 3D-модели, интенсивно распространяемой среди потребителей цифровых услуг, являются HD-экскурсии. Ее разработчики предлагают онлайн туры по историческим местам с предоставлением огромного количества опций. Западный ученый Johannes Kopf усовершенствовал возможности работы с 3D-моделью, упростив навигацию (Kopf, 2013). Посредством ограничения навигации круговой траекторией, созданием панорамного вида с фиксированной точки, а также вращением вокруг объекта, исследователь сделал переходы между снимками гораздо более плавными и естественными. Достаточно быстро развивается технология 3D моделирования в восточных странах, особенно в Японии. Среди ведущих специалистов в этой области можно назвать исследователя Y. Isoda, который сделал 3D историческую реконструкцию г. Киота по архивным документам (Isoda, 2009: 21–38). Немного позже началась работа по направлению «Digital history» в исторической науке России. Специфику и типологию 3D моделей изучил и четко показал академик И.Д. Ковальченко (Ковальченко, 2003: 486). Он также дал характеристику сути и целям исторического моделирования. Общие теоретические и практические аспекты виртуальной 3D реконструкции содержатся в работах Р.Б. Кончакова, Е.В. Логдачевой, С.В. Швембергер, Л.И. Бородкина, Д.И. Жеребетьева и др. (Бородкин, 2020; Кончаков, Жеребетьев, 2010). В работе последних двух авторов, Л.И. Бородкина, Д.И. Жеребетьева, обобщен международный опыт создания виртуальных реконструкций объектов историко-культурного наследия, основанных на использовании технологий 3D-моделирования (Бородкин, Жеребетьев, Мироненко, Моор, 2014: 15–30). Они также предприняли попытку выявить специфику, уровни и типологию моделирования в истории. Высокий уровень реалистичности виртуальной реконструкции историко-культурных памятников России был представлен Д.И. Жеребетьевым в монографическом исследовании (Жеребетьев, 2014: 224). Проблемы в новейшей практике создания виртуальных интерфейсов верификации исторических источников и взаимодействия в виртуальной трехмерной среде четко прослеживаются в работе Е.В. Логдачевой и С.В. Швембергер (Логдачева, Швембергер, эл. ресурс).

Большое влияние на популяризацию 3D методики среди исследователей оказывает Ассоциация «Историк и компьютер», отмечающая в этом году 30-летний рубеж. Созданная по инициативе российских историков, она объединила более 200 историков и всех заинтересованных в странах Евразии в сохранении историко-культурного наследия с помощью информационных технологий. Среди членов, представленных в Ассоциации, активное участие принимает Казахстан, вступив в эту общественную организацию в 1993 году.

Результаты. Наличие «белых пятен» в отечественной истории по вопросам репрессий и реабилитации жертв политических репрессий, а также необходимость восстановления исторической справедливости по отношению к жертвам геноцида советской власти привели к совместным действиям научных центров и государственных органов. Они получили развитие в рамках Государственной комиссии по реабилитации жертв политических репрессий, созданной в ноябре 2020 года по Указу Президента РК. На протяжении полутора лет проделана большая работа по нескольким направлениям. Усилиями нескольких рабочих групп изучается судьба народа Казахстана в период насильственной коллективизации и седентаризации, конфискации имущества и ликвидации «кулачества и байства как класса», которые привели к массовому голоду и вынужденной миграции за пределы своих родных

земель. Это было настоящим геноцидом, приведшим к потере более чем 70 процентов граждан республики, преимущественно - казахов (Кабульдинов, 2018).

К сожалению, из-за политики перманентного уничтожения личных дел репрессированных, сейчас очень трудно обосновать реабилитацию жертв репрессий. Также до сих пор имеются не рассекреченные дела. Исследователи с большой надеждой ждут скорейшего решения этой проблемы. По имеющимся в архивных документах фрагментарных сведений, по крупницам восстанавливается страшная картина трагедии массового голода. Пик «Великого джута», как его называли в народе, пришёлся на 1932 год. В этом году этим трагическим событиям исполняется 90 лет. Прежде чем перейдем к процессу виртуальной реконструкции этой трагедии, кратко обратимся к ее истории. Истоки, как свидетельствуют архивные документы, связаны со «зверскими» сельхоззаготовительными кампаниями. Рассмотрим эту трагическую страницу истории казахского народа на примере Павлодарского Прииртышья. Так в январе 1929 года в Павлодарском округе было поставлено месячное задание – сдать 1 300 000 пудов зерна (ГАПО, 18:172). Это при том, что основное население были казахи, которые занимались скотоводством. Для выполнения планов они были вынуждены менять остатки скота на зерно в русских деревнях. Всеми правдами и неправдами «белсенділер» (советские активисты) можно сказать «выбили» с местного населения к концу января 139068 пудов, оставив людей на верную голодную смерть. Очень дорога была цена выполнения чудовищных планов хлебозаготовок: в 1929–1930 гг. для округа - 2 млн 300 тыс. пудов, а в 1930–1931 гг. - 7 млн. 750 тыс. пудов (ГАПО, 41:36). Главный упор при реализации этих планов был сделан на полную конфискацию имущества «баев и кулаков», а зачастую и середняков. О перегибах имеются признания официальных представителей этой кампании. Например, в докладе уполномоченного ЦК ВКП(б) Коновалова о предварительных итогах ликвидации кулачества как класса в Максимо-Горьковском районе, составленном в 1930 году, сообщается следующее: «Крайне частое изменение директив в вопросах ликвидации, невозможность обеспечить при таковом положении действительное руководство работой на местах... наряду с перехлёстыванием руководства в некоторых сёлах привела к незаконному изъятию имущества у ряда кулацких и середняцких хозяйств. В Михайловском сельсовете имущество было изъято у 35 хозяйств, 8 из них оказались середняцкими. В Конторском с/совете изъято имущество 14 хозяйств, наполовину середняцких. Изъятие проводилось вплоть до самых мелких вещей домашнего обихода (пелёнки) и продовольственных запасов» (ГАПО, 293:43).

Цинизм советской системы управления состоял и в том, что выполнение плана заготовок не освобождало от репрессий. Расстрел, а в лучшем случае, высылка, ждали «раскулаченных». В сводке Павлодарского городского отделения ОГПУ от 2 апреля 1931 года описывается катастрофическое положение высланных: «В отведённой колонии (аула № 1) ...прибыло 200 человек, как русских, так и казахов вместе с детьми и помещены в каждую зимовку по 5 семей, у некоторых семейств нет ни фунта хлеба, а также остальных продуктов, дети сидят голодные, нет посуды хотя бы скипятить в чём чай. Большинство выселенных заявляют, что, если будет продолжаться такое явление в дальнейшем, значит бросаем своих детей на произвол судьбы, а сами будем уезжать куда придётся, дабы не умереть с голоду, надеясь, что их дети всё же будут обеспечены...» (ГАПО, 39: 34). И действительно, в эти трагические годы, как это видно из архивных документов, резко увеличивается беспризорность и массовое подбрасывание в город детей из аулов и сёл.

Изъятие из сельской жизни крепких хозяев, без сомнения, стало одной из причин массового голода. Традиционно они выступали помощниками бедноте во время голода. Даже в период жесточайших репрессий, некоторые из них продолжали помогать своим сородичам. Были случаи, когда они переселяли целые аулы на российскую приграничную зону. Но, это были, конечно, единичные случаи. Основная масса казахов стала жертвой «рукотворного голода», организованного советским руководством.

По материалам Государственного архива Павлодарской области можно проследить, в каких мучениях погибал народ. В постановлении закрытого бюро Павлодарского райкома ВКП(б) от 31 января 1932 года сказано: «...Бюро райкома констатирует: а) наличие в казахской части населения фактов смертности от голода 498 человек...; б) наличие фактов употребления в пищу колхозниками собак, овчин и даже человеческого мяса; в) распад колхозов и уничтожение скота на почве голода (в 1-2 ауле из 627 голов скота осталось 36, в 11 ауле из 2396 осталось 806 гол....» (ГАПО, 54:77). Жуткие факты раскрываются в «Сводке о голодовке населения в аулах Павлодарского района», составленной в 1932 году: «Аул №1: всего хозяйств в ауле 39, кои помещаются в 12 зимовках. С ноября 1931 года в ауле широко развились различные заразные болезни, как-то тиф, оспа и ввиду отсутствия усиленного питания эти болезни превращаются в голодную смерть. ...комиссия обнаружила не похороненных трупов 44. Часто не похороненных бросали в могильники, и когда стали не в силах делать и этого,

начали выносить в скотный двор....Аул № 2: В этом ауле смертность началась в декабре м-це (1931 г.). Ряд граждан, собираясь идти в город, умирали на дороге между канцелярией аулсовета и своих хозаулов. В ауле широко было развито питание собачьим мясом, падалью и отбросками, остающимися после ягнения овец. В хозауле, где находится овцеводческая ферма, умерли 3-летняя дочь и мать бежавшего кулака Бакина Сламбека, трупы их были вынесены на двор, а проживающие в этом доме двое детей гр-на И/Г. ночью сварили мясо от трупа девочки и начали есть, испугавшись такой картины, жена Темирбаева Ишима в ту же ночь пришла к заведующему овцеводческой фермой Савдабаеву и сообщила об этом факте. На утро секретарь комсомольской ячейки вместе с пастухом пошли к С. и застали их в момент повторной варки человеческого мяса. Однако С., вооружившись топором и ножиком, трупа не дали. При осмотре у трупа матери Сламбека не оказалось одной ноги. С. заявили, что они пошли на это, боясь голодной смерти, что они в дальнейшем готовы съесть даже живого человека...» (ГАПО, 70:2–3).

Невозможно без волнения и содрогания души читать эти документы. Хотелось бы, чтобы современное поколение знало и помнило об этом, чтобы такого никогда больше не повторялось. Чтобы внести свою лепту в это дело, мы начали работу по визуализации этих событий путем создания 3D исторической реконструкции.

Раскроем этот процесс поэтапно. В начале работа была направлена на выявление, отбор и описание визуальных и источниковедческих материалов, связанных с массовым голодом в 30-е годы прошлого столетия.

Для создания обоснованной виртуальной 3D реконструкции была отобрана и обоснована источниковая база. Она представляла собой комплекс различных видов источников. Важнейшими из которых для визуальной реконструкции были фотодокументы. С учетом незначительных искажений фотографии выступали, как один из объективных источников в изображении прошлого. В основном были использованы фотографии павлодарского краеведа, очевидца драматических событий 30-х годов прошлого столетия Дмитрия Багаева. Тринадцать фотографий, собранных в музее Багаева в г. Павлодаре, помогают воспроизвести картину этой страшной трагедии. Большой комплекс фотографий был привлечен из фондов других музеев республики. Ряд фотографий был взят из электронных ресурсов. Фотографии, сделанные в разных регионах Казахстана, свидетельствовали о крупных масштабах трагедии.

Ценным для исторической реконструкции, конечно, являются архивные документы. Они были извлечены, в основном, из фондов Государственного архива Павлодарской области. В комплексе источников особое место заняли воспоминания жертв голода, свидетельства их потомков. Можно сказать, что использованная источниковая база была достаточно репрезентативна для реконструкции. Синтез источников описательного и изобразительного характера позволил сделать виртуальную реконструкцию по нескольким временным срезам. Это, в свою очередь, способствовало раскрытию исследуемого процесса в динамике и выявлению специфики каждого периода.

На втором этапе проводилась работа по постановке задач и анализа собранных источников. Прежде всего, выяснялась возможность 3D исторической реконструкции по исследуемой проблеме. Затем определялся возможный уровень детализации. И наконец, проводился анализ имеющихся источников на предмет их использования при создании компьютерной трехмерной реконструкции.

На третьем этапе изучались технологии и методы 3D исторической реконструкции, определялись наиболее оптимальные программные обеспечения. С этого этапа начинается совместная работа историков с IT-специалистами, которые умеют работать в 3D технике.

Нами был подробно изучен ряд программ для трехмерного моделирования. Как показал анализ литературы, одними из первых технологий визуализации, которые используются до сих пор, являются американские программы, разработанные еще в 70-е годы прошлого столетия. Это программы Blinn, созданная Джимом Блинном, а также Phong Shading, разработанная Би Тюн Фонгом. Последняя программа представляет модель освещения, рассчитанная по интенсивности света в каждой точке поверхности объекта. Более совершенные программы – приложения 3D возникли в 90-е годы. Большую популярность приобрели такие программы, как 3DS Max, Maya, SOFTIMAGE/XSI, Light Wave 3D.

Первоначально 3D-моделирование прошло откатку в инженерных проектах. Сначала использовались «тяжелые» САПР-пакеты (CATIA, Unigraphics, Pro/ENGINEER). Затем на их смену пришли более «легкие» и простые в освоении 3D-пакеты – Solid Works, Solid Edge, Inventor. Сейчас широко используются конструкторские CAD/CAE/CAM пакеты, предполагающие создание моделей деталей и конструкций. Благодаря им производится расчёт и последующее формирование программ для станков ЧПУ и 3D-принтеров.

Постепенно технология моделирования стала использоваться и в других сферах, в частности, в исторической науке. Среди разных типов моделей наибольшее распространение получили компьютерная реконструкция динамических процессов на основе выборочных статистических источников и виртуальная реконструкция трехмерных объектов. Данные модели имеют общую целевую направленность, которая заключается в восстановлении утраченных данных исторических источников. Отличие между ними определяется по используемым исследовательским инструментам. Вторая модель основывается на 3D-моделировании, а также графических и визуальных материалах. Разработка виртуальных исторических реконструкций в основном осуществляется в программах Autodesk 3D Max, Quest3D, ArhiCAD, AutoCAD, Catiya.

Для решения задачи анализа фотоизображений используют программы фотограмметрии. В сравнении с другими компьютерными технологиями фотограмметрия обладает наибольшей доступностью. Для восстановления атмосферы исследуемого времени, более точного расположения изображений, правильной настройки освещения, на наш взгляд, удобны технологии Cameramatch и Unity. На базе изображений в разрешении HD с частотой 60 кадров в секунду выстраивается панорамное видео. С его помощью зритель может почувствовать себя свидетелем демонстрируемых исторических событий и процессов.

Более сложной технологией является Photosynth. Эта программа соединяет снимки, а также создает синты нескольких типов: вращение, панорама, прогулка и стена, с помощью которых можно перемещаться внутри синта или вращать его вокруг оси.

Новым, быстро развивающимся, направлением в сфере IT является Virtual Reality. Эта технология действует при помощи 3D-бок и дает возможность пользователю перемещаться по трехмерному миру, а также взаимодействовать с артефактами.

Более сильным эффектом присутствия обладают виртуальные 3D-туры. Они представляют собой «реалистичное трехмерное изображение, состоящее из цилиндрических, сферических панорам, собранных из фотографий, трехмерных объектов и активных ссылок-переходов (хотспотов)» (История, 2022). Эта технология позволяет «перемещаться», «попасть в новое место», получить яркие впечатления. Для этого используются интерактивные клавиши. Посредством виртуального прохода через «Мертвую степь в голодные 30-е годы XX в.», посетители после осмотра фотовыставки могут получить полную информацию об этой трагедии. Основой для интерактивной трехмерной исторической реконструкции могут стать программы 3D Max и 3D Quest. В результате их использования можно получить достаточно простой интерфейс с высоким уровнем исторической достоверности, качества визуализации и интерактивности пространства.

Дополнительную информацию о представленных фотографиях можно получить с помощью QR-кодов, размещенных рядом с фотографиями. Кроме того, через WIFI, установив программу «RM GUIDE» в Android Market или App Store, можно прослушать аудиогид, прочитать аннотацию о представленных на фотографии событиях или посмотреть видеофрагменты на данную тему. При создании «дополненной реальности» необходимо тщательно подбирать контент.

И наконец, на четвертом этапе, была осуществлена непосредственная репрезентация и визуализация трагических уроков истории, связанных с политическими репрессиями и голодом в Казахстане в 30-е годы XX века. В ходе данного этапа заранее отобранные архивные материалы были расположены в выбранной локации и сняты с помощью программ для создания панорамных фотографий. Следующим шагом стала их «склейка». Панорамные фотографии архивных документов были соединены в определенных общих точках, формируя модель 3D пространства.

Все это в совокупности позволило сделать реалистичную аутентичную визуализацию.

Заключение. Таким образом, по результатам исследовательской работы была создана виртуальная трехмерная реконструкция трагических уроков истории, связанных с политическими репрессиями и голодом в Казахстане в 30-е годы XX века». Работа осуществлялась поэтапно. Первый этап – это выявление, отбор и описание визуальных и источниковедческих материалов, связанных с массовым голодом в 30-е годы прошлого столетия. Второй этап - постановка задач и анализ собранных источников. Третий этап - изучение технологий и методов 3D исторической реконструкции. Четвертый этап - непосредственная репрезентация и визуализация трагических уроков истории, демонстрация панорамного пространства. Для 3D исторической реконструкции, главным образом, были использованы фотодокументы, архивные и иные источники. Созданный виртуальный продукт позволил «погрузиться» в ушедшую историческую эпоху, прочувствовать всю глубину этой чудовищной трагедии. Среди преимуществ 3D реконструкции можно назвать: максимальная приближенность к реальности, короткие сроки ее проведения и возможность подключения интерактива. Панорамное 3D-пространство по сложному и важному периоду в истории Казахстана, без

сомнения, будет востребовано в образовательных и просветительских целях. Вместе с тем представленный опыт виртуальной исторической реконструкции заслуживает транслирования для дальнейшего развития инновационных технологий в сфере гуманитарных наук. Он может дать определенный алгоритм в междисциплинарном взаимодействии исторической науки и компьютерных технологий для сохранения историко-культурного наследия.

Список литературы

- Абылхожин Ж.Б. Традиционная структура Казахстана. Социально-экономические аспекты функционирования и трансформации. (1920–1930-е гг.). Алма-Ата, 1991. С. 128–142.
- Балапанова А.С. Проблемы истории и культуры казахов по материалам героического эпоса: историко-статистический анализ (на примере эпоса «Кобланды-батыр и др.): автореф. дис... канд. ист.наук. Алматы. 1999. 29 с.
- Бородкин Л.И. Технологии 3D-моделирования и виртуальной реальности в проектах реконструкции исторических городских ландшафтов // Электронный научно-образовательный журнал «История». Москва: МГУ. 2020.
- Бородкин Л.И., Жеребятьев Д.И., Мироненко М.С., Моор В.В. Комплексные проекты по виртуальной реконструкции историко-культурного наследия: логистика, методы и технологии // Историческая информатика. 2014. № 4. С. 15–30.
- Буянов С.С. Перспективы использования 3D-технологий для развития информационно-аналитической платформы «История современной России». [Электронный ресурс]. URL:http://prohistory.info/ckeditor_assets/attachments/673/buyanov_s_s.pdf (дата обращения: 24.07.2019)
- Гасанов А.А. Виртуальная реконструкция индустриального наследия: опыт 3D-реконструкции архитектурного облика производственного корпуса трехгорного пивоваренного завода в Москве рубежа XIX - XX вв. [Электронный ресурс]. URL:<https://cyberleninka.ru/article/n/virtualnaya-rekonstruktsiya-industrialnogo-naslediya-opyt-3d-rekonstruktsii-arhitekturnogo-oblika-proizvodstvennogo-korpUSA> (дата обращения: 14.10.2021).
- Государственный архив Павлодарской области (ГАПО). Ф. 9. Оп. 1. Д. 18. Л. 172.
- ГАПО. Ф. 11. Оп. 1. Д. 41.
- ГАПО. Ф. 8-п. Оп. 1. Д. 293.
- ГАПО. Ф. 1-п. Оп. 1. Д. 39.
- ГАПО. Ф. 1-п. Оп. 1. Д. 54.
- ГАПО. Ф. 1-п. Оп. 1. Д. 70.
- Жакишева С.А. Создание структурной модели проблемно-ориентированной базы данных «Баи - «полуфеодалы» в Казахстане на рубеже 20–30-х гг. XX в.» // Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер». 1994. № 10. С. 18–20.
- Жакишева С.А. Исследование механизма конфискации и выселения байских хозяйств в Казахстане на рубеже 20–30-х гг. на основе базы данных // Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер». 1996. № 17. С. 41–43.
- Жакишева С.А. Историческая информатика в Казахстане: теория, историография, методики и технологии. Алматы: КазАТиСО, 2011. 336 с.
- Жеребятьев Д.И. Методы трёхмерного компьютерного моделирования в задачах исторической реконструкции монастырских комплексов Москвы. Москва: МАКСПресс, 2014. 224 с.
- Захарова Г.Б. Технологии визуализации культурно-исторических объектов // Архитектон, 2018. №4 (64). [Электронный ресурс]. URL:http://old.archvuz.ru/PDF/%23%2064%20PDF/%2364_27_Zakharova.pdf (дата обращения: 20.07.2019).
- Кабульдинов З.Е. Голод среди казахов и массовые откочевки населения в начале 30-х годов XX ВЕКА // Портал «История Казахстана». 2018. [Электронный ресурс]. URL:<https://e-history.kz/ru/history-of-kazakhstan/show/9239/>
- Ковальская С.И. Историческая информатика: учебно-методическое пособие. Астана, 2007. 120 с.
- Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. 2-е изд., доп. Москва. 2003. С. 486.
- Кончаков Р.Б., Жеребятьев Д.И. Технологии трехмерного моделирования в ракурсе исторической информатики // Круг идей: Методы и технологии исторических реконструкций. 2010. Под ред. Л.И. Бородкина, В. Н. Владимировой, Г.В. Можяевой. Москва: МГУ. С. 145–175. [Электронный ресурс]. URL:<http://www.aik-sng.ru/text/krug/2010/11.pdf>.
- Логдачева Е.В., Швембергер С.В. Проблемы и методики трехмерной реконструкции [Электронный ресурс]. URL:<http://www.bosporuscrypt.ru/content/main/methodics.htm>.
- Орынбаева Д.Ш. Политические репрессии в Казахстане в 1938–1939 гг.: сравнительно-исторический анализ проблемы: Дис. ... канд. истор. наук. Алматы. 1999. 180с.

- Abdelhafiz A., Zimmermann N, Eber G., Mayer I. Generating a photo realistic virtual model for the large Domitilla-catacomb in Rome // 9th Conf Optical 3-D Measurement Techniques. Vienna. 2009 P. 38-47.
- Forte M., Pietroni E, Rufa C., Bizzarro A., Tilia A., Tilia S. DVR-Pompei a 3D information system for the house of the Vettn in open GL environment // Proceedings of the 2001 Conference on Virtual Reality, Archeology, and Cultural Heritage. Greece. 2001 P. 307-314.
- Frischer B. New Directions for Cultural Virtual Reality a Global Strategy for Archiving, Serving, and Exhibiting 3D Computer Models of Cultural Heritage Sites // Proceedings of the Conference. Bordeaux. 2006. P. 168–175.
- Hollingsworth J.R., Hanneman R. Centralization and Power in Social Service Delivery Systems: The Cases of England, Wales, and the United States. Boston: Kluwer Nijhoff Pub. 2011.
- Ian N. Gregory, Paul S. Ell. Historical GIS: Technologies, Methodologies and Scholarship. Cambridge: Cambridge Un-ty Press, 2007.250p.
- Isoda Y., Tsukamoto A., Kosaka, Y., Okumura T., Sawai M., Yano K., Nakata S., & Tanaka S. Reconstruction of Kyoto of the Edo era based on arts and historical documents: 3D urban model based on historical GIS data // International Journal of Humanities and Arts Computing. 2009. №3. P. 21-38. URL:<https://cgainload.hmdc.harvard.edu>.
- Reilly P. Computer Analysis of an Archaeological Landscape: Medieval Land Divisions on the Isle of Man. Oxford. 1988.
- Reilly P. Towards a virtual archaeology // Computer Applications in Archaeology. Oxford. 1990. P.133 – 139.
- Reilly P. Three-Dimensional modelling and primary archaeological data // In Archaeology and the Information Age. London. 1992. P. 147 - 173.
- Vote. E.A New Methodology for Archaeological Analysis: Using Visualization and Interaction to Explore Spatial Links in Excavation Data». Brown University ProQuest Dissertations Publishing. Providence. 2001.
- Zonneveld F.W. Applications and pitfalls of ct-based 3-d imaging of hominid fossils // Three-Dimensional Imaging in Paleoanthropology and Prehistoric Archaeology Acts of the XIVth UISPP Congress 2-8 September 2001. Belgium. 2001. <http://foveaproject.free.fr/BAR.0901.zonneveld.pdf>.

References

- Abdelhafiz A., Zimmermann N, Eber G., Mayer I. Generating a photo realistic virtual model for the large Domitilla-catacomb in Rome // 9th Conf Optical 3-D Measurement Techniques. Vienna. 2009. P. 38-47. [In Russian]
- Abylhozhin Zh.B. Tradicionnaya struktura Kazahstana. Social'no-ekonomicheskie aspekty funkcionirovaniya i transformacii. (1920–1930-e gg.) [(The traditional structure of Kazakhstan. Socio-economic aspects of functioning and transformation. (1920s-1930s)]. Alma-Ata, 1991. S. 128–142.[In Russian]
- Balapanova A.S. Problemy istorii i kul'tury kazahov po materialam geroicheskogo eposa: istoriko-statisticheskij analiz (na primere eposa «Koblанды-batyri dr.) [Problems of history and culture of the Kazakhs based on the materials of the heroic epic: Historical and statistical analysis]: avtoref. dis... kand. ist.nauk. Almaty. 1999. 29 s. [In Russian]
- Borodkin L.I. Tekhnologii 3D-modelirovaniya ivirtual'nojreal'nosti v proektah rekonstrukcii istoricheskikh gorodskih landshaftov // Elektronnyj nauchno-obrazovatel'nyj zhurnal «Istoriya». Moskva: MGU. 2020. [In Russian]
- Borodkin L.I., Zherebyat'ev D.I., Mironenko M.S., Moor V.V. Kompleksnye proekty po virtual'noj rekonstrukcii istoriko-kul'turnogo naslediya: logistika, metody i tekhnologii [Complex projects on virtual reconstruction of historical and cultural heritage: logistics, methods and technologies] // Istoricheskaya informatika. 2014. № 4. S. 15–30.[In Russian]
- Buyanov S.S. Perspektivy ispol'zovaniya 3D-tekhnologij dlya razvitiya informacionno-analiticheskoy platformy «Istoriya sovremennoj Rossii» [Prospects of using 3D technologies for the development of the information and analytical platform «History of Modern Russia»]. URL:http://prehistory.info/ckeditor_assets/attachments/673/buyanov_s_s.pdf (data obrashcheniya: 24.07.2019) [In Russian].
- Forte M., PietroniE, Rufa C., Bizzarro A., Tilia A., Tilia S. DVR-Pompei a 3D information system for the house of the Vettn in open GL environment // Proceedings of the 2001 Conference on Virtual Reality, Archeology, and Cultural Heritage. Greece. 2001 P. 307-314.
- Frischer B. New Directions for Cultural Virtual Reality a Global Strategy for Archiving, Serving, and Exhibiting 3D Computer Models of Cultural Heritage Sites // Proceedings of the Conference. Bordeaux. 2006. P. 168–175.
- Gasanov A.A. Virtual'naya rekonstrukciya industrial'nogo naslediya: opyt 3D-rekonstrukcii arhitekturnogo oblika proizvodstvennogo korpusa trekhgornogo pivovaren'nogo zavoda v Moskve rubezha XIX - XX vv. [Virtual reconstruction of industrial heritage: experience of 3D reconstruction of the architectural appearance of the production building of the Trekhgorny brewery in Moscow at the turn of the XIX - XX centuries].

- URL:<https://cyberleninka.ru/article/n/virtualnaya-rekonstruktsiya-industrialnogo-naslediya-opyt-3d-rekonstruktsii-arhitekturnogo-oblika-proizvodstvennogo-korpusa> (data obrashcheniya: 14.10.2021). [In Russian]
- Gosudarstvennyj arhiv Pavlodarskoj oblasti (GAPO). F. 9. Op. 1. D. 18. L. 172.
- GAPO. F. 11. Op. 1. D. 41.
- GAPO. F. 8-p. Op. 1. D. 293.
- GAPO. F. 1-p. Op. 1. D. 39.
- GAPO. F. 1-p. Op. 1. D. 54.
- GAPO. F. 1-p. Op. 1. D. 70.
- Hollingsworth J.R., Hanneman R. *Centralization and Power in Social Service Delivery Systems: The Cases of England, Wales, and the United States*. Boston: Kluwer Nijhoff Pub. 2011.
- Ian N. Gregory, Paul S. Ell. *Historical GIS: Technologies, Methodologies and Scholarship*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007. 250p.
- Isoda Y., Tsukamoto A., Kosaka, Y., Okumura T., Sawai M., Yano K., Nakata S., & Tanaka, S. *Reconstruction of Kyoto of the Edo era based on arts and historical documents: 3D urban model based on historical GIS data* // *International Journal of Humanities and Arts Computing*. 2009. №3. P. 21-38.
- Kabul'dinov Z.E. *Golod sredi kazahov imassovye otkochevkinia seleniya v nachale 30-h godov XX veka* [Famine among Kazakhs and mass migration of the population in the early 30s of the XX century] // *Portal «Istoriya Kazahstana»*. 2018. [In Russian]
- URL:<https://e-history.kz/ru/history-of-kazakhstan/show/9239/>
- Konchakov R.B., Zherybat'ev D.I. *Tekhnologii trekhmernogo modelirovaniya v rakurse istoricheskoy informatiki* [Technologies of three-dimensional modeling in the perspective of historical informatics] // *Krug idej: Metody tekhnologii istoricheskikh rekonstrukcij*. 2010. Pod. red. L.I. Borodkina, V.N. Vladimirova, G.V. Mozhaevoj. Moskva: MGU. S. 145–175. [In Russian]
- URL:<http://www.aik-sng.ru/text/krug/2010/11.pdf>.
- Kovalskaya S.I. *Istoricheskaya informatika: uchebno-metodicheskoe posobie* [Historical informatics: an educational and methodical manual]. Astana, 2007. 120 s. [In Russian]
- Koval'chenko I.D. *Metody istoricheskogo issledovaniya* [Methods of historical research]. 2-e izd., dop. Moskva. 2003. S. 486. [In Russian]
- Logdacheva E.V., Shvemberger S.V. *Problemy i metodiki trekhmernoj rekonstrukcii* [Problems and methods of three-dimensional reconstruction]. URL:<http://www.bosporuscrypt.ru/content/main/methodics.htm>. [In Russian]
- Orynbaeva D.Sh. *Politicheskie repressii v Kazahstane v 1938–1939 gg.: sravnitel'no-istoricheskij analiz problem* [Political repressions in Kazakhstan in 1938-1939: comparative historical analysis of the problem]: Dis. ... kand. istor. nauk. Almaty. 1999. 180 s. [In Russian]
- Zaharova G.B. *Tekhnologii vizualizacii kul'turno-istoricheskikh ob'ektov* [Technologies of visualization of cultural and historical objects] // *Arhitekton*, 2018. №4 (64). URL:http://old.archvuz.ru/PDF/%23%2064%20PDF/%2364_27_Zakharova.pdf (data obrashcheniya: 20.07.2019). [In Russian]
- Zhakisheva S.A. *Sozdanie strukturnoj modeli problemno-orientirovannoj bazy dannyh «Bai - «polufeodaly» v Kazahstane na rubezhe 20–30-h gg. HKH v.»* [Creation of a structural model of the problem-oriented database «Bai –«semi-feudals» in Kazakhstan at the turn of the 20-30s of the twentieth century»] // *Informacionnyj byulleten' Associacii «Istoriya i komp'yuter»*. 1994. № 10. S. 18–20. [In Russian]
- Zhakisheva S.A. *Issledovanie mekhanizma konfiskacii i vyseleniya bajskekh ozyajstv v Kazahstane na rubezhe 20–30-h gg. na osnove bazy dannyh* [Investigation of the mechanism of confiscation and eviction of farms in Kazakhstan at the turn of the 20-30s on the basis of a database] // *Informacionnyj byulleten' Associacii «Istoriya i komp'yuter»*. 1996. № 17. S. 41–43. [In Russian]
- Zhakisheva S.A. *Istoricheskaya informatika v Kazahstane: teoriya, istoriografiya, metodiki i tekhnologii* [Historical informatics in Kazakhstan: theory, historiography, methods and technologies]. Almaty: KazATiSO, 2011. 336 s. [In Russian]
- Zherybat'ev D.I. *Metody tryohmernogo komp'yuternogo modelirovaniya v zadachah istoricheskoy rekonstrukcii monastyrskih kompleksov Moskvy* [Methods of three-dimensional computer modeling in the tasks of historical reconstruction of monastic complexes in Moscow]. Moskva: MAKS Press, 2014. 224 s. [In Russian]

**ЖАҢА ЗАМАН ТАРИХЫ
NEW HISTORY
НОВАЯ ИСТОРИЯ**

FTAMP 03.01.2021

DOI 10.51943/1814-6961_2022_4_59

**1836-1838 ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ БАТЫС АЙМАҒЫНДАҒЫ
ХАЛЫҚ-АЗАТТЫҚ КӨТЕРІЛІС****Шамғонов Аманкелді^{1*}ID**¹Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

*Автор-корреспондент

E-mail: shamgonov42@mail.ru (Шамғонов)

Түйіндеме. Мақалада 1836-1838 жылдарда Қазақстанның Батыс аймағында болған қазақ батырлары Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы бастаған халық-азаттық көтеріліс тарихы архивтік деректер мен тарихшы-ғалымдардың зерттеулері негізінде жазылған. Соңғы жылдарға дейінгі көтерілістің кезеңдеріне байланысты жіберілген ағаттықтар түзетіліп, үстіміздегі ғасырдың басында ғылыми айналысқа енгізілген көтерілістің жаңа кезеңі келтірілген. Көптеген тарихшы ғалымдардың оқулықтарда 1838 жылы Бөкей Ордасында көтеріліс болды деген пікірлерінің негізсіздігі дәлелденген. Кіші жүздің Батыс бөлігіндегі қазақтардың көтеріліске шығу себептері жан-жақты көрсетілген. Мақалада Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлының Кіші жүзде сұлтан Қайыпқали Есімұлымен күш біріктіру себебі нақты айтылған. Исатай батырдың Тастөбе, Ақбұлақ шайқастарындағы соғыс тактикасын көрсетуге үлкен көңіл бөлінген.

Кілт сөздер: Исатай Тайманұлы, Махамбет Өтемісұлы, Бөкей ордасы, Кіші жүздің батыс бөлігі, халық-азаттық көтеріліс, Қайыпқали Есімов, сұлтан Баймағамбет Айшуақов, полковник Геке.

МРНТИ 03.01.2021

**НАРОДНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОЕ ВОССТАНИЕ
В ЗАПАДНОМ РЕГИОНЕ КАЗАХСТАНА В 1836-1838 гг.****Шамғонов Аманкелді^{1*}ID**¹Атырауский университет имени Х. Досмұхамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

*Автор-корреспондент

E-mail: shamgonov42@mail.ru (Шамғонов)

Аннотация. Статья посвящена истории народно-освободительного восстания под руководством батыров Исатая Тайманова и Махамбета Утемисова, произошедшего в Западном регионе Казахстана в 1836-1838 гг. История восстания изложена на основе архивных источников и исследования ученых историков в годы независимости РК. В статье большое внимание уделено освещению причин и характера; этапов и целей; а также хода и причин поражения восстания. Доказано необоснованность отдельных авторов учебников о том что, в 1838 году произошло восстание в Букеевской Орде. Подробно изложены причины восстания казахов в западной части Младшего жуза. В статье четко изложена причина объединения усилий Исатая Тайманова и Махамбета Утемисова с султаном Каипқали Есимовым в Младшем жузе. Большое внимание уделено реконструкции тактики боевых действий Исатая батыра в боях Тастөбе, Ақбұлақ.

Ключевые слова: Исатай Тайманов, Махамбет Утемисов, Букеевская орда, Западная часть Младшего жуза, народно-освободительное восстание, Кайыпқали Есимов, сұлтан Баймағамбет Айшуақов, полковник Геке.

IRSTI 03.01.2021

**PEOPLE'S LIBERATION UPRISING
IN THE WESTERN REGION OF KAZAKHSTAN IN 1836-1838****Shamgonov Amankeldy** ^{1*}ID¹Atyrau University named after Kh. Dosmukhamedov, Atyrau, Kazakhstan

*Corresponding author

E-mail: shamgonov42@mail.ru (Shamgonov)

Abstract. The article is devoted to the history of the People's liberation uprising led by batyrs Issatay Taimanov and Makhambet Utemissov, which took place in the Western region of Kazakhstan in 1836-1838. The history of the uprising is presented on the basis of archival sources and research by historians in the years of independence of the Republic of Kazakhstan. In the article, much attention is paid to highlighting the causes and nature; stages and goals; as well as the course and causes of the defeat of the uprising. It is proved that some authors of textbooks are unfounded on the issue the uprising in the Bukey Horde in 1838. The reasons for the uprising of the Kazakhs in the western part of the Younger Zhuz are described in detail. The article clearly states the reason for combining the efforts of Issatay Taimanov and Makhambet Utemissov with Sultan Kaipkali Yessimov in the Younger Zhuz. Much attention is paid to the reconstruction of Issatay Batyr's combat tactics in the battles of Tastobe, Akbulak.

Key words: Isatay Taimanov, Makhambet Utemisov, Bukey Horde, Western part of the Younger Zhuz, people's liberation uprising, sultan Baimagambet Aishuakov, polkovnik Geke, Kaipkali Esimov.

Кіріспе. Өткен ғасырдың 20-жылдарының орта кезінен бастап 1836-1838 жылдарда Қазақстанның батыс аймағында қазақ батырлары Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы бастаған халық-азаттық көтеріліс туралы көптеген зерттеу еңбектер жариялана бастағаны мәлім. Ал Қазақ елі тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейінгі жылдарда осы көтеріліс тарихына байланысты біраз жаңа ғылыми-зерттеу еңбектер жарық көрді. Сол еңбектерді зерделей келе көтеріліс тарихына байланысты әлі де анықтай түсетін жағдайлардың бар екендігі байқалуда.

XIX ғасырдың алғашқы жартысында Қазақстанның батыс өңірінде ерекше әлеуметтік-экономикалық және саяси жағдай қалыптасты. Сол ғасырдың 20-40 жылдарында Бөкей ордасы қазақтары Қазақстанда тұңғыш рет «өтпелі кезенді» бастан кешірді. Өтпелі кезеннің басты белгілері: жерді жеке меншікке беру және ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлі басқару жүйесінің ығыстырылып, оның орнына жаңа-отарлық үстемдікке бейімделген басқару жүйесінің енгізілуі болды. (Қойгелдиев, 2004: 121). Осы мезгілде Бөкей ордасында ескі мен жаңаның, яғни мезгілі өтіп бара жатқан феодалдық қоғам мен қазақ жеріне енді еніп келе жатқан капиталистік қоғам арасындағы қайшылық анық байқалды. 1836-1837 жылдарда Бөкей ордасын дүр сілкіндірген халық-азаттық көтеріліс сол қайшылықтың салдары еді.

Мақаланың мақсаты: 1836-1838 жылдарда Қазақстанның батыс аймағында болған көтерілістің шығу себептерін, кезеңдерін анықтау. Сонымен бірге мақалада көтерілістің жүрісі, негізгі шайқастары мен жеңілу себептері көрсетіледі.

Материалдар мен әдістер. Мақаланың басты дереккөз базасы ҚР Орталық мемлекеттік архивінің 4 және 78 қорлары болып табылады. Оған қоса Астрахань, Орынбор мемлекеттік архивтерінен де осы тақырыпқа байланысты жекеленген құжаттар алынды.

Сонымен бірге осы тақырыпты зерттеушілердің еңбектері де (Рязанов, 1991; Досмұхамедов, 1998; Кенжалиев, 1991; Есмағамбетов, 2003; Бердіғожин, 2011; Сарай, 2012; және т.б.) жан-жақты пайдаланылды.

Мәселенің зерттелу барысында кейбір ағат пікірлердің бар екендігі байқалды. Солардың кейбіреулерін атап өтетін болсақ:

1. Көтерілістің кезеңдері туралы: академиялық «Қазақстан тарихының» 3-томында көтеріліс 3 кезеңге бөлініп көрсетілген. I кезең - 1833-1836 жылдар; II кезең-1837 жылдың басы мен сол жылдың қараша айының ортасы; III кезең - 1837 жылдың желтоқсан айы мен 1838 жылдың 12 шілдесіне дейін (Қазақстан тарихы, 2010: 337-338). Профессор Ж. Қасымбаевтың негізгі және орта мектептердің, лицейлер мен гимназиялардың 8-сыныбына арналған «Қазақстан тарихы» оқулығындағы «1836-1838 жылдардағы Бөкей ордасындағы шаруалар көтерілісі» атты тақырып мәтінінде де көтеріліс 3 кезеңге

бөлінген (Қасымбаев, 2004: 91). Бұл жерде оқушылар үшін де, тарихшы-мұғалімдер үшін де, тіпті қалың жұртшылық үшін де түсініксіздік тудырып тұрған бір нәрсе, ол көтерілістің І кезеңінің 1833 жылдан басталуы, яғни оның тақырыпта көрсетілген жылдардан тыс тұрғаны. Егер көтерілістің кезеңдері сол оқиға болған жылдардың (бұл жерде 1836-1838 жылдар аралығы – автор) ішінде болуы керек емес пе деген қарапайым логикаға сүйенсек, онда І кезеңнің 1833 жылдан басталуы мүлде қисынсыз. «ІІ кезең, көтерілісшілердің ханға қарсы бас көтеруінен (1837 жылдың басы) басталып...» деген жолдарды да негізсіз деп қараған жөн. Себебі көтеріліс 1836 жылдың көктемінде Жәңгір хан мен оның сыбайластарына қарсы басталып кеткен жоқ па? Оған қоса, Ж. Қасымбаев ІІІ кезеңді көтерілісшілер күшінің әлсіреу кезеңі деп көрсетеді. Бұл жерде «Бұл кезең жаңа шайқастарға әзірлік барысында көтерілісшілердің күштерін қайта қалыптастыру және Ақбұлақ өзенінде толықтай жеңілу кезеңі болып табылады» делінген «Қазақстан тарихының» ІІІ томындағы пікір әлдеқайда дұрыс (Қазақстан тарихы, 337-338). Егер Х. Досмұхамедовтың, И. Кенжалиевтың ғылыми зерттеулеріне сүйенетін болсақ, онда көтеріліс 2 кезеңнен тұрады. 1-ші кезеңде көтеріліс Бөкей ордасында басталып, дамиды және аяқталады. Ол 1836 жылғы наурыз бен 1837 жылғы қараша айының орта кезін қамтиды. Бұл – көтерілістің еуропалық кезеңі. 2-ші кезеңде көтеріліс Кіші жүздің батыс бөлігінде өрістейді. Ол 1838 жылдың алғашқы 6 айын қамтып, 12 ші шілдеде Ақбұлақ шайқасымен аяқталады. Бұл – көтерілістің Азиялық кезеңі. Жалпы алғанда көтеріліс Еуропа құрлығында басталып, Азияда аяқталады («Алаш», 2010: 66).

2. Кейбір тарихшы ғалымдар, соның ішінде «Қазақстан тарихы» оқулығы авторлары көтерілістің жылдары мен жерлерін қате көрсетуде. Мысалы: Жалпы білім беретін мектептің 8-сыныбына арналған 2018 жылы «Мектеп» баспасынан шыққан «Қазақстан тарихы (XVIII-XIX ғғ.)» оқулығынан параграф 25-26 «1836-1838 жылдардағы Бөкей ордасындағы қазақтардың көтерілісі» деген тақырыпты көреміз (Қазақстан тарихы, 2018: 75). Алайда, көтерілістің 2-ші кезеңі яғни Азиялық кезең 1838 жылдың алғашқы 6 айында Кіші жүздің батыс бөлігінде болған және оқиғаның Ақбұлақ шайқасымен аяқталғанын ескерсек, онда «1838 жылғы Бөкей ордасындағы көтеріліс» деген мүлде жаңсақ болып шығады. Нақты айтқанда, 1838 жылы Бөкей ордасында ешқандай да көтеріліс болмаған. Олай болса, бұл тақырыптағы көтеріліс болған жер (Бөкей ордасы) деп қате көрсетілген.

3. Көптеген тарихшы-ғалымдардың көтерілістің 2-ші кезеңін ашып көрсетуге өте құлықсыз екендігін байқау қиын емес. Тіпті, олардың кейбіреулері ХХ ғасырдың 60 жылдарында тарихшы ғалым Е. Бекмахановтың «Исатай мен Махамбет батырлар бастаған көтеріліс Азия бетте өзінің таптық мәнін жойып, реакциялық сипат алады», - деген пікірінен арыла алмай жүр ме?» – деген ойға қаласың (Бекмаханов, 1966: 60). Ал, шын мәнінде осы аймақта көтеріліс басшылары Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы патша өкіметінің отарлық саясатына қарсы күресті бұрын болмаған жаңа сатыға көтерген болатын. Біздің бұл пікіріміз мақаланың мазмұнында толық дәлелденеді.

Талқылау. Алдымен 1836-1837 жылдарда Бөкей ордасында болған көтерілістің шығу себептеріне тоқталсақ: 1. Ішкі орданы Бөкей хан мен Шығай сұлтан басқарған тұста қазақтар жерді қауымдық (рулық) негізде пайдаланды. Ал, патшаның сеніміне кірген Жәңгір хан ХІХ ғасырдың 30-жылдарынан бастап қазақ қоғамындағы бұрыннан қалыптасқан жер иелену дәстүрін тоқтатып, жайылымға жарамды 6500000 десятина жердің 400000 десятина құнарлы бөлігін өзі иемденіп, империяның ең ірі помещиктері қатарына қосылды. (Қазақ көтерілістері, 2014: 257). Жәңгір хан қоғамдық жерлерді біртіндеп жеке адамдардың иелігіне өткізе бастады. Жер әуелі ханға қызметі жаққан сұлтандар мен билерге, өз ағайындарына үлестірілсе, кейін бай қазақтарға ақшаға сатылды. Мысалы, Қарауылқожа Бабажанов Каспий теңізінің солтүстік жағалауындағы 700 мың десятина, ноғай руын басқарушы Шомбал Ниязов 1 млн. 800 мың десятина, сұлтандар Шыңғали және Мүшеғали Ормановтар Қамыс-Самар көлдері маңайынан 700 мың десятина, сұлтан Мендігерей Бөкейханов – 400 мың десятина, Беріш руының басқарушысы Балқы Құдайбергенов 300 мың десятина жерге ие болды. Осылайша, 4 млн. 700 мың десятина жер хан, сұлтандар мен рубасылардың иелігіне өтіп, халықтың пайдалуына барлық жердің 1/3 бөлігі ғана қалды. 1830-1845 жылдар аралығында Жәңгір хан жеке тұлғаларға жерді меншіктеу құқын беретін 1517 грамота үлестірді (Рязанов, 1991: 9). Осылайша, жерге жеке меншікті қалыптастыруға бағытталған Жәңгір хан реформасы қазақ қоғамында жаңа таптық, яғни нарықтық қатынасқа бағытталған жеке меншік жер иеленушілер табының түзелуіне қажет алғышарттарға жол ашты. Ашық және зорлық әдістер арқылы жүргізілген бұл шара бұрын жерге жеке меншіктің не екендігінен хабарсыз еркін рулық қауым мүшелерінің мүддесіне қайшы келді. Көне заманнан бері қалыптасып келе жатқан негізгі құқықтарына қауіп төнгендігін байқаған еркін қауым мүшелері Жәңгір хан жүргізген әлеуметтік реформаға қарсы қолдарына қару алып, көтеріліске шықты. 2. Жәңгір хан өзін жақтаушыларға әкімшілік орындарды

бөліп беру кезінде үлкендерден гөрі жасырақ сұлтандар мен старшындарға көбірек көңіл бөлді. Ал, халық болса, өкімет басынан көбірек тәжірибе жинақтап ысылған, көпті көрген көнелер мен ескі салт-дәстүрді жақсы білетін адамдарды көруге дағдыланып кеткен-ді. Ордадағы басшы қызметтерге жастарды тағайындау және олардың халықпен тәкаппар сөйлесуі, ел ішінде ханға деген өкпе-наз бен наразылықтың тууына себеп болды. Кезінде губернатор Эссен Жәңгір ханның назарын осыған аударып, халықтық дәстүрге абай болуға кеңес берген болатын (Исатай Тайманұлы азаттық күрес сардары, 2016: 39).

3. Көтерілісшілердің ханға наразылығының бірі - Жәңгірдің 1833-жылы Қарауылқожа Бабажановты бұрын старшын Исатай Тайманұлының қарауында болған Каспий теңізінің солтүстік жағалауындағы жерлерге басқарушы етіп тағайындауы болды. Қарауылқожа Бабажанов қарапайым халықты езуші ретінде, ірі өсімқор-саудагер ретінде, хан саясатын қолдап, оны жанын сала орындаушы ретінде белгілі еді. Ол өзінің Каспий теңізі жағалауындағы жерлерінде қоныстанған шаруалардан өз пайдасына әр 3 жылқыдан – 2 сом, әр үйден – 2 сом, әр старшинадан – 1 жылқыдан жинаттырды (Народно-освободительное движение казахов в 1836-1838 гг. 1992: 25). 1834 жылы Қарауылқожа қазақтардан 400 тоқты жинап алып, помещиктерге 100 мың бума қамыс дайындады. Алған қойларының көбі Қарауылқожаның өзінде қалды. 1835 жылы граф Безбородконың жерін қыстаушы қазақтардан 10000 сом жинатып, оның 9000 сомын өзі иеленді. Қарауылқожаның 2 жылда тапқан пайдасының өзі 12 мың сом болған (Есмағамбетов, 2003 :56) Халықта ежелден келе жатқан көзқарас бойынша Қ. Бабажановтың қожа тұқымынан шығуы себепті, оның қазақ руларын басқаруға хақысы жоқ еді. Алайда, Бабажановты тағайындау жөнінде шешім қабылдаудың алдында және одан кейін ханға жолданған топ болып жазылған арыздар мен ескертулер ескерусіз қалды. Осыдан кейін әбден ашынған халық бұқарасы ашық қозғалысқа шықты. 4. Хан ордасына жиналатын 2 түрлі алым – салық та халыққа үлкен ауыртпалық әкелді. Алым-салықтың бірінші түрі – мемлекеттік салық-зекет, ал, екіншісі, хан ордасын асырауға арналған - соғым болды. Зекеттің мөлшері төмендегідей болып тағайындалды: 5 түйеден – 1 қой, 10 түйеден – 2 қой, 30 сиырдан – 1 өгіз, 60 сиырдан – 2, 40 қойдан – 1 қой, 120 қойдан – 2 қой. Зекеттен бір жылда хан ордасына 82 мың сомдай ақша мөлшерінде немесе 4 мың жылқы жиналатын. Соғым ханға әр үйден жиналды. Соғым арқылы ханға жылына 10 мың сом ақша түсетін (ҚР ОМА, 1974: 309-310). Тек 1836-жылы Жәңгір ханға елден 18000 қой, 800 өгіз, 1000 жылқы, 700 түйе жиналды (ҚР ОМА, 2231: 669). Мұның өзі ханның өз заманында ірі феодал болғандығын көрсетеді. Жәңгір ханның Петербургке баратын сапарларының бар шығыны да елден жиналды. Одан басқа елден киіз, жүн, былғары және басқалар жиналған. Мысалы, 1836 жылы хан 500 киіз жинатқан. Жыл сайын хан сарайына өткізілуге тиісті алым-салық қазақ шаруаларына ауыр тиді. Ноғай руы – 40000 сом, Қызылқұрт – 30000, Байбақты – 40000, Жаппас – 30000, Беріш – 60000, Шеркеш – 50000, Алшын – 40000, Адай – 25000, Жетіру – 20000, Есентемір – 10000 сом ақшалай салық төлеуге тиіс болды (Шамғонов, 2019: 35-36). Алым-салықты жинаушы сұлтандар мен билер де өздерін «ұмытпай», алым-салықты артығымен жинайтын. Көп мөлшерде жиналған әртүрлі салықтар халықтың әлеуметтік жағдайына әсер етіп, олардың феодалдарға деген наразылығын күшейтті. Орынбор генерал-губернаторы Перовский Жәңгір ханға жазған хатында: «Исатайлықтар жеңіл-желпі себептермен атқа қонатын жай айқайшыларға ұқсамайды. Мұндай адамдар қайғы-қасіретке ұшырататын әрекетке асығыс бара қоймайды. Сіз басқаратын ордадағы сұлтандар мен билердің қазақтардың басым көпшілігіне істеп отырған қысымшылықтардың шектен шыққаны маған енді ғана мәлім болып отыр. Басқа нәрселерді айтпағанның өзінде, әртүрлі себептермен қазақтардан өндірілетін есеп-қисапсыз алым-салықтарды ғана есіңізге саламын», – деп жазды. 5. Бөкей ордасындағы қазақтар феодалдық езгіге қоса патша өкіметінің отаршылдық озбырлығынан да үлкен зардап шекті. XIX ғасырдың 20-жылдарынан бастап Каспий теңізінің солтүстік жағалауындағы 300 мың десятина жерді иемденген князь Юсупов, граф Безбородко сияқты помещиктер қар қалың жауып, қыс қатты болған жылдары қазақтардың малдарын қалың қамыс арасын ықтындап, паналауға жібермеді (ҚР ОМА, 51: 55-70). Жіберген жағдайда сол үшін мал беріп, ақша төлеуі қажет болды. Өте суық болған 1833-1834 жылдың қасында К. Юсупова 6 мың сом, князь Б. Юсупов 1000 сом ақша төлеуді талап етті. Әйтпеген күнде оларды қысқы орындарынан қуып шығамыз деп қорқытты. Әсіресе, 1834-1835 жылдың қысында саяжай басқарушыларымен жасалған келісім-шарттың баптары қазақтар үшін өте ауыр болды. Онда қазақтар малдарымен бірге қыстап шыққаны үшін ақша төлеуге және 100000 бау қамыс шауып, оны ватагаларға апаруға, сонымен бірге Жамбайға жақын жердегі қазақтар малдарын қыстатқаны үшін 25 мың бау қамыс дайындауға тиісті болды (Кенжалиев, 1991: 135). Қыста қазақтар тек киіз үйлерде тұратын, ағаш үй салуға рұқсат етілмеді. 1815-1823 жылдарда Бөкей ордасын басқарған Шығай сұлтанның ағаштан салдырған үйі 1825 жылы Орынбор генерал-губернаторының жарлығымен құлатылды (ҚР ОМА, 8: 14-15). Сол сияқты сұлтан Шөке Нұралиевтің

Қамыс-Самар көлдеріне жақын жерде салдырған үйі де Орал әскери кеңсесінің тәртібімен бұзылды. б. Жайық әскери кеңсесі Үлкен және Кіші Өзендер мен Қамыс-Самар көлдері маңайындағы мал жайылымы үшін қолайлы жерлерді қазақтардан өздеріне еріксіз алып қойды. Қыс қатты болған жылдары қазақтар малдарын жоғарыда аталған көлдердің жағалауындағы қалың қамыс арасына айдап апарып, оларды суықтан үсіп өлуден сақтауға тырысты. Казактар болса, олардан сол үшін мал не ақша талап етті. Сонымен бірге, қазақтарға көлден балық аулауға, ащы көлдерден тұз өндіруге де рұқсат етілмеді. Мұндай әділетсіздікті патша үкіметінің шенеуніктері де көріп мойындады. Бұл туралы сенатор Энгель граф Нессельродеге «Қырғыздардың (қазақтардың – автор) көрген зәбірлері үшін шағымдануға толық құқығы бар. Себебі, Орал әскерлері зорлықпен өзгенің жеріне қол сұқты», – деп жазды (Бекмаханов, 1966:47). Бұл жағдайлардың қай-қайсысы да қазақ шаруаларының үлкен наразылығын туғызды.

Осы себептердің бәрі 1836-1837 жылдардағы Бөкей ордасындағы көтерілістің сыйпаты жағынан хан-сұлтандардың, билер мен байлардың және қожалардың феодалдық езгісіне және патша өкіметінің отаршылдық саясатына қарсы бағытталғандығын көрсетеді. Қорыта айтқанда, Бөкей ордасында болған көтерілістің шығу себептері – патшалық биліктің тікелей қолдауына сүйеніп, Жәңгір хан жүргізген әлеуметтік тұрғыдан әлсіз және әділетсіз реформалардың салдары болды.

Бөкей ордасындағы 20-ға жуық, яғни барлық ру қазақтарының көтеріліске қатынасуы – оның жалпықазақтық сипатта болғандығын көрсетеді. Көтерілістің ерекшелігі де осында болатын. Оның қозғаушы күштері 2 жақты қаналған қазақ шаруалары еді. Сонымен бірге, көтеріліске Жәңгір ханның елді басқару саясатына наразы старшындар мен билер де қатынасты. Көтерілістің мақсаты - Жәңгір ханның халыққа жасап отырған озбырлығына шек қою, шаруалардың жағдайын жақсарту, Қарауылқожа, Балқы Құдайбергенов сияқты зұлым билерді биліктен тайдыру, жер мәселесінде белгілі бір келісімге келу болатын.

Көтерілісті батыр Исатай Тайманұлы (1791-1838 жж.) мен атақты ақын Махамбет Өтемісұлы (1803-1846 жж.) басқарды.

Исатай 1808 жылы әкесі Тайманмен бірге Жайық өзенінен өтіп Ішкі ордаға қоныстанған болатын. Ар-намысқа берік, жауына қатал, өз еліне мейірімді, жалпақ жұртты соңына ерте алатын нағыз көшбасшы Исатайды Бөкей хан 1812 жылы 12 наурызда Беріш руына старшын қызметіне тағайындады. Ал Орынбор генерал-губернаторы 1814 жылы 12 қарашада Бөкей ханның бұл шешімін ресми бекітті (ООМА, 1127: 1).

Шығай сұлтан Бөкей ордасын басқарған кезде Исатай Тайманұлына жазықсыз жала жабылып, ол 1817 және 1823 жылдары Сарайшық және Орал түрмелерінде жатып, кейін ақталып шығады. Әуелгі кезде Жәңгір хан халық арасында беделі зор Исатайды Ордадағы жауапты істерге жұмсайды. Атап айтқанда, 1826 жылы Ордаға Бұқар елшісі келген кезде Жәңгір хан Исатайға елшіні Ордада бастап жүруді тапсырады.

Дей тұрғанмен, XIX ғасырдың 30-жылдарының орта кезінде Исатай мен Жәңгір хан арасында келіспеушілік анық байқалды. 1834 жылдың маусымында Жәңгірдің хандық құрғанына 10 жыл толып, үлкен той болады. Осы жиындағы би сайлауы кезінде Жәңгір мен Исатай арасында келіспеушілік болып хан Исатайға 60 атан айып тарттырып, оны Каспий теңізі жағалауындағы шұрайлы қонысынан айырып, суы жоқ Нарын құмына жер аударады.

Көтерілістің рухани көсемі Исатайдың жауынгер серігі, ержүрек ақын Махамбет Өтемісұлы болды. Ол ана тілінен басқа орысша, татарша да сауатты еді. Оның азаматтық көзқарасы ерте қалыптасты. Махамбет бірнеше рет Хиуада болып, біраз уақыт Орынбор қаласында тұрды. Ол белгілі орыс жазушысы, әрі этнографы В.И. Дальмен, саяхатшы-ғалым Г.С. Карелинмен жақсы таныс болды. Махамбет 30-жылдардың алғашқы жартысында Жәңгірдің сарайында тұрып, хан отбасына жақын болды. Ақын ретінде кейін Махамбет көтерілісшілердің мүддесін айқындап, оларды әлеуметтік теңдік жолындағы күреске жұмылдырды.

І-кезеңде көтеріліс Бөкей ордасының оңтүстігінде Каспий теңізінің солтүстік жағалауында басталды. Негізінен князь Юсупов пен граф Безбородконың иеліктерінде болған бұл жерлер қазақтар үшін тұрмысқа қолайлы және малдарын жайып - бағуға өте ыңғайлы болатын. XIX ғасырдың 30 жылдарының орта кезінде халық тығыз орналасқан бұл аймақта хандықтағы шаруалардың үштен бірі, яғни 7 мыңдай үй болған. Қысты күндері қазақтар қамысы мол теңіз жағалауына малдарын әкеліп, қаһарлы аяздан қорғауға тырысатын. Кей жылдары бұл өңірге 200 мыңдай жылқы, 500 мыңнан астам қой әкелінетін (АОМА 41: 245).

Хан ордасынан әлдеқайда қашық бұл жерді кезінде старшина Исатай Тайманұлы басқарған болатын. Енді бұл аймақтың халқы Жәңгір ханға және оның қол шоқпары Қарауылқожаға қарсы көтерілді.

1835 жылы 2 шілдеде Исатай Тайманұлы, Уса Төлегенов, Тінәлі Тайсойғанов, Қарауылқожа Бабажановтың озбыр билігіне тыйым салуды және халықты одан қорғауды ханнан талап етіп, шағым берді (ҚР ОМА, 1965: 2). Бірақ хан Исатай мен басқа да старшындардың талаптарын орындаудан бас тартты. Осының бәрі Исатайдың ханға, Қарауылқожаға және басқа да халықты қанаушы феодалдарға қарсы наразылығын күшейтті. Ол жерсіз қалып күйзелген, озбырлыққа душар болған халық мүддесін қорғап, әлеуметтік теңсіздікке қарсы күресті бастады.

1836 жылдың ақпан айында Исатай өзіне қарасты ауылдарды қыстаудан көшіріп алып, көтерілісшілердің үлкен жасағын құрды. Мұны естіген Жәңгір Исатай мен Махамбетті хан ордасына шақырды (ҚР ОМА, 1974: 230). Алайда, Исатай ханның шақыруына барудан бас тартты. Осыдан кейін 1836 жылдың 17 ақпан күні Жәңгір хан Қарауылқожаға көтеріліс басшыларын тұтқындауды тапсырды. Қарауылқожа 800 шаруадан қарулы топ құрып Исатай батырдың Манаштағы аулына жақындап келеді. Исатай Тайманұлы жақсы қаруланған 200 жігітті бастап оларға қарсы шығады (Бекмаханов, 1966: 53). Қарауылқожа үлкен шайқасқа шығуға бата алмай кейін шегініп, өз жасағын таратып жіберуге мәжбүр болады. Осыдан кейін Исатай батырдың көтеріліс басшысы ретінде халықтың алдындағы беделі бұрынғыдан да арта түседі. Исатай Тайманұлы, Махамбет Өтемісұлы және басқа да көтеріліс басшылары ауылдарды аралап, Қарауылқожа Бабажанұлын биліктен тайдыруға, ханның жарлықтарын мойындамауға шақырады.

1836 жылдың көктемінде Жәңгір хан Орынбор шекара комиссиясына жазған хатында Исатай мен Махамбетті «өте зиянды адамдар» деп сипаттап, оларды орда аумағынан шығарып жіберуді сұрайды.

Енді Жәңгір хан мен оның төңірегіндегілер көтеріліс басшыларына жала жабуға көшеді. Олар Исатай мен Махамбет Күшік Жапаров деген қарт бақташыны өлтіріп кетті деген жалған сөз таратады. Шын мәнінде бақташы найзағай түсіп қайтыс болған 80 жастағы кісі еді. Жәңгір хан Исатай мен Махамбет Бөкей ордасында көтеріліс ұйымдастырып, кісі өлтірді деп Астрахан және Орынбор губернаторларына арыз түсіреді. Осы арызға байланысты құрылған тергеу комиссиясы Исатайдан, Махамбеттен және басқа да көтерілісшілерден жауап алып, оларды қыспаққа салғанымен, өздерінің түпкі мақсаттарына жете алмайды, өйткені тағылған айып жалған болатын.

1836 жылы маусым айында Исатай Тайманұлы 18 жолдасымен өздерінің талаптарын тапсыру үшін хан ордасына жақындап келеді. Мұны естіген Жәңгір хан Астрахан губернаторы Тимирязевтен көмек сұрап, өзін қорғауды өтінеді. Сонымен бірге хан Исатайға елші аттандырып, Толыбай шатқалында олардың Жақия Исатайұлы қағазға түсірген талаптарын алып қалады. Талапта Қарауылқожаның озбарлығымен бірге Балқы бидің зұлымдығы туралы да жазылған болатын. «Балқы би бізді басқара бастағаннан бері халық арасында тыныштық пен тәртіп орнатуға қам істемеді және қазақтар арасында дауды заң ережесі бойынша анықтамады. Би Балқы Құдайбергенев кедей адамнан ешбір шағым қабылдамайды, ол ауқаттылардан ақша алып, ісін тез және тергемей-ақ бітіреді - дей келе оны жұмыстан босатуды сұрайды (Кенжалиев, 2003: 114). Елшілер көтерілісшілердің бұл талаптарының орындалатындығына уәде бергенмен, хан берген уәдесінде тұрмады. Мұның өзі Жәңгір ханның халық алдындағы беделіне үлкен нұқсан келтірді. Тимирязев Бөкей ордасындағы шиеленіс туралы Санкт-Петербургке хабарлайды. Бұл хабар император І-Николайға жетіп, патша көтеріліс басшыларын қатаң жазалауды талап етеді.

1836 жылдың күзінде Исатай батыр әртүрлі рулардың ауылдарын аралап, Жайық казак әскерлерінің иемденіп отырған жерлерін өз бетімен тартып алуды шақырады. Ол хандық кеңесті де, Қарауылқожаны да, Балқы Құдайбергеновті де мойындамайды. Көтеріліске байланысты мәселелерді өзі шешеді. Осы кезде сұлтан Медет Шөкин Жәңгір ханға «Көтерілген шаруалар ешкімге бағынбайды, өз алдына бір Республика», – деп жазады (ҚР ОМА, 1964: 95).

1837 жылдың бас кезінде көтерілісшілерге Байбақты руының беделді старшыны Жүсіп Жантеліұлының қолы келіп қосылады. Сөйтіп, көтерілісшілер саны ұлғая түседі. Орынбор шекара комиссиясы ханға және патша өкіметінің отаршылдық саясатына қарсы кең өріс ала бастаған көтерілістің басшылары Исатай мен Махамбетті ұстап, сотқа тартуды талап етеді. 1837 жылы 11 маусымда бір топ көтерілісшілер генерал - губернатор В.А. Перовскийге өтініш – шағым жолдайды. Онда мынадай жолдар бар: «Жәңгір хан әділ билік жасамайды, елге қысым көрсетеді, сұлтандар мен билер бізді қинайды. Олар біздің малымыз бен нәрселерімізді тартып алып, қара халықты жәбірлеп, қорлап, сабап, тіпті жарақаттайды. Сұлтандар мен билер халыққа ойына келгенін істейді, хан олардың қиянаты туралы жазған шағымды қабылдамайды» (ҚР ОМА, 1964: 332-345). Губернатор мәселені талқылау үшін Исатай Тайманұлын Орынборға шақырады. Алайда, мұның көтеріліс басшысын тұтқындау жолындағы айла екендігін жақсы түсінген Исатай Орынборға бармайды.

1837 жылдың күзінде көтерілісшілер ірі феодалдардың ауылдарын шабуды күшейтеді. Атап айтқанда, құрамында 200 сарбазы бар жасақ Қарауылқожа Бабажанұлының ауылын шауып, мал-мүліктерін алып кетеді. 50 адам, соның ішінде 2 сұлтан тұтқынға алынады. 1837 жылдың қазан айының 15-күні Исатай мен Махамбет батырлардың басшылығымен қимылдаған қол Теректіқұм деген жерде Жәңгірдің сыбайласы Балқы Құдайбергенұлының ауылын ойрандайды (Кенжалиев, 2003: 121). Көтерілісшілердің келесі бір шағын жасағы сұлтан Медетқали Шоқаұлының ауылын шабады. Олардан тартып алынған мал-мүліктер кедей қазақтарға бөліп беріледі.

Қазан айының аяғында саны 2 мыңға жеткен көтерілісшілер Жәңгір ханның резиденциясын қоршайды. Бұл кезде көтеріліс шарықтау шегіне жетіп, бүкіл Бөкей ордасына жайылған болатын.

Әбден үрейленген хан көтерілісшілермен келіссөз жүргізуге Исатайдан 10 күн мерзім сұрауға мәжбүр болады. Көтеріліс басшысы келіссөз жүргізуге келіседі. Жәңгір хан 10 күн мерзімді өз мақсатына тиімді пайдаланып, Орынбордан, Оралдан, Астраханнан көтерілісті басып – жаншу үшін әскер сұраумен болады.

Келіссөзге байланысты көтерілісшілердің пікірі екіге жарылады. Махамбет бастаған көтерілісшілердің бір тобы – Үбі, Сегіз Сері, Қабыланбай, Науша Қаржауұлы, Сарт Еділұлы және басқалар ешқандай уақыт бермей хан ордасын дереу шабу керек, – деген талап қояды. Исатай олардың талаптарын қабылдамағаннан кейін біраз көтерілісшілер Кіші жүзге қайтып кетеді.

1837 жылы 2-қарашада ханның қолына 620 адам қол қойған жаңа талап-петиция табыс етіледі. Көтерілісшілер Жәңгір ханнан Қарауылқожаны, Балқы биді өз төңірегінен қуып жіберуді, билікті ру старшындарының қолына беруді талап етеді. Сондай-ақ, бұл арызда сұлтандардың, билердің, қожалардың зорлығы, есепсіз алым-салығы, шаруаларды ұрып-соғып жәбірлейтіні, дүние-мүлікті тартып алатыны туралы да айтылады. Егер ханға қойылып отырған талаптар орындалмайтын болса, көтерілісшілер бүкіл ауыл аймағымен Ішкі орданы тастап, көтеріле көшіп кететіндігі ескертіледі.

Көтеріліс басшысы Исатай Тайманұлының хан ордасын шаппауының өзіндік себептері бар еді. Алдымен, Исатай хан ордасын шауып, Жәңгір ханды өлтіруді мақсат еткен жоқ. Исатай Жәңгір ханның патша үкіметінің әскерін шақыртуы мүмкін екендігін, егер патша әскері ханға көмекке келген жағдайда көтерілісшілердің оларға қарсы қоятын үйретілген әскері де, қару-жарақтары да жоқ екендігін ескеріп, халық талабын ханнан тек айбармен, қысыммен орындатуға әрекет жасады. Бұл жерде Исатай батыр XVIII ғасырдың 90-жылдарында Сырым Датұлы бастаған көтерілісшілердің Есім хан ордасына шабуыл жасап, оны өлтірсе де өздерінің түпкі мақсаттарына жете алмай ыдырап кеткендіктерін, сөз жоқ, ескерді.

Хан ордасындағы жағдаймен хабардар Орынбор генерал-губернаторы В.А. Перовский Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы бастаған көтерілісшілерді жою жоспарын жасайды. 1837 жылдың 18 қазанында Орынбордан көтерілісшілерге қарсы бүкіл операцияны үйлестіріп, басқару үшін арнайы тапсырма орындаушы подполковник К.К. Геке жіберіледі. В.А. Перовский Гекеге мынадай бұйрық-хат береді: «Сізді хан ордасына жібере отырып, Исатай Тайманұлын, Махамбет және Қожахмет Өтемісұлдарын, Уса Төлегенұлын, Иманбай Қалдыбайұлын, Сарт Еділұлын ұстап, Тайманұлының шайқасын қуып таратуды бұйырамын». Жәңгір хан Перовскийге 1837 жылғы 19 қазанда жазған хатында өзінің Астраханнан әскери көмек сұрағанын жазады. Ол Перовскийден «Исатай тобын күшпен жоюды, оның басты сыбайластарын тұтқындауды сізден бас иіп өтінемін. Сізге шын берілген, бас иген құлыңыз Жәңгір хан» деп жалынады.

30 қазанда хан ордасына жеткен Геке 5 қарашада В.А. Перовскийге хат жолдап, хан ордасындағы жағдайды хабарлайды: «8 шақырым жерде тұрған тобырлардың шабуыл жасауынан қорыққандықтан хан ордасын үрей жайлағандығына көзім жетті. Тайманов ханмен келіссөз жүргізіп, халықтың атынан Қарауылқожа мен басқаларды орнынан алуды талап етті. Екі жақтан да келіссөзге адамдар жіберіліп, шарттарын қойысуда» .

Геке көтерілісті басу туралы В.А. Перовскийге былай деп жазады: «Қазақ даласына жорық жасау үшін 600 орыс-казак әскері дайын. Олар 200-ден үшке бөлінген; 1-сі Зеленый қамалынан, 2-сі Кулагино қамалынан, 3-сі Горскі бекінісінен шығып, Теректі құмға барады. Кейін, күшейту үшін Орынбор атқыштар корпусының №2,3,4 полктерінен 390 орыс-казак 31 қазанда оларға қосылады. Көтерілісшілердің Жайықтан өтпеуі үшін Глинянск мен Калмыков қамалы арасына 150 орыс-казак әскері күзетке қойылады (Бердіғожин, 2011: 31).

Бұл кезде Орал қазақ әскерінің Төменгі Жайық линиясының бастығы ротмистр Акутиннің өзі 600 солдатты дайындап, 150 жазалаушы әскермен 29-қазанда Ішкі Өзен линиясына аттанады. Көтерілісті басатын қазақ әскерлерін басқару үшін генерал Покатилов 6 есаул, 12 урядник, 5 жүзбасы жібереді. Жәңгір ереуілшілер екпінінің қатты екенін ескеріп, Астрахан губернаторынан зеңбірек сұратады. Астраханнан подполковник Алиев бастаған 300 атты қазақ пен бір зеңбірегі бар отряд хан

ордасына 10 қарашада келіп жетеді. Жалпы, көтерілісті басу барысында хан ордасында Астрахан орыс-казактарының 2 офицері, 4 уряднигі, 100 орыс-казак әскері, Жайық орыс-казактарының 1 офицері, 1 уряднигі мен 25 орыс-казак әскері, барлығы 133 орыс-казак болған (Кенжалиев, 1991:76)

Гекенің нұсқауымен подполковник Меркульев бастаған 400 қазақ Жайық линиясынан тура Жаманқұмға тартады да, бұларды естіп қаша көшкен Исатайдың, т.б. көтерілісшілердің отбасын қолға түсіреді.

Исатай 5-қарашаға қарай түнде Жасқұсты тастап, 300 адаммен Жаманқұмға кетеді. Исатай ауылын оңай қолға түсірген Меркульев кейіннен Исатайдың қоршауы салдарынан, оның отбасы мен ауылын босатып жіберуге мәжбүр болады. Меркульев Гекеге: «Күшім артық болса да, соғысуға тәуекел етпедім. Өйткені, соңымыздан келетін артиллерия әлі жеткен жоқ еді, сондықтан бостан-бос адам шығыны болмасын деп ойладым», – деп жазған (ҚР ОМА, 1964: 278).

Жәңгір хан Геке отряды жанындағы 400 қазақ атты әскерін басқаруды сұлтан Шөкі Нұралыханұлына тапсырады.

7 қарашада Геке 450 адамымен хан ордасынан шығып, Теректі қонысына қарай жүреді, жолшыбай линиядан келген 234 адамнан құралған отрядты, одан кейінгі екі зеңбірекпен келген 48 солдатты қосып алады.

Геке 12-қарашада Теректі құмына, ал 13 қарашада Жаманқұмға жетіп, Меркульев отрядымен кездеседі. Нәтижесінде бұл отряд 400-ден астам хан жасақтары мен 700 солдаттан құралады. Енді жазалаушы отрядтардың негізгі күші бірігіп, олардың саны 2000-ға жетеді (Сарай, 2012: 284). Сол арадан 25 шақырым жердегі Бекетайға, одан 15-қараша күні таңда Тастөбеге келеді.

Ұрыстың алғашқы кезеңі туралы Геке В.А. Перовскийге былай деп жазған: «Кенеттен төрт шақырымдай жерден аттылы жігіттердің үлкен тобы шыға келді. Орындарынан жанұшыра тұра келген отряд адамдары (Геке адамдары-автор) аттарына міне сала, соларға қарай беттеді. Жақындағанда сайдың тасындай 500 аттылы жігіттің қоршауында биіктеу төбе үстінде қасқая қарап тұрған Исатай Таймановты бірден таныдым. Біз ілгері жылжи түскенмен Исатай қаймығар түр байқатпады, керісінше оның жағынан бірнеше жігіт алға шығып, орыс отрядына аттарын ойкастата қыр көрсеткендей түр байқатты». Көтерілісшілер жазалаушылар әскеріне қарсы оқ ата бастайды. Геке зеңбіректен ядромен атуға бұйрық береді. І-ші ядро олардың ортасына түседі. Осыдан соң қаны қызып, арқасы ұстаған батыр зеңбіректі әскерге қарсы өзі бастап ашықтан-ашық ат қояды. Шабуылдың тұтқиылдан жасалғаны соншалық, оны күтпеген жазалаушы отрядтың бір шеті ойсырыла кейін шегінеді. Алғашқы кезде тыпыршып алға ұмтылғыштап шайқасуға асыққан солдаттардың берекеті кетіп, сасқалақтап қалады. Мұны Гекенің өзі де «Атқа жақсы отыратын және найзаны шебер ұстайтын қазақтар солдаттардың қатарын қаусата берді. Солдаттардың ә дегенше пысы басылып қарқыны қайтып, сапы сейіле бастады. Біздің арамызда абдырау пайда болды», – деп мойындайды (Шамғонов, 2018: 76). Осының бәрі көтеріліс көсемі Исатай Тайманұлының зеңбіректермен қаруланған әскермен ұрыс жүргізу тактикасы болатын. Исатайдың пікірінше атқа жақсы отыратын және найзамен шебер соғыса алатын көтерілісшілер ұрыстың алғашқы кезеңінде тұтқиылдан шабуыл жасап, жазалаушы әскерлердің есін жиғызбай зеңбіректерге жетіп, оларды істен шығарып, зеңбірекшілердің көзін жою болса, одан әрі ширақ қимылдап солдаттардың да көзін жоюға болады. Өкінішке орай, Исатайдың бұл жоспары жүзеге аспай, көтерілісшілер зеңбіректерге жете алмады. Геке екі зеңбіректен көтерілісшілерге дәл көздеп атуға бұйрық берді. Қалың топтың ортасына 2-3 мәрте түскен зеңбірек оқтары көп адамды қырып салды. Кейін шегінген көтерілісшілерді солдаттар 7 шақырымға дейін қуады, бірақ көтеріліс басшыларын ұстай алмады. Орынбор генерал губернаторы В.А. Перовский Гекеге Исатайды тірідей ұстағанға 500 күміс ақша, ал өлтірген адамға сол ақшаның жартысын беріп марапаттау туралы бұйрық берді. Бірақ ешкімде Исатайды жау қолына ұстап бермеді. Ұрыс барысында 50-60 адам өліп, Исатайдың Мылқым деген әйелі мен Ақай деген баласы қаза тапты.

Осылайша көтерілістің І-ші кезеңінің соңы болып табылатын Тастөбедегі шайқас жеңіліспен аяқталды. Бұл шайқаста Исатай мен Махамбет батырлар бастаған көтерілісшілер қаһармандықтың асқан үлгісін көрсетті. Көтерілісшілердің жалаң қылышпен, шиті мылтықпен жазалаушылардың зеңбірекпен қаруланған әскеріне қарсы шабуылды бірінші бастауы – олардың отарлық және феодалдық езгіге қарсы ыза мен кекке толы күресінің айқын көрінісі еді. Тастөбе ұрысы – азаттық жолында жаңқиярлық шайқастың символы ретінде қазақ халқының санасында мәңгі сақталады.

15 қарашада Тастөбедегі шайқаста жеңілген көтерілісшілер әр жаққа шашылып, бытырай берді. Көтеріліс басшыларының төңірегінде сенімді деген адамдар ғана қалды. Енді олардың да Бөкей ордасында қалуы өте қауіпті еді. Жазалаушы әскерден құтылудың бір – ақ жолы болды. Ол – Жайық өзенінің шығыс бетіне, Кіші жүзге өту еді. Алайда, ол үшін Жайық мұзының қатуын күту керек

болды. 1837 жылдың қараша айының соңына таман Исатай мен Махамбет бастаған шағын топ «Қаныш моласы» деген жерде өзара кеңесіп, төменгі Жайық шебі тұсынан Кіші жүзге өту керек деген тоқтамға келеді. Көтеріліс басшыларын үзбестен іздеп жүрген жазалаушыларды шатыстыру үшін бұл топ Жайықтың Бұқар бетіне Александров-Гай мен Өзен линиясының жолымен Сахарный бекінісінен жоғары жерден Жайықтан өтеді, деген лақап тарату қажет деген шешімге келеді. Кеңесте бұл лақапты тарату Исатай мен Махамбеттің жақын серіктерінің бірі – Қабыланбай батырға жүктеледі. Қабыланбай 1837 жылдың қараша айында көтеріліс басшыларын жазалаушылар тұзағынан құтқару үшін өз өмірін құрбандыққа шалып, ерліктің ерекше үлгісін көрсетті. Ол тапсырманы орындау мақсатында жазалаушылардың қолына түседі. Оны подполковник Гекеге алып келеді. Қабыланбайдың айтуынша, «Қаныш моласы» маңындағы болған кеңесте көтерілісшілер Орталық дистанцияға аттанып, Сахарная бекінісінің жоғарғы жағынан Жайықтан өтуді ұйғарады. Ол үшін Исатай мен Махамбет бастаған отряд Александров-Гай мен Өзен линиясы аралығы арқылы жүруге шешім қабылдады. Қабыланбайдың осы жауабынан кейін Геке И. Таймановтың Өзенге қарай өтетін жолын аңду туралы бұйрық береді. Шындығында, Қабыланбайдың барлық әрекеті және оның берген жауаптары жазалаушы әскерлерді басқа бағытқа сілтеу мақсатында ойластырылған іс болатын. Геке Қабыланбайды Орал түрмесіне аттандырады. Кейін Оралдағы әскери сот Қабыланбайға 1500 шыбық дүре соғып, жазасын Сібір каторгаларының бірінде өтеуге үкім етеді. Халық үшін қам жеген қайран батыр сол Сібірден елге қайтып оралмайды.

Қабыланбай батырдың ерлігінің, әскери айласының арқасында Исатайлар Жайықтың қатуына да жетеді. Ендігі алда тұрған міндет – Жайықтың шығыс бетіне - Кіші жүзге өту еді. Жайық бойын жақсы білетін Исатайдың бала кезіндегі досы Құрақ Маябасовтың көмегімен Исатай мен Махамбет бастаған 36 адам 1837 жылғы желтоқсан айының 13 күні таңғы сағат 4 шамасында көз көрмес қарлы боранды пайдаланып, «Жаманқала» қамалының жоғарғы жағындағы 5-6 шақырым жердегі «Сарытоғай» тұсынан жаңа қатқан мұздың үстімен Азия бетке өтеді (ҚР ОМА, 1964: 252-254, 396-398).

Исатайдың Жайықтың Азия бетіне өткендігін білген Жаманқала бекінісінің бастығы хорунжий Жигин, жүздіктер Пономарев пен Поповтар Исатайларды 50 шақырымға дейін қуып, оларды таба алмай кейін қайтады.

Сарайшық бекінісі маңындағы Баймағамбет сұлтан да казак отрядымен қосылып, олардың соңына түседі. Жазалаушылар 50-60 шақырым жерге дейін қуса да, Исатайларды таба алмайды.

Осылайша қазақ халқының азаттығы жолындағы күрескерлер Кіші жүздің кең даласына аяқ басады. Олар Қабыланбай, Құрақ сияқты батырлардың жанқиярлық ерліктері арқасында ғана Бөкей ордасындағы жазалаушы жендеттердің қанды тырнағына ілікпей қалады. Алайда, патша үкіметі Құрақ Маябасовты ұстап, көтерілісшілерді Жайықтан өткізіп жібергені үшін қатаң жазалайды. Қабыланбай Қалдыбаев сияқты Құрақ Маябасов та әскери сотпен сотталып, Сібірге каторгаға айдалады. Өкінішке орай, олар сол кеткеннен туған елге қайтып оралмады.

Нәтижелері. Исатай мен Махамбет батырлар бастаған топ Кіші жүзге келген кезде мұндағы әлеуметтік-экономикалық жағдай ауыр болатын. Кіші жүз саяси бірлігі ыдыраған, шаруашылығы артта қалған аумақ болды. 1824 жылы патша өкіметі Кіші жүзді 3 бөлікке (батыс, орта, шығыс) бөліп, басына билеуші сұлтандарды қойды. Билеуші сұлтандар Ресей шекарасына жақын жерде тұрып, елді орыс әскерінің қорғауына сүйеніп басқарды. Олар Орынбор шекара комиссиясы мен Орынбор губернаторлығына бағынды. 1831 жылы Кіші жүздің батыс бөлігінің билеуші сұлтаны болып сұлтан Баймағамбет Айшуақов тағайындалды. Оның тұрағы Елек өзенінің Жайыққа құяр сағасындағы Суықбұлақ деген жерде болды.

Б. Айшуақовтың ставкасы (басқару орталығы – автор) мен оның қарамағындағы Маңғыстау мен Үстірт 800 шақырымға дейін қашықтықта болды. Бұл жаққа сұлтан анда-санда, тек өкіметке бағынбаған адамдарды қуып, іздеп келетін. Жай келмей, қарулы отрядпен келіп, бейқам елді қырып-жойып талайтын. Бұлардың негізгі жұмысы елден соғым, зекет, түтін салығы секілді алым-салықтар жинау болды.

Отарлық езгі мен феодалдық қанау нәтижесінде Кіші жүз шаруаларының тұрмысы мейлінше күйзеліп, олар амалсыздан шекараға қарай, тіпті Ресейдің ішкі аудандары мен Башқұрт еліне қарай көшіп кетуге мәжбүр болды. Сонымен бірге Жайық өзені бойынан тыныштық таба алмаған қазақтар Жем өзеніне қарай, Шың, Үстірт, Сам далаларына көше бастады. Билеуші сұлтан Б. Айшуақовтың өзі бұл туралы «менің қарауымдағы қазақтардың бірқатары линиядан көшіп кетті, - деп Орынборға мәлімдеді (Рязанов, 1991: 91).

Кіші жүзді отарлау барысында патша өкіметі Жаңа Елек шебін құрды. Соның нәтижесінде Елек пен Жайық өзендері арасындағы шұрайлы жерлерден қазақтар ығыстырылып шығарылды. Табын руының старшинасы Жоламан Тіленшиев өздерінің қонысын қайтаруды үзілді-кесілді талап етті.

Оған Орынбор шекара комиссиясының төрағасы «... бұл аймақта тұз өндіруге келген қоныс аударушылар үшін мекен-жайлар, бекіністер салынған, сондықтан бұл жерлердің қазақтарға кейін қайтарылуы мүмкін емес», - деп жауап қайтарды. Қазақтарға шепке жақын жерден, орманда немесе сол маңайда пішен шабуға рұқсат етілмеді. Бұл жерлерде қазақтар дайындаған пішен де қазақтарға берілмеді, берілсе қымбат бағаға сатылды. Шекара басшылары мен казак әскерлері қазақтардың шекараға жақын жерде көшіп-қонуына және Жайық өзенінен балық аулауға рұқсат етпеді.

Патша әкімшілігі Кіші жүзде зорлық, ұрлық, күш қолдану мен талан-таражға жол берді. Әртүрлі сылтаулармен қазақ еліне әскери отрядтар жиі шығып, олар елді талап, мал дүниесін тартып алып, неше түрлі салық салды. Сондықтан Орынбор, Жайық казак әскерлерінен қырға отряд шықты дегенді естіген қазақтар елді тастап, жалма-жан қаша көшетін (ҚР ОМА, 280: 116). Орынбор генерал губернаторы В.А. Перовский Жайық казак-орыстарынан 550 адамнан отряд ұйымдастырып Мансуров, Данилевский сияқты полковниктердің басқаруымен «орыс қаруының күшін көрсету үшін» 1836 жылғы желтоқсан айында Маңғыстауға жібереді. Олар бейбіт отырған қазақтар қыстауының үстінен түсіп, екі жұма бойы талап, талқандап, көп дүние, малмен кейін оралады. Мұндай сорақылықтар қазақтардың отарлаушыларға деген наразылығын күшейте түсті.

Патша өкіметі қазақтарға түрлі салық салды. 1837 жылдан бастап Кіші жүз қазақтарынан түтін салығы деген жинала бастады. Әр үй 1 сом 50 тиын төлеуі керек болды. Кейде ақшаның орнына қой, бидай, тары, арпа алынатын болды. Ақшаның болмауына байланысты оның орнына әр үйден 6-8 пұт бидай жиналатын. Түтін салығын жинаушылар жиналған қойды базарға қымбатқа сатып, өздеріне үлкен пайда түсіріп отырды. Кедей қазақтар мұндай ауыр салықты төлей де алмады. Мұның өзі қазақтардың салық жинаушыларға деген ашу-ызасын туғызды.

Міне, Исатай мен Махамбет батырлар мен олардың серіктері Кіші жүзге өткен кезде мұндағы жағдай осындай еді. Жайықтан өткен Исатайлар Кіші жүздің кең даласында топ-тобымен, әр жерде жеке-дара әрекет етіп жүрген көтерілісшілердің басын біріктіріп, күш жинап патша мен хан әскеріне қарсы қайтадан күреске шығуды алдарына мақсат етіп қойды. Сонымен бәрге патша өкіметіне арқа сүйеген Кіші жүздің батыс бөлігінің билеушісі сұлтан Баймағамбет Айшуақовтан халықтың кегін алу да көтеріліс мақсаттарының бірі болды. Осылайша, Кіші жүздің батыс бөлігіндегі көтеріліс патша өкіметінің отарлық саясатына қарсы бағытталды.

Исатай мен Махамбет 1838 жылы көктем шыға Желтау, Доңызтау, Шошқакөл, Үстірт, Үлкен және Кіші Борсық құмдарына барып Әлім, Табын, Адай руларының адамдарын патша өкіметінің отарлық саясатына, сұлтан Б. Айшуақов бастаған жергілікті әкімдердің шектен шыққан озбырлығына қарсы үгіт жүргізіп, қазақ шаруаларын қолдарына қару алып отарлық және феодалдық езгіге қарсы күреске шақырды. Бұл туралы Баймағамбет сұлтанның өзі 1838 жылдың мамырдың 13-де Орынбор шекара комиссиясына «Исатай Шектінің Тілеу, Қабақ, Қаракесек тайпаларын аралап шаруаларды көтеріліске шақыруда» деп мәлімдеген. Исатайды ұстап берген кісіге 2000 сом сыйлық беріледі деп жарияланады (ҚР ОМА, 4197: 69).

Кіші жүз ауылдарын аралап жүрген Исатай кейбір рулардың арасында көптен бітпей келе жатқан даулардың бар екендігін байқайды. Бұл даулар халықтың басын құрап азаттық күреске жұмылдыруға үлкен кедергі еді. Сондықтан Исатай алдымен осы дауларды шешуді қажет деп табады. Сол даулардың бірі – Әлімнің Кете руы мен Адайлар арасында болатын. 1832 жылдан бастап Кетелер мен Адайлар Жем өзені мен Каспий теңізі аралығындағы Қаракұм деген шабындық үшін таласуда еді. 1838 жылдың сәуір айының бас кезінде Сам даласында үлкен жиналыс болып, осы жиында Исатай Әлімдерді Адайлармен келістіреді (ҚР ОМА, 1964: 527). Сонымен бірге Адайлар көрші түрікмендермен де араз болатын. Исатай батыр түрікмендерді Ресей отаршыларына қарсы күресте одақ ету үшін «Адай мен түрікмендерді сөйлестіріп, Сүйінқараны түрікменнің дегеніне көндіріп, бұл екі елді тағы біріктіреді» (Досмұхамедұлы, 1998: 48).

Исатай көтерілісті кең көлемде өрістету мақсатында Ресей империясының отаршылдық саясатына қарсылардың бәрімен одақтасу қажет деп табады. Кіші жүзге өткеннен кейін Исатай батыр сұлтан Қайыпқали Есімұлымен күш біріктіру туралы шешімге келеді. Сұлтан Қайыпқали Есімұлы 1827-1829 жылдары Бөкей хандығы аумағында патша әкімшілігінің отарлық саясатына, Жәңгір ханға қарсы күрес ұйымдастырған. Сол үшін Орынбор түрмесіне қамалып, одан 1830 жылы қашып шығып, Хиуа хандығына келген-ді. Бұл кезде Қазақстанның оңтүстігі Хиуа хандығының қол астында болатын. Хиуа ханы Қайыпқали Есімұлын Маңғыстау ханы етіп тағайындаған. Қайыпқали 1836-1837 жылдары патша шенеуніктерінің Адай ауылдарына істеген зорлықтарына қарсы ұлт-азаттық күресті басқарады. Исатайдың Қайыпқалимен одақ болуының бір төркіні осында еді. Дегенмен, Исатай Тайманұлы Қайыпқалиға хандықты әперу емес, тек өзінің қолын нығайтып, жауды жеңудің жолын қарастыру үшін осындай келісімге келген болатын. Осылайша, 1838 жылдың көктемінде 1836-1837

жылдары біреуі Бөкей хандығында, біреуі Маңғыстауда патша өкіметінің отарлық саясатына қарсы халықтың азаттық күресін ұйымдастырған екі басшы өзара одақтасып, Кіші жүздегі халық қозғалысын бірігіп басқарады.

Қайыпқалидың, Исатай мен Махамбеттің Кіші жүздің батыс өңіріндегі қазақтарды азаттық күреске шақырған жанқиярлық еңбектері өз жемісін беріп, олардың қол астына 3000 мыңдай көтерілісшілер жиналады. Бұл жөнінде Баймағамбет сұлтан губернатор Перовскийге берген рапортында «...жыртқыш Исатай Таймановтың қашып жүрген Қайыпқалимен және Адай, Шөмекей, Табын т.б. рудың адамдарымен қосылып, 3 мыңға дейін қол жинағанын, сөйтіп Темір өзеніне жақын жерге келгенін және өз тобын әлде де толықтыра түсу ниеті бар екенін есіттім», – деп жазады (ҚР ОМА, 94: 5). Шілде айының басында Көкпектіден шыққан көтерілісшілер Қиылдың Ойылға құятын жеріндегі Ақшат деген жерге келіп орнығады.

Исатай мен Махамбет батырлардың Кіші жүзге өтуі осы өңірде сұлтан Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық көтерілістің әсерімен кең тарала бастаған шаруалар қозғалысымен қатар келген еді. 1838 жылдың басында Орталық Қазақстаннан Кіші жүзге қарай ығыса бастаған Кенесары отрядтарын Торғай бойын қоныстанған қыпшақ, арғын, кейіннен жағалбайлы, табын рулары қолдады. Елек өзені бойында көшіп жүрген батыр Жоламан Тіленшіұлының жасақтары Кенесарыға қосылуға бет алады.

Жоламан Тіленшіұлының жасақтарының Кенесары Қасымұлы бастаған көтерілісшілермен бірігіп Кіші жүзге бет алуы, оған қоса Қайыпқали Есімұлы, Исатай Тайманұлы бастаған көтерілісшілердің бірігуі болашақта көтерілісшілердің 2 басты тобының бір-бірімен қосылуының да мүмкін екендігін байқатты. Жағдайдың күрделене түсуінен қауіптенген губернатор В.А. Перовский көтерілісті талқандауды шұғыл түрде қолға алды. Ол соғыс министрінің алдына бір жағынан Исатай мен Қайыпқалиға қарсы, екінші жағынан Елек бойындағы қонысын тастап, жергілікті халықпен бірге Торғай даласына өтіп, Кенесарыға қосылуға бет алған Табын руының батыры Жоламан Тіленшіұлына қарсы ұзақ мерзімге 2 отрядты қырға аттандыруға ұсыныс жасады. Соғыс министрі граф А.И. Чернышев Орынбор әскери губернаторы В.А. Перовскийге «Қайсақ даласынан» алынған хабарлардың патша алдында баяндалғаны және оның «егер тобыр алға қарай күшейіп, біздің иеліктерімізге қауіп төндіретін болса, жаңа әскери күш жіберіп, тарқатып жіберуді бұйырды», – деген нұсқауын жеткізеді.

1838 жылғы 25 маусымда В.А. Перовский Исатай мен Қайыпқали бастаған көтерілісшілерді талқандайтын жазалаушы әскердің қолбасшысы етіп 1837 жылғы 15 қарашадағы Тастөбе шайқасынан белгілі Гекені тағайындайды (ҚР ОМА, 1982: 140). Ал Ж. Тіленшіұлының жасақтарын талқандау үшін бір кезде Жоламан батырда тұтқында болған атаман Падуров бастаған жазалаушылар жіберіледі. Сонымен бірге генерал Перовский көтерілісшілерге қарсы іс-әрекетті билеуші-сұлтан Б. Айшуақов пен бірлесе жүргізуге жарлық береді. Сол жарлыққа сәйкес Горск бекінісі жағынан құрамында Орал полкі қазақтарының жүздігі бар билеуші сұлтан Б. Айшуақов бастаған 500 адамдық отряд та Геке әскерлерімен қосылуға аттанады. Көтерілісшілерді басу үшін жіберілгендердің құрамында Орынбор полкінен 250 әскер, Елек казак әскерлерінен 50 адам, 4-Орал казак-орыс полкінен 100 адам, жаяу әскерден 50 адам және 2 зеңбірек болды. Отрядқа 2 еселенген патрон беріліп, 1 айға жететін азық-түлікпен қамтамасыз етіледі (Сарай, 1997: 315-316).

Қол астында 3 мыңдай сарбаздары бар Қайыпқали мен Исатай алға қарай не істеу керектігі туралы кеңесе келе, мынадай шешімге келеді: Қайыпқали негізгі әскер күшімен Қиыл өзені бойында тұрып, әлі де сарбаздар жинай береді, ал Исатай мен Махамбет Елек қалашығынан 60 шақырым жердегі Суықбұлақта орналасқан билеуші сұлтан Б. Айшуақовтың ордасын талқандайды. Геке әскерлері Елек бекінісі арқылы үлкен Қобда және Қобда өзендерінен өтіп 10 шілдеде Баймағанбет сұлтан отрядымен кездеседі. Осылайша, полковник Геке мен Баймағанбет сұлтан басқарған жазалаушы әскер 11 шілде күні кеште Ақбұлақ өзені жағалауына келіп тоқтайды.

Полковник Геке әскерінің Баймағанбет сұлтанның жазалаушы тобымен кездескенінен хабарсыз Исатай мен Махамбет тобы Қайыпқали Есімұлының сарбаздарынан бөлініп билеуші сұлтанның ордасын талқандауға бет алады.

Олар 1838 жылы 12 шілде күні таңертең Ақбұлақ өзенінің жағасында Геке мен Баймағанбет сұлтанның біріккен әскерінің үстінен шығады. Исатайлар Ақбұлақ өзенінің арғы бетіндегі ойпаңда орналасқан Гекенің лагерін де, әскерін де анық көреді. Штаб арбалармен қоршалған, айналасына оқ қазылған. Жау күшінің басымдығына қарамастан көтеріліс басшылары бірден шабуылды бастайды. Осы кезде зеңбіректерден атылған оқтар көтерілісшілердің қалың тобына түсіп, 70-80 дей адам өледі. Осы шайқаста Исатай батырдың өзі де қаза табады. Исатай Тайманұлы қаза тапқаннан кейін көтеріліс одан әрі дамымай, сарбаздар жан-жаққа ыдырап кетеді.

Осылайша, 1836-1838 жылдарда Қазақстанның батыс аймағында Исатай мен Махамбет батырлар ұйымдастырып, басқарған 3 жылдай кең сахараны дүбірлеткен халық-азаттық көтеріліс жеңіліспен аяқталды. Жеңілістің мынадай себептері болды: 1. Қару-жарағы нашар көтерілісшілердің патша үкіметі мен хан-сұлтандардың жақсы қаруланған, арнайы дайындықтан өткен тұрақты әскерімен соғысуына тура келді. 2. Көтерілісшілер Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық қозғалыспен, Жоламан Тіленшіұлы басқарған жасақпен біріге алмады. 3. Көтеріліске қатысушылардың әлеуметтік құрамы әртүрлі болды. Қозғалысқа тек шаруалар ғана емес, сонымен бірге би-старшындар да, батырлар да қатынасты және олардың әрқайсысының көздеген мақсаттары да әртүрлі болды. 4. Көтерілісшілерде ұйымшылдық жағы жетіспеді. 5. Көтерілісшілер жағында әскери барлау өте әлсіз болды.

Қорытынды. Көтеріліс басып-жаншылғаннан кейін оған қатынасқандарды қудалау басталды. Орал түрмесіндегі көптеген адамдарға өлімші етіп дүре соғылды. Олардың біразы сотқа жетпей өліп те кетті. Көтерілісшілердің бірқатары каторгаға айдалып, мал-мүлкі тәркіленді. Көтеріліске неғұрлым белсене қатысқандар Сібірге біржолата жер аударылды. Көтерілісті қанға бояған казак офицерлері мен көзге түскен солдаттардың әскери шендері көтерілді. Ерекше көзге түскен сұлтан, би, старшындарға офицерлік шен, ақшалай, заттай қымбат бұйымдар берілді. Сонымен қатар сұлтандарға алтын, билерге күміс медальдар тапсырылды.

1836-1937 жж. Бөкей ордасы мен 1938 ж. Кіші жүздің батыс бөлігінде болған қазақ батырлары И. Тайманұлы мен М. Өтемісұлы бастаған Халық-азаттық көтерілістің зор тарихи маңызы болды. Көтеріліс жеңілгендігіне қарамастан Қазақстанның батыс аумағында отаршылдық озбырлық пен феодалдық езгіге қарсы күрес туын жаңа сатыға көтеріп, бұқараның сана – сезімінің оянуына үлкен ықпал жасады. Олар өлкемізде қоғамдық әділетсіздікке қарсы күрес пен әлеуметтік теңдік жолындағы күрес эстафетасын келесі ұрпаққа табыстады. Исатай мен Махамбет батырлар бастаған көтеріліс 1837-1847 жылдардағы К. Қасымұлы бастаған халық-азаттық көтеріліске, Е. Көтібаров, Ж. Нұрмұхамедов бастаған көтерілістерге, сол сияқты 1869-1870 жылдардағы Орал, Торғай облыстары мен Маңғыстаудағы ұлт-азаттық көтерілістерге әсерін тигізді. Бұл көтеріліс XIX ғасырдың I жартысындағы Қазақстан тарихына ұмытылмастай оқиға болып енді.

Қара халықтың қамы үшін қол бастап, қанды шайқасқа түсіп, қазақ халқының азаттығы мен әлеуметтік теңдігі жолында құрбан болған батырлар Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы – қазақ халқының зор мақтанышы. Сондықтан да қазақ халқы көтеріліс басшыларын ұмытпай, әрдайым есте ұстайды. Қазақстанда олардың есімдерімен елді мекендер, аудандар, мектептер, көшелер аталады. Исатай мен Махамбет батырларға бірнеше ескерткіштер орнатылған. Исатай Тайманұлы жерленген Шейітсайда (Ақтөбе облысы, Қобда ауданы), Махамбет Өтемісұлы жерленген Қаройда (Атырау облысы, Индер ауданы) биік кесенелер тұрғызылды. 2003 жылы ЮНЕСКО аясында жауынгер ақын Махамбет Өтемісұлының 200 жылдығы халықаралық дәрежеде кеңінен атап өтілді.

Әдебиеттер тізімі:

- Исатай мен Махамбет батырлар бастаған көтерілістің кезеңдері туралы. // Алаш журналы. 2010. №5. 64-68 бб.
- Астрахань облыстық мемлекеттік архиві. 2 қ. 2 т. 41. 245 п.
- Бекмаханов Е. Очерки истории Казахстана XIX в. Алма-Ата: Мектеп, 1966. 190 с.
- Бердіғожин Л. Исатай мен Махамбет азаттық күрес сардарлары. Алматы: Өлке, 2011. 208 б.
- Досмұхамедұлы Х. Таңдамалы. Алматы: Ана тілі, 1998. 384 б.
- ҚР ОМА. 78 қ. 1 т., 94, 5 п.
- Есмағамбетов К.А. Азат рухтың күрескері. Алматы: Өркениет, 2003. 56 б.
- Исатай Тайманұлы – азаттық күрес сардары. Ақтөбе: А-Полиграфия, 2016. 288 б.
- Кенжалиев И. Исатай-Махамбет. Алматы: Қазақстан, 1991. 190 б.
- Кенжалиев И. Махамбет. Орал, 2003. 282 б.
- Қазақстан тарихы (XVIII-XIX ғғ). 8-сыныпқа арналған оқулық. Алматы: Мектеп, 2018. 207 б.
- Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін. 5-томдық. 3-ші том. Алматы: Атамұра, 2010. 542 б.
- Қасымбаев Ж. Қазақстан тарихы (XVIII-ғасыр-1914). 8-сыныпқа арналған оқулық. Алматы: Мектеп, 2004. 246 б.
- Қойгелдиев М. Ұлттық саяси элита. (XVIII-XX ғғ.) Зерттеулер. Алматы: Жалын баспасы, ЖШС, 2004. 400 б.
- ҚР ОМА. 4 қ. 1 т. 1974 іс. 230 п.
- ҚР ОМА. 4 қ. 1 т. 2231 іс. 669 п.
- ҚР ОМА. 4 қ. 1 т. 51 іс. 55-70 пп.
- ҚР ОМА. 78 қ. 4 т. 8 іс. 14-15 пп.
- ҚР ОМА. 4 қ. 1 т. 1965 іс. 2 п.
- ҚР ОМА. 4 қ. 1 т. 1974 іс. 309-310 пп.
- ҚР ОМА. 4 қ. 1 т. 1964 іс. 95 п.
- ҚР ОМА. 4 қ. 1 т. 1964 іс. 332-345 пп.

ҚР ОМА. 4 қ. 1 т. 1964 іс. 278 п.
 ҚР ОМА. 4 қ. 1 т. 280 іс. 116 п.
 ҚР ОМА. 4 қ. 1 т. 4197 іс. 69 п.
 ҚР ОМА. 4 қ. 1 т. 1964 іс. 527 п.
 ҚР ОМА. 4 қ. 1 т. 1982 іс. 140 п.
 ҚР ОМА. 78 қ. 1 т. 93 іс. 1-2;4-5;93;150 пп.

Народно-освободительное движение казахов в 1836-1838 годах. Сборник документов и материалов. Алматы: Ғылым, 1992. 408 с.

Орынбор облыстық мемлекеттік архиві. 6 қ. 10 т. 1127. 1 п.

Рязанов А.Ф. Восстание Исатай Тайманова (1836-1838 гг.) Алма-Ата: Алтын орда, 1991. 102 с.

Сарай Ә. Исатай-Махамбет тарихы. Алматы: Мерекенің баспалар үйі, ЖШС, 2012. 527 б.

Сарай Ә. Исатай мен Махамбет тарихы. Алматы: Өлке, 1997. 407 б.

Шамғонов А. Ұлы Дала батыры – Тайманның ұлы Исатай. 2-басылым. Нұр-Сұлтан: Фолиант, 2019. 408 б.

Шамғонов А. Ұлы Дала батыры – Тайманның ұлы Исатай. 1-басылым. Атырау: Ағатай, 2018. 352 б.

References

Isatai men Mahambet batyrlar bastagan koterilistin kezenderi turaly [On the stages of the uprising of the batyrs Isatai and Makhambet] // Alash zhurnaly. 2010. №5. 64-68 bb. [in Kazakh]

Astrahan oblystyq memlekettik arhyvi [Astrakhan Regional State Archive]. 2 k. 2 t. 41-is. 245 p. [in Kazakh]

Berdigozhin L. Isatai-Mahambet: azattyq kures sardarlary [Isatai and Makhambet are the judges of the liberation struggle]. Almaty: Olke, 211. 208 b. [in Kazakh]

Bekmakhanov E. Otsherky istorij Kazakstana XIX [Essays on the history of Kazakhstan of the XIX century]. Almaty: Mektep, 1966. 190 b. [in Russian]

Dosmyhamedov H. Tandamaly [Custom]. Almaty: Ana tili, 1998. 384 b. [in Kazakh]

Esmagambetov K. Azat ruhtyn kureskery [Fighter of the free spirit]. Almaty: Orkenjet, 2003. 56 b. [in Kazakh]

Isatay Tajmanuly – Azattyq kures sardary [Isatay Taimanuly – judge of the liberation struggle]. Aqtobe. A-Polygraphya, 2016. 288 b. [in Kazakh]

Kasymbaev Zh. Kazakstan tarihy (XVIII – gasyr - 1914) [History of Kazakhstan (XVIII century-1914)]. 8-synypka arnalgan okulyk. Almaty: Mektep, 2004. 246 b.

Kenzhaliev I. Isataj-Mahambet [Isatai-Makhambet]. Almaty: Kazakstan, 1991. 190 b. [in Kazakh]

Kenzhaliev I. Mahambet [Makhambet]. Oral, 2003. 182 b. [in Kazakh]

Koigeldyev M. Ultyq sayasy elita (XVIII-XX gg.) [National political elite. (XVIII-XX centuries)]. Almaty: Zhalyyn baspasy, 2004. 400 b. [in Kazakh]

Khazakhstan tarikhy. Kone zamannan buginge deyin [History of Kazakhstan. From ancient times to the present]. 5 tomlyq, 5 tom. Almaty: Atamura, 2010. [in Kazakh]

ҚР ОМА [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. 4 к. 1 т. 1974-іс. 230 п. [in Russian]

CSA of the RK. 4 k. 1 t. 2231-is. 669 p. [in Russian]

CSA of the RK. 4 k. 1 t. 318-is. 133-134 pp. [in Russian]

CSA of the RK. 4 k. 1 t. 51-is. 55-70 pp. [in Russian]

CSA of the RK. 78 k. 4 t. 8-is. 14-15 pp. [in Russian]

CSA of the RK. 4 k. 1 t. 1965-is. 2 p. [in Russian]

CSA of the RK. 4 k. 1 t. 1974-is. 309-310 pp. [in Russian]

CSA of the RK. 4 k. 1 t. 1964-is. 95 p. [in Russian]

CSA of the RK. 4 k. 1 t. 1964-is. 332-345 pp. [in Russian]

CSA of the RK. 4 k. 1 t. 1964-is. 278 p. [in Russian]

CSA of the RK. 4 k. 1 t. 280-is. 116 p. [in Russian]

CSA of the RK. 4 k. 1 t. 4197-is. 69 p. [in Russian]

CSA of the RK. 4 k. 1 t. 1963-is. 398 p. [in Russian]

CSA of the RK. 4 қ. 1 т. 1964-іс. 527 п. [in Russian]

CSA of the RK. 4 k. 1 t. 1982-is. 140 p. [in Russian]

CSA of the RK. 78 k. 1 t. 93-ics. 1-2; 4-5; 93; 150 pp. [in Russian]

Narodno-osvoboditelnoe dvyzhenie kazahov v 1836-1838 g. [Kazakh People's Liberation Movement in 1836-1838]. Almaty: Gylym, 1992. 480 s. [in Russian]

Orynbor oblystyq memlekettik arhyvi [Orenburg Regional State Archive]. 6 k. 10 t. 1127 is. 1 p. [in Kazakh]

Riazanov A. Vosstanie Isataia Taimanova (1836-1838 gg.) [The Uprising of Isatai Taimanov (1836-1838)]. Almaty: Altyn Orda, 1991. 102 b. [in Russian]

Saray A. Isataj-Mahambet taryhy [History of isatai-Makhambet]. Almaty, 2012. 527 b. [in Kazakh]

Saray A. Isataj-Mahambet [Isataj-Mahambet]. Almaty: Olke, 1997. 408 b. [in Kazakh]

Shamgonov A. Uly dala batyry-taimannyn uly Isatai. [Batyr of the Great Steppe-Taiman's son Isatay]. II-kitap. Nur-Sultan, 2019. 408 b. [in Kazakh]

Shamgonov A. Uly Dala batyry – Taimannyn uly Isatai [Batyr of the Great Steppe-Taiman's son Isatay]. 1-basylym. Atyrau: Agataj, 2018. [in Kazakh]

«КАГАНЫ И ХАНЫ «ЙЕКИ МОНГОЛ УЛУСА»

Жумаганбетов Талгат Смагулович^{1ID}, Сундетова Акмарал Нагашбаевна^{2*ID}

¹Казахский научно-исследовательский институт тюркологии и монголистики. Актөбе, Казахстан.

²Международный казахско-турецкий университета имени Ходжа Ахмеда Ясави. Туркестан, Казахстан.

*Автор корреспондент

E-mail: tszh888@gmail.com (Жумаганбетов Т.С.)

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы должностей и титулов у верховных правителей Монгольской империи и, в частности, в улусе Джучи. Вследствие того, что титулом «каган» перестали пользоваться в XVII веке долгое время в научной сфере господствовало заблуждение, что верховный император монгол носил якобы титул «великого хана». В научной литературе данный тезис поддерживался в работах Б.Я. Грекова и А.Ю. Якубовского (Греков, Якубовский 1950), В.В. Бартольда (Бартольд, 1963), Г.А. Федорова-Давыдова (Федоров-Давыдов, 1973) и др.

В связи с активной разработкой темы кок тюркских каганатов с 30 гг. XX века Р. Груссе (Груссе, 1938), В.Н. Кюнером (Кюнер, 1961), Л.Н. Гумилевым (Гумилев, 1993) вопросами титулатуры в монгольских государствах заинтересовались такие ученые, как Г.В. Вернадский (Вернадский, 1997), В.В. Трепавлов (Трепавлов, 1993) и др., работы которых определяют ныне джучиведение.

Ключевые слова: Каган, хан, хатун, бегим, монгол, иль.

Исследование выполнено в рамках проекта зарегистрированного в НЦНТИ РК, номер госрегистрации 0112РК02100

ГТАМР 03.09

«ЙЕКИ МОҢҒОЛ ҰЛЫСЫНЫҢ» ҚАҒАҢДАРЫ МЕН ХАНДАРЫ»

Жумаганбетов Талгат Смагулович^{1ID}, Сундетова Акмарал Нагашбаевна^{2*ID}

¹Қазақ түркітану және моңғолтану ғылыми-зерттеу институты. Ақтөбе, Қазақстан.

²Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті. Түркістан, Қазақстан.

*Автор корреспондент

E-mail: tszh888@gmail.com

Түйіндеме. Бұл мақалада Моңғол империясының, Жошы ұлысындағы жоғарғы билеушілер арасындағы лауазымдар мен титулдар мәселелері қарастырылады. XVII ғасырда «қаған» атағы қолданылмағандықтан, ұзақ уақыт бойы ғылыми салада моңғолдардың жоғарғы императоры «ұлы хан» атағын алып жүр деген адасушылық басым болды. Ғылыми әдебиеттерде бұл тезис Б.Я. Греков пен А.Ю. Якубовскийдің (гректер, Якубовский 1950), В.В. Бартольд (Бартольд, 1963), Г.А. Федоров-Давыдов (Федоров-Давыдов, 1973) және т. б. еңбектерінде қолдау тапты.

XX ғасырдың 30-шы жылдарынан бастап көк түркі қағанаттарының тақырыбының белсенді дамуына байланысты Р. Грусс (Грусс, 1938), В.Н. Кюнер (Кюнер, 1961), Л.Н. Гумилев (Гумилев, 1993) моңғол мемлекеттеріндегі титулдық мәселелеріне Г.В. Вернадский (Вернадский, 1997), В.В. Трепавлов (Трепавлов, 1993) және т. б. ғалымдар қызығушылық танытты.

Кілт сөздер: қаған, хан, хатун, бегім, моңғол, іле.

"KAGANS AND KHANS OF «THE YEKI MONGOL ULUS»"**Zhumaganbetov Talgat Smagulovich^{1ID}, Sundetova Akmaral Nagashbaevna^{2*ID}**¹Kazakh Research Institute of Turkology and Mongolian Studies. Aktobe, Kazakhstan.²Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University. Turkistan, Kazakhstan.

*Corresponding author

E-mail: tszh888@gmail.com

Abstract. This article discusses the issues of offices and titles among the supreme rulers of the Mongol Empire and in particular in the Jochi ulus. Due to the fact that the title "kagan" ceased to be used in the 17th century, for a long time, the scientific field was dominated by the misconception that the supreme emperor of the Mongol allegedly held the title of "Great Khan". In the scientific literature, this thesis was supported in the works of B. Ya. Grekov and A. Yu. Yakubovsky (Grekov, Yakubovsky, 1950), V. V. Bartold (Bartold, 1963), G. A. Fedorova-Davydova (Fedorov-Davydov, 1973), etc. In connection with the active development of the theme of the Kok Turkic Khaganates from the 30s. XX century R. Grousse (Grusset, 1938), such scientists as G. V. Vernadsky (Vernadsky, 1997), V. V. Trepavlov (Trepavlov, 1993) and others became interested in the issues of titulature in the Mongolian states, the works of which determine the current Jochi studies.

Key words: Kagan, Khan, Khatun, Begim, Mongol, II.

Введение. Увеличение объемов исследований в казахстанском джучиведении и в казахской медиевистике в целом определила необходимость в уточнении терминов и определений. Наша цель обратить внимание научного сообщества на титул верховного правителя «Йеки монгол улуса» Темуджина. Вопрос о титуле, при всей внешней простоте, на данный момент, самым парадоксальным образом, оказалось запутанным. Наши публикации в средствах массовой информации, выступления на научных конференциях продолжает демонстрировать тот факт, что для большинства людей, в том числе историков, формулировка титула, как «Чингис каган» до сих пор является новостью. При этом обоснование данного титула применительно к лидеру монголов Темуджину было дано ещё в 1938 г. в монографии известного востоковеда Р. Груссе. Он ещё в то время отметил, что на курултае весной 1206 года Темуджин был наделен титулом «...каган. Это был древний жуан-жуанский титул пятого века, впоследствии принятый всеми последующими владыками Монголии...» (Груссе Р., 1938: 229) Однако до сих пор данный титул применяется в отношении правителей кок-тюрок, а в отношении монгольских императоров в том числе Темуджина данный титул почему-то известна только узкому кругу исследователей. Многовековое использование тронного имени правителя монголов в искажённой форме, точнее в среднемонгольской фонетической передаче, - «Чингис каан» с редуцированием среднего согласного, характерное для этого диалекта, дополнительно исказило исследование титулатуры монголов.

Обсуждение. Первые письменные и научные сведения по данной теме исследования были собраны на рубеже XVIII-XIX вв. Европейские исследователи исходили из реальностей того периода, когда никаких других титулов кроме титула «хан» они не знали. В данную реальность попали первые переводчики китайских летописей Н. Я. Бичурин и П. И. Кафаров (Кафаров, 1877). Н. Я. Бичурин вообще посчитал, что слово «каган» у Муганя это часть имени собственного (Бичурин Н. Я., 1950: 228, 233). Большую массу сведений о титулатуре средневековых монголов мы получаем из персидской и арабской географической литературы, энциклопедий и «сводов летописей». Переводы В. В. Бартольда (Материалы по истории туркмен и Туркмении, 1939), В. В. Григорьева (Григорьев В. В., 1834), В. Тизенгаузена (Тизенгаузен, 1884) открыли для широкого круга исследователей труды средневековых историков. Реконструкции титулов по таким нарративным источникам, как «Тарих-и джахангуша» Ала ад-Дина Ата-Малика Джувейни «История завоевателя вселенной», написана в 1260 г. и «Джами ат-таварих» Фазлаллаха ибн Абулкайр Рашид ад-Дина Хамадани или более распространенное русское название - «Сборник летописей», сохранившиеся его варианты датируются первыми десятилетиями XIV в. и др.

К сведению читателей, и Джувейни, и Рашид ад-Дин, были высокопоставленными чиновниками Хулагуидского ильханата. Это позволяло им широко пользоваться при составлении своих

исторических трудов оригинальными монгольскими рукописями и документами, что делает их сведения особенно ценными и информативными.

Самая первая работа о монголах в Европе появилась в Венеции в 1710 г. Научно-популярный труд монаха-иезуита Ф. Пети де ла Круа «История великого Чингис-хана». Синолог и миссионер А. Гобиль на основе «Юань ши» выпустил работу об истории Темуджина и о монголах в Китае. Тексты этих работ на данный момент нам не доступны. Ж. де Гогнес, ещё в XVIII в. дал общую историю народов Внутренней Азии в том числе монголов. С этого периода появилась традиция называть тюрко-монгольские народы Евразии «тартарами» или «татарами» (Guignes, 1956-58). В работе Й. Хаммер-Пургштал «История Золотой Орды» впервые в европейской науке преимущественно из персидских и арабских источников настолько, насколько это было возможно в тот период, составлена история Золотой Орды, где сделана попытка разобраться с титулами правителей (Hammer-Purgstall, 1840). Биографический очерк о первом императоре монголов и монгольских походах в Европу подготовил и издал историк из Германии Ф. Эрдман (Erdman, 1862), который долго работал в России. Все они достаточно широко знакомят своих читателей с титулатурой Монгольской империи. Однако они были знакомы только с титулом «хан». Это обстоятельство не позволило им обстоятельно разобраться в соподчинённости в системе верховной власти монголов. Между 1876 и 1888 годами британский историк Г. Ховард (1842–1932) издал свою четырехтомную «Историю монголов», в которой он проследил историю народа на протяжении последнего тысячелетия. Для нас важен его 2 том охватывающий историю улуса Джучи. Он подробно анализирует роль в истории «Чингис хана», который в отличие от других полководцев древности (А. Македонского, Наполеона), организовал новую государственную власть, оставил после себя процветающие государства. «Гениальность Яссы», веротерпимость, покровительство религиозным организациям всех толков, освобождение их от налогов и повинностей помогло монголам контролировать огромные территории на протяжении длительного времени (Howort, 1880). Значимость исследований этого периода состоит не столько в исторической интерпретации источников, сколько в исследовании отдельных сторон государственного строя, выявления системности в работе государственных органов и правовых отношений в «Йеки монгол улусе» и в частности улусе Джучи. Научные исследования дореволюционного периода создали предпосылки для перехода на качественно новый уровень изучения истории Золотой Орды. Вклад в исследования природы верховной власти в Монгольской империи и улусе Джучи внесли русские историки И. Березин (Березин, 1864) и Г.Е. Грумм-Гржимайло (Грумм-Гржимайло, 1994). В советский период теме государственности монголов, которая естественным образом включает вопросы высших должностей и титулов посвятили свои работы: А.Н. Насонов (Насонов, 1940), М.Г. Сафаргалиев (Сафаргалиев, 1960), Г.А. Федоров-Давыдов (Федоров-Давыдов, 1973) и др., которым так и не удалось до конца разобраться с дилеммой «хан-каган».

С этой задачей блестяще разобрались историк из Монголии Ч. Далай «Монголия в XIII-XIV вв.» (Далай, 1983) и российский историк В.В. Трепавлов в концептуальной монографии «Государственный строй монгольской империи» (Трепавлов, 1993), а так же автор статьи (Жумаганбетов, 2020).

Материалы и методы. Научно-методической основой представленного исследования являются принципы историзма и диалектического подхода к изучению исторических процессов. Вопросы титулов у правителей «Йеки монгол улуса» исследованы на основе тщательного анализа нарративных источников, а так же с привлечением широкого круга монографических исследований по данной научной теме. Использован метод выявления общего и специфичного в изучаемом политическом явлении. В статье приводится сравнительно-сопоставительный анализ титулов «каган» и «хан» и изменение их содержания на протяжении всего позднего средневековья. Это позволило выявить специфику чингизизма, - политической традиции тюрко-монгольской знати функционально просуществовавшей до середины XX в.

Результаты. В последний раз титул «каган» функционально использовался на рубеже XVI-XVII вв. императорами династии Северная Юань и на территории кыпчако-армянской автономии Польско-Литовской республики в XIV-XV вв. (Сафаргалиев, 2006: 34-42). К этому периоду чингисиды для суверенного правителя использовали преимущественно титул «хан» фонетический близкий к монгольскому произношению слова «каган», - «каан», но совершенно не тождественный ему по содержанию.

Китайские хроникёры династии Вэй использовали слово - «кэхань», титул пишется двумя иероглифами - 可汗 а слово «хан» в нашем фонетическом звучании на языке «хань» отсутствует. Там, где мы используем титул «хан» народ «чжоуха» всегда применял эквивалентный аналог, титул «ван» - в значении «князь-наместник» с одним иероглифом - 王. Н.Я. Бичурин и П.И. Кафаров в титуле «каган»

фонетический передавали только второй иероглиф. Иероглиф «ван» состоящий из одного иероглифа не совпадает по написанию с иероглифами слова «каган» (Бичурин, 1950: 228).

Вопрос о титуле «каган» у монголов, немного запутали исследования Б.И. Панкратова. В опубликованном в 1962 году переводе рукописи «Юань-Чао ми-ши», он транскрибировал на латиницу, подстрочник на монгольском языке и осуществил к ним комментарии. То, что он безусловно передавал в первоисточнике как (Cingis qaqaṅ) «Чингис хахан» на русский язык почему то перевели как «Чингис хан» (Панкратов, 1962: 7-9). И, таких примеров множество. Например, хрестоматийный для всех историков «Повесть временных лет». Изученный достаточно досконально. Но большинство его исследователей, будучи славистами, отказываются замечать, что в первоначальной редакции источника первые правители Руси: Олег, Игорь, Святослав, вплоть до сыновей Ярослава Мудрого носят титул «каган», но их упорно переводят их как «князь». Получается, что княгиня Ольга носила титул «хатун». Из-за этого многими историками игнорируется существование до Новгородо-Киевской Руси другого государства - Русского каганата (Русские летописи, 2006: 22-173; Галкина, 2002). Это обстоятельство искажает характер первоначальной государственности скандинавов и славян и т.д.

Титул «каган» получает обоснование и вводится в научный оборот с началом полномасштабных мировых исследований истории кочевников. Это происходит с середины XX в. в узкой среде тюркологов и монголистов.

В момент формирования средневековой монгольской государственности X-XIII вв. титулы «каган» и «хан» это разные по смыслу и содержанию политико-государственные понятия. Нам современным историкам без определения иерархии титулов и государственных должностей «каган» и «хан» в «Йеки монгол улусе» объективно понять систему управления в этой империи, и отдельно в улусе Джучи не возможно. Игнорирование этих двух титулов делает не логичным борьбу Хубилая и Ариг-буги, движение угэдейда Хайду и т.д.

Формально съезд-курултай всех монголов в Йеки монгол улусе назначал на высший пост в государстве «кагана». Позже хулагуидские историки-хроникеры подадут этот титул в монгольской фонетической передаче, как «ка`ан». При этом мы видим различное графическое отображение слов «каан» и «хан». В.В. Тизенгаузен в начале XX в. работая над персидским и арабскими текстами об истории Золотой Орды увидел разницу в написании арабскими буквами титулов «хан» и «каган», но объяснить не мог. Он был больше востоковедом-филологом, чем историком. Его профессионализм и этническая педантичность не позволила ему вольное обозначение не понятных ему терминов. Благодаря великому востоковеду, до нас, в работах Рашид ад-Дина, Натанзи и др. дошли титулы «каган-каан» и «иль-хан» у монголов. В силу монгольского произношения с редуцированием среднего согласного титул «каган» произносился, как мы упомянули выше, монголами «ка`ан», что очень напоминает в звуковой передаче «хан». Зарубежные средневековые современники монголов (вслед за ним многие современные исследователи) вследствие такой звуковой передачи этого титула часто путали два совершенно разных по содержанию титулы: «каган» и «хан». Однако, средневековые современники монголов Г. Рубрук и Дж. Плано Карпини, авторы и составители «Юань ши», т.е. минские историки, ханские дипломаты и преподаватели использовавшие рукопись «Юань-Чао ми-ши» в учебных целях (с транскрипцией на языке «хань» «Сокровенного сказания»), персидские и часть арабских хроникеров, знали и видели, и достаточно четко передавали разницу в написании. Например, цитата из Рашид ад-Дина «...перенесение ка`анского достоинства (от дома Угетай-каана – прим автора) на дом Тулуй-хана и утверждение власти в роде его состоялось благодаря умению и сметливости Сойуркуктани-бегим, да помощи и содействию Бату, вследствие дружбы между (ними)» (Рашид ад-Дин. Джамии – ат- Таварих, 2006: 118). В одном предложении оба титула. Подчеркнуто, что Тулуй был лишь «ханом».

Мы упоминали, что китайские хронисты передавали эти титулы разными иероглифами. Персидские историки периода хулагуидов, составляя истории монголов, старались как можно точнее передать звуковое содержание монгольских титулов и этнонимов, так как это произносили сами монголы. Сами монголы в «Сокровенном сказании монголов», независимое от ханских историков труды персидских средневековых историков, современников событий: Джувейни, Рашид ад Дина, Натанзи и др. вполне определённо передают титулы правителей монголов: Кабула, Амбаганя, Хутулы, Темуджина называя их «хаган» и «каан» и отделяя в написании от титула «хан» (Панкратов Б.И., 1941: 6-7 (§52, §53, §58); Рашид ад Дин. Джамии – ат- Таварих, 2006: 72, 82 и т.д.; Джувейни. Та'рих-и джахангушай., 2006: 56-57). Их старание можно понять ведь они будучи представителями народа фарси и иудеев в первую очередь считали себя преданными служащими иль-хана. Культурный багаж этих этносов позволял отделять друг от друга разные для их современников слова-термины. Мы уже упоминали, что в современном востоковедении впервые институт «кагана» отделяется от «хана»,

применительно к Монгольской империи, в монографии известного французского исследователя Р. Гроссе, а до него в 1840 году, Й. Хаммер-Пургштал. Они чётко отделяют «каган-каан» от другого института власти «хан» (Hammer-Purgstall, 1840: 160). В 1993 году в монографии В.В. Трепавлова появился параграф, который так и называется «титуды правителей». В ней исследователь детально обосновывает преемственность монгольского титула «каган-каан» от кок-тюрок (Трепавлов, 1993: 59-62). Современные исследования по данной теме в частности основательный труд болгаро-татарского историка Г. Хафизова (Хафизов, 2000), монгольского исследователя Ч. Далай (Далай, 1983), статьи Е.И. Кычанова (Кычанов, 1986), сведения из Юань ши (Кычанов, 1999) и др. научно и полно доказывают существование у монголов двухуровневой, как у кок тюрок, системы государственного управления: «каган» верховный правитель и «ханы» - государственные наместники императора над определёнными провинциями. Данный факт подтверждается авторами второго тома официальной «Истории Казахстана» (1996-1999 гг.) (История Казахстана, 1997: 80). Не полемизируя по данному вопросу титул «каган» у монголов признают такие авторитетные тюркологи и монголисты как В.П. Юдин (Юдин, 1992: 55), С.А. Козин (Козин, 1941: 84) и др. Совершенно чётко титулы «хан» и «каган» отделяют в своих работах Г.В. Вернадский. Г.В. Вернадский о курултае 1206 года отмечает: «Первым актом и главной целью собрания стало провозглашение Темучина-хана императором (каганом или кааном) и назвали его новым именем Чингис» (Вернадский, 1997: 35). Георгий Владимирович достаточно точно предположил, что титул «каган» в государственной идеологии монголов обозначал божественный характер высшей государственной власти (Вернадский, 1997: 103-104). Однако, многие современные историки продолжают, вследствие не достаточного знания кок тюркских и монгольских политических традиций, некоторых нюансов истории Монгольской империи, неправильно использовать титул «хан». Титул «хан» настолько закоренел в умах людей, что несмотря на значительный вброс в средства массовой информации новой информации о «каганах» у монголов они продолжают удивляться титулу «каган» в отношении Темуджина. Титул «каган» появился в государстве Сянби, получил развитие в державе Жужан (жуань-жуаней), - у средневековых абаров. Кок тюрки переняли этот титул у жужан и на его базе создали новую, принятую большинством стран Евразийского континента устойчивый государственный институт власти. Благодаря вассалам кок тюрок этот институт государственной власти получил распространение на значительной территории от Маньчжурии и Даурии до реки Итиль, Днепр и Днестр. Каганам подчинялось северокорейское государство Бохай, каганы управляли Кимекским, Хазарским, Русским (Киевским) средневековыми государствами, возглавляли политическую власть в Новгороде-Киевской Руси (в начальной стадии) и т.д. Процесс пространственного распространения данных титулов в эпоху средневековья повторялось дважды. Во второй раз благодаря хану Бату дошедшему до Центральной Европы (Жумаганбетов, Сундетова, 2019: 26-38).

У монголов титул «каган» был принят, как мы указывали выше, в первом шивэй-монгольском государстве «Хамаг монгол улус». Лидер племени мангыт нойон Оолуен (прошу не путать с именем матери Темуджина, у них одинаковые имена с незначительным гендерным различием) в 1123 г. на курултае 27 племён Внутренней Азии был провозглашён верховным правителем с титулом и тронным именем «Кабул каган».

Согласно «Сокровенному сказанию...» Темуджин уже после победы над меркитами был провозглашён титулом «каган», т.е. после того, как отбил у меркитов хатун Борте, нанёс им поражение, подчинил и начал создавать свои улусы.

В «Алтан тобчи» Лубсан Данзана этот момент описан следующими словами: «Чингис-хаган стал хаганом» - с таким известием отправил (он) послами к кераитскому Тогорил-хагану Дахая и Сухэя. Тогорил-хаган сказал: «Темучин, мой сын, стал хаганом - это правильно! Как можете вы, монголы, жить без хагана» (Данзан, Ирмуханов, 2006: 359). Данное событие состоялось по сведениям М. Поло в 1187 году (Поло, 2015: 47), примерно к этому периоду эти события относит и Г.В. Вернадский (Вернадский, 1997: 30-31). Таким образом Темуджин никогда не носил титул «хан». Именно с этого года просто публичная власть Темуджина становится публичной властью большой государственной организации, которая к 1206 году соберёт 28 родоплеменных объединений.

Для монголов Темуджин был правнуком легендарного кагана Кабула, видимо, это обстоятельство сыграло решающую роль при выборе монголами нового лидера социума. Так же как у кок тюрок и киданей монархическая власть у монголов это союз мужского и женского начала, т.е. кагана и соправительницы «хатун». Все жёны кагана имели титул «хатун», но политической соправительницей считалась только первая супруга, т.е. «старшая хатун». Таким образом, основная политическая традиция – принцип формирования верховной власти через союз верхушки родов кият и конграт, получило начало задолго до 1206 г.

На курултае 1206 г. этот титул был дополнен не тронным именем, а определением - «Чингис», т.е. «величайший» и в этой формуле официально признан большинством внутриазиатских племён. Решение курултая давало юридическое обоснование и «небесный мандат» власти нового правителя над 28 племенами Внешней и Внутренней Монголии. С этого момента для всех он ассоциировался не с сыном пастуха, а становился «помазанником божьим». На курултае 1206 года отдельной статьёй в Яссах Темуджин запретит брать новые тронные имена всем: от монгол до знати вассалов. Он приказал сохранять имена данные родителями при рождении. Он был первым кто так и сделал. Подчеркнём, что «Чингис» это часть титула, ставшее именем. У тюрко-монгольских народов до начала XIII в. такого имени не зафиксировано.

В «Хамаг монгол улусе» титулы «хан» и «беки», т.е. старший, получили главы 26 родов и племён составляющих этого общества: Таян - хан найманов, Тогрул - хан керейтов, Тохтабеки - меркитов, Джамуха – гур хан, т.е. старший хан и т.д.

Как мы указывали выше титул «хан» заимствован из тюрко-караханидской традиции. «Иль-хан» при буквальном переводе с коктюркского переводится, как «государственный наместник».

Иль-ханы при тамгач каганах управляли, как правило, теми родоплеменными группами в хозяйстве которых преобладал животноводческий уклад и хозяйственная территория которых составляла определённый округ данного государства в отличие от «райсов» и «хакимов», которые были губернаторами над населением определенной территории.

О том, что монголы знали государственные традиции караханидов и активно заимствовали их, свидетельствует титул правителей иранских монголов – хулагуидов. Они целиком заимствовали титул «иль-хан» для своих правителей.

Титул существовал в ранний период «Йеки монгол улуса», и, им был наделен друг и сподвижник Темуджина, - Мухали. Суньские источники доносят его титул как «го-ван». С учётом вышесказанного, относительно титула «ван» в отношении монголов, а «го» передаётся иероглифом обозначающим как «государство», Мухали носил титул «государственный наместник» или тот же «иль-хан» (Мункуев, 1975).

После Талаского курултая, 1269 года на котором было принято решение не признавать власть кагана Хубилая, постепенно, на протяжении первой половины XIV века титул «хан» признается большинством народов как обозначение полноправного суверена из династии чингисидов. Никто другой, под страхом смертной казни, не имел права принимать на себя этот титул, кроме как чингисиды. Данная политическая традиция, за некоторым исключением, сохранялась до XX в.

Заключение. Вышеперечисленные аргументы позволяют утверждать, что Монгольская империя – Йеки монгол улус с момента образования в 1187 г. был единым, централизованным государством, во главе с монархом «каганом». Каган в государстве, позже в империи мог быть только один. Каган происходил из рода кият-борджигин, восточномонгольского племени «мангыт». Каганом мог быть только женатый человек. Его старшая жена и первый соправитель на троне, - «хатун» могла быть только из рода «конграт». Выборы кагана происходили в семье, внутри клана и получала одобрение на курултае. Местом интронизации, во времена Чингис кагана и в начале правления кагана Угэдея, была священная земля междуречья рек Онон и Керулен, у подножья горы Бурхан-Халдун. Именно в этой местности прошли основные съезды монголов, именно эта местность до 1228 г. считалась центром-столицей «Йеки монгол улуса».

Монголы сохранили тюркский обычай, когда избранного кагана сажали на белую кошму, три раза обходили по кругу вокруг каганского белого войлочного дома. После этого избранного кагана три раза приподнимали и в конце опускали на землю. Всё имущество семьи кагана разбирали собравшиеся на курултай. Сохранился обычай умерщвления кагана без пролития крови и т.д.

Перечисляем монголов носивших титул «каган». Монголы из рода кият носившие титул «каган»:

- Времена «Хамаг монгол улуса»: Кабул (до тронное имя Оолуен - 1123-1148), Амбаган (1149-1166), Хутула (1167-1169).

- Времена «Йеки монгол улуса»: Тэмуджин, полный титул «Чингис каган» (1180- 1227 август), Угэдей (1228- 1241 декабрь), Ширамун (1242-1245 гг.), Гуюк (1246-1248 гг.), Монкэ (Мэнгу) (1249-1259), Ариг-буга (1259- 1264 гг.), Хубилай, - Сэцэн-хаган (1260 - 1294), Хайду (1272-1310).

- Каганы династии Юань: Тэмур-гайдзун, - «Олджэйтү-хаган» (1294-1307 гг.), Хайсан-гайдзун, - Кулуг-каган, (1307-1311 гг.), Аюрбарибада-гайдзун, Буянту-каган (1311-1320 гг.), Шидэбала-гайдзун, - Гэгэн-каган, (1321-1323 гг.), Есун-Тэмур (1323-1328 гг.), Хошилла-гайдзун, Кутукту-каган (1329 г.), Туг-Тэмур-гайдзун, Джаяту-каган (1329-1332 гг.), Иринджибала (1332), Тогон-Тэмур-гайдзун, Ухагату-каган (1332- 1370 гг.)

Список литературы

- Бартольд В.В. Сочинения. М.: Восточная литература. 1963. Т. 1. 763 с.
- Березин И. Очерк внутреннего устройства улуса Джучиева // Труды Восточного отдела Императорского археологического общества, ч. 8, СПб: 1864. 112 с.
- Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах обитавших в древности в Средней Азии. М.-Л.: АН СССР, 1950. Т. 1. 381 с.
- Вернадский Г.В. Монголы и Русь. Тверь: ЛЕАН, Москва: АГРАФ, 1997. 480 с.
- Галкина Е.С. Тайны Русского каганата. М.: Вече, 2002 г. 432 с.
- Гумилев Л.Н. Древние тюрки. М.: Клышников-Комаров и К, 1993. 524 с.
- Григорьев В.В. История монголов. От древнейших времен до Тамерлана. СПб: 1834.
- Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и её падение. М.-Л.: АН СССР, 1950 478 с. (без карт)
- Грум-Гржимайло Г.Е. Джучиды. Золотая Орда // «Арабски» истории. М., 1994, кн.1.
- Груссе Р. Империя степей. Париж: Пейот, 1938. (Перевод В. Мирзаянова): // kitar.net.ru.
- Далай Ч. Монголия в XIII-XIV вв. М.: Наука, 1983. 232 с.
- Данзан Л. Алтын тобчи // Ирмуханов Б. Прошлое Казахстана в письменных источниках. Алматы: Олке, 2006. 552 с. С. 358-364.
- Джувайни. Та'рих-и джахан-гушай // История Казахстана по персидским источникам. Алматы: Дайк-пресс. 2006. Т. 4. 620 с. С. 52-62.
- Жумаганбетов Т.С. Сундетова А. Черная и Червонная Русь в период монгольского нашествия // Научный журнал-альманах «Русин» 2019. Т. 58. С. 26-38.
- Жумаганбетов Т.С. Улус Джучи. Государственная организация и правовые отношения в XIII-XV вв. Тюрко-кыпчакские политические и правовые традиции в средневековой монгольской государственности. Алматы: Жеті жарғы, 2020. 367 с.
- История Казахстана с древнейших времен до наших дней в пяти томах. Под ред. Асылбекова М.Х., Алдажуманова К.С. и др. Алматы: Атамура, 1997. Т.2. 624 с.
- Кафаров П.И. (Палладий) Старинное китайское сказание о Чингисхане. Шэн-ву-цин-чжэн-лу (Описание личных походов священно-воинственного). Перевод с предисловием и примечаниями // «Восточный сборник». №1. СПб. 1877.
- Козин С.А. Сокровенное сказание монголов. Монгольская хроника 1240 г. М.-Л.: АН СССР, 1941 г. 620 с.
- Кычанов Е.И. О Татаро-монгольском улусе XII в. // Восточная Азия и соседние территории в средние века. Новосибирск: Наука, 1986. С. 94-98.
- Кычанов Е. «Сведения Юань ши о завоевании Руси монголами». // Источники и историография истории стран Азии и Африки. СПб., 1999. вып.18. С. 160-169.
- Кюннер В.Н. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. М.: Восточная литература, 1961. 392 с.
- Материалы по истории туркмен и Туркмении / Под ред. Волина С.Л., Ромаскевича А.А и др. М.-Л.: АН СССР, 1939. в 2 томах. 612 с.
- Мункуев Н.Ц. Мэн-да бэй-лу М.: Наука, 1975, текст из сайта «Восточная литература», <http://www.vostlit.info>;
- Насонов А.Н. Монголы и Русь (история татарской политики на Руси). М.-Л.: АН СССР, 1940 г. 178 с.
- Сапарғалиев Г.С. Төре бігігі // Заң. 2006. № 6. 34-42 бб.
- Сафарғалиев М.Г. Падение Золотой Орды. Саранск: Мордовское кн. изд-во, 1960. 276 с. (Учёные записки Мордовского государственного университета; вып. XI).
- Панкратов Б.И. Сокровенное сказание 1941 г. (отдельный оттиск)
- Панкратов Б.И. «Юань-чао би-ши. 15 цзюаней» М., 1962. Т. 1.
- Поло М. Путешествие. Улан-Удэ: Изд-во Бурятского госуниверситета, 2015. 272 с.
- Рашид ад-Дин. Джамии – ат- Таварих // История Казахстана по персидским источникам. Алматы: Дайк-пресс. 2006. Т.4. 620 с. С. 68-160.
- Русские летописи. XI-XVI вв. СПб: Амфора, 2006. 438 с.
- Тизенгаузен В. Сборник материалов относящихся к истории Золотой орды. СПб, 1884, т.1.
- Трепавлов В.В. Государственный строй Монгольской империи XIII века. Проблемы исторической приемственности. М.: Наука, 1993. 170 с.
- Хафизов Г. Распад Монгольской империи и образование улуса Джучи. Казань: ТКИ, 2000. 94 с.
- Федоров-Давыдов Г.А. Общественный строй Золотой Орды. М.: МГУ, 1973. 180 с.
- Юдин В.П. Утемиш-хаджи. Чингиз наме. Алма-Ата: Галым, 1992. 245 с.
- Guignes J. De. Histoire Generale des Huns, des Turks, des Mongol et des Autres Tartares Occidentaux, Paris, 1956-58, cild Turkce ters. Huseyin Cahit Yalcin, Istanbul 1325 h.
- Erdman F. Temudschin der Unterschutterliche, Leipzig, 1862.

- Howort H.H. History of the Mongols from IX to the XIX c. London: Longmans, Green and Co., 1880. Part 2. 626 p.
- Hammer-Purgstall J. Geschichte der goldenen Horde in Kiptschak, das ist: der Mongolen in Russland. Pesth: C.A. Hartlebens Verlag. 1840. 685 p.
- Julien S. Documents historiques sur les Tou-kiue (Turks). // Journal Asiatique. Paris, 1864. Vol. 3, 4.

References

- Bartol'd V.V. Sochineniya. [Writings] Moskva: Vostochnaya literatura, 1963. t.1. [in Russian]
- Berezin I. Ocherk vnutrennego ustroystva ulusa Dzhuchieva. [Review of the internal structure of the ulus of Dzhuchiev] // Trudy Vostochnogo otdela Imperatorskogo arkheologicheskogo obshchestva, ch. 8, SPb., 1864. 112 p. [in Russian]
- Bichurin N.Ya. Sobranie svedeniy o narodakh obitavshikh v drevnosti v Sredney Azii. [Collection of information about the peoples who lived in ancient times in Central Asia] M-L.: AN SSSR, 1950. T.1. 381 p. [in Russian]
- Vernadskiy G.V. Mongoly i Rus'. [Mongols and Rus] Tver': LEAN, Moskva: AGRAF, 1997. 480 p. [in Russian]
- Galkina E.S. Tayny Russkogo kaganata. [Secrets of the Russian Kaganate] M.: Veche, 2002. 432 p. [in Russian]
- Gumilev L.N. Drevnie tyurki. [Ancient Turks] Moskva: Klyshnikov-Komarov i K, 1993. 524 p. [in Russian]
- Grigor'ev V.V. Istoriya mongolov. Ot drevneyshikh vremen do Tamerlana. [The history of the Mongols. From ancient times to Tamerlane] SPb., 1834 [in Russian]
- Grekov B.D., Yakubovskiy A.Yu. Zolotaya Orda i ee padenie. [The Golden Horde and its Fall] M-L.: AN SSSR, 1950. 478 p. (bez kart) [in Russian]
- Grumm-Grzhimaylo G.E. Dzhuchidy. Zolotaya Orda. [The Juchids. The Golden Horde] // «Arabeski» istorii. M., 1994, kn.1 [in Russian]
- Grusse R. Imperiya stepey. [Empire of the Steppes] Parizh: Peyot, 1938. (Perevod V. Mirzayanova): // kitap.net.ru. [in Russian]
- Dalay Ch. Mongoliya v XIII-XIV vv. [Mongolia in the XIII-XIV centuries] M.: Nauka, 1983. 232 p. [in Russian]
- Danzan L. «Altyn tobchi» [Altyn tobchi] // Irmukhanov B. Proshloe Kazakhstana v pis'mennykh istochnikakh. Almaty: Olke, 2006. 552 p. 358-364 pp. [in Russian]
- Dzhuvajni. Ta'rih-i dzhahan-gushaj. // Istoriya Kazakhstana po persidskim istochnikam. Almaty: Dajk-press. 2006. t.4. 620 p. 52-62 pp. [in Russian]
- Zhumaganbetov T.S. Sundetova A. Chernaya i Chervonnaya Rus' v period mongol'skogo nashestviya [Black and Chervona Rus during the mongol campaigns] // Nauchnyy zhurnal-al'manakh «Rusin» 2019. T.58. 26-38 pp. [in Russian]
- Zhumaganbetov T.S. Ulus Dzhuchi. Gosudarstvennaya organizatsiya i pravovye otnosheniya v XIII-XV vv. Tyurko-kypchakskie politicheskie i pravovye traditsii v srednevekovoy mongol'skoy gosudarstvennosti. [Ulus of Jochi. State organization and legal relations in the XIII-XV centuries. Turkic-Kipchak political and legal traditions in the medieval Mongolian statehood] Almaty: Zhety zhargy, 2020. 367 p. [in Russian].
- Istoriya Kazakhstana s drevneyshikh vremen do nashikh dney v pyati tomakh. Pod red. Asylbekova M.H., Aldazhumanova K.S. [The history of Kazakhstan from ancient times to the present day in five volumes.] Almaty: Atamura, 1997. t.2. 624 p. [in Russian]
- Kafarov P.I. (Palladiy) Starinnoe kitayskoe skazanie o Chingiskhane. Shen-vu-tsin-chzhen-lu (Opisanie lichnykh pokhodov svyashchenno-voinstvennogo). Perevod s predisloviem i primechaniyami [An ancient Chinese legend about Genghis Khan. Sheng-wu-qing-zheng-lu (Description of the personal campaigns of the sacred warrior)] // «Vostochnyy sbornik», I, SPb., 1877 [in Russian]
- Kozin S.A. Sokrovennoe skazanie mohgolov. Mongol'skaya khronika 1240 g. [The secret legend of the Mongols. Mongolian Chronicle 1240]. M.-L.: AN SSSR, 1941 g. 620 p. [in Russian]
- Kychanov E.I. O Tataro-mongol'skom uluse XII v. [About the Tatar-Mongolian ulus of the XII century.] // Vostochnaya Aziya i sosednie territorii v srednie veka. Novosibirsk: Nauka, 1986. 94-98 pp. [in Russian].
- Kychanov E. "Svedeniya Yuan' shi o zavoevanii Rusi mongolami". [Yuan Shi 's information about the Mongols' conquest of Russia] // Istochniki i istoriografiya istorii stran Azii i Afriki. SPbu, 1999, vyp.18. 160-169 pp. [in Russian]
- Kyuner V.N. Kitayskie izvestiya o narodakh Yuzhnoy Sibiri, Tsentral'noy Azii i Dal'nego Vostoka [Chinese News about the peoples of Southern Siberia, Central Asia and the Far East]. M.: Vostochnaya literatura, 1961. 392 p. [in Russian]
- Materialy po istorii turkmen i Turkmenii. [Materials on the history of the Turkmen and Turkmenia]. M-L.: AN SSSR, 1939. v 2 tomakh. 612 p. [in Russian].

- Munkuev N.Ts. Men-da bey-lu [Men-da bey-lu] M.: Nauka, 1975, tekst iz sayta «Vostochnaya literatura», [http:// www.vostlit.info](http://www.vostlit.info) [in Russian]
- Nasonov A.N. Mongoly i Rus' (istoriya tatarskoy politiki na Rusi). [Mongols and Rus (history of Tatar politics in Russia).] M.-L.: AN SSSR, 1940. 178 p. [in Russian]
- Sapargaliev G.S. Tore bitigi. [Tore bitigi]. // Zan, 2006 g., № 6. 34-42 pp.
- Safargaliev M.G. Padenie Zolotoy Ordy. [The fall of the Golden Horde]. Saransk: Mordovskoe kn. izd-vo, 1960. 276 p. (Uchenye zapiski Mordovskogo gosudarstvennogo universiteta; vyp. XI). [in Russian]
- Pankratov B.I. Sokrovennoe skazanie mongolov [The secret legend of the Mongols] 1941. (otdel'nyy ottisk) [in Russian]
- Pankratov B.I. «Yuan'-chao bi-shi. 15 tszyuaney» [«Yuan'-chao bi-shi. 15 tszyuan»] M., 1962. T.1. [in Russian]
- Polo M. Puteshestvie.[The Travel] Ulan-Ude: Izd-vo Buryatskogo gosuniversiteta, 2015. 272 p. [in Russian]
- Rashid ad-Din. Dzhami-at-Tavarih//Istorija Kazahstana po persidskim istochnikam. Almaty: Dajk-press. 2006. t.4. 620 p. 68-160pp. [in Russian]
- Russkie letopisi. XI-XVI vv. [Russian chronicles. XI-XVI centuries.] SPb: Amfora, 2006. 438 p. [in Russian]
- Tizengauzen V. Sbornik materialov odnosyashchikhsya k istorii Zolotoy ordy. [Collection of materials related to the history of the Golden Horde] SPb. 1884. T.1. [in Russian]
- Trepavlov V.V. Gosudarstvennyy stroi Mongol'skoy imperii XIII veka. Problemy istoricheskoy priemstvennosti. [The state system of the Mongolian Empire of the XIII century. Problems of historical continuity]. M.: Nauka, 1993. 170 p. [in Russian]
- Khafizov G. Raspad Mongol'skoy imperii i obrazovanie ulusa Dzhuchi. [The collapse of the Mongol Empire and the formation of the Jochi ulus] Kazan': TKI, 2000. 94 p. [in Russian]
- Fedorov-Davydov G.A. Obshchestvennyy stroi Zolotoy Ordy. [The social system of the Golden Horde.]. M.: MGU, 1973. 180 p. [in Russian]
- Yudin V.P. Utemish-khadzhi. Chingiz name.[Utemish-hadji. Genghis nameh]. Alma-Ata: Galym, 1992. 245 p. [in Russian]
- Guignes J. De. Histoire Generale des Huns, des Turks, des Mongol et des Autres Tartares Occidentaux, Paris, 1956-58, cild Turkce ters. Huseyin Cahit Yalcin, Istanbul 1325. [in German]
- Erdman F. Temudschin der Unterschutterliche, Leipzig, 1862. [in German]
- Howort H.H. History of the Mongols from IX to the XIX c. London: Longmans, Green and Co., 1880. Part 2. 626 p. [in English]
- Hammer-Purgstall J. Geschichte der goldenen Horde in Kiptschak, das ist: der Mongolen in Russland. Pesth: C.A.Hartlebens Verlag. 1840. 685 p. [in German]
- Julien S. Dokuments historigues sur les Tou-kiue (Turks) // Journal Asiatique. Paris, 1864. Vol. 3, 4 [in French]

МРНТИ 03.20

DOI 10.51943/1814-6961_2022_4_80

К ВОПРОСУ О ПРОИСХОЖДЕНИИ УРУС ХАНА ПРАРОДИТЕЛЯ ОСНОВАТЕЛЕЙ КАЗАХСКОГО ХАНСТВА ЖАНИБЕКА И КЕРЕЯ

Маргулан Аида Сериковна^{1*}ID

¹Институт Истории и этнологии им.Ч.Ч. Валиханова, г. Алматы, Казахстан,

*Автор-корреспондент

E-mail: aida.1@mail.ru (Маргулан)

Аннотация. В данной статье ставится попытка изучения проблемы генеалогии чингизидов основателей Казахского ханства Жанибека и Керя. До сих пор у исследователей остаются открытые вопросы, в частности о происхождении их предка Урус-хана. Изучение данного вопроса имеет ценность не только для правдивости истории, но и для казахской государственности. Для конкретных результатов необходимо изучить средневековые летописи восточных ученых, учитывать исторические факты и географическое расселение. Относительно изучения происхождения Урус-хана историческое сообщество разделилось на два основных лагеря, один из которых поддерживает версию происхождения его от старшего сына Джучи Орда-Еджена, рожденного от старшей жены Саркаду

хатун, другие от семнадцатого по счету сына Тука-Тимура, появившегося на свет от Кунгри-хатун по «Муиз аль-Ансаб». Некоторые ученые не принимают ту вероятность, что казахские ханы могли быть рождены от одного из последних сыновей Джучи хана, объясняя данное обстоятельство шибанидским заговором во время противостояния чингизидов с тимуридами. Вторая причина по которой не принимается данная теория это первичность изучаемых источников, то есть, какой источник был изучен первым. «Мунтахаб ат-таварих-и Муини» Му'ин ад-дин Натанзи еще в XIX веке попал в поле зрения ученых-востоковедов, при написании своих трудов на него опирались многие ученые, внесшие весомый вклад в развитие науки. Вследствии чего, отойти от традиционной теории становится сложнее. Но развитие современной науки, позволяет взглянуть по-новому на старые проблемы.

Ключевые слова: Золотая Орда, Дешт-и Кипчак, Джучи хан, Орда-Еджен, Тука-Тимур, Урус хан, ханы Жанибек и Керей, Казахское ханство, казахская государственность, независимость.

Исследование было подготовлено в рамках научного проекта Комитета по науке Министрства науки и высшего образования Республики Казахстан (№ BR 10965240).

FTAMP 03.20

ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНЫҢ НЕГІЗІН ҚАЛАУШЫ ЖӘНІБЕК ПЕН КЕРЕЙДІҢ ҰРПАҒЫ ОРЫС ХАННЫҢ ШЫҒУ ТЕГІ ТУРАЛЫ МӘСЕЛЕГЕ

Марғұлан Аида Серікқызы^{1*ID}

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы қ., Қазақстан

*Автор-корреспондент

E-mail: aida.1@mail.ru (Марғұлан)

Түйіндеме. Бұл мақалада Қазақ хандығының негізін қалаушылар Жәнібек пен Керейдің шежіресі мәселесін зерттеуге талпыныс жасалған. Осы уақытқа дейін зерттеушілердің аша алмаған мәселелері бар, атап айтқанда, олардың ата-бабалары Орыс хан туралы. Бұл мәселені зерделеу тарихтың шынайылығы үшін ғана емес, Қазақ мемлекеттілігі үшін де құнды. Нақты нәтижелерге қолжеткізу үшін шығыс ғалымдарының ортағасырлық шежірелерін зерттеу, тарихи фактілер мен географиялық қоныстануды ескеру қажет. Орыс ханның пайда болуын зерттеуге қатысты тарихи қауымдастық екі негізгі топқа бөлінді, олардың бірі оның үлкен ұлы Жошы Орда-Еженнен, үлкен әйелі Саркаду хатуннан, басқалары Тук-Тимурдың он жетінші ұлы Кунгри хатуннан «Муиз Әл-Ансаб» арқылы дүниеге келген нұсқасын қолдайды. Кейбір ғалымдар қазақ хандарының Жошы ханның соңғы ұлдарының бірінен туылуы мүмкін деген ықтималдылықты қабылдамайды, бұл жағдайды Шыңғыс ұрпақтардың тимуридтермен қақтығысы кезінде шибанидтік қастандық деп түсіндіреді. Бұл теорияның қабылданбауының екінші себебі-зерттелген дереккөздердің басымдылығы, яғни алдымен қай дереккөз зерттелгені. «Мунтахаб ат-таварих-и Муини» Му'ин ад-дин Натанзи XIX ғасырда шығыстанушы ғалымдардың назарына ілікті, өз еңбектерін жазу кезінде оған ғылымның дамуына елеулі үлес қосқан көптеген ғалымдар сүйенді. Нәтижесінде дәстүрлі теориядан ауытқу қиындай түседі. Бірақ қазіргі ғылымның дамуы ескі проблемаларға жаңа көзқараспен қарауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: Алтын Орда, Дешті-Қыпшақ, Жошы хан, Орда-Еджен, Тука-Тимур, Орыс хан, Жәнібек және Керей хандар, Қазақ хандығы, қазақ мемлекеттілігі, тәуелсіздік.

IRSTI 03.20

ON THE QUESTION OF THE ORIGIN OF URUS KHAN, THE PROGENITOR OF THE FOUNDERS OF THE KAZAKH KHANATE ZHANIBEK AND KEREY

Margulan Aida Serikkizy^{1*ID}

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of history and ethnology, Almaty, Kazakhstan

*Corresponding author

E-mail: aida.1@mail.ru (Margulan)

Abstract. This article attempts to study the genealogy of the Genghisids of the founders of the Kazakh Khanate Zhanibek and Kerey. Until now, researchers still have open questions, in particular about the origin of their ancestor Urus Khan. The study of this issue is valuable not only for the truthfulness of history, but also for the Kazakh statehood. For concrete results, it is necessary to study the medieval chronicles of Eastern scientists, take into account historical facts and geographical settlement. Regarding the study of the origin of Urus Khan, the historical community was divided into two main camps, one of which supports the version of his origin from the eldest son of Jochi Orda-Egene, born from the eldest wife of Sarkadu Khatun, the others from the seventeenth son of Tuk-Timur, who was born from Kungri Khatun according to Muiz al-Ansab. Some scientists do not accept the possibility that the Kazakh Khans could have been born from one of the last sons of Jochi Khan, explaining this circumstance by the Shibanid conspiracy during the confrontation of the Genghisids with the Timurids. The second reason why this theory is not accepted is the primacy of the studied sources, that is, which source was studied first. «Muntahab at-tavarih-i Muini» Mu'in ad-din Natanzi came to the attention of orientalists in the XIX century, when writing his works, many scientists relied on him, who made a significant contribution to the development of science. As a result, it becomes more difficult to move away from the traditional theory. But the development of modern science allows us to look at old problems in a new way.

Key words: Golden Horde, Desht-i Kipchak, Jochi Khan, Orda-Yejen, Tuka-Timur, Urus Khan, khans Zhanibek and Kerey, Kazakh Khanate, Kazakh statehood, independence.

Введение. Всем известно, что казахских ханов выбирали из числа султанов, происходивших из рода торе, потомков Чингисхана. Из представителей аксуйек, в основном, состояла аристократическая верхушка казахского общества. Первыми казахскими ханами основателями Казахского ханства были Жанибек и Керей, происхождение которых до сих пор является спорным моментом в историческом сообществе.

Цель данной статьи состоит в том, чтобы, на основании данных известных на сегодняшний момент времени, определить к какой генеалогической ветви джучидов относятся казахские ханы Жанибек и Керей.

Материалы и методы. В ходе работы применен как традиционные методы исторического анализа известных исторических событий. Проведен источниковедческий анализ новых неизученных ранее рукописей и историографическое изучение трудов ученых, ранее публикуемых на данную тематику. Кроме того, будет использован историко-сравнительный и историко-системный методы при изучении генеалогических цепочек чингизидов.

Основными материалами исследования являются средневековые летописи XIII-XVII веков, содержащие сведения о генеалогии чингизидов, ханов Золотой Орды, а в последующем и Казахского ханства. Одной из древнейших рукописей является «Шуаб-и панджгана» Рашид ад-дина, предположительно, относящаяся к началу XIV века. Рукопись хранится в единственном списке в музее Топкапы в Стамбуле. Фрагмент манускрипта содержит генеалогию сына Чингисхана Джучи и считается источником по истории Золотой Орды. (Рашид ад-дин, 2019: 7) Также в ней есть информация о женах хана, правивших эмирах с указанием их племенной принадлежности. Некоторые сведения в ней повторяются со вторым произведением Рашид ад-Дина «Джами ат-таварих». Поскольку данная рукопись наиболее ранняя, то содержащаяся в ней информация является наиболее ценной и правдивой для настоящих исследований.

Другой тимуридский источник на персидском языке, посвященный данному вопросу, является «Муиз аль-Ансаб», который был написан в 20-х годах XV века (примерно 1426-1427 гг.) по приказу Шахруха (1405-1447 гг.). (ИКПИ, 2006: 9-13) Имеет 5 списков, на сегодняшний день две копии списка № 14306 и № 467, хранятся в Национальной библиотеки Великобритании в Лондоне, манускрипт № 67 находится в Национальной библиотеке Франции в Париже, а последние списки № 41 и № 42 находятся в Индии, в библиотеке Мусульманского университета Алигарх. Если оригинал рукописи создавался по приказу тимуридов, то индийские копии уже были созданы бабуридами и их приближенными.

Следующий источник для исследования – это манускрипт персидского придворного Му'ин ад-дин Натанзи «Мунтахаб ат-таварих-и Муини» («Муиновское сокращение историй»), которое было подготовлено в 1413 г. и посвящено, в основном, восхвалению султана Искандера. (Тулибаева, 2022: 59) В последствии рукопись получила название «Аноним Искандера». Имеет три копии: Института Востоковедения, Британского Музея и летопись Парижской Национальной Библиотеки.

Рукопись «Таварихи Гузидаи Нусрат-наме» анонимного автора выполненная на чагатайском языке, посвященная истории хана Шибана, была закончена примерно в 1505 году. Первая часть

содержит информацию о Чингисхане и его потомках. (Акрамов, 1967: 12) Существует два списка данной рукописи: Лондонский и Санкт-Петербургский списки, при чем второй список является сокращенным вариантом первого, в нем отсутствует генеалогия Орда-Еджена.

«Чингиз наме» автора Утемиша-ходжи охватывает время правления Чингисхана и чингизидов в XIII-XIV веках, начиная от хана Батыя, до прихода к власти Тохтамыша. Летопись позволяет воссоздать и взглянуть вглубь истории в том числе со стороны генеалогии ханов (Юдин, 1992: 14). Исследователи имеют два списка: переведенный Юдиным В.П. среднеазиатский список и список Ахмет-Заки Валиди Тогана из коллекции Ризы Фахретдина.

Последний поздний манускрипт это «Шаджараи турк ва могул» («Генеалогия тюрок и моголов») Абулгази, создан труд в XVII веке. Работа выполнена на староузбекском языке, хивинским ханом-шейбанидом, родившимся в Ургенче. Его работа была основана на таких средневековых трудах как «Тарих-и-улус-и-арба'а» Улугбека 1409-49 гг., «История четырех улусов» Хондемира 1524 г. и сочинения Низам-ад-дина и Шереф-ад-дина (Абуль-Гази, 1996: 20). В последние годы жизни начинает увлекаться написанием истории рода Чингисхана и его сына Шибана.

Все изучаемые средневековые рукописи были написаны в разное время, в основном, на персидском языке, но некоторые из них на чагатайском и староузбекском. Все летописи создавались придворными писарями служивших тимуридам, хотя они и были созданы в разное время, но так случилось на востоке, что средневековые летописцы, в основном были из числа придворных дому Шибана или Тамерлана.

Обсуждение. Так случилось, что именно данный источник был изучен одним из первых, и на нем стало складываться дальнейшее описание истории Улуса Джучи. Согласно книге Лэн-Пуль Стенли «Мусульманские династии», вышедшей в 1894 году Джучиды Урус хан и Тохтамыш хан были потомками Орда-Еджена. Австрийский востоковед и историк Йозеф Хаммер фон Пургшталь поддержал эту версию в своих трудах. Ранняя история Золотой Орды по «Анониму Искандера» была основана на сведениях Рашид ад-Дина, а вторая часть содержит дополнения самого автора. Так, генеалогия ханов до Великой замятни полностью соответствует сведениям Рашид ад-Дина, однако после этного события у автора встречаются несоответствия и путаница. В его произведении появляются новые ханы, такие как Дурчи, Хальфай, Хаджи-хан, Хуббе, не известные ранее другим средневековым авторам. Также ему неизвестны такие ханы как Никпай, Налику, Тимур-шах. Возможно, что Натанзи спутал потомков Сасы-Буки, ошибочно назвав его потомком Орда-Еджена, занимавших территорию восточного Дешт-и-Кипчака с сыгнаковскими тукатимуридами. Поскольку территория на которой правили эти две династические ветки совпадали. Все же генеалогии из «Анонима Искандера» противоречат средневековым летописям, таким как «Муиз аль-Ансаб», «Таварих-и гузида-йи нусрат-наме», «Чингиз-наме». В результате критического анализа в период после смуты было найдено 10 несовпадений Джучидов, из 13 возможных. А, 3 совпадения Тимур-Мелик, Токтамыш, Токтакия все же относятся к периоду окончания смуты.

Такой ученый как Чокан Валиханов считает, что родоначальник казахских ханов Урус хан происходит от Тукай-Тимура. В одной из своих работ он писал: «О фамилии Уруса исторически известно вот что: фамилия, из которой происходит Урус, по свидетельству Абулгази, была младшая ветвь Джучиханидов; родоначальник ее был Токай-Тимур..., Урус был потомок не Батыя, а Токай-Тимура...» (Валиханов, 1985: 162). Так же, как и Шакарим Кудайбердиев в своей книге «Родословная тюрок, казахов и киргизов» говорит о том, что происхождение казахских ханов идет от Тука-Тимура: «Наш Абилямсур Аблай, потомок Токай-Темира» (Кудайбердыеулы, 1990: 42, 95-96). При написании своих трудов, эти ученые опирались на труд Абулгази «Шаджараи турк ва могул» («Генеалогия тюрок и моголов»), которая была написана в XVII веке: «У Чингиз-хана сын Джучи-хан, его сын Тукай-Тимур, его сын Уз-Тимур, его сын... Ходжа, его сын Бадакул-углан, его сын Урус-хан, его сын Койрчак-хан, его сын Берак-хан, его сын Абу-Саид, по прозванию Джанибек-хан» (Абуль-Гази, 1996: 102). П.С. Савельев считает генеалогические таблицы Абуль-Гази запутанными, и поддерживает ордаедженскую версию.

Такие глыбы востоковедения как Т.И. Султанов, С.Г. Кляшторный основываясь на предположениях предшественников и в монографии «Поднятые на белой кошме» основывались на том, что территории проживания ордуидов располагались в восточной части Дешт-и-Кипчака, занимали территорию по среднему и нижнему течению Сыр-Дарьи, а после Великой замятни там стал править Урус-хан автоматически причисляют его к потомку Орда-Еджена (Султанов, 1982: 113) Ж.М. Тулебаева попыталась опровергнуть расположения Улуса Урус-хана, она отмечала что Улус находился в дельте Амударьи, там где располагались земли Тука-Тимуридов (Тулибаева, 2022: 447).

По мнению казахского монголоведа Зардыхана Кинаятулы тукай-тимуриды занимали территорию в Восточном Деш-и Кипчаке, указывая на то, что они не могли править на территории современного Казахстана. В своих исследованиях ученый опирался на ранее неизвестную рукопись «Чингис хааны язгуур торлийн цадигууд» («Родословная Чингиз-хана»), по которой Урус хан был назван сыном Чимтая по линии Орда-Еджена. (Кинаятұлы, 2004: 227-231)

М. Тынышпаев придерживался теории ордуидского происхождения ханов. Поскольку он был знаком с информаторами, которые сохранили память о своих предках, опираясь на шежиры и упоминании некоего Еджена (Ускенбай, 2013: 181). Но, по «Муиз аль-Ансаб» у Орда Еджена был родной младший брат. По данным рукописи Орда-Еджен и Ичан были от одной матери. Так же указывается, что матерью Орда-Еджена и Ичана была Саркаду хатун, что подтверждает наличие родного брата у султана Орда. Действительно, в средневековое время, прозвище Ичан/Ижен давалось младшему брату. (ИКПИ, 2006: 39) Тот факт, когда исследователь говорит о сохранившейся в памяти народа некоего Еджена, можно было бы спутать с его младшим братом Ичаном. Кроме, того в средневековых летописях Орда-Еджена чаще называли «Орду», без приставки Еджен. Таким образом, изучение средневековых рукописей выходит на новый уровень.

В.В. Вельяминов-Зернов русский историк востоковед живший в 1830-1904 гг. придерживался теории своих современников Лэн-Пуль Стенли и Йозеф Хаммер фон Пургштала. Он предполагал, что Урус хан был потомком Орда Еджена, властителя Синеи Орды. Также эту теорию поддерживает русский историк-евразиец Г.В. Вернадский (Вернадский, 1997: 254).

Этот факт также поддерживает Иштван Вашари, который в своих работах приходит к выводу о том, что Урус хан является потомком Тука-Тимура. Ученый А.Г. Гаев полагает, что происхождение Урус-хана от Орда-Еджена является генеалогической цепочкой, которую можно оспорить и, в общем, считает, что «Аноним Искандера» является выдуманным литературным произведением, не подтвержденным с научной точки зрения с элементами фантазий и домыслов. И.М. Миргалеев не находит в восточных рукописях того факта, что тука-тимуриды захватили власть в Золотой Орде (Ускенбай, 2013: 178). В то же время версия А.И. Исина о шибанидском заговоре, а именно тогда, когда Барак хан посягнул на земли Сыгнака ссылаясь на принадлежность к ветке Урус-хана и, автоматическом определении средой Тамерлана его как потомка Тука-Тимура, имеющего предпоследнее место в престолонаследии и, практически, бесправного на него, также письменно нигде не зафиксировано. В.П. Костюков соглашается с данными «Муиз аль-ансаб» относительно полного угасания рода Орда-Еджена в XIV века, и того, что этот род остался без наследников, попав под жернова «Великой замятни».

Кроме того, средневековый автор Махмуд ибн Вали автор средневекового произведения «Бахр аль-Асрар» относит Урус-хана к потомку Уз-Тимура, что автоматически подтверждает его тука-тимуридское происхождение. Ученые Т.И. Султанов и А.П. Григорьев утверждают, что восточная рукопись «Муиз аль-Ансаб» недостаточно изучена. Японский ученый, изучающий генеалогию чингизидов Широ Андо, сравнив два произведения «Муиз аль-Ансаб» и «Шуаб-и панджгана» Радиш ад-Дина приходит к выводу о том, что два манускрипта независимые и имеют различные данные о генеалогии Джучи хана, дополняя друг друга они выстраивают более точную родственную цепочку, но ни в коем случае не были списаны друг у друга. Это подтверждает также стиль начертания мужской линии квадратами в «Шуаб-и панджгана» и кругами в «Муиз аль-Ансаб» (Ando Sh., 1992: 27).

После того, как в Золотой Орде скоропостижно скончался Джучи хан 1225-1227 гг. По «Муиз ал-Ансаб» у Джучи хана было 18 сыновей, но самым старшим из сыновей Джучи-хана и заслуживающим доверие отца был сын Орда Еджен, что подтверждают ярлыки Мунке кагана, в них имя Орда Еджена указано перед именем Бату (ИКПИ, 2006: 39) Однако властью после Джучи наделялся Бату. Орда Еджен в свою очередь был доволен правлением Бату, возведение на престол которого осуществлялось с помощью согласия старшего брата Орда Еджена, поэтому его называли Орда Амином (доверенным). Таким образом, в Золотой Орде престол унаследовал Бату и еще много лет правили там именно батуиды. Представители ветки Орда Еджена не возглавляли средневековое государство, но участвовали в его делах. Бату правил в Ак Орде, занимал Сарай, то есть западную часть Улуса Джучи, участвовал в Великом западном походе. На востоке в это время в Кок Орде правил Шибан, в Улусе Орда-Еджена – он соответственно. В 1280 году после смерти Шибана Улус Орда Еджена и Шибана объединились в одну Кок Орду.

Неоднозначной фигурой в истории Казахстана остается Урус хан. Мухаммед-Урус был ханом восточной части Улуса Джучи с 1368 г., а затем ханом Золотой Орды с 1372-1374 гг. Ему удалось объединить земли Дешт-и-Кипчака. Кадыргали Жалаири указывает, что Урус хан убил в молодости Джир-Кутлу отца Тенгиз-Буки. По данным ученого это произошло примерно в 1359 г., так как в это

время стали строить его мавзолей. К власти в Сыгнаке Урус хан приходит в 1368-69 гг., после правления там нескольких сыгнакских ханов и начинает готовиться в поход на Сарай.

В это время в Сарае правили потомки Шибана. Хан Пулад имел двух детей Ибрагим (Араб шах) и Арабшах. В 1362 году Пулад встал на престол в Сарае, но вскоре умер и владения его разделили его преемники. После этого ханский престол переходил от потомков Шибана к потомкам Узбека батуида и наоборот. До того момента, когда в 1372 году на Сарай не совершил набег Урус-хан, выгнав оттуда ставленника Мамай – Мухаммад хана. Однако он не имел возможности долгое время удерживать Сарай. В столице Золотой Орды поочередно правили Урус хан и Мухаммад хан, пока в 1375 году Урус хан под натиском соперников покинул город, переключившись на борьбу с Тохтамышем. Так, в период Великой замятни за верховную власть в Золотой Орде боролись несколько династий Шибаниды, Батуиды и Тука-Тимуриды (Почекаев, 2012: 183).

Персидский придворный Му'ин ад-дин Натанзи начал написание работы «Мунтахаб ат-таварих-и Муини» («Муиновское сокращение историй») в 1413 году описывая историю эпохи Тамерлана. Поскольку на рукописи отсутствовало название имени автора и названия рукописи неоднократно обращавшийся к данной рукописи В.В. Бартольд дал название работе «Аноним Искандера» на основании сообщения Даулетшаха. Произведение посвящено внуку Тамерлана – Искандер султану, жившему в Фарсе, который участвовал в походах на Анатолию и Кавказ. Влияние султана росло, с 1410 года власть султана Искандера стали признавать в городах Хамадан, Исфакан, Йезд и др. Но после того, как султан Искандер восстал против правления Шахруха, он был низложен, а потом в 1415-16 гг. убит от меча своего брата Рустама. После этого Натанзи пришлось скорректировать свой текст и убрать из произведения строчки о восхвалении султана Искандера. Обновленную версию своего произведения Натанзи представил Шахруху в 1414 г. Сохранилось несколько копий, которые хранятся в Национальной библиотеке Франции.

По «Мунтахаб ат-таварих-и Муини» происхождение Урус-хана следующее:

Джучи – Орда-Еджен – Кули – Нукай – Сасы-Бука – Ерзен – Чимтай – Урус-хан

То есть по мнению Натанзи Урус-хан потомок Орда-Еджена от его второго сына Кули, а не от старшего Сартактая. Далее у Кули появляется сын Ногай и другие потомки. По мнению Сабитова М.Ж. у Натанзи была дефектная копия рукописи Рашид ад-Дина, или черновик содержащий в себе неверные данные. Поскольку Ногай был сыном Татара сына Бувала сына Джучи.

По версии обоснованной еще в XIX в. западными востоковедами генеалогия Урус-хана следующая. Лэн-Пуль Стенли и Й. фон Хаммер-Пургшталь о происхождении Урус хана от Орда еджена фиксируют 7 поколений между ними, при учете самих Джучи и Орда-Еджена генеалогическая цепочка выстраивается в 9 поколений, которые в 150 летний разрыв умещаются в среднем если бы они становились отцами в 16 летнем возрасте и выглядит следующим образом:

Джучи – Орда-Еджен – Сартактай – Коничи – Баян – Сасы-Бука – Ерзен – Чимтай – Урус-хан

Согласно «Таварих-и гузида-йи нусрат-наме» генеалогия Урус хана выглядит следующим образом:

Джучи – Тука-Тимур – Уз-Тимура – Ходжи – Бадька – Урус-хан

М. Тынышпаев обращает внимание на данную генеалогия, называя ее неточной. Ученый утверждал, что Джучи отец Орда-Еджена и Тука-Тимура, умер в 1227 году, а Урус-хан умер 1376 г.. При том, что Джучи и Урус-хана разделяют 150 лет, как утверждает ученый, по тукатимуридской версии между ними было зафиксировано 4 поколения, а не 9, как по ордаедженовской (Сабитов, 2016: 137)

В монускрипте «Таварих-и гузида-йи нусрат-наме» не найдена генеалогия Урус-Хана по линии Орда Еджена, ни от первого брата Сартактая, ни от второго сына Кули. Их генеалогия выглядит следующим образом:

От первого сына Джучи:

Джучи – Орда-Еджен – Сартактай – Коничи – Баян – Бука

От второго сына Джучи:

Джучи – Орда-Еджен – Кули (его сыновья Тумкан, Туман, Мыккан, Айахи, Мұсылман).

Ситуация с генеалогическими связями Джучи и Урус-хана складываются по другому в другом раннем источнике «Муиз аль-Ансаб». В нем четко зафиксированы имена потомков Тука-Тимура.

По «Муиз аль-ансаб» генеалогия выстраивается следующим образом:

Джучи – Тука-Тимур – Уран-Тимур – Ачик – Тактак – Тимур-Ходжа – Бадак – Урус-хан

То есть, по «Муиз аль-ансаб» цепочка родственных связей восстанавливается, дополняется еще 2 поколения, которые оправдывают 150-летний временной разрыв между джучидами и составляет 8 поколений

В то же время, как и «Таварих-и гузида-йи нусрат-наме» монускрипт «Муиз аль-Ансаб» в этом случае опровергает ордаедженовскую версию и не находит Урус хана среди потомков Орда-Еджена:

Джучи – Орда-Еджен – Сартактай – Коничи – Баян – Сасы-Бука

М.Г. Сафаргалиев утверждает «Вслед за Вельяминовым-Зерновым и Ховартом мы принимаем первый вариант, т.е. «Анонимо Искендера» и примыкающих к нему авторов, поскольку все эти авторы опираются на генеалогию, которую сообщает Рашид-ад-дин». В свою очередь основными трудами Рашид ад-Дина являются «Джами ат-таварих», который создавался в 1300–1310 годах и основанный на нем «Шуаб-и панджгана», который также был написан параллельно с первым трудом. Сам персидский ученый Рашид ад-Дин умер в 1318 году в Тебризе, то есть за 58 лет до рождения Урус хана в 1376 г.. То есть, на основании данных «Шуаб-и панджгана», можно восстановить только раннюю генеалогию джучидов, до периода Великой замятни.

Ветвь Орда-Еджена:

Джучи – Орда-Еджен – Сартактай – Кунджи – Баян – Сасы-Бука

Ветвь Тука-Тимура:

Джучи – Тука-Тимур – Урунг-Тимур – Азиклы – Тарджи

То есть, «Шуаб-и панджгана» как ранний источник в точности может дать информацию только по 4 поколениям. Рашид ад-Дин тогда писал о современниках, и никак не мог предоставить данные о генеалогии джучидов в будущей временной плоскости. Рукопись создавалась автором вплоть до 1318 года, еще до рождения Урус хана и средневековый ученый еще не был знаком с Урус ханом (Рашид ад-Дин, 2019: 3).

Версия о тука-тимуридских корнях происхождения Урус-хана возникла в научном пространстве намного позже ордуисткой, после того, как современным ученым-востоковедам стали известны переводы таких произведений как «Шуаб-и панджгана», «Таварих-и гузида-йи нусрат-наме», «Муизз ал-Ансаб», «Чингиз-наме», «Шаджара-йи турк ва могул», «Бахр ал-асрар». Одним из стойких представителей тука-тимуридской теории является В.П. Юдин. В 1969 г. казахстанские историки издали «Материалы по истории казахских ханств», «Таварих-и гузида-йи нусрат-наме» было переведено А.М. Акрамовым, было переведено произведение Утемиш-хаджи «Чингиз-наме», ученым скупулесно изучался труд Махмуда ибн Вали «Бахр ал-асрар». На основании всех этих вышеперечисленных рукописей он приходит к выводу, что происхождение казахских ханов восходит к Тука-Тимуру и для ученого данный вопрос перестает быть спорным.

Согласно рукописи Утемиш-хаджи «Чингиз-наме» указывается следующее. Отказавшийся от трона Орда-Еджен автоматически определил судьбу своих потомков в споре за ханский престол. Ханам стали потомки хана Бату, правившие в Ак Орде, западной части Золотой Орды. Но к сожалению, для этой династии пришло то время, когда в борьбе за власть были истреблены все батуиды. На политическом поле оставались только потомки Шибана и Тука-Тимура. Международная ситуация в XIV вв. накалялась тем, что начинает возвышаться империя Тамерлана. В «Чингиз-наме» приводятся следующие слова: «В дафтаре, который находится у гордости султанов хазрет Дост-султана, говорится, Туглы-Тимур этот стал великим государем, правил Самаркандом и Бухарой. Срок его правления, однако, не известен. После него ханом стал Урус, сын Бадык-оглана. Урус-хан этот стал великим государем, правил вилайетами всего Туркестана. Тохтамыш-хану и Тимур-Кутлы-хану в то время ханствования не доставалось. Находились они на служении у этого названного хана. Так как по милости божьей заметен был в особе». То есть, здесь версия «Чингиз-наме» совпадает с «Муиз аль-ансаб», где отмечается, что Урус хан сын Бадыка по линии Тука-Тимура.

По данному же источнику «Таварих-и гузида-йи нусрат-наме» можно проследить генеалогию казахских ханов Жанибека и Керей, которые были друг другу четвероюродными братьями по мужской линии, и эта версия является наиболее правильной:

Урус-хан – Куирчак – Барак-хан – Жанибек хан

Урус-хан – Токтакия – Болат – Керей хан

В свою очередь по теории Лэн-Пуль Стенли и остальных последователей ордаедженовской теории происхождение ханов Жанибека и Керей выглядит следующим образом:

Урус-хан – Токтакия – Куирчак – Барак-хан – Жанибек-хан

Урус-хан – Токтакия – Болат – Керей-хан (Абуев, 2015: URL: <https://www.history-state.kz/ru/kazakh-handigy-article2.php>)

То есть по этой генеалогической сетке Керей-хан приходится дядей Жанибек-хану, и одно поколение отсутствует. Хотя и возможно предположить, что Жанибек и Керей будучи, практически, ровесниками, принадлежали к разным поколениям, но к сожалению данная теория не подкреплена

никакими историческими данными, сведения об этом не зафиксированы ни в одной восточной летописи.

По данным Абулгази Бахадур хана согласно его рукописи «Шаджарайи турк ва могул» родословная Жанибек хана представлена следующим образом:

Джучи – Тука-Тимур – Уз-Тимур – Бадагул оглан – Урус хан – Куирчак хан – Барак – хан – Абу Саид (по прозвищу Жанибек) (Абуль-Гази, 1996: 85)

Эту генеалогию подтверждают ученые Кадыргали Жалаири и Шакарим Кудайбердиев. По их мнению, принадлежность его к Урус хану безусловна, но относительно того, к какому сыну Джучи хана он относится, присутствуют разногласия. Керей хан в этих трудах не упоминается. Также нет сведений о Керей хане в произведении Шакарима Кудайбердиева «Родословной казахских ханов». Известно, что Керей хан был старше Жанибека, но его отец Пулад не был ханом. В то время, как отец и дед Жанибека были ханами.

Идея о том, что два хана Урус-хан и Токтамыш будучи потомками одного Тука-Тимура не могли воевать друг с другом не подтверждена фактами. Наоборот, будучи дальними родственниками они вели войны. В смутное время чего только не наблюдала история. Поэтому, говорить, о том, что заклятые враги Урус-хан и Токтамыш воевали вследствие наличия между ними дальнего родства не имеет обоснования.

Самая первая и достоверная рукопись это «Шуаб-и панджгана» создаваемое Рашид ад-Дином параллельно с «Джами ат-таварих» примерно с 1300 до 1318 гг. Автор писал ее во время правления Улджейту (1304-1316 гг.) и оставил незаконченной. То упоминание, где должна была быть надпись о том, кому посвящена данная рукопись (какой султану или хану ильханов Ирана) пропущено. Рашид ад-Дин был одним из ранних ученых, которые занимались изучением генеалогии чингизидов, он не только собирал данные о них, но и был вхож в круги правящей элиты. Создавалась рукопись в древнем городе Ирана – Сольтание и никак не могла попасть под влияние шайбанидов. Скорее данная генеалогия создавалась для внутреннего использования ильханами о сборе сведений о чингизидах Дешт-и Кипчака, но не для распространения среди народа Персии. Улджейту был хулагуидом – потомком хана Хулагу сына Толуя, осуществлявшего регентство междуцарствия в Великом монгольском государстве. В свою очередь, изначально толуиды вели войны с джучидами. Хулагу ибн Толуй был против того, чтобы Берке ибн Джучи заводил дружественные отношения с арабскими халифами. Берке в свою очередь был на стороне арабского халифата и был первым ханом Ак Орды принявшим ислам.

Относительно даты создания рукописей «Мунтахаб ат-таварих-и Му'ини» была писана 1413 в Герате, и в 1414 году представлена Шахруху ибн Тамерлан, отцу Улугбека. Улугбек был в свою очередь отцом знаменитой Рабии Султан-бегим, которая вышла замуж за шайбанида Абулхаир хана, родившегося в 1428 году. То есть рукопись была создана в Империи Тамерлана до рождения Абулхаир хана потомка Шибана сына Джучи.

Рукопись «Муиз аль-Ансаб» была создана также по приказу Шахруха сына Тамерлана примерно в 1426-1427 гг. с «целью обновить генеалогии ханов». Также за год-два до рождения потомка Шибана Абулхаир хана. Возможно, что после выхода «Мунтахаб ат-таварих-и Му'ини» у Шахруха возникло желание «расставить все по местам», и он дал приказ собрать новые сведения по родословной ханов и султанов и написать новый труд, который содержал бы только генеалогические таблицы под названием «Муиз аль-Ансаб».

«Таварих-и гузида-йи нусрат-наме» была написана на чагатайском языке в 1502-1504 гг. на территории Империи Тамерлана и посвящена истории Огуз хана. В произведении содержатся данные о Тамерлане, а также отдельная глава посвящена чингизиду Шайбани ибн Джучи. В это время Абулхаир хан уже был известен в доме Тамерлана, а также в то время уже правил Шахибек хан или Мухаммед Шейбани-хан (1500-1510 гг.), который, как считают А.А. Семенов, В.П. Юдин, был советником при составлении данного труда. Он сам, а также его ближайшие родственники неплохо помнили генеалогию джучидов. Более ранний источник, на который опирается автор произведения скорее всего «Шуаб-и панджгана» Рашид ад-Дина.

Средневековый ученый Утемиш-Хаджи автор «Чингиз-наме», написанного в 1550 году по указанию Иш-султана на тюркском языке. Семья в который вырос Утемиш-Хаджи служила Ильбарс-хану, правившему в Хивинском ханстве. В.П. Юдин перевел факсимиле рукописи, книга была опубликована. Сочинение охватывает период правления чингизидов, содержит сведения о Золотой Орде – Батые до Токтамыш хана. Как пишет автор «Чингиз-наме» в основном написано по материалам преданий и устного народного творчества. Произведение содержит информацию по генеалогии ранее

неизвестных генеалогических цепочках. Изучив более подробно именно данный источник можно сделать выводы по происхождению чингизидов и пролить свет на ранее неизвестное родство.

Труд Абулгази Багадур-хан, живший в 1603-1664 гг. в Ургенче Хивинского ханства, создал произведение на тюркском языке «Шаджарайи турк ва могул» («Родословная тюрков»), которое он начал, но завещал закончить своему сыну Ануш-Мухаммад Бахадуру. В своем произведении авторы основывались на трудах «Шуаб-и пандгана» Рашид ад-Дина. В отличие от других ученых Абулгази самостоятельно проводил завоевательную политику с туркменами, калмыками и ханами Бухарского ханства. В 1644 его провозгласили ханом. В дальнейшем он отказался от престола в пользу своего сына и покинул мир в 1664 году. Язык, на котором была написана рукопись «Шаджарайи турк ва могул» - старозубекский, не чагатайский. Сам Абулгази Багадур-хан был потомком Шейбана.

Заключение. Существующая дискуссия о том, от кого произошли первые казахские ханы Жанибек и Керей восходит к Урус хану. Поскольку, средневековые историки путаются в фактах и не могут точно определить точную его родословную. Му'ин ад-дин Натанзи в своей работе «Мунтахаб ат-таварих-и Муини» дает один вариант генеалогии (8 человек в генеалогической цепочке). В руки Натанзи изначально попадает неправильный вариант рукописи с указанием, того, что Урус хана был потомком Ногая. Но это не так. Западные востоковеды нового времени Лэн-Пуль Стенли и Й. фон Хаммер-Пургшталь прочитывают «Аноним Искандера» иначе и представляют научному сообществу другой вариант (9 человек в генеалогической цепочке). По их логике все 9 султанов должны были становиться родителями в 16,5 лет, тогда они точно попадают в 150-летний отрывок от Джучи хана до Урус хана.

Второй вывод основывается на том, что «Мунтахаб ат-таварих-и Му'ини» и «Муиз аль-Ансаб» были написаны практически в одно время, с промежутком в 10 лет, в Герате по приказу одного хана Шахруха – тимурида. Обе рукописи разных авторов и полярно отличаются друг от друга, содержащимися в них, историческими сведениями. Кроме того, в 1426-27 гг. когда обе рукописи уже были закончены, Абулхаир хан шайбани появился на свет в 1412 г. и в то время не мог иметь никаких связей с тимуридами. Поскольку первые его походы в Бухару и Самарканд были в 1450-х годах, и только спустя некоторое время он женился на внучке Шахруха Рабие Султан-бегим. Поэтому ни о каком шайбанидском заговоре речи быть не может. Тимуридам, создателям «Муиз аль-ансаб» не было никакой выгоды восхвалять ветку Шейбана и принижать генеалогию Тука-Тимура, так как Абулхаир хан еще был ребенком.

Более близкой по времени написания к правлению ханов Жанибека и Керей является рукопись на старозубекском языке «Таварих-и гузида-йи нусрат-наме», которая по генеалогии Урус-хана, на две цепочки короче, чем «Муиз аль-Ансаб». Относительно «Чингиз-наме» и «Шаджарайи турк ва могул» оба произведения были написаны на тюркском языке в Хивинском ханстве, но в разное время. В контексте описываемом есть указание, что Урус хан был чингизидом по линии Тука-Тимура. Все три рукописи написаны либо на разных языках, либо с большим временным отрывом.

Также, данные в «Таварих-и гузида-йи нусрат-наме» и «Шаджарайи турк ва могул» о происхождении казахских ханов Жанибека и Керей от Урус хана идентичны. По этим спискам, ханы являются троюродными братьями друг другу. Согласно же теории Лэн-Пуль Стенли - Керей хан является дядей Жанибеку. Даже имея ввиду тот факт, что Керей хан был старше Жанибека, и не был потомком хана, как Жанибек, и возрастная разница между ними была минимальная и их, все же, не разделяли десятилетия. Можно сказать, что они принадлежали к одному поколению. Ханы были примерно ровесниками, это даже подтверждается во многих более поздних трудах, и имели одинаковые интересы, одно видение будущего казахского народа, и военные взгляды по ведению оборонительной политики с вражескими племенами и укреплению сотрудничества с другими чингизидами.

Таким образом, спустя много лет после работ Лэн-Пуль Стенли и Й. фон Хаммер-Пургштала научной общественности стали известны другие восточные средневековые произведения. За сто лет наука не стояла на месте. По результатам новых исследований, тука-тимуридскую теорию происхождения Урус-хана, а от него происхождения и первых казахских ханов Жанибека и Керей подтверждают такие рукописи как: «Муиз аль-Ансаб», «Таварих-и гузида-йи нусрат-наме», «Чингиз-наме», «Шаджарайи турк ва могул», «Бахр аль-Асрар» и только один «Аноним Искандера» придерживается ордаедженовской версии. Существование какого-либо шайбанидского заговора не имеет письменного подтверждения. Поскольку все рукописи подтверждающие тука-тимуридское происхождение различаемы друг от друга, даже по оформлению самого генеалогического древа. На стороне этой версии количественное преимущество и желание ученых не политизировать историю, а

опираться на факты. Поскольку Тука-Тимур был таким же сыном Джучи как и другие старшие его сыновья, и являлся носителем генетического кода чингизидов.

Список литературы

Абуев К.К. Жанибек и Керей: проблемные вопросы об основателях казахского ханства // Международная научно-практическая конференция «Мәңгілік Ел», посвященная 550-летию образования Казахского ханства. 2015. [Электронный ресурс] – URL: <https://www.history-state.kz/ru/kazakh-handigy-article2.php> (дата обращения: 07.08.2022).

Абуль-Гази Багадур-хан. Родословное древо тюрков. Москва, 1996. 544 с.

Акрамов А.М. Таварихи Гузидаи Нусрат-наме. Ташкент, 1967. 475 с.

Ando Sh. Timuridische Emire nach dem Mu'izz al-ansab: Untersuchung zur Stammesaristokratie Zentralasiens im 14. und 15. Jahrhundert. Berlin: Schwarz, 1992. 337 s.

Валиханов Ч.Ч. Киргизское родословие. Собр. соч. в пяти томах. Т. II. Алматы, 1985. 528 с.

Вернадский Г.В. История России. Ч. 3.: Монголы и Русь. Тверь: ЛЕАН, 1997. 477 с.

История Казахстана в персидских источниках. III т. Муизз ал-ансаб (Прославляющее генеалогии). Алматы: Дайк-Пресс, 2006. 672 с.

Кудайбердыулы Ш. Родословная тюрков, казахов, киргизов. Династии ханов. Алматы: Дастан, 1990. 120 с.

Қинаятұлы З. Қазақ мемлекеті және Жошы хан. (Тарихи-сараптамалық зерттеу). Астана: Елорда, 2004. 344 бет.

Почекаев Р.Ю. Цари ордынские. Биографии ханов и правителей Золотой Орды. Изд. 2-е, испр. и доп. СПб.: Евразия, 2012. 464 с.

Рашид ад-дин. Шуаб-и панджгана (Пять родословий). Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2019. 228 с.

Сабитов М.Ж. Источники по генеалогии джучидов, зависящие от «Мунтахаб ат-Таварихи Муини». Из истории и культуры народов среднего Поволжья. № 6, 2016. С. 136-144.

Султанов Т.И. Кочевые племена Приаралья в XV–XVII вв. (вопросы этнической и социальной истории). Москва.: Наука, 1982. 134 с.

Тулибаева Ж. Сословие потомков Джүджі хана: перевод извлечений из «Мунтахаб ал-таварих-и Му'ини». Вестник КазНУ. Серия историческая. 2 (105), 2022. С. 58-70.

Ускенбай К. Восточный Дашт-и Кыпчак в XIII – начале XV века. Проблемы этнополитической истории Улуса Джучи. Казань: Изд-во «Фэн» АН РТ, 2013. 288 с.

Юдин В.П. Переход власти к племенным биям и неизвестной династии Тукатимуридов в Казахских степях в XIV в. (к проблеме восточных письменных источников, степной устной историографии и предыстории Казахского ханства). Алматы, 1992. С. 57–75.

Reference

Abuev K.K. Zhanibek i Kerej: problemnye voprosy ob osnovatelyah kazahskogo hanstva [Zhanibek and Kerej: problematic issues about the founders of the Kazakh Khanate] Mezhdunarodnaya nauchno-prakticheskaya konferenciya «Mәngilik El», posvyashchennaya 550-letiyu obrazovaniya Kazahskogo hanstva [International scientific and practical conference "Mangilik El" dedicated to the 550th anniversary of the formation of the Kazakh Khanate]. 2015. [Electronic resource] Available at: <https://www.history-state.kz/ru/kazakh-handigy-article2.php> (Accessed: 07.08.2022). [in Russian]

Abul'-Gazi Bagadur-han. Rodoslovnnoe drevo tyurkov [The family tree of the Turks]. Moskva, 1996. 544 s. [in Russian]

Akramov A.M. Tavarihi Guzidai Nusrat-name [Tavarihi Guzidi Nusrat-name]. Tashkent, 1967. 475 s. [in Russian]

Ando Sh. Timuridische Emire nach dem Mu'izz al-ansab: Untersuchung zur Stammesaristokratie Zentralasiens im 14. und 15. Jahrhundert [Timurid emirs after Mu'izz al-ansab: An examination of the tribal aristocracy of Central Asia in the 14th and 15th centuries.]. Berlin: Schwarz, 1992. 337 s. [in Deutsch]

Valihanov Ch.Ch. Kirgizskoe rodoslovie. Sobr. soch. v pyati tomah. T. II. [Kyrgyz genealogy. Collected works in five volumes. Vol. II.] Almaty, 1985. 528 s. [in Russian]

Vernadskij G.V. Istoriya Rossii. CH. 3.: Mongoly i Rus [History of Russia. Part 3.: Mongols and Rus]'. Tver': Lean. Moskva, 1997. 477 s. [in Russian]

Istoriya Kazahstana v persidskih istochnikah. III t. Muizz al-ansab (Proslavlyayushchee genealogii). [The history of Kazakhstan in Persian sources. III vol. Mu'izz al-ansab (Glorifying Genealogies)]. Almaty: Dajk-Press, 2006. 672 s. [in Russian]

Kudajberdyuly Sh. Rodoslovnaya tyurkov, kazahov, kirgizov. Dinastii hanov [The pedigree of the Turks, Kazakhs, Kirghiz. The Khan dynasty]. Almaty: Dastan, 1990. 120 s. [in Russian]

- Kinayatuly Z. Kazak memleketi zhane Zhoshy han. (Tarihi-saraptamalyk zertteu) [Kazakh state and Jochi Khan. (Historical and expert research)]. Astana: Elorda, 2004. 344 b. [in Kazakh]
- Pochekaev R.Yu. Cari ordynskie. Biografii hanov i pravitelej Zolotoj Ordy. Izd. 2-e, ispr. i dop. [The kings of the Horde. Biographies of Khans and rulers of the Golden Horde. 2nd edition, ispr. and add.] SPb.: Evraziya, 2012. 464 s. [in Russian]
- Rashid ad-din. Shuab-i pandzhgana (Pyat' rodoslovij), [Shuab-i panjgana (Five Genealogies)] Kazan': Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT, 2019. 228 s. [in Russian]
- Sabitov M.Zh. Istochniki po genealogii dzhuchidov, zavisyashchie ot «Muntahab at-Tavarihi Muini». Iz istorii i kul'tury narodov srednego Povolzh'ya. [Sources on the genealogy of the Juchids, depending on the «Muntahab at-Tavarihi Muini»] № 6, 2016. S. 136-144 [in Russian]
- Sultanov T.I. Kochevye plemena Priaral'ya v XV–XVII vv. (voprosy etnicheskoj i social'noj istorii) [Nomadic tribes of the Aral Sea region in the XV–XVII centuries. (questions of ethnic and social history)]. Moskva.: Nauka, 1982. 134 s. [in Russian]
- Tulibaeva Zh., 2022. Soslovie potomkov Dzhūdzhī hana: perevod izvlechenij iz «Muntahab al-tavārīh-i Mu'īnī» [The estate of the descendants of Jūjī khan: translation of extracts from «Muntahab al-tavārīh-i Mu'īnī»]. Vestnik KazNU. Seriya istoricheskaya. 2(105), 2022. S. 58-70. [in Russian]
- Uskenbaj K. Vostochnyj Dasht-i Kypchak v XIII – nachale XV veka. Problemy etnopoliticheskoy istorii Ulusa Dzhuchi [Eastern Dasht-i Kipchak in the XIII – early XV century. Problems of the ethno-political history of the Ulus of Jochi]. Kazan': Izd-vo «Fen» AN RT, 2013. 288 s. [in Russian]
- Yudin V.P. Perekhod vlasti k plemennym biyam i neizvestnoj dinastii Tukaturidov v Kazahskih stepyah v XIV v. (k probleme vostochnyh pis'mennyh istochnikov, stepnoj ustnoj istoriografii i predystorii Kazahskogo hanstva) [The transition of power to the tribal biyas and the unknown Tuka dynasty of the Timurids in the Kazakh steppes in the XIV century (to the problem of Eastern written sources, steppe oral historiography and the prehistory of the Kazakh Khanate)]. Almaty, 1992. S. 57–75. [in Russian]

FTAMP 03.20

DOI 10.51943/1814-6961_2022_4_90

ҚАЗАҚ ӨЛКЕСІНДЕГІ КӘСІПКЕРЛІК: ҰЙЫМДАСТЫРУШЫЛЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ (XIX Ғ. ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ-XX Ғ. БАСЫ)

Атантаева Бақыт Жұмағазықызы^{1*}ID, Сайранбекова Ұлжан Сайранбекқызы¹,
Ахметова Раушан Дюсенбекқызы^{ID}

¹Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Семей қ., Қазақстан

*Автор-корреспондент

E-mail: batantaeva@mail.ru (Атантаева), uljan0202@mail.ru (Сайранбекова), r.d.Akhmetova@mail.ru (Ахметова)

Түйіндеме. Жаңа геосаяси жағдайдағы Ресей-Қазақстан саудасының даму процесінде тарихи дамудың алдыңғы кезеңдерінде болған сауда қатынастарын ұйымдастырудың оң тәжірибесін зерттеу халықаралық ынтымақтастықты дамыту үшін өзекті. Мақалада XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы патша өкіметінің кәсіпкерлік саласына байланысты қабылдаған заңдары мен нормативтік құжаттары зерттелді. Сауда-өнеркәсіптік саланы реттеуге арналған заңдар кәсіпкерлік ортада туындаған өзгерістерді айқындады. Сауда класына ("саудагерлерге") жатқызу критерийлері анықталды, қоғамда орын алатын кәсіпкерлікке байланысты заңнамалар мен салықтарға, көпестердің отбасы мүшелеріне арналған баптарға, көпес куәлігін беру мәселелеріне көңіл аударылды. Көпестер құқықтық мәртебесімен, мүліктік құқықтарымен, міндеттерімен ерекшеленді. Олардың сауда-саттық мәселелерге қатысуын мемлекет реттеді. Кәсіпкердің құқықтық қабілеттілігі, ең алдымен, оның мүліктік сипатына, ақша қаражаттарының, жылжымалы немесе жылжымайтын мүліктің болуына байланысты болды. Дәл осы факторлар 1860-жылдардың басында таптық шектеулердің біртіндеп жойылуына алып келді, бұл кәсіпкерлердің бірыңғай класының қалыптасуына және буржуазиялық қатынастардың дамуына ықпал етті.

Мақалада патша өкіметінің кәсіпкерлікке қолайлы жағдай жасап, саудагерлер мен өндірушілердің мүліктік құқықтарын қорғауды қамтамасыз еткендігін, іскерлік-құқықтық қатынастарда сабақтастықты сақтауға мүмкіндік бергенін байқаймыз.

Кілт сөздер: көпес, заңнама, кәсіпкерлік, реформа, гильдия, сауда, салық, Қазақ өлкесі

МРНТИ 03.20

ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО В КАЗАХСКОМ КРАЕ: ОРГАНИЗАЦИОННО-ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX-НАЧАЛО XX В.)**Атантаева Бакыт Жумагазыевна^{1*}ID, Сайранбекова Улжан Сайранбековна¹,
Ахметова Раушан Дюсенбековна^{ID}**¹Университет имени Шакарима г. Семей, г. Семей, Казахстан.

*Корреспондирующий автор

E-mail: batantaeva@mail.ru (Атантаева), uljan0202@mail.ru (Сайранбекова), r.d.akhmetova@mail.ru (Ахметова)

Аннотация. В новых геополитических условиях изучение положительного опыта организации торговых отношений, имевших место на предыдущих этапах исторического развития в процессе развития российско-казахстанской торговли, актуально для развития международного сотрудничества. В статье изучены законы, принятые царской властью во второй половине XIX в.-начале XX в., связанные с предпринимательской сферой. Выявлены изменения в законах, возникшие в предпринимательской среде, призванные регулировать торгово-промышленную сферу. Определены критерии отнесения к торговому классу ("купцам"), уделено внимание вопросам законодательства, связанным с предпринимательством, налогами, статьями для членов семей купцов, вопросам выдачи удостоверения купцам. Купцы отличались правовым статусом, имущественными правами, обязанностями. Их участие в торговых вопросах регулировалось государством. Правоспособность предпринимателя зависела, прежде всего, от наличия денежных средств, движимого или недвижимого имущества. Именно эти факторы привели к постепенному исчезновению сословных ограничений в начале 1860-х годов, что способствовало формированию единого класса предпринимателей и развитию буржуазных отношений.

В статье отмечено, что царские власти создали благоприятные условия для предпринимательства, обеспечили защиту имущественных прав торговцев и производителей, позволили сохранить преемственность в деловых и правовых отношениях.

Ключевые слова: купец, законодательство, предпринимательство, реформа, гильдия, торговля, налоги, Казахский край.

IRSTI 03.20

ENTREPRENEURSHIP IN THE KAZAKH REGION: ORGANIZATIONAL AND LEGAL BASES (THE SECOND HALF OF THE XIX-THE BEGINNING OF THE XX CENTURY)**Atantayeva Bakyt Zhumagazykyzy^{1*}ID, Sairanbekova Ulzhan Sairanbekqyzy¹,
Akhmetova Raushan Dyusenbekkyzy^{ID}**¹Shakarim Semey University, Semey, Kazakhstan

*Corresponding author

E-mail: batantaeva@mail.ru (Atantayeva), uljan0202@mail.ru (Sairanbekova), r.d.akhmetova@mail.ru (Akhmetova)

Abstract. In the new geopolitical conditions, the study of the positive experience of organizing trade relations that took place at previous stages of historical development in the development of Russian-Kazakh trade is relevant for the development of international cooperation. The article examines the laws adopted by the tsarist authorities in the second half of the 19th century and the beginning of the 20th century, related to the business sphere. The article examines the laws adopted by the tsarist authorities in the second half of the 19th century - early 20th century related to the business sphere. The changes in the laws that have arisen in the business environment, designed to regulate the commercial and industrial sphere, are identified, the criteria for referring to the trading class ("merchants") are determined, attention is paid to legislative issues related to entrepreneurship, taxes, articles for family members of merchants, problems of issuing certificates to

merchants. Merchants differed in their legal status, property rights, and duties. Their participation in trade matters was regulated by the state. The legal capacity of an entrepreneur depended primarily on the availability of funds, movable or immovable property. It was these factors that led to the gradual disappearance of class restrictions in the early 1860s, which contributed to the formation of a single class of entrepreneurs and the development of bourgeois relations.

The article notes that the tsarist authorities created favorable conditions for entrepreneurship, ensured the protection of the property rights of merchants and manufacturers, and allowed them to maintain continuity in business and legal relations.

Key words: merchant, legislation, entrepreneurship, reform, guild, trade, taxes, Kazakh region

Кіріспе. Шығыс Қазақстан облысы ерте дәуірлерден бері геосаяси жағынан да, әлеуметтік-экономикалық, этно-демографиялық және мәдени жағынан маңызды аймақ. Бұл өлкенің осындай артықшылықтарын қазіргі уақытта тиімді пайдалануды қамтамасыз ету үшін, оның экономикалық тарихына, әсіресе, XIX ғасырдың екінші жартысында қалыптаса бастаған жергілікті кәсіпкерлікті дамыту нәтижелеріне объективті баға беру қажеттілік. XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы Ресейдің отарлық аймағы болса да, оның құрамдас бөлігіне айналған Қазақ өлкесі экономикалық жағынан метрополияға толықтай тәуелді еді. Сол кезеңдерде нарық қатынастарының дамуына сәйкес қоғамда кәсіпкерлік маңызды рөл ойнап, капиталистік қатынастар шеңберіне кеңінен тартыла бастады. Бұл кезеңде Шығыс Қазақстан аймағындағы орналасқан қалалар мен ірі елді-мекендер Ресейді Шыңжаң, Кашмир, Тибет, Моңғолия сияқты және т.б жерлермен байланыстыратын өтпелі сауда орталықтарына айналды. Орта Азия мен Сібір аймағына қарай шығыстағы территориясы үнемі кеңейіп үстінде болған Ресей мемлекеті жаңа жерлерді мейлінше тезірек игеруді және бұл өңірлерді елдің біртұтас экономикалық айналымына қосуды жіті қадағалап отырды. Сонымен бірге, мемлекет аймақтағы қалай болғанда да нарық қатынастары негізінде дами бастаған экономикаға заңдық негіз беруге тырысты.

Кәсіпкерлер елдің әлеуметтік-экономикалық мәселесін шешуде маңызды рөл ойнайды. Бүгінгі күні елімізде кәсіпкерлікке кең ауқымды мемлекеттік қолдау көрсету, оның аясын кеңейту мәселелері жолға қойылып отыр. Атап айтқанда, «2021 – 2025 жылдарға арналған кәсіпкерлікті дамыту жөніндегі ұлттық жоба» (<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2100000728>) және «Бизнестің жол картасы – 2025» (<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900000968>), - мемлекеттік бағдарламалары қарқынды жүзеге асырылуда. Кәсіпкерлердің құқығын және мүдделерін қорғау, кәсіпкерлікке қатысты заңнамалық және басқа да нормативтік қағидаларды қалыптастыру үрдісіне барлық кәсіпкерлердің кең көлемде қатысуы мен осы үрдістерге кәсіпкерлердің қатысуын қамтамасыз ету мақсатында құрылған «Атамекен» ҚР Ұлттық кәсіпкерлер палатасы өз қызметінде кәсіпкерлік саласының, оның ішінде ішкі және сыртқы сауда салаларын қамтиды.

Сондықтан да, Қазақстанның ежелден кәсіпкерліктің дамуына байланысты айтуға тұрарлықтай үлгісі қалыптасқан өңірлердегі кәсіпкерліктің өнеркәсіптің, сауданың, нарыққа негізделген ауыл шаруашылығының және халыққа қызмет көрсету салаларының қалыптасуы мен дамуын зерттеу бүгінгі қойылып отырған талаптар тұрғысынан өзекті болып табылады. Бұл мақалада Ресей империясының заңнамалық актілері негізінде патша үкіметінің кәсіпкерлікке байланысты ресми саясатының мәні қарастырылады.

Материалдар мен әдістер. Мақаланы жазу барысында XIX-XX ғасырға қатысты ғылыми тұрғыдан зерделеу жұмыстары жасалынып, талдау, синтез және диахрондық әдістер қолданылды. Әлемдік және отандық тарих ғылымында соңғы жылдары қолданылып жүрген ғылыми тәсілдер басшылыққа алынды. Кәсіпкерлердің сауда-өнеркәсіптік қызметін реттейтін заңнамалық базаны талдауда проблемалық-хронологиялық әдіс қолданылды. Сауда класына («көпестерге») жатқызу критерийлері анықталды, ірі қалаларда да, уездерде де, қоғамда жеке орын алатын сауда саласын жұмыспен қамту мәселелері, сауда жасау және басқа да жәрмеңкеге қатысты құқықтық ережелер және куәлік беру ережелері зерттелді.

Сауда-саттық мәселелерінің жалпы көрінісін жасау үшін жұмыста жалпы ғылыми және арнайы тарихи зерттеу әдістері пайдаланылды. Жалпы ғылыми әдістердің ішінде жалпылама, аналитикалық және логикалық әдістер қолданылды. Арнайы тарихи әдістер санатынан біз жүйелі-құрылымдық, тарихи-ретроспективті, тарихи-генетикалық, сондай-ақ тарихи-типологиялық әдістерді басшылыққа алдық. Зерттеудің әдіснамалық базасының маңызды негіздерінің бірі тарихи зерттеу мен ғылыми талдаудың жалпы ғылыми әдістері болып табылады.

Талқылаулар. XIX ғасырдың екінші жартысы - XX ғасырдың басындағы патша өкіметінің кәсіпкерлікке байланысты ұстанған саясатының тарихы жеке тақырып ретінде жеткілікті түрде

зерттелмеді. Дегенмен, әр түрлі жеке сұрақтар отандық және шетелдік тарихшылардың зерттеу тақырыбына айналды. Зерттеу тақырыбы бойынша тарихнаманы шартты түрде үш кезеңге бөлуге болады: кеңестік кезеңге дейінгі, кеңестік (1917-1991 жж.) және қазіргі кезең.

Кеңестік кезеңге дейінгі кезеңде зерттелген тақырыптың жекелеген аспектілері бойынша шыққан көптеген жұмыстар сипаттамалық және эссе сипатында болғанын байқаймыз. Көптеген еңбектер сандық мәліметтерге толы және қысқа хронологиялық кезеңде белгілі бір салалардың жағдайын көрсететін ақпараттық бөлімдерден тұрады. Мысалы, революцияға дейінгі шетелдік тарихшылар Қазақстандағы, соның ішінде Ертіс өңіріндегі сауда мен кәсіпкерліктің даму тарихы бойынша мәліметтер қалдырды. Сол уақыттың өзінде Ертіс маңы қалаларының транзиттік инфрақұрылымды дамытудағы рөлін (Венюков, 1861:161), Ресей мен Қазақстан арасындағы тауар айналымының динамикасын (Завалишин, 1867:145) және Батыс Сібір, Орта Азия және Қытай иеліктері арасындағы сауда қозғалысының ерекшеліктерін (Балкашин, 1881:32) анықтау бойынша проблемалар қойылды. Алайда, олар аймақ экономикасының дамуындағы нарықтық құбылыстарға түсініктеме берумен шектелген еді.

Г.Н. Потанин Дала өлкесі мен Сібірдегі сауданы зерттей отырып, мұнда қалыптасқан буржуазияның негізінен сауда және пайдакүнемдік сипатын көрсетті (Потанин, 1867). Ол өз өз еңбегінде Семей қаласы және Семей облысының басқа да қалаларындағы көпестерге толық сипаттама берді. Ертіс өңіріндегі саудагерлердің негізгі бағыты транзиттік сауда жолдарының қиылысында орналасқан Семей қаласы болғанын жазады (Потанин, 1884).

Сібір және Ертіс өңірінің көпестерін зерттеуге публицист Н.М. Ядринцев үлкен үлес қосты. Ол адал ниетпен емес, байлыққа ие болған монополист саудагерлер туралы былай деп жазды: «Сібірге саудагерлер сирек кіретін, дегенмен бұл өлкеге кіргеннен кейін, олар жалғыз монополист болды. Адамдарсыз және бәсекелестік болмаған кезде әкелінетін тауарлар монополист тарапынан ерекше жоғары бағамен сатылды және сатып алушы оның толық иелігінде болды». 1886-жылдан 1890-жылға дейін Батыс Сібір мен Ертіс өңіріндегі экспедициялар барысында экономикалық және статистикалық сипаттағы құнды деректер жиналды. Экспедиция материалдары 22 ерекше басылымда шығарылып, «Материалы для изучения хозяйственного быта государственных крестьян и инородцев Западной Сибири» деп аталды (Ядринцев, 1892).

Қазақстанның Ертіс өңірі экономикасындағы капиталистік қатынастардың әсерінен болған өзгерістер Н. Абрамов (Абрамов, 1870), Н.Я. Коншин (Коншин, 1900:54) сынды өлкетанушы-тарихшылардың еңбектерінде көрініс тапты. Олардың жазбаларында сауда-өнеркәсіп кәсіпорындарының саны, олардың қалалар мен уездердегі иелері туралы мәліметтер кездеседі.

Зерттелетін мәселенің кеңестік тарихнамасының алғашқы кезеңі 1917-жылдан XX ғасырдың 30-жылдарының ортасына дейінгі уақытты қамтиды. Осы кезеңнің басында марксистік тарихи мектептің негізін қалаушы болып саналған М.Н. Покровскийдің көзқарастары басым болды. Оның пікірінше, XIX ғасырдың екінші жартысы - XX ғасырдың басы бүкіл Ресей империясының тарихында сауда капитализмінің дәуірі ретінде сипатталды (Володьков, 2002:120) Осы идеяның әсерінен 1920-шы жылдардың ортасы мен 1930-шы жылдарда маңызды еңбектер жазылды. Сауда капитализмі тұжырымдамасы тұрғысынан М. Вяткиннің «Торговый капитализм в России» (Вяткин, 1927:244), В. Лаврентьевтің «Капитализм в Туркестане» еңбектері (Лаврентьев, 1930) жарық көріп, онда сауданы дамытуға назар аударылды.

1986-жылы Ю.А. Рыбаковтың XIX ғасырдың бірінші жартысындағы Ресейдің өнеркәсіптік заңнамасын зерттеуге арналған жұмысы жарық көрді (Рыбаков, 1986). Ол тарихи құқықтық мәселелердің тұтас кешенін көтерді: салалық және акциздік заңнама, салық салу, өндіруші мен жұмысшы арасындағы қатынастарды реттеу және т.б.

Тәуелсіздік жылдарындағы шетел тарихнамасында XVII-XX ғасырлардағы Сібірдегі кәсіпкерлік тарихы жазылған А.В. Старцевтің (Старцев, 1999:215) еңбегін атап өткен жөн. Сонымен қатар, ерте заманнан 2000 жылдарға дейін, соның ішінде XIX ғасырдың екінші жартысы XX ғасыр басындағы патша өкіметіндегі салық реформаларының кәсіпкерліктің дамуына әсері А.В. Толкушкиннің жұмысында сипатталады. Еңбекте міндетті сипаттағы салықтардың, баждар мен алымдардың негізгі түрлеріне, салық жүйесінің қалыптасу кезеңдеріне сипаттама берілді. Сондай-ақ, аса маңызды салық реформаларының мазмұны ашылып, салық саласындағы іс-шаралар мемлекеттік құрылымдағы өзгерістермен өзара байланыста қаралады (Толкушкин, 2001:432).

Ресей тарихы және заңнамасындағы көпестер мен саудагерлер туралы Л.Н. Галимованың (Галимова, 2009:5) мақаласы аса құнды болып табылады. Жаңа геосаяси жағдайларда Ресей мен Қазақстан саудасының дамуы барысында тарихи даму кезеңдеріндегі өзара тиімді сауда қатынастарын

ұйымдастырудың оң тәжірибесін зерттеген. Э.М. Гибадуллинаның «Қазақстанның Семей облысындағы татар саудагерлері» мақаласы ауқымды мәліметтерді қамтиды (Гибадуллина, 2013:70).

И.В. Поткинаның «Преимственность торгово-промышленной собственности и управление в позднеимперской России: закон и практика» мақаласында кәсіпкерлік саласындағы мүліктік қатынастарға байланысты азаматтық заңдардың маңызды бөлімдерін дамытудың кейбір мәселелері қарастырылады. XIX ғасырдың басында Ресейде пайда бола бастаған корпоративті заңнаманы қалыптастыру процесі империяға Батыс Еуропаның алдыңғы қатарлы елдерімен сауда-саттық жасауға жол ашты. Бұл заңды түрде әртүрлі нысандарда жүзеге асырылуы мүмкін кәсіпкерліктің кең дамуына ықпал етті. Бір мезгілде меншік институты сияқты заңды категорияны дамыту, алдыңғы ұлттық тәжірибені қайта қарастыру және жалпылау жұмыстары жүргізілді. XIX ғасырдың екінші жартысындағы Үкіметтің заң шығарушылық қызметінде қолданыстағы құқық нормаларын әлеуметтік-экономикалық даму ерекшеліктеріне бейімдеу проблемалары маңызды орын алды. Мақалада бірқатар нақты ресейлік және шетелдік акционерлік-өзара серіктестіктердің мысалында күнделікті коммерциялық практикада құқықтық нормалардың орындалуы көрсетілген (Поткина, 2021:116).

Қазақстанның Ертіс өңірі экономикасындағы капиталистік қатынастардың әсерінен болған өзгерістер мен заңнамалар отандық тарихшылардың да еңбектерінде көрініс тапты. Б. Герасимовтың жазбаларында сауда-кәсіпорындарының саны, олардың қалалар мен уездердегі иелері туралы мәліметтер кездеседі (Герасимов, 1914:7).

XIX ғасырдың екінші жартысы - XX ғасырдың басы бүкіл Ресей империясының тарихында сауда капитализмінің дәуірі ретінде сипатталды. Г. Тогжановтың «О казахском ауле» еңбегі жарық көріп (Тогжанов, 1928), онда сауданы дамытуға назар аударылды. Дегенмен, 1920-1930 жылдары революцияға дейінгі ел экономикасын бағалауда, атап айтқанда бірқатар материалдарды байыту және түзету арқылы қалыптасқан тәсілдерді деидеологизациялауға жеке әрекеттер жасалғанын атап өткен жөн. Осы орайда, қазақтардың нарықпен тығыз байланысын, оның қоғам дамуындағы оң рөлін атап өткен С.Ж. Асфендияровтың (Асфендияров, 1993:304) еңбектері көрнекті мысал бола алады.

Заманауи тарихнамадағы ғылыми зерттеулердің векторын анықтаған академик М.К. Қозыбаевтың бірқатар жұмыстарын атауға болады. Үлкен жұмыстың нәтижесінде М.К. Қозыбаевтың «История и современность» (Қозыбаев, 1991:252), 2 томдық «Тарих зердесі» (Қозыбаев, 1998:344), «Отечественная история XX века: мифы и реальность // Проблемы методологии, историографии и источниковедения истории Казахстана (Избранные труды)» (Қозыбаев, 2006:158) және т.б. еңбектері жарыққа шықты. Аталмыш жұмыстарында М.К. Қозыбаев қазіргі тарихнамадағы түйінді мәселелердің қатарын анықтайды. Атап айтқанда, ол біздің зерттеуіміздің тақырыбымен байланысты келесідей проблемаларды бөліп көрсетеді: қазақ қоғамының кәсіпкерлік элитасының қалыптасу тарихы; революцияға дейінгі кезеңде қазақ кәсіпкерлігінің өзіндік дамуы; XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы Қазақстанның тау-кен өндіру және өңдеу өнеркәсібіндегі халықаралық капитал мәселелері.

Х.М. Әбжановтың еңбектері (Әбжанов, Нурсултанова, 2011: 399) тарихи зерттеулер проблематикасының жаңаруына және олардың жаңа сапаға ие болуына түрткі болды, оның беттерінде Отандық тарих проблемаларының өте кең ауқымын зерделеу тәжірибесі жинақталды және зерттеудің перспективалық бағыттары айқындалды. XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамының нарыққа бейімделуінің ауқымды процесі жүріп жатқан Қазақстан тарихын зерттеуге ерекше назар аударылды. Ғалымның пікірінше, бұл процесс тозған дәстүрлі қоғамның пассивті бейімделуі болған жоқ. Бұл оң өркениеттік динамика болған әлеуметтік-тарихи бейімделудің перспективалы процесі болды. Осы үдеріс барысында қазақ қоғамында нарықтық қатынастардың ішкі алғышарттары дамыды, белгілі бір мөлшерде олардың әлеуметтік тасымалдаушылары пайда болды. Тұтастай алғанда, қазақ қоғамы XX ғасырда даму үшін біртіндеп жаңа бастапқы позицияларға ие бола бастады.

Сонымен қатар, отандық тарихнамада XIX ғасырдың екінші жартысы - XX ғасыр басындағы Қазақстандағы кәсіпкерліктің дамуы бойынша жазылған іргелі еңбектердің бірі ретінде Н.С. Мамытованың (Мамытова, 2009) жұмысын айтуға болады. Аталмыш еңбекте XIX ғасырдың екінші жартысы - XX ғасырдың басындағы Ертіс өңіріндегі кәсіпкерліктің даму тарихының қырлары қарастырылған. Еңбекте автор кәсіпкерліктің даму тарихын аймақтық ерекшеліктерді есепке алып біртұтас жүйе ретінде қарастырған.

Б.Ж. Атантаева мен Д. Чунгалов «Роль купцов в становлении Семипалатинска как торгового и промышленного города в XIX – начале XX вв.» мақаласында XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басындағы Семей қаласының көпестерінің қызмет тарихы жан-жақты талданады (Атантаева, Чунгалов, 2018) Семейдің сауда және өнеркәсіп қаласы ретінде қалыптасуындағы жергілікті

көпестердің рөлі баса назарға алынады. Б.Ж. Атантаева мен Р.Д. Ахметованың «Татарское купечество Семипалатинской области в XIX - начале XX века» мақаласында (Атантаева, Ахметова, 2019) Семейдің Ертіс өңірінде татар этносының қалыптасу тарихы зерттеледі. Құжаттық деректер негізінде XIX ғасырда Қазақ даласына татарлардың қоныстануының себептері, татар қоныстарының пайда болу тарихы талқыланған.

А.Ж. Габдулина, К.Ш. Аубакирова, Р.Д. Ахметова, Г.А. Абеновалардың «Merchants of the Steppe Region in the second half of the XIX – early XX centuries: Entrepreneurship and Charity» мақаласында дала аймағындағы көпестердің кәсіпкерлік және қайырымдылық қызметі қарастырылады (Gabdulina, Aubakirova, Akhmetova, Abenova, 2021). Өңірде су сауда жолдарын, сондай-ақ тиісті инфрақұрылымды құру процесіне назар аударылады.

Нәтижелер. Ресей мемлекеті Орта Азия мен Сібірдің түйілісінде жатқан қазақ жерлерін өзіне қоса отырып, оның экономикасын елдің біртұтас халық шаруашылығына кіріктіруді де ойластырды. Оны біз әр кезеңдегі қабылданған мемлекеттік құжаттардан көреміз.

1822 жылы қабылданған «Сібір қырғыздары туралы жарғы» бойынша Орта жүз қазақтары Батыс - Сібір генерал- губернаторлығының құрамында және Ресей империясының тең құқықты тұрғындары болып көрсетілген. Онда: «Сібір қырғыздары көшпенді бұратаналар сословиесіне жатады және олармен бірдей құқықтарға ие» деп көрсетілген. Көшпенді бұратаналардың құқықтары мемлекеттік шаруалардың статусына өте жақын болды.

1822 жылы қабылданған «Сібір қырғыздары туралы Жарғыда» шаруашылық мәселелері біршама қарастырылған. Жарғының мына пунктері ерекше назар аударуға тұрады. Ондағы:

172-бапта «Егіншілікпен айналасуға талап білдірген әрбір қазаққа адам басын он бес десятина жер бөлінсін» делінген. Біз бұдан өкіметтің қазақтардың бір бөлігін отырықшылыққа қарай бағыттауын байқаймыз. Сөз жоқ бұл іске асырылғанда қазақтардың бір бөлігі жерді қауым болып пайдаланудан шығып, оны жеке меншікке айналдырады сөзсіз еді. Тарихтың одан арғы жүрісінен білетініміздей қазақ ішіндегі патша үкіметі ұсынған жерге жеке меншікке көзқарас үлкен қолдау таппады. Көшпенділік жағдайында өмір сүрген қазақтың жер меншігіне қатынасы қауымдық меншік түрінде болып қала берді.

Сонымен бірге, жердің бос жатпауын қадағалайтын, бос қалған жағдайда оны екінші біреуге беруге мүмкіндік беретін 173,174 және т.б баптарға қарағанда, патша өкіметінің осы заңды қабылдай отырып, қазақ халқының жерге байланысты тарихи қалыптасқан ұлттық қатынасын ескермегенін көреміз (Законодательные акты Российской империи по истории Казахстана (XIX в.), 2015:344).

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында Қазан және Сібір татарлары Қазақстанның біртұтас Бүкілресейлік нарыққа интеграциялану процесінің белсенді қатысушылары болды, осыған байланысты олардың сауда кәсіпкерлігінің әртүрлі түрлері мен нысандарын дамытудағы рөлін зерттеу қызығушылық тудырды. Патша өкіметі қазақ жеріндегі сауда қызметінің барлық экономикалық әлеуетін жақсы түсініп, оны барлық жағынан көтермелей бастайды. 1828-жылы Омбы, Семей, Петропавл көпестері сауда куәлігі болмаса да бөлшек сауда жүргізуге мүмкіндік алады. 1830-жылдары салымен және терімен сауда операцияларына, нан мен егіншілік құралдарын әкелуге баж алынып тасталды (Крафт, 1898:161).

Қазақ даласындағы сауданы дамыту мақсатында Ресей үкіметі оны реттеу үшін шаралар қабылдады. Мысалы, жергілікті сауданы жеңілдету үшін әртүрлі баждар бірнеше рет алынып тасталды: 1831- жылы Қырғыз терісі мен майынан, 1835 - жылы Далаға экспортталған нан, ауылшаруашылық және басқа да темір өнімдерінен. 1845 - жылы көпестерге Қырғыз даласында айырбас саудасын бастауға рұқсат берілді (Гибадулина, 2013:70).

XIX ғасырдың 60-жылдарының II жартысында қазақ жерлерінің Ресейге бүтіндей қосылуы және соның негізінде қазақ ішінде «Жаңа низам» атанған 1867 және 1868- жылдардағы кең көлемдегі әкімшілік-территориялық реформаның іске асырылуы қазақ өлкесінде нарық қатынастарының жеделдей дамуына және содан туындайтын кәсіпкерліктің жандануына әкелді. Дала ережесін жариялаумен барлық баждар жойылып, қырғыздармен сауда жалпы негізде жүргізіле бастады. Ішкі сауда саласында жүргізілген әдіс бойынша оны үш түрге бөлуге болады: айырбастау, жәрмеңке және тұрақты. Осы өзгерістерге сәйкес, патша үкіметі кәсіпкерліктің дамуына мүмкіндік беретін әртүрлі заң актілерін қабылдап отырды. Олардың кейбірі жалпы империялық негіздегі заңдар болса, ал кейбірі тікелей белгілі бір өңірлерге қатысты заң актілері болды. Бұл заңдардың өз тарапынан қырғыз өлкесіндегі, оның ішінде шығыс өңірдегі кәсіпкерліктің дамуына және құқықтық жағынан реттелуіне үлкен ықпалын тигізгені сөзсіз.

Мәселен, XIX ғасырдың I жартысында Орталық және Шығыс Қазақстан жерлерінде тау-кен ісімен көпес С.И. Поповтың айналысқанын және оған алғашқы қазақ кәсіпкерлерінің бірі, белгілі күйші-композитор Тәттімбет Қазанғапұлының компаньон болғанын тарихи фактілер айтады.

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында сауда кәсіпкерлігінің құқықтық негіздері бірқатар мемлекеттік заң актілерінің құрамында болды. Десек те, кәсіппен, оның ішінде саудамен айналысуға мүмкіндік беретін жалпы империялық заң актілерінің ішінде нақтыланбаған, кәсіпкердің құқығын бұрмалаған заңдар да кездескен. Солардың біріне 1857-жылы жарық көрген, сол заманның мамандары қатты сынға алған Заңдар жинағының 11-томының 2-бөлімін құрайтын «Сауда Уставы» деген сауда заңын жатқызуға болады. Соған байланысты «Устав Торговый» быть может самый запущенный и во всяком случае самый хаотичный отдел нашего законодательства. Несмотря на подавляющую массу статей (2083 статьи), он крайне беден юридическим содержанием, но и то, что есть в нем юридического, неполно и устарело... Основные договоры «торговле свойственные» даже не упомянуты в этой книге. Устав Торговый даже не есть свод, а скорее склад обломков законодательной деятельности разных царствований, начиная с Петра I. Но эта законодательная деятельность развивалась, главным образом, под влиянием неодолимого желания: скорее, путем распоряжения сверху создать в России торги и промыслы и тем умножить государственные доходы. Отсюда в Уставе Торговом преобладание фискального, полицейского, сословного, даже технического материала над материалом юридическим» - деп көрсетілген (Цитович, 1986:12). Соған қарамастан, кәсіпкерлікке тікелей қатысты заңнамалықтар жетілдіріліп отырылған. Бұл өз тарапынан өңірлердегі кәсіпкерліктің дамуына қолайлы жағдай туғызды.

1863 ж. 8 қаңтарда қабылданған «О пошлинах за право торговли и других промыслов» деп аталатын қаулыда саудамен айналысатын көпестердің гильдияға өту мәселелері қарастырылған (Кесте 1). Осы қаулы бойынша бұрынғы 3-гильдиялық жүйенің орнына 2- көпестік гильдия жүйесі, сонымен қатар «ұсақ сауда», «әкелушілік» және «апарушылық» разрядтары да енгізді.

Кесте 1. 1863 жылы енгізілген көпестерге берілетін сауда разрядтары (Мамытова, 2009)

Разрядтар	Сауда мекемелерінің түрлері
I	Көтерме сауда дүкендері және қоймалар, үлкен мейрамханалар, дәріханалар
II	Айналым бойынша орта көтерме сауда қоймалары, трактирлер
III	Ұсақ дүңгіршектер, шай ішуге арналған орындар
IV	Дүңгіршектер және шатырлар
V	Әкелушілік және апарушылық сауда-саттық

Кәсіпкерлік іс-әрекетімен айналысқысы келгендер ұлтына, табына қарамай сауда жасау құқығына ие болдыратын куәліктерді сатып алуға міндетті болды. Көпестік куәліктер, жартыжылдық және жылдық куәліктер, 1-5 разряд саудасының 1-і және 2-і гильдия куәліктері бойынша берілетін сауда құқықтары Салықтар жөніндегі 464-қаулының 1- қосымшасында болды (Галимова, 2009:4). 1860-жылдардағы реформаның нәтижесі мен әлеуметтік-экономикалық қатынастардың өзгеруінің әсерінен көпестік құрылымның құрамы мен саны өзгереді. Соған қарамастан, XIX ғасырдың II жартысында гильдиялық көпестік кәсіпкерлердің саны мен маңыздылығы жойылған жоқ. 1870-жылы Қалалық бөлініске байланысты заңдардың қабылдануынан кейін де, көпестер құрамы бұрынғыдай қалалық өзін-өзі басқару мекемелерінің іс-шараларына белсенді қатысты. Көпестер санының аздығына қарамастан (қала тұрғындарының шамамен 1-3%), аймақ өмірінде көпестік, сауда-саттық маңызды рөл атқарды.

Өлкеде сауда-тауар қатынастарының, әсіресе ішкі сауданың дамуы кәсіпкерлік белсенділіктің артуына көмектесті. Жыл сайын қырдан Семейге келген қазақ саудагерлері керуендерінің саны өсті. Мысалы, 1863-жылы қырдан 104 мың рубльдің тауарлары әкелінген. Әкелінетін тауарлар жергілікті пайдалануға аз мөлшерде қалдырылатын, ал оның үлкен бөлігі негізінен Алтай тау-кен зауыттық округінің қоныстарына жіберілді. Ішкі нарық біршама кең болды, сондықтан да айналым тез жасалды. Сауда тауарларды тасымалдауда арбаларды пайдаланатын маңызды деңгейдегі керуендік болып қала берді. Ішкі сауданың сипаты, мөлшері, сонымен қатар жәрмеңкелердің тауарлық және ақша айналымдарының көлемі жайлы сол кездегі сауда құжаттары мәліметтер береді.

1884 жылы қаржы министрі Н.Х. Бунтениң бастамасымен «О более равномерном обложении

торговли и промышленности» заңы қабылданды. Бұл заң бойынша жаңа төлем түрлері енгізілді: 1-гильдияны куәландыру үшін 565 руб., 2-гильдияға 40-тан 120 руб.-ға дейін, ұсақ сауда-саттыққа-10-30 руб., әкелушілік сауда-саттыққа 16 руб. Ал 1885 жылы қосымша пайыздық және бүктемелік жинақтар енгізілді. Оның алғашқысы, 3% көлемінде, ал 1892 ж. бастап 5% таза пайданы жариялық есеп-кисап жасайтын акционерлік қоғамдар, несиелік мекемелер және пай серіктестіктері төледі. Ал бүктемелік жинақты қалған гильдиялық кәсіпорындарының барлығы төледі. 1889 жылдан бастап бүктемелік жинақтардың салымдары кеңінен қолданыла бастады, ол соның ішінде гильдиялық емес кәсіпорындарға да таралды. Айта кететін жәйт, кәсіпкерлердің салымдарына енгізілген жаңа өзгерістерге сәйкес, салық өнеркәсіп пен сауданың дамуына кедергі келтіретіндей көлемде өсірілмеді. Қосымша жинақ енгізілгеннен кейін кәсіпкерлер мен саудагерлер таза пайданың 4%-нан аспайтын көлемдегі салықты төледі. Ал, жер иелері үшін бұл көрсеткіш 4%-дан 5,5%-ға дейін, басқа жылжымайтын мүлік иелері үшін 6,5%-ға дейінгі төлем түрінде болды. Көпестердің кәсіпорындық және қоғамдық қызметтерін көтермелеу мақсатында салықтық реттеуден басқа олардың әлеуметтік статусын жоғарылату да қарастырылды. Көпестерге «дәрежелік» құрметті атақтар және «комерция кеңесшісі», «мануфактура кеңесшісі» сияқты дәрежелер берілді. Марапаттардың ішінде «ерен еңбегі үшін» берілетін мойынға немесе кеудеге тағуға арналған күміс, алтын медальдар кеңінен таралды. Қырынан қарап тұрған императордың бейнесі бар, диаметрі 4-5 см диск көлеміндегі медальдар арнайы ордендік ленталармен тағылды. Ресейлік ордендердің ішінде көпестерді марапаттауда Аннаның және Станиславтың төменгі дәрежелі ордендері қолданылды. Кей жағдайларда «ерен еңбегі мен ерекше ынта-жігері үшін» Владимир ордені де берілді (Старцев, 1999:215).

Жоғарыда айтылып өткендей, көпестікпен айналысу басқа сословиелердегідей өмір бойылық болмады. Көпес гильдиялық куәлікті өмір бойы алып отыруға міндетті болды. Егер берілген уақыт аралығында куәлікті жаңартпаса, ол отбасы мүшелерімен бірге гильдиядан шеттетілді.

Сословиялық көпестік куәлікте көпестің барлық отбасы мүшелері көрсетілді. Сондай-ақ, куәлікте жазылған барлық туыстары көпестік сословиеге жатқызылып, барлық сословиелік құқықтар мен артықшылықтарға ие болды. Соның ішінде жеңіл жазалардан босатылу, көшіп-қону еркіндігі, белгілі бір жағдайда жеке немесе ұрпақтарға таралатын құрметті азаматтылыққа ие болу құқығы да болды. Көпестік отбасы құрамына енгізілетін туыстардың тізімі заңмен бекітілді. Күйеуінің атына берілетін көпестік куәлікке әйелінің есімін енгізуге рұқсат берілді, ал әйелінің атына берілсе күйеуі енгізілмеді. Куәлікке әке-шешесімен бірге ұлдары мен тұрмыс құрмаған қыздары да тіркелді. Куәлікке көпестің өз атымен бірге жазылған көпестік отбасы мүшелеріне оның сауда жұмыстарымен айналысуға рұқсат берілді. Көпестің кәмелеттік жасқа толған ұлы мен қызы әкесінің немесе шешесінің куәлігінен өшіріліп, жеке өз аттарына куәлік жасауға құқылы болды. Алайда мұндай жағдайда олар сауда жұмыстарына тікелей өздері жауапты болды.

Тұтас капиталмен сауда жасау құқығына ие адамдардың санын азайтып, осылайша гильдейлік көпестердің төлемдерден қашуының алдын-алу үшін көпестік отбасы мүшелеріне мемлекет тарапынан тиянақты түрде бақылау жүргізіліп отырды.

Жоғарыда аталған жалпы ресейлік заңдар бүкіл мемлекет көлемінде жүру құқығына ие болды. Сонымен қатар, көріп отырғанымыздай бұл заңнамалар кәсіпкерлікпен айналысатындарға ұлтына, нәсіліне және дініне қарай шектеу қойған жоқ. Кезінде осы заңнамалық құқықтарды алғашқы қазақ кәсіпкерлері – көпестердің де пайдаланғанын білеміз. Мысалы, Семей қаласында XIX ғасырдың ортасында байлығымен белгілі болған көпес Тінібай Кәукеновте 2-гильдия дәрежесі болған.

Кесте 2. 1895-жылы Семей облысында саудамен және өндіріспен айналысуға берілген куәліктер (Мамытова, 2009)

Жылдық куәліктер	Саны
I	II
1-й гильдиялы	8
2-й гильдиялы	120
Ұсақ саудада	343
Приказчиктердің	202
әртүрлі әкелушілік сауданың	187
әртүрлі апарушылық сауданың	67

1895 жылы Қаржы Министрлігі Семей облысында саудамен және өндіріспен айналысатын азаматтарға 4708 куәліктер тапсырған. 2 кестеден көріп отырғанымыздай бұл куәліктер 1 және 2 гильдиялы көпестерге, сол сияқты ұсақ саудамен айналысатындарға берілген.

Оңтүстік Сібір аймағында ішкі нарықтағы сауда кәсіпкерлігінің ең дамыған аймағы Семей облысы және Омбы өңірі болды (Кесте 3). Сауда құжаттарының анализі Семей облысының уездері бойынша сауданың даму деңгейін келесідей көрсетті:

Кесте 3. Семей облысы уездері бойынша сауданың даму көрсеткіші (Мамытова, 2009)

Семей уезінде	53 %
Павлодар уезінде	13 %
Өскемен уезінде	12 %
Зайсан уезінде	12 %
Қарқаралы уезінде	6 %.

Көріп отырғанымыздай, Семей облысында сауданың даму көрсеткіші бойынша үлес салмағының басым бөлігі Семей уезіне келетінін байқаймыз. Зайсан уезінің көрсеткіші 12 % құрап, бұл бойынша Павлодар және Өскемен уездерімен қатар болған. Ал Қарқаралыдан 2 есе жоғары. Ішкі нарықта ірі көпестер басым болды. 1900-жылы Ертіс өңірінің ең белгілері Семейдің бірінші гильдиялы көпестер – А.В. Москвин, А.Н. Деров, 2-ші гильдиялы көпестер – Ф.В. Ступин, В.А. Торопов, Г. Ғабдулжапаров болды. Кәсіптік 2-дәрежелі куәлік бойынша сауданы мыналар: «Коковин және Басов» компаниясы, А.Р. Лушников, М.Д. Пятков, И.Ф. Токмаков; «Сотенников және ағайынды Молчановтар компаниясы» жасады. XIX ғасырдың аяғында Қарқаралыда Құлынды жәрмеңкесімен тығыз байланыста болған С. Арыбтанов, А. Зуфаров, М. Құлмырза, С. Нұрбаев, М. Мусин, М. Сәлімбаев, А. Салихов сияқты ірі көпестер жұмыс істеді (Мамытова, 2009:27-29).

1898 жылы 8 маусымда «Мемлекеттік кәсіпшілік салығы туралы ереже» қабылданып, ол 1899 жылдың 1-қаңтарынан бастап күшіне енді. Оның негізгі міндеттері салық төлеудегі теңсіздіктерді жою болды. Енді бизнесті жандандыру мақсатында бірінші гильдиядағы кәсіпкерлер екінші гильдияға қарағанда салықты азырақ төлейтін болды. Сондай-ақ, бизнесті төлем қабілеттіліктеріне сәйкес, мемлекеттік шығынға араласуға тарту қазынаның жалпы табыс мөлшерін арттыруда негізгі мақсаттардың бірі болды.

1898 жылы 8 -маусымдағы «Мемлекеттік кәсіпшілік салығы туралы ережеге» сәйкес мемлекеттік кәсіпшілік салыққа сауда кәсіпорындары, сауда делдалдары, өнеркәсіптер, тасымалдау және жеке кәсіпшілікпен айналысу жатқызылды. Осы ережеге сәйкес ең алдымен орман шаруашылығы, мал шаруашылығы, ауыл шаруашылығы өнімдерін сатумен айналысатын сауда кәсіпорындары кәсіпшілік салық төледі. Сонымен бірге бұл ереже салықсыз жәрмеңкелік сауданы 7 күннен 14 күнге дейін ұзартты. Ұсақ сауда-саттықты және қазыналық кәсіпшілікті барлық жәрмеңкелерде салықтардан босатты. «Мемлекеттік кәсіпшілік салығы туралы ережесі» қабылданғаннан кейін мемлекеттік кәсіпшілік салық негізгі және қосымша болып екіге бөлінді. Негізгісі бұрынғы кәсіпшілік және гильдиялық куәліктердің орнына қолданысқа енгізілген жаңа кәсіпшілік куәліктерді сатып алу есебінен төленді. Кәсіпшілік салық бұрынғы сауда жасау, түрлі кәсіптермен айналысу құқығына ие жинақтың орнын басты (Толкушкин, 2001:141).

Әрбір сауда және өнеркәсіптік мекемелер, ішкі су жолдары арқылы жүріп өтетін жеке параходтар сондай-ақ, әрбір жеткізілген заттар үшін куәліктің болуы міндеттелінді. Кәсіпшілік салықтан босатылған сауда және өнеркәсіптік мекемелерге жыл сайын тегін кәсіпшілік билеттер таратылды. Әрбір кәсіпшілік куәліктерге белгілі бір көлемдегі орындардың мөлшері тағайындалынды. Ал басқаларына, кәсіптік мұқтаждықтары қанағаттандырылғандарды есептемегенде ерекше куәліктер талап етілді.

Аймақтық кәсіпкерлік іс-әрекет Семей облысында жергілікті органдардың негізінен – Қалалық Дума мен Қалалық Басқарманың бақылауында болды. Олар сауда күндерін ауыл тұрғындарының қалалық алаңға ауылшаруашылық өнімдерін әкелуін қолдау мақсатында тағайындады. Сауданың регламенттелуі 1902 - жылы қабылданған «Халық өнімдері жарғысы» негізінде жүргізілді. Осылайша, Жарғы бойынша, саудагерлер мен өнеркәсіпшілерге өнім заттарына бағаларды жоғарылату үшін және тауарларды тасымалдаушылардың әрекеттеріне қысым жасау ниетімен бағаларды түсіру үшін еуілдер, келісім-шарттар және басқа да келісім түрлерін жасауға рұқсат берілмеді (121 бап). Уақытша сауда орындарына қарамастан, қалаларда азық-түлік заттарын күнделікті сату үшін ерекше нарықтар,

жергілікті жағдайларға сай ләпкелер ашылды (123 бап) (Мамытова, 2009:14-15). Біз бұдан азық-түлікті негізгі өндіруші шаруалардың да кәсіпшілікке тартылуын қолдайтын шараны көреміз.

Қорытынды. Кәсіпкерлік экономикалық қызметтің және әлеуметтік институттың нысаны ретінде тарихи дәуірдің әлеуметтік-экономикалық келбетін анықтайтын факторлардың әсерінен қалыптасады: мемлекеттік саясат, әлеуметтік қатынастар, нарық пен меншік институттарының дамуы, табиғи-географиялық факторлар, өндірістер мен өнеркәсіптік кәсіпорындардың дамуы, дәстүрлер, менталитет және т. б.

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы кәсіпкерлердің құқығын заңдастыру барысында жекеменшікке қол сұқпаушылыққа кепілдік беруі кәсіпкерліктің дамуына оң әсерін тигізді. Сауда-өнеркәсіптік саланы реттеуге арналған заңдар кәсіпкерлік ортада туындаған өзгерістерді айқындады. Уақыт өте келе көпестер, кәсіпкерлер және қаржыгерлер қоғамда үлкен әлеуметтік қозғаушы күш ретінде өз орындарын тапты. Кәсіпкерлік қоғам мен мемлекеттің дамуының барлық қарама-қайшылықтары мен ерекшеліктерін қамтитын әлеуметтік-экономикалық институт ретінде қалыптасты. Бір сөзбен айтқанда, қазақ өлкесіндегі кәсіпкерлік ісіне мемлекет тарапынан заңдық негіз беруге тырысқанын және оның күткендей нәтиже бергенін байқауға болады.

Әдебиеттер тізімі

Gabdulina, K.Sh. Aubakirova, R.D. Akhmetova, G.A. Abenova, Merchants of the Steppe Region in the second half of the XIX – early XX centuries: Entrepreneurship and Charity // *Bylye Gody*. 2021. 16(2) P.738.

Абжанов Х.М., Нурсултанова Л.Н. История независимого Казахстана: монография / Ин-т истории и этнологии). Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2011. 399 с

Абрамов Н.А. Город Павлодар в статистическом отношении. // *Известия ИРГО*. СПб., 1870. Т. 6. Отд. 1.

Абылхожин Ж.Б. и др. Очерки по историографии и методологии истории Казахстана: монография. Алматы: КазАТиСО, 2007. 340 с.

Асфендияров С.Д. История Казахстана (с древнейших времен). 2-ое издание. Алма-Ата: Қазақ университеті, 1993. 304 с.

Атантаева Б.Ж., Чунгалов Д. Роль купцов в становлении Семипалатинска как торгового и промышленного города в XIX – начале XX вв. // *Материалы XVI Международной научно-практической конференции «Инновационные процессы в науке и технике XXI века (Нижевартовск, 20 апреля 2018 г.)*, Том I. Тюмень ТИУ, 2018. С. 128-131.

Атантаева Б.Ж., Ахметова Р.Д. Татарское купечество Семипалатинской области в XIX - начале XX века // *Сибирское купечество: истоки, деятельность, наследие материалы третьей Всероссийской научной конференции*. Томск, 2019. С. 262-269.

Балкашин Н. Торговое движение между Западной Сибирью, Средней Азией и Китайскими владениями // *Записки ЗСО ИРГО*. Омск, 1881. Кн. 3. С. 1–32.

Венюков М. Краткий обзор внешней торговли через Западную Сибирь в 1851–1860 гг. // *Записки ИРГО*. СПб, 1861. Кн. 3. С. 161–186.

Володьков О.П. Проблемы торгового капитализма в работах М.Н. Покровского: диссертация ... канд. ист. наук. Омск, 2002. 120 с.

Вяткин, М. Торговый капитализм в России. М.-Л.: Госуд. изд-во, тип. Печатный двор в Лгр., 1927. 244 с.

Галимова Л.Н. Купечество и лица торговых занятий в Российской истории и законодательстве/ Л.Н. Галимова. // *Вестник Чувашского университета*, Выпуск 2009, № 4. С. 5-6.

Герасимов Б.К. вопросу об исследовании верховьев Иртыша. Историческая справка // *Известия ЗСО ИРГО*. Омск, 1914. Т. 2. Вып. 1–2. С. 1–7.

Гибадуллина Э.М. Татарские торговцы в Семипалатинской области Казахстана во второй половине XIX-начале XX вв. // *Балтийский гуманитарный журнал*. 2013. № 4 С.70

Завалишин И. Описание Западной Сибири. М. Т. 3: Сибирско-киргизская степь. СПб., 1867. 145 с.

Законодательные акты Российской империи по истории Казахстана (XIX в.). Сб. документов. Ч.1. // Под ред. Отеповой Г.Е. Павлодар: ПГПИ, 2015. 344 с.

Козыбаев М.К. Отечественная история XX века: мифы и реальность // *Проблемы методологии, историографии и источниковедения истории Казахстана (Избранные труды)*. Алматы: Ғылым, 2006. С. 158-179.

Козыбаев, М.К. История и современность / М.К. Козыбаев; Академия наук Казахской ССР; Институт истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч. Валиханова. Ғылым, 1991. 252 с.

Коншин Н.Я. Материалы для истории Степного края. // *Памятная книжка Семипалатинской области*. Семипалатинск, 1900. 54 с.

Крафт И.И. Сборник узаконений о киргизах степных областей. Оренбург, 1898. 532 с., 161 б.

Козыбаев М.Қ. Тарих зердесі: Арыстар тұғыры. 2 кітап. Алматы: Ғылым. 1998. 280 б.

- Козыбаев М.К. Тарих зердесі: Замана асуы. 1 кітап. Алматы: Ғылым, 1998. 344 б.
- Лаврентьев В. Капитализм в Туркестане. Буржуазная колонизация Средней Азии. М.: Изд-во Комм. Акад., 1930.
- Мамытова С.Н. XIX ғасырдың екінші жартысы - XX ғасырдың басындағы Ертіс өңіріндегі кәсіпкерліктің даму тарихы: оқу құралы / С.Н. Мамытова. Павлодар: Кереку, 2009. 114 б.
- Потанин Г.Н. Материалы для истории Сибири. М., 1867.
- Потанин Г.Н. Семипалатинск и другие города Семипалатинской области. // Живописная Россия. СПб., 1884. Т. 2.
- Поткина И.В. «Преемственность» торгово-промышленной собственности и управление в поздней имперской России: закон и практика. // Ural'skij Istoriceskij Vestnik. Том 72. Выпуск 3. 2021. С. 116-124.
- Рыбаков Ю.Я. Промышленное законодательство России первой половины XIX века: (Источниковедческие очерки). / Ю.Я. Рыбаков; Охв. ред. Б.Г. Литвак: АН СССР. Институт истории СССР. М.: Наука, 1986. 212 с.
- Старцев А.В. История предпринимательства в Сибири (XVII - начало XX в.): Учебное пособие / А.В. Старцев, Ю.М. Гончаров. Барнаул: Изд-во Алт. ун-та. -1999. 215 с.
- Толкушкин А.В. История налогов в России. М.: «Юрист» 2001. 432.
- Тогжанов Г.О. О казакском ауле. Кзыл-Орда. 1928
- Цитович П.П. Очерк основных понятий торгового права. Киев: 1886. 257 с.
- Ядринцев Н.М. Сибирь как колония. СПб., 1892. 720 с.

References

- Abzhanov H.M., Nursultanova L.N. Istoriya nezavisimogo Kazahstana: monografiya / In-t istorii i etnologii); Almaty: Kazak enciklopediyasy, 2011. 399 s
- Abramov N.A. Gorod Pavlodar v statisticheskom otnoshenii. // Izvestija IRGO. SPb., 1870. Т. 6. Otd. 1.
- Abylhozhin Zh.B. i dr. Oчерki po istoriografii i metodologii istorii Kazahstana: monografiya. Almaty: KazATiSO, 2007. 340 s.
- Asfendijarov S.D. Istoriya Kazahstana (s drevnejshih vremen), 2-oe izdanie. Alma-Ata: Kazak universitety, 1993. 304 s.
- Atantaeva B.Zh., CHungalov D. Rol' kupcov v stanovlenii Semipalatinska kak torgovogo i promyshlennogo goroda v XIX – nachale XX vv. // Materialy XVI Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoj konferencii «Innovacionnye processy v nauke i tekhnike XXI veka (Nizhnevartovsk, 20 aprelya 2018 g.), Tom I. Tyumen' TIU, 2018. S. 128-131.
- Atantaeva B.Zh., Ahmetova R.D. Tatarskoe kupechestvo Semipalatinskoj oblasti v XIX - nachale XX veka // Sibirskoe kupechestvo: istoki, deyatelnost', nasledie materialy tret'ej Vserossijskoj nauchnoj konferencii. Tomsk, 2019. S. 262-269.
- Balkashin N. Torgovoe dvizhenie mezhdru Zapadnoj Sibir'ju, Srednej Aziej i Kitajskimi vladenijami // Zapiski ZSO IRGO. Omsk, 1881. Kn. 3. S. 1–32.
- Citovich P.P. Oчерk osnovnyh ponjatij torgovogo prava. Kiev: 1886. 257 с.
- Venjukov M. Kratkij obzor vneshnej torgovli cherez Zapadnuju Sibir' v 1851–1860 gg. // Zapiski IRGO. SPb, 1861. Kn. 3. S. 161–186.
- Volod'kov O.P. Problemy torgovogo kapitalizma v rabotah M.N. Pokrovskogo: dissertacija ... kand. ist. nauk. Omsk, 2002. 120 s.
- Vjatkin, M. Torgovyy kapitalizm v Rossii. M.-L.: Gosud. izd-vo, tip. Pechatnyj dvor v Lgr., 1927. 244 s.
- Gabdulina A.Zh., Aubakirova K.Sh., Akhmetova R.D., Abenova G.A.. Merchants of the Steppe Region in the second half of the XIX – early XX centuries: Entrepreneurship and Charity. // Bylye Gody. 2021. 16(2) r.738
- Galimova L.N, Kupechestvo i lica torgovyh zanjatij v Rocijskoj ictorii i zakonodatel'ctve/ L.N. Galimova // Vectnik Chuvashckogo univerciteta Vypusk. 2009, №4. C. 5-6.
- Gerasimov B.K voprosu ob issledovanii verhov'ev Irtysha. Istoricheskaja spravka // Izvestija ZSO IRGO. Omsk, 1914. Т. 2, vyp. 1–2. S. 1–7.
- Gibadullina Je.M. Tatarskie torgovcy v Semipalatinskoj oblasti Kazahstana vo vtoroj polovine XIX-nachale XX vv. // Baltijskij gumanitarnyj zhurnal. 2013. № 4. S.70
- Jadrincev N.M. Sibir' kak kolonija. SPb., 1892. 720 s.
- Zavalishin I. Opisanie Zapadnoj Sibiri. M. T. 3: Sibirsko-kirgizskaja step'. SPb., 1867. 145 s.
- Zakonodatel'nye akty Rossijskoj imperii po istorii Kazahstana (XIX v.). Sb. dokumentov. Ch. 1. // Pod red. Otepovoj G.E. Pavlodar: PGPI, 2015. 344 s.
- Kozybaev M.K. Otechestvennaja istorija XX veka: mify i real'nost' // Problemy metodologii, istoriografii i istochnikovedenija istorii Kazahstana (Izbrannye trudy). Almaty: Gylym, 2006. P. 158-179.
- Kozybaev, M.K. Istoriya i sovremennost' / M.K. Kozybaev; Akademija nauk Kazahskoj SSR; Institut istorii, arheologii i jetnografii im. Ch.Ch. Valihanova. Gylym, 1991. 252 s.

- Konshin N.Ja. Materialy dlja istorii Stepnogo kraja // Pamjatnaja knizhka Semipalatinskoj oblasti. Semipalatinsk, 1900. 54 s.
- Kraft I. I. Sbornik uzakonenij o kirgizah stepnyh oblastej. Orenburg, 1898. 532 s., 161 p.
- Kozybaev M.K. Tarih zerdesi: Arystar tугыры. 2 kitap. Almaty: Gylym. 1998. 280 b.
- Kozybaev M.K. Tarih zerdesi: Zamana asuy. 1 kitap. Almaty: Gylym., 1998. 344 b.
- Lavrent'ev V. Kapitalizm v Turkestane. Burzhuaznaja kolonizacija Srednej Azii. M.: Izd-vo Komm. Akad., 1930.
- Mamytova C.N. XIX gacyrdyn ekinshi zhartycy - XX gacyrdyn bacyndagy Ertic өnirindegi kacipkerliktin damu tarihy: oku kuraly / C.N. Mamytova. Pavlodar: Kereku, 2009. 114 b.
- Potanin G.N. Materialy dlja istorii Sibiri. M., 1867.
- Potanin G.N. Semipalatinsk i drugie goroda Semipalatinskoj oblasti // Zhivopisnaja Rossija. SPb., 1884. T. 2.
- Potkina.I.V. «Preemstvennost' torgovo-promyshlennoj sobstvennosti i upravlenie v pozdneimperskoj Rosii: zakon i praktika // Ural'skij Istoriceskij Vestnik. Tom 72. Vypusk 3. 2021, S.116-124
- Rybakov Yu.Ya. Promyshlennoe zakonodatel'skivo Rossii pervoj poloviny XIX veka: (Istochnikovedcheskie ocherki) / Yu.Ya. Rybakov; Ohv. red. B.G. Litvak; AN SSSR, Inshihuh istorii SSSR. M.: Nauka, 1986. 212 s.
- Starcev A.V. Ictorija predprinimatel'ctva v Sibiri (XVII - nachalo XX v.): Uchebnoe pocobie / A.V. Starcev, Ju.M. Goncharov. Barnaul: Izd-vo Alt. un-ta. 1999. 215 c.
- Tolkushkin A.V. Ictorija nalogov v Roccii. M.: «Jurict» 2001. 432.
- Togzhanov G.O. O kazakskom aule. Kzyl-Orda. 1928

МРНТИ 03.20

DOI 10.51943/1814-6961_2022_4_101

ИСТОРИЧЕСКИЕ ФАКТЫ О СУВЕРЕНИТЕТЕ РЕСПУБЛИКИ АЛАШ

Нурпенсов Е.К.^{1ID}, Жусуп С.А.^{2*ID}

¹КазНУ им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

²ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

*Автор-корреспондент

E-mail.: turkestan.010862@gmail.com

Аннотация. У казахского народа шанс на восстановление национальной государственности, утраченной вследствие колонизации Российской империей, возникал в его истории дважды: в первый раз после падения царизма в России в 1917 году, второй - после распада Советского Союза, по сути являвшегося неоимперией.

После свержения царизма Россия взяла курс на создание буржуазной парламентской республики. Окончательно вопрос о форме государственного устройства в территориальном разрезе - федерация или унитарная республика – предстояло решить Всероссийскому учредительному собранию, созыв которого неоднократно откладывался Временным всероссийским правительством. Идея о провозглашении России федерацией, как союза равноправных республик, на политическом поле России был поднят деятелями «Алаш» в 1917 году. Их идеи о федеративной России существенно отличались от других в самом главном. Если, например, для сибирского областничества была важна самостоятельность субъектов федерации в социально-экономической и культурной сферах, то для лидеров «Алаш» главным был вопрос государственной независимости, хотя и ограниченной рамками федерации.

Но свержение Временного правительства в октябре 1917 года, а также разгон Всероссийского учредительного собрания в январе 1918 года, лишили Россию последней легитимной центральной власти. Советская власть к этому времени ограничивалась только Петроградом. Алаш в условиях безвластия в России провозгласившая себя автономией в предполагаемой федерации, как это было отражено в проекте Программы партии «Алаш», трансформировалась в республику, обладающую всей полнотой государственной власти, то есть суверенитетом, не ограниченным внешними наднациональными органами власти. То есть в сложившихся условиях произошла смена политической ориентации Алаш Орды (Правительство Республики Алаш) от автономизации к формированию самостоятельной республики. Деятельность Алаш Орды всецело была подчинена демонстрации и

укреплению фактического суверенитета и независимости возрождаемого ею казахского национального государства.

Эта позиция Алаш Орды особенно ярко проявилась во всех её внешнеполитических переговорах периода 1918-1920 гг., в том числе и с Правительством Японии и представителями стран-участниц Парижской международной мирной конференции 1919-1920 годов. Но после полной советизации Казахстана, Республика Алаш лишилась не только своего исторического названия, но и фактического суверенитета. Решение КирРевКома от 5 марта 1920 года положило начало ликвидации Республики Алаш де-юре, а с учреждением Кир (Каз)АССР 26 августа 1920 года она прекратила свое существование и де-факто.

Авторы в качестве методологической основы исследования использовали диалектический метод познания природных и общественных явлений. При исследовании руководствовались общенаучными и специально-историческими методами, а из общенаучных методов – были использованы анализ, синтез, логические методы. Из категории специально-исторических методов – историко-ретроспективный, историко-генетический, историко-типологический, историко-системный методы.

Ключевые слова: Империя, распад, национальная государственность, Республика Алаш, суверенитет, независимость, Советская власть, партократическая диктатура, неоимпериализм.

ГТАХР 03.20

АЛАШ РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЕГЕМЕНДІГІ ТУРАЛЫ ТАРИХИ ДЕРЕКТЕР

Нұрпейісов Е.К.^{1ID}, Жүсіп С.А.^{2*ID}

¹Әл Фараби атындағы Қазақ мемлекеттік университеті Алматы, Қазақстан

²Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Астана, Қазақстан

*Автор-корреспондент

E-mail.: turkestan.010862@gmail.com

Түйіндеме. Қазақ халқы өз тарихында өзінің ұлттық мемлекеттілігін қалпына келтіруге екі рет мүмкіндік алды: бірінші рет 1917 жылы Ресей империясында патша құлағаннан кейін, екінші рет шын мәнінде неоимперия болған Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін болды.

Патшалық құлағаннан кейін Ресей буржуазиялық парламенттік республика құруға бет алды. Ресейдің мемлекеттік басқару құрылымының федерация немесе унитарлық республика болатынын Бүкілресейлік Құрылтай жиналысы шешуі керек еді. Бірақ Бүкілресейлік уақытша үкімет оны шақыруды бірнеше рет кейінге қалдырды. Ресей федерация болып жариялансын, яғни тең құқықты республикалар одағы деп жариялау идеясын Ресейдің саяси кеңістігінде «Алаш» қайраткерлер мен «Алаш» партиясы көтерген болатын. «Алаш» қайраткерлерінің Федеративтік Ресей туралы идеясы басқалардан айтарлықтай ерекшеленді. Егер, мысалы, Сібір облыстығы үшін әлеуметтік-экономикалық және мәдени салаларындағы тәуелсіздік маңызды болса, «Алаш» көшбасшылары үшін басты мәселе - федерация құрамында шектеулі болса да мемлекеттік тәуелсіздік болды.

Бірақ 1917 жылдың қазан айында Уақытша үкіметтің құлауы, ал 1918 жылдың қаңтарында Бүкілресейлік Құрылтай жиналысының таратылуы Ресейді ақырғы заңды орталық билігінен айырды. 1917 жылдың қарашасындағы «Алаш» партиясы бағдарламасының жобасында айтылғандай, болашақ Ресей федерациясының аутономиясы, яғни субъектісі ретінде жарияланған Алаш сыртқы федеративтік билік шектеуі жоқ, керісінше толық мемлекеттік билігі бар егемендік республикаға айналды. Яғни 1918 жылдың қаңтарында Алаш республикасы іс жүзіндегі егемендікке ие болды. Алаш Орданың бар іс-қимылы қайта қалпына келген қазақ ұлттық мемлекетінің нақты егемендігі мен тәуелсіздігін баянды етуге және нығайтуға бағытталды.

Алаш Республикасының үкіметі – Алаш Орданың бұл ұстанымы оның 1918-1920 жылдардағы барлық сыртқы саяси келіссөзінде, оның ішінде Жапония Үкіметімен және 1919-1920 жылдардағы Париж халықаралық бейбіт конференциясына қатысушы елдердің өкілдерімен арадағы келіссөзінде айқын көрінді. Бірақ Кеңес өкіметіне қосылғаннан кейін Алаш республикасы өзінің Алаш атауынан ғана емес, іс жүзіндегі егемендігінен де айрылды.

Зерттеудің әдіснамалық негізі ретінде авторлар табиғи және әлеуметтік құбылыстарды танудың диалектикалық әдісін қолданды. Зерттеуде жалпы ғылыми және арнайы тарихи әдістер қолданылды, ал жалпы ғылыми әдістерден талдау, синтез және логика әдістері қолданылды. Арнайы тарихи әдістер

қатарынан - Тарихи-ретроспективті, тарихи-генетикалық, тарихи-типологиялық, Тарихи-жүйелік әдістер.

Кілт сөздер: Империя, ыдырау, ұлттық мемлекеттілік, Алаш Республикасы, егемендік, тәуелсіздік, Кеңес өкіметі, партократия диктатурасы, неоимпериализм.

IRSTI 03.20

HISTORICAL FACTS ABOUT THE SOVEREIGNTY OF THE REPUBLIC OF ALASH

E.K. Nurpeyisov¹ID, S.A. Zhussip²ID

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

²L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

***Corresponding author**

E-mail.: turkestan.010862@gmail.com

Abstract. The Kazakh people had a chance to restore their national statehood, lost due to colonization by the Russian Empire, twice in their history: the first time after the fall of tsarism in the Russian Empire in 1917, the second time after the collapse of the Soviet Union, which was essentially a neo-empire.

The Kazakh people had a chance to restore their national statehood, lost due to colonization by the Russian Empire, twice in their history: the first time after the fall of tsarism in Russia in 1917, the second time after the collapse of the Soviet Union, which was essentially a neo-empire.

After the overthrow of tsarism, Russia set a course for the creation of a bourgeois parliamentary republic. Finally, the question of the form of state structure in the territorial context - federation or unitary republic – had to be decided by the All-Russian Constituent Assembly, the convocation of which was repeatedly postponed by the Provisional All-Russian Government. The idea of proclaiming Russia as a federation, as a union of equal republics, in the political field of Russia was raised by the figures of "Alash". Their ideas about a federal Russia differed significantly in the most important thing. If, for example, independence in the socio-economic and cultural spheres was important for the Siberian oblast, then for the leaders of "Alash" the main issue was state independence, although limited by the framework of the federation.

But, the overthrow of the Provisional Government in October 1917, as well as the dispersal of the All-Russian Constituent Assembly in January 1918, deprived Russia of the last legitimate central government. By this time, Soviet power was limited only to Petrograd. In the conditions of anarchy in Russia, Alash, proclaiming itself autonomy in the proposed federation, as reflected in the draft Program of the Alash party, transformed into a republic with full state power, that is, sovereignty, not limited by external supranational authorities. That is, in the current conditions, there was a change in the political orientation of the Alash Horde (the Government of the Republic of Alash) from autonomization to the formation of an independent republic. The activity of the Alash Horde was entirely subordinated to the demonstration and strengthening of the actual sovereignty and independence of the Kazakh national state being revived by it.

This position of Alash Orda was especially clearly manifested in all its foreign policy negotiations of the period 1918-1920, including with the Government of Japan and representatives of the participating countries of the Paris International Peace Conference of 1919-1920. But after the complete Sovietization of Kazakhstan, the Republic of Alash lost not only its current name, but also its actual sovereignty.

The authors used the dialectical method of cognition of natural and social phenomena as the methodological basis of the study. The research was guided by general scientific and special historical methods, and analysis, synthesis, and logical methods were used from general scientific methods. From the category of special historical methods - historical-retrospective, historical-genetic, historical-typological, historical-system methods.

Key words: Empire, disintegration, national statehood, Republic of Alash, sovereignty, independence, Soviet government, party dictatorship, neo-imperialism.

Введение. Логика развития мировых империй такова, что по истечении времени они неизбежно распадаются. Это историческая судьба как морских, так и континентальных империй. Поскольку все они основаны на территориальном господстве, с их распадом коренным народам, владевшим своими исконными территориями, предоставляется шанс возрождения утраченной государственности или учреждения национального государства, если его не было.

У казахского народа такой шанс возникал в его истории дважды: впервые после крушения Российской империи в 1917 году, второй раз - после распада Советской федерации, по сути являвшейся неоимперией.

После крушения царской империи Россия взяла курс на создание буржуазного государства в форме парламентской республики. Вопрос о форме государственного устройства в территориальном разрезе – федерация или унитарная республика – должен был решить Всероссийское учредительное собрание (Протасов, 2014), выборы и созыв которого неоднократно откладывались Временным всероссийским правительством вплоть до своего свержения Советской властью в октябре 1917 года. Пожалуй, вопрос о федерации, как союза равноправных республик, на политическом поле России одним из первых был поднят деятелями и партией «Алаш». В какой-то мере перекликаясь с идеями сибирского областничества, распространёнными в России на рубеже XIX и XX столетий (Сибирское областничество, 2001), идеи деятелей «Алаш» об автономии существенно отличались в самом главном. Если для областничества, например, для Сибирского, было важным самостоятельность в социально-экономической и культурной сферах, то для автономистов главным был вопрос государственной независимости, хотя и ограниченной рамками федерации.

Эти идеологические позиции по-разному оценивали суть предполагаемой Российской федерации, особенно в вопросах статуса её субъектов. С позиции областничества субъектами федерации должны были стать области, обретающие относительную самостоятельность в постимперской России. Свидетельством этому являются решение казахских областных и общенациональных курултаев (съездов), состоявшихся в течение 1917 года, как, например, Тургайского (Оренбург, 2-8 апреля) (Алаш-Орда, 1992: 21-36), Уральского областного (Уральск, 19 апреля) (Алаш-Орда, 1992: 36-45), I Всеказахского курултая (Оренбург, 21-28 июля) (Алаш-Орда, 1992: 46-53). Постановления всех этих областных и общенациональных курултаев без исключения подразумевали, что казахским областям должно быть предоставлено право самостоятельно решать вопросы областного значения в качестве равноправного субъекта новой федеративной России. Принятие окончательного решения по этому вопросу возлагалось на Всероссийское учредительное собрание, созыв которого неоднократно откладывался, вначале Всероссийским правительством, затем Советской властью.

Но, усиливающийся политический кризис в России, приведший к свержению Временного правительства и захвату большевиками центральной власти, вынудил лидеров партии «Алаш» пересмотреть намеченный курс национального освобождения через областную самостоятельность в структуре государственной власти России на общенациональную автономию. Официально эта позиция была отражена в проекте ещё Программы партии «Алаш» в ноябре 1917 г. В ней было отмечено, что Россия должна стать демократической федеративной республикой, состоящей из равноправных государств, выражаясь современным термином – субъектов федерации. Одним из этих субъектов должна быть «автономия киргиз» (казахов), слагающаяся из «казак-киргизских областей» (Бөкейханов, Байтұрсынұлы, 1917). Несомненно, что лидеры «Алаш» под «автономией» подразумевали государство казахов, являющееся по форме правления республикой, но с ограниченными суверенными правами из-за предполагаемого вхождения в союз равноправных государств. При этом необходимо обратить внимание на то, что Республика Алаш не входит в состав России, а вместе с ней и другими субъектами на добровольной основе образует союз государств по наглядному опыту США (Наименование The United States of America (USA) дословно и по смыслу переводится как Союз Государств Америки, а не как Соединенные Штаты Америки), то есть федерацию под названием «Российская федеративная республика». Опыт США по инициативе лидеров «Алаш» в лице А. Букейхана и Р. Марсекулы обсуждался на I-м Сибирском съезде в Томске от 8-15 октября 1917 года. «Я... заявляю от имени киргизского (казакского) народа, что мы желаем получить национальное самоопределение вместе с Сибирью... – твердил А.Н. Букейхан на съезде, – а только скажу два слова, что самые основные интересы, основной дух, против которых никто не возражает, требует, чтобы такое большое государство, как русское, распалось на федеративные штаты... Вот я представляю, что если наша Российская республика разобьётся на отдельные штаты, от этого только получится счастье людей... Я хотел бы сказать тов. Казанскому на то, что прогресс только движется с развитием производительных сил. А я думаю, что нет. Или клином сошлась человеческая жизнь на развитии производительных сил... В нашем решении есть счастье людей, а не то, что мы ищем сухую формулу, что производительные силы должны быть развиты, непременно должна быть жизнь по Марксу. А вот я не буду жить по Марксу, а буду жить по своему» (ГАТО, 3: 289-390).

Основные положения. Автономный характер государств, образующих союз, выражался в добровольном ограничении суверенных прав каждым из них путём учреждения наднациональных государственных органов в виде президента, учредительного собрания (например, Совет федерации РФ, и Палата представителей Конгресса США), государственной думы (парламента) и правительства, которые наделялись бы полномочиями решать общенациональные задачи.

При такой конструкции федеративного государства народы бывшей колониальной империи получили бы, по замыслу лидеров «Алаш», возможность автономного государственного развития, не разрывая исторически сложившихся хозяйственно-экономических и социо-культурных связей с Россией.

Материалы и методы. Первоисточниками для исследования послужили, прежде всего, исторический документ, обнаруженный в 2022 году в двух японскими учеными-алашеведами в архиве внешнеполитической истории МИД Японии, а также материалы фондов ЦГА РК (Алматы), ГАРФ, РГАСПИ, Центрального архива ФСБ РФ (Москва, РФ), Красноярского краевого краеведческого музея (Красноярск, РФ), переписка Алихана Букейхана 1904-1906 годов, обнаруженные и используемые в настоящей статье.

В статье также использованы рукопись «Устава Страны казаков», проекта первой казахской конституции, проект Программы партии «Алаш», законодательные акты, постановления, циркуляры, телеграммы, обращения Правительства Алаш Орда, к Советской власти, Уфимской дирекции, Временного Всероссийского правительства А. Колчака, опубликованные в казахской и российской периодической печати 1917-1919 годов, как газеты «Казак», «Сарыарқа», «Свободная жизнь», «Свободная речь», «Революционная мысль», «Жизнь национальностей», полученные из фондов Национальной библиотеки РК (НБ РК) и Газетного отдела Российской государственной библиотеки (РГБ) в Химках. Были проанализированы труды таких историков, как Рёсукэ Оно, Томохико Уяма (Хоккайдо, Япония), Дина Аманжолова (Москва, РФ), Виктор Козодой (Новосибирск, РФ), Мамбет Койгельдиев, Кенес Нурпеисов (Алматы, Казахстан), специализирующихся на истории Алаш.

При написании данной статьи авторами были использованы сравнительно-исторический, историко-ретроспективный, историко-генетический, историко-типологический, историко-системный методы изучения обозначенной проблемы. В ходе исследования были применены общенаучные и специально-исторические методы, а также анализ, синтез и логический методы. Безусловно, методологической основой является принцип историзма в познании прошлого как объективной реальности в реконструкции культурно-исторических процессов.

Результаты исследования. *От провозглашенной автономии до фактического суверенитета.* Общеизвестно, что 5-13.12.1917 г. в Оренбурге состоялся II Всеказахскокиргизский курултай (съезд), который своим историческим постановлением образовал «территориально-национальную автономию...», присвоив ей название «Алаш» (Алаш-Орда, 1992: 21-36).

Следует отметить, что Алаш изначально была образована как автономия, т.е. равноправный с другими субъект предполагаемой Российской федерации. Но насильственный разгон большевиками 06.01.1918 г. Учредительного собрания лишил Россию последней легитимной власти. Более того, до октябрьского путча, совершенного большевиками в 1917 году, Всероссийское учредительное собрание не успело до своего насильственного роспуска Советской властью решить один из принципиальных вопросов государственного устройства в территориальном разрезе – федеративное или унитарное государство предстоит сформировать.

В этом вопросе более чёткую позицию заняла советская власть, провозгласившая 28 декабря 1917 года, что «Российская социалистическая советская республика учреждается на основе добровольного союза народов России, как федерация советских республик этих народов» (О федеральных учреждениях ..., 1936: 57). В связи с тем, что советская власть, победившая лишь в столице, распространялась на её национальные окраины, особенно восточные, крайне медленно, достигнув их лишь к 20-м годам прошлого столетия, идея федерации не оказала мобилизующего влияния на прежние колониальные народы. Россия, как федерация фактически ещё не состоялась. В этот период на территории России образовалось многовластие, не зависящих друг от друга политических субъектов и не признавших советскую власть, в качестве всероссийской центральной властью. В этих условиях Алаш, провозгласивший себя автономией, трансформировался в республику, обладающей всей полнотой государственной власти, то есть суверенитетом, не ограниченным внешними наднациональными органами власти (Нурпеисов, Жүсіп, 2021).

Здесь нужно сделать ряд необходимых пояснений относительно смысла понятия «суверенитет». В юридической науке, которая наиболее часто оперирует данным понятием, «суверенитет» есть «верховенство и независимость власти. Государственный суверенитет – верховенство государственной

власти на всей территории страны и её независимость во внешней сфере, т.е. полнота законодательной, исполнительной и судебной власти государства на его территории, исключая всякую иностранную власть, а также неподчинение государства властям иностранных государств в сфере международных отношений, кроме случаев явно выраженного и добровольного согласия со стороны государства на ограничение его суверенитета. Суверенитет, как важнейшее свойство государственной власти, представляет качественный признак государства, характеризующий его политико-правовую сущность (Барихин, 2005).

Государственный суверенитет, как правило, провозглашается в Конституции или ином специальном законодательном акте. Наряду с этим в политической истории стран встречаются многочисленные случаи фактического суверенитета, когда верховная власть государства внутри страны и во взаимоотношениях с политическими субъектами признаётся всеми ещё до официального, документального провозглашения суверенитета.

Фактический, т.е. реальный суверенитет крайне важен для самостоятельной деятельности государства как внутри страны, так и на международной арене.

Провозглашённый суверенитет таит в себе опасность формализма, когда он становится политической фикцией и юридическим нонсенсом. Так, в истории СССР провозглашалось, что все союзные республики обладают суверенитетом. Но практически не только они, но и весь Союз в целом не обладал суверенитетом, так как над ними господствовала монополярная власть КПСС. Ведь дело дошло до того, что в позднем СССР международно-правовые документы с его участием подписывались генеральным секретарём Политбюро ЦК КПСС. Государственный суверенитет был поднят тоталитарной партией.

Но до всеислия партии, наступившего в двадцатых годах прошлого столетия, провозглашённая автономная Республика Алаш предполагала проходить этап ограниченного суверенитета, обусловленного вхождением в состав предполагаемой (ожидаемой от созываемого Всероссийского учредительного собрания) Российской Федерации. Но насильственный разгон Всероссийского учредительного собрания, а также начавшаяся гражданская война на территории бывшей Российской империи, разрушила проекты демократических преобразований, инициированных прогрессивными политическими силами России, включая партию «Алаш». В этих условиях произошла смена политической ориентации лидеров партии «Алаш» от автономизации к формированию самостоятельной республики. Деятельность партии «Алаш» всецело была подчинена демонстрации и укреплению фактического суверенитета, возрождаемого ею казахского национального государства. Позиционирование Автономии Алаш, в терминологии того времени, в качестве государства, обладающего фактическим суверенитетом, происходило по разным направлениям, включая внешние связи. Так, например, Алаш Орда, правительство Республики Алаш, в течение 1918-1920 годов осуществляла самостоятельную (суверенную) внешнюю политику, ведя переговоры в условиях гражданской войны с суверенными политическими субъектами (самопровозглашенные правительства и автономии) по вопросам о взаимном признании, военно-политическом союзе и совместной борьбе против советской власти. Например, в марте-апреле 1918 года, т.е. в условиях отсутствия легитимной власти в России, Алаш Орда проводила переговоры с Советской властью, правительством Сибирской автономии, Комитетом членов учредительного собрания России (Комуч), первым претендовавшим на статус всероссийского антибольшевистского правительства в период Гражданской войны (с последним Алаш Орда заключила военно-политический союз. – Авт.), а в сентябре 1918 года, перед своим слиянием с т.н. «Уфимской директорией», признавшим, судя по телеграмме Алихана Букейхана из Уфы – Автономию Алаш субъектом будущей Российской Федерации, Алаш Орду – её правительством (Декларация комитета членов, 1992: 147-149), «Уфимская директория», «Омское правительство адмирала Александра Колчака и, наконец, снова с Советской властью (Движение Алаш, 2011: 9-10), неоднократно становились политическими субъектами, с которыми Алаш Орда пыталась наладить конструктивное сотрудничество суверенного национального государственного образования.

Алаш Орда: Стремление к международному признанию своей независимости

При этом Алаш Орда в своей внешней политике проявляла как твёрдую, незыблемую позицию в отстаивании национальных интересов Республики Алаш и верность постановлению II Общеказахско-киргизского курултая, так и достаточную политическую гибкость, готовность к компромиссам. Эта позиция Алаш Орды особенно ярко проявилась во всех её внешнеполитических переговорах периода 1918-1920 гг., в том числе и Правительством Японии, как это стало известно благодаря находке японских ученых Рёсукэ Оно (Ryosuke Ono) и Томохико Уямы (Tomohiko Uyama) нового исторического документа в архиве внешнеполитической истории МИД Японии (小野亮介, 2022). Как верно отмечено в их совместной работе, посвящённой настоящей теме, обращение Раимжана

Марсекулы (Марсеков) последовало в связи с постановлением Временного Всероссийского правительства (Уфимская директория) от 4 ноября 1918 года об упразднении всех национальных правительств, в том числе и Алаш Орды. Но 18 ноября 1918 года сама Директория была свергнута военным переворотом. Вся полнота всероссийской власти перешла адмиралу Александру Колчаку с присвоением ему титула «Верховного правителя и диктатора России» (Алаш-Орда, 1992: 134-135). В своих показаниях от 21 апреля 1938 года Р. Марсекулы не отрицал факт обращения к японской миссии, чтобы при её помощи получить национальную независимость, заявив: «Таким образом, мною, как и правительством Алаш Орды, была установлена политическая связь с японским правительством». К моменту обращения Р. Марсекулы японское правительство уже заявило о поддержке усилий Колчака по объединению всех антибольшевистских сил и отказало Алаш Орде в оказании военной и иной помощи (小野亮介, 2022). Вполне логично, что после этой неудачи Алаш Орда приняло решение возобновить переговоры с Советской властью и направило в Москву А. Байтурсынулы (Алаш-Орда, 1992: 10).

Тем не менее это важный поворот событий в истории Республики Алаш.

Другое важное открытие учёных из Японии касается эмиграции во Францию Мустафы Шокая (Чокаева) - члена Правительства Алаш Орда, бывшего министра иностранных дел и бывшего председателя Временного Совета (Правительства) Туркестанского мухтариата, более известного из советской литературы как Кокандская автономия. Общее мнение шокаеведов до последнего момента сводилось к тому, что М. Шокай эмигрировал в Европу самостоятельно и исключительно по своим политическим мотивам (Есмағамбетов, 2008; Бәкірұлы, 1997; Қыдырәлиев, 2007). Однако обращение Р. Марсекулы к правительству Японии приоткрывает истинную причину и цель эмиграции М. Шокая. Согласно новому историческому документу от января 1919 года, Правительство Алаш Орда планировало направить своего представителя на Парижскую мирную конференцию (小野亮介, 2022). Обращение Р. Марсекулы к правительству Японии через её Генеральное консульство во Владивостоке и эмиграция М. Шокая во Францию (через Грузию и Турцию) совпали по времени с началом международной мирной конференции в Париже неслучайно.

Парижская международная мирная конференция была созвана после окончания I-й мировой войны в ноябре 1918 г. и проходила в несколько этапов в период с 18 января 1919 года по 21 январь 1920 года при участии 27 государств. Хотя в число 27 государств-участников конференции входили такие страны Антанты, как Сиам, Куба, Эквадор, Гаити и другие, но не были допущены представители России, охваченной гражданской войной, а также государств и их правительств, возникших на территории бывшей Российской империи после Февральской революции. Исключение стала только Польша. Вполне понятно, почему М. Шокай не спешил в Париж, задержавшись до февраля 1921 года в Тифлисе, затем в Стамбуле, прибыв в столицу Франции лишь спустя год после мирной конференции - летом 1921 года (Садықова, 2016). В «чрезвычайно секретном» докладе сотрудников ГПУ в КирОбком КК РКП (б) «О групповой и персональной характеристике, сущности и деятельности Алаш Орды и националистов киргиз, а также и вообще кирработников» от 23 сентября 1922 года утверждалось, что Алаш Орда «имеет теперь своего представителя в Лиге Наций – Мустафу Чукаева» (Алаш қозғалысы, 2007: 109).

Советская власть в январе 1918 года без объявления войны вторглась на территорию, объявленной II Всеказахским курултаем от 5-13 декабря 1917 года законной территорией суверенной Республики Алаш и развязала фактически вторую, после царской империи, оккупационную войну. Если объективно оценить характер, цели и задачи Советской власти в этой войне против суверенной Республики Алаш на её территории, то она по сути была колониально-захватнической. Свержение российского самодержавия вызвало резкий рост центробежных тенденций, стремления к национальному самоопределению. С распадом колониальной империи, все её законодательство, в том числе законы о колониальных окраинах, стали недействительными. Следовательно, бывшие колонии России, в том числе и Казахский край возродил свою государственность в форме Республика Алаш, ставшей де-факто суверенной и независимой. Территория распавшего в 1847 году Казахского ханства в период колонизации была произвольно и исключительно в интересах империи разделена на Степное и Туркестанское генерал-губернаторства, а также ряд отдельных областей (Уральская, Тургайская, Оренбургская) и уездов (Барнаульский, Бийский, Земиногорский уу. Алтайской губ., Букеевская орда Астраханской губ., Мангышский у. Прикаспийской обл., Джизакский у. Самаркандской и Амударьинский отдел Ферганской областей) (Алаш аутономиясы, 2017). На этой территории после Февральской революции организационно оформлялись и активизировались национальные движения (Алаш, Туркестан, Башкирия, Сибирь, Мусават, Украинская центральная рада и др.). То же самое происходило на других колониальных окраинах России. Спустя 70 лет после распада Казахского

ханства начался распад самой империи, вызванный разрушением центральной власти. Несмотря на заявленный курс Временного правительства на сохранение «единой и неделимой» России, его практическая деятельность способствовала децентрализации и сепаратизму колониальных окраин. Но полной независимости потребовали лишь Польша и Финляндия (две территории с развитым национальным господствующим классом). В 1917 году Польша уже находилась под оккупацией Германии. Между тем Всероссийское временное правительство признало её право на государственное отделение, но отказало в самоопределении Финляндии - до решения Учредительного собрания, разогнав в июле 1917 года её сейм. А украинские лидеры первых же месяцев после революции добивались автономного статуса в составе федеративной Российской республики (Полонська-Василенко, 1992).

Одним из первых и важных актов Временного правительства стало упразднение колониальных институтов правления, как генерал-губернаторство, например, в Казахских Степном и Туркестанском краях, отдельных казахских областях (Оренбургской, Тургайской, Уральской) и передача местной власти комитетам и областным комиссарам, назначенным из действующих и бывших депутатов Думы, являвшихся местными уроженцами. Например, комиссар Временного правительства в Тургайской области А.Н. Букейхан, комиссар Букеевской орды Бахыткерей Кулманулы (Бахыт-Герей Кулманов), член Комитета по управлению Туркестаном Мухамеджан Тынышбайулы (Тынышпаев) – являлись бывшими депутатами Государственной думы I- и II-созывов 1906-1907 годов, комиссар Тургайского уезда А. Биримжан (Беремжанов) – бывший депутат Думы двух созывов подряд - 1906 и 1907 годов.

Тюрко-мусульманские народы Кавказа, Степного края, Туркестана, а также народы Сибири, терпеливо ожидавшие выборов во Всероссийское учредительное собрание и его созыва, приступили к образованию своих национально-территориальных автономий лишь после вероломного захвата центральной власти России большевиками в октябре 1917 года, не дождавшись начала работы Учредительного собрания. Алаш Орда не признавало как центральную легитимную власть России Советскую власть, что было чётко отмечено в постановлении II Всеказахского курултая (съезда), одной из причин созыва которого стало свержение большевиками Временного правительства. «Имея в виду, что в конце октября пало Временное Правительство, - говорилось в постановлении II Общеказахско-киргизского курултая от 12 декабря 1917 года, предугадав возникновение гражданской войны, - что Российская Республика лишилась власти, пользующейся доверием народа и моральным авторитетом, что при отсутствии всякой власти в стране возможно возникновение гражданской войны, что анархия волна за волной заматает большие города и деревни по всему государству, что анархия растёт с каждым днём и угрожает распространиться на территорию тех областей, где живут казак-киргизы, что волна анархии угрожает жизни и имуществу населения областей казак-киргизского народа...» (Алаш-Орда, 1992: 69).

В связи с этим съезд «постановил повести решительную борьбу против Советской власти, для чего было решено немедленно приступить к организации вооружённых отрядов» (ЦА ФСБ России. Р-8336.). Несмотря на это решение Национального курултая, но исходя из ситуации безвластия в России, сложившейся после разгона большевиками Всероссийского учредительного собрания и усиливающейся угрозы анархии и гражданской войны, а также с целью сохранения возрождённого национального государства, Правительство Алаш Орда в марте-апреле 1918 года согласилось на переговоры по вопросу о взаимном признании с Советской властью, причём по инициативе последней. Но переговоры были внезапно прерваны советской стороной, оставившей условия Алаш Орды по взаимному признанию без ответа (Байтурсунов, 1919: 3). В качестве ответной меры 11 июня 1918 года Алаш Орда постановила признать недействительными всех декретов Советской власти на территории Автономной (суверенной) Алаш» (Бөкейхан, 2017), а также во исполнение постановления II Национального курултая в составе правительства (Алаш Орда) образовать Военный совет, возложив на него функции военного министерства» (Бөкейхан, 2017). В течение 1918-1920 годов, в ходе совместной с антибольшевистскими силами борьбы против оккупационной «красной армии» на своей территории, Алаш Орда сумело сформировать 8 конных полков и 2 конной бригады (Абдигалиулы, 2017: 72), а также открыть в Уиле первую казахскую кавалерийскую юнкерскую школу (Абдигалиулы, 2017: 72). Но к началу 1919 года сложилась крайне неблагоприятная для Республики Алаш ситуация, вызванная гражданской войной, когда антибольшевистские силы были расколоты на разнонаправленные политические течения (Бөкейхан, 2017: 240). По свидетельству Халела Габбасулы (Габбасов), после безуспешных переговоров с правительством А. Колчака в Омске, Алихан Букейхан, собрав в гор. Алаш экстренное заседание Алаш Орды, заявил, что «когда политические события развиваются в направлении реставрации монархического строя... рассчитывать на самоопределение нации нельзя» (Движение Алаш, 2011: 90).

Заклучение. В этих сложнейших условиях Алаш Орда вынуждена была пойти на сближение с Советской властью. Как отмечал в одном из своих выступлений Ахмет Байтұрсынұлы, для лидеров Алаш Орды было «неважно, какого цвета власть в России – красная или белая, главное – признание права казахского народа на национальное самоопределение». Его дополнил член Алаш Орды Алимханұлы Ермакулы (Ермаков): «Решение это было подсказано опытами пройденных этапов революции, тяжёлыми испытаниями периода колчаковщины, атамановщины с одной стороны, и декларацией прав народов, объявленной советской властью, непосредственными переговорами в Москве некоторых членов Алаш Орды (Жиханша и Халел Досмухамедұлы), переговорами по прямому проводу Алаш Орды из Семипалатинска (гор. Алаш) с Москвою в своё время - с другой стороны» (Движение Алаш, 2011: 124). Но этот курс не состоялся. Советская власть окончательно укрепила на территории Республики Алаш к весне 1920 года. Все учреждения государственной власти, созданные Республикой Алаш были ликвидированы: Правительство, его областные комитеты, народная милиция, то есть вооруженные силы, система налогообложения, все законодательные акты и постановления Алаш Орды отменены. Управлением Казахским краем занимался КирРевКом – орган власти РСФСР. Он же своим постановлением от 5 марта 1920 года дал старт ликвидации Республики Алаш де-юре. Прекращение деятельности Республики Алаш, её правительства Алаш Орда де-факто состоялось 26 августа 1920 года. Переход отдельных членов Алаш Орды на сторону большевистской партии не означал трансформации Алаш в Киргизскую (Казахскую) АССР. Решением высших органов государственной власти РСФСР от 26 августа 1920 года была учреждена Киргизская (Казахская) Автономная Советская Социалистическая Республика, полностью лишенная хотя бы ограниченного суверенитета и созданного на иных идеологических основаниях и организационно-правовых принципах. Все государственные органы этой республики по ведомственной линии были подчинены вышестоящим федеральным органам. Ни формального, ни реального государственного суверенитета казахский народ не сумел сохранить. Со дня вхождения Казахской ССР в состав СССР в 1936 году было провозглашено, что она, как и другие субъекты федерации, приобретает суверенитет, ограниченный союзной конституцией. Но эти ограничения были настолько безмерными, что о фактической самостоятельности не могло быть и речи. Если добавить надгосударственную тоталитарную деятельность коммунистической партии, то следует признать, что ограниченный суверенитет существовал в форме пышного декоративного лозунга, преграждая путь к фактическому суверенитету, который был характерен для Республики Алаш.

Научная статья подготовлена в рамках реализации проекта AP09260561 «Ахмет Байтұрсынұлы. Полное собрание сочинений в 12 томах. На казахском и русском языках» по грантовому финансированию фундаментальных и прикладных научных исследований понаучным проектам на 2021-2023 годы.

Список литературы:

- Алаш-Орда: Сборник документов / Сост. Н. Мартыненко. Алматы: Малое издательство «Айқап». 1992. 192 с.
- Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Сәуір 1920-1928 жж. Движение Алаш. Апрель 1920-1928 гг. Алматы: «Ел-шежіре». 2007. Т. 3. Кн. 1. 304 с.
- Алаш аутономиясы һәм Сәбет хукіметі. Бөкейхан Ә. Шығармалары Сочинения. 15 тт. Астана: ОФ «Алашорда». 2017. Т. 10. С. 436.
- Абдигалиұлы Б. Войско Алаш. Казахские части в составе Белой армии (1918-1920 гг.). Астана: Фолиант, 2017. 416 с.
- Бәкірұлы Ә. Мұстафа Шоқай. Алматы, 1997.
- Барихин А.Б. Большой юридический энциклопедический словарь. М.: «Книжный мир». 2005. С. 610.
- Байтұрсунов А. Революция и киргизы. / «Жизнь национальностей». 1919. 03.08. № 29. С. 3.
- Бөкейхан Ә. Шығармалары – Сочинения. 15 тт. Астана: ОФ «Алашорда». 2017. Т. 10. 463 с.
- Бөкейханов Ғ., Байтұрсынұлы А. «Алаш» партиясының програмының жобасы. «Қазақ». 1917. 21.11. № 251. С. 1.
- Государственный архив Томской области (ГАТО). Ф. Р-552. Оп. 1. Д. 3.
- Декларация комитета членов Всероссийского учредительного собрания. Алаш-Орда: Сборник документов / Состав. Н. Мартыненко. Алматы: Малое издат. «Айқап», 1992. 192 с.
- Движение Алаш: Сборник материалов судебных процессов над алашевцами. Трёхтомник. Алматы: ФФ «Ел-шежіре», 2011. Т. 2. 376 с.
- Есмағамбетов К.Л. Әлем таныған тұлға (Мұстафа Шоқайдың дүниетанымы мен қайраткерлік болмысы). Алматы: Дайк Пресс, 2008. 501 б.
- Қыдырәлиев Д. Мұстафа Шоқай. Астана, 2007. 287 б.
- Нурпейсов Е.К., Жүсіп С. Республика Алаш: Де-юре и де-факто. Нур-Султан: Журн. Право и государство. № 3 (92). 2021. С. 6-25.

О федеральных учреждениях Российской Республики. Постановление III Всероссийского съезда советов, принятое в шестом заседании съезда 28(15) января 1918 г. В кн. История Советской конституции. В декретах и постановлениях Советского правительства (1917-1936). М. 1936. С. 57.

Протасов Л.Г. Всероссийское Учредительное собрание. Энциклопедия. М.: Российская политическая энциклопедия, 2014. 556 с.

Полонська-Василенко Н. Д. Історія України. Київ, 1992. 462 с.

Сибирское областничество: Биобиблиографический справочник / Гл. ред. С.С. Быкова. Томск: «Водолей», 2001. 228 с.

Садыкова Б. Turkistan millibirligi: научное исследование. Алматы: Международный фонд «Er Жәнібек», 2016. 284 с. (17)

Центральный архив ФСБ России. Д. Р-8336.

小野亮介、宇山智彦「カザフ自治政府アラシュ・オルダとシベリア出兵期日本の邂逅と齟齬：マルセコフ要請書と関連史料から見る背景」(An Unsuccessful Encounter between the Kazakhs of the Alash Orda Autonomous Government and Japan during the Siberian Intervention: Rayimjan Märsekov's Request and Its Background - <https://www.facebook.com/tomohiko.uayama/posts/3541464839413810>)

References

Alash-Orda: Sbornik dokumentov [Alash-Orda: Collection of documents]. / Sost. N. Martynenko. Almaty: Maloe izdatelstvo «Aikhap». 1992. 192 с. [In Russian].

Alash kozghalysy. Kuzhattar men materialdar zhinaghy. Saur 1920-1928 zhzh. Dvizhenie Alash. Aprel' 1920-1928 gg. [The Alash movement. April 1920-1928]. Almaty: «El-Shezhire». 2007. T. 3. Kn. 1. 304 s. [In Kazakh and Russian].

Alash Autonomiyasy ham Sabet hukimeti. [Autonomy of Alash and the Soviet government]. – Bokeykhan A. Shygarmalary – Sochineniya. 15 tt. – Astana: OF «Alashorda». 2017. T. 10. S. 436. [In Kazakh].

Abdyghaliuly B. Voisko Alash. Kazakhskie chasti v sostave Beloi armii (1918-1920 гг.). [The Alash army. Kazakh units in the White Army (1918-1920)]. Astana: “Foliant”, 2017. 416 s.). [In Russian].

Bakiruly A. Mustafa Shoqay. Almaty, 1997. [...].

Barikhin A.B. Bolshoi entsiklopedicheskiy slovar' [Large legal encyclopedic dictionary]. М.: «Knizhnyimir». 2005. 610 s. [In Russian].

Baitursunov A. Revolyuciya i kirgizy. [The Revolution and the Kyrgyz] / «Zhizn' nacionalnostei». 1919. 03.08. №29. [In Russian].

Bokeykhan A. Shygarmalary – Sochineniya . 15 tt. Astana: OF «Alashorda». 2017. T. 10. S. 463.

Bokeykhanov G., Baitursynuly A, ... «Alash» partiyasynyng programynyng zhobasy. [Draft Program of the Alash Party]. «Qazaq». 1917. 21.11. № 251. S. 1. [In Kazakh].

Gosudarstvennyi arhiv Tomskoi oblasti (GATO). P-552. Op. 1. D. 3. L. 289-390. [In Russian].

Deklaraciya komiteta chlenov Vserossiyskogo uchreditel'nogo sobraniya [Declaration of the Committee of Members of the All-Russian Constituent Assembly]. Alash-Orda: Sbornik dokumentov [Alash-Orda: Collection of documents]. / Sost. N. Martynenko. Almaty: Maloe izdatelstvo «Aikhap». 1992. S. 147-149 (192 s.). [In Russian].

Dvizhenie Alash: Sbornik materialov sudebnyh processov nad alashevtsami [The Alash movement: A collection of materials of the trials of Alash residents]. Tryehtomnik. Almaty: FF «El-shezhire», 2011. T. 2. 376 s. [In Russian].

Esmaganbetov K.L. Alem tanyghan tulgha (Mustafa Shoqaydyng dunietyny men qairatkerlik bolmysy) [A person recognized by the world community (The worldview and way of activity of Mustafa Shokay)]. - Almaty: Daik-Press, 2008. - 501 b. [In Kazakh].

Kydyraliev D. Mustafa Shoqay. - Astana, 2007. 287 b. [In Kazakh].

Nurpeyisov E.K., Zhussip S. The Republic of Alash: De jure and De facto [Republic of Alash: De jure and de facto]. - Nur-Sultan: “Pravo i gosudarstvo, N 3 (92), 2021. S. 6-25. [Scientific journal "Law and the State"]. [In Russian].

О федеральных учреждениях Российской Республики. Постановление III Всероссийского съезда советов, принятое в шестом заседании съезда 28(15) января 1918 г. [About federal institutions of the Russian Republic. Resolution of the III All-Russian Congress of Soviets, adopted at the sixth session of the Congress on January 28 (15), 1918.]. В кн. История Советской конституции. В декретах и постановлениях Советского правительства (1917-1936) [In the book «The History of the Soviet Constitution. In the decrees and resolutions of the Soviet Government (1917-1936)»]. М. 1936. С. 57. [In Russian].

Протасов Л.Г. Всероссийское учредительное собрание. Энциклопедия [All-Russian Constituent Assembly. Encyclopedia]. М.: Российская политическая энциклопедия, 2014. 556 с. [In Russian].

Polionska-Vasilenko N.D. Istoriya Ukraini [History of Ukraine]. Kiev, 1992. S. 462. [In Ukrainian].

Sibirskoe oblastничество: Bibliograficheskiy spravochnik [Siberian oblastничество: Biobibliographic reference] / Gl. red. S.S. Bykova. Tomsk: «Vodoley», 2001. 228 s. [In Russian].

Sadykova B. Turkistan milli birligi: nauchnoe issledovanie [Unity of Turkestan : a scientific study]. Almaty: Mezhdunarodny fond “Er Zhanibek», 2016. 284 s. [In Russian].

Central Archive of the FSB of Russia. D. R-8336. [In Russian].

小野亮介、宇山智彦「カザフ自治政府アラシュ・オルダとシベリア出兵期日本の邂逅と齟齬：マルセコフ要請書と関連史料から見る背景」[An Unsuccessful Encounter between the Kazakhs of the Alash Orda Autonomous Government and Japan during the Siberian Intervention: Rayimjan Märsekov's Request and Its Background].- <https://www.facebook.com/tomohiko.uayama/posts/3541464839413810> [In Japanese].

БАЙЛАР МЕН КУЛАКТАРДЫ ЖОЮ БАРЫСЫНДАҒЫ ПАВЛОДАР ЕРТИС ӨңІРІ ХАЛҚЫНЫҢ ҚАРСЫЛАСУ КӨңІЛ-КҮЙІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Сыздыкова Аймекен Мерекеевна^{1*}ID, Аманова Асель Сериковна^{ID},
Молдакимова Алия Сарсенбаевна^{ID}

¹Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар, Қазақстан

*Автор-корреспондент

E-mail: aimeken@mail.ru (Сыздыкова), amanova803@mail.ru (Аманова), aliya.m.s (Молдакимова)

Түйіндеме. Мақалада Павлодар Ертіс өңіріндегі байлар мен кулактарды тап ретінде жоюдың бастапқы шараларының жүргізілуі, қоғамдық пікірді қалыптастыру бойынша кедейлер мен батырақтармен үгіт-насихат жұмыстарының ұйымдастырылуы, сондай-ақ түрлі әлеуметтік топтардың Кеңестермен жүргізілген саясатына қатынасын қарастырылады. Бұл зерттеу мәселесінің кейбір аспектілері отандық және шетелдік ғалымдардың бірқатар еңбектерінде жарық көрді. Авторлар мұрағат материалдарына сүйене отырып, жергілікті билік органдарының кулактарды жою жөніндегі Орталықтың директивалық тапсырмаларын орындау барысын айқындауға және ауыл тұрғындарының мемлекеттік саясатқа реакциясын көрсетуге тырысты. Зерттеу барысында ауыл тұрғындарының Кеңес өкіметімен жүргізілген іс-шараларына өз көзқарастарын әртүрлі тәсілдермен көрсеткендері анықталды. Мысалы, олар жұртшылық алдында наразылықтарын білдіріп, науқандарға қарсы үгіт-насихат жүргізіп, үндеу таратады, сонымен қатар адамдарды кеңестік кооперативтерден шығуға, көші-қонды ұйымдастыруға шақырды. Яғни, халықтың іс-әрекеті қарсылдық көрсетудің өздік стратегиясы түрінде болды, ол ұжымдастыру кезінде бейімделу, бітімге келу, айла-шарғы жасау сипатында көрінді.

Кілт сөздер: Павлодар Ертіс өңірі, ұжымдастыру, кулактарды тәркілеу, кедейлер жиналысы, шаруалардың қарсылығы, қоныс аудару.

МРНТИ 03.20

ФОРМИРОВАНИЕ ПРОТЕСТНЫХ НАСТРОЕНИЙ В ХОДЕ КАМПАНИИ ПО ЛИКВИДАЦИИ БАЙСТВА И КУЛАЧЕСТВА В ПАВЛОДАРСКОМ ПРИИРТЫШЬЕ

Сыздыкова Аймекен Мерекеевна^{1*}ID, Аманова Асель Сериковна^{ID},
Молдакимова Алия Сарсенбаевна^{ID}

¹Павлодарский педагогический университет, г. Павлодар, Казахстан

*Автор-корреспондент

E-mail: aimeken@mail.ru (Сыздыкова), amanova803@mail.ru (Аманова), aliya.m.s (Молдакимова)

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы начального этапа ликвидации байства и кулачества как класса в Павлодарском Прииртышье, организации агитационной работы с бедной и батрачеством по формированию общественного мнения, а также отношения различных социальных групп к политике власти Советов. Некоторые аспекты данной исследовательской проблемы получили освещение в ряде трудов отечественных и зарубежных ученых. Авторы на основе архивного материала попытались восстановить ход реализации местными органами власти директивных заданий Центра по раскулачиванию и показать отношение жителей аулов и сел к государственной политике. В ходе изучения было установлено, что у сельчан реакция была неоднозначной на непопулярные мероприятия советской власти и проявлялась различными способами. Например, выражали недовольство прилюдно, проводили агитацию против кампаний, распространяли воззвания, призывали выйти из состава советских коопераций, призывали к организованным откочевкам. То есть, выступления народа выражались в своеобразной стратегии сопротивления, носили характер приспособления, примирения и манипуляции в ходе самой кампании коллективизации.

Ключевые слова: Павлодарское Прииртышье, коллективизация, экспроприация, собрание бедноты, сопротивление крестьян-шаруа, откочевка.

IRSTI 03.20

THE FORMATION OF PROTEST MOODS DURING THE CAMPAIGN LIQUIDATING BAIS AND KULAKS AS A CLASS IN THE PAVLODAR IRTYSH REGION

Syzdykova Aimeken M.^{1*}ID, Amanova Asel S.^{1ID}, Moldakimova Aliya S.^{1ID}

¹Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, Kazakhstan

*Corresponding-author

E-mail: aimeken@mail.ru (Syzdykova), amanova803@mail.ru (Amanova), aliya.m.s (Moldakimova)

Abstract. The article considers the issues of the initial stage of the liquidation of the bais and kulaks as a class in the Pavlodar Irtysh region, the organization of agitation work with the poor peasants and farm workers to form public opinion, as well as the attitude of various social groups to the actions of the authorities. Some aspects of this research problem have been covered in a number of works by national and foreign scientists. On the basis of archival material, the authors tried to restore the course of implementation by local authorities of the directive tasks of the Center for Dekulakization, and show the attitude of the inhabitants of auls and villages to state policy. During the study, it was established that the villagers showed their attitude to the unpopular events of the Soviet government in various ways. For example, they expressed dissatisfaction in public, campaigned against the gatherings, disseminated appeals, called for secession from the Soviet cooperatives, and called for organized migrations. That is, we are talking about strategies of resistance, accommodation, reconciliation and manipulation.

Key words: Pavlodar Irtysh region, collectivization, expropriation, gathering of the poor, resistance of the sharua and peasants, migration.

Введение. История событий рубежа 20-30-х годов XX века, происходивших на территории Павлодарского Прииртышья недостаточно изучена, несмотря на многочисленные труды историков и краеведов. Процесс коллективизации долгие годы рассматривался однобоко, освещая мероприятия Советского правительства лишь с марксистско-ленинской методологии, классовым подходом, который благодаря идеологическим установкам был скрыт от исследователей, запрещал их обсуждение в обществе. Современное развитие исторической науки открывает возможности для изучения новых аспектов общественной жизни с использованием раскрывшейся информации после доступа к рассекреченным архивным документам. Материалы местных архивов содержат интересные и ценные сведения, которые позволят создать более полную картину общественной жизни аула и деревни рассматриваемого времени. В частности, на основе достоверных источников, исследовать ход реализации окружными и районными органами власти директивных заданий Центра по раскулачиванию и ликвидации байства и кулачества как класса. При этом обнажаются проявления протестных настроений и сопротивления жителей аулов и деревень государственной политике коллективизации.

Материалы и методы. Исследование проводилось на основе изучения материалов Государственного архива Павлодарской области (ГАПО), фонды которого содержат ценнейшие документы, отражающие многие аспекты кампаний по конфискации, раскулачиванию и «ликвидации байства и кулачества как класса» в регионе.

Мы использовали различные виды источников – протоколы заседаний президиумов, собраний бедняков, списки байских, кулацких хозяйств и их характеристики, а также многочисленные заявления о восстановлении в избирательных правах, жалобы граждан на несправедливое или ошибочное раскулачивание и ликвидацию их хозяйства. Особо следует отметить партийные фонды, которые состоят из протоколов заседаний оперативных «троек», инструкций, директивных заданий по проведению кампаний по конфискации, заготовкам, ликвидации. Так в протоколах заседаний «троек» при Павлодарском окружном отделе ОГПУ содержится информация, что были привлечены бедняки и батраки к мероприятиям по конфискации и раскулачиванию, имеются факты об организации как ликвидации, так и переселения кулацких хозяйств. Дела данных фондов дают возможность проследить

настроения социальных слоев, их притязания, отношение к существующей власти, а также увидеть сложившуюся обстановку вокруг проведения аграрной политики Советами.

Из опубликованных сборников архивных документов, в которых собраны материалы из Центрального государственного архива Республики Казахстан (ЦГА РК), Архива Президента Республики Казахстан (АП РК) и других архивов нам стали доступны сведения по изучаемой теме.

Наше исследование строится на соблюдении принципа историзма, предполагающего определение общих закономерностей развития. Это позволило рассмотреть политические, социальные, экономические аспекты трагических событий 1929-1930 годов в неразрывной связи и эволюции. Принцип объективности позволил избежать политизированных оценок историографии советского периода. Благодаря комплексу документальных материалов местного архива, нам удалось восстановить реальную картину проведения насильственной коллективизации в Павлодарском Прииртышье, а также отразить события хода кампании по ликвидации кулачества как класса на региональном (областном) уровне. При проведении исследования использовались как общенаучные, так и специальные методы исторического исследования для анализа архивных документов, при этом мы учитывали, что эти документы несут определенные «маркеры» времени их создания. Историко-сравнительные методы позволили показать позицию разных групп сельского населения на репрессивные меры Советской власти по отношению к байству и кулачеству.

Обсуждение. В 1990-е годы дискуссии по проблемам истории коллективизации в Казахстане открыли известные ученые М. Татимов, М.К. Козыбаев, К.С. Алдажуманов, Ж.Б. Абылхожин. Ведущие специалисты взглянули с новых концептуальных позиций на государственную политику в сельском хозяйстве и ее результаты, однако многие теоретико-концептуальные и исследовательские начинания на тот момент в силу имеющейся конъюнктуры практически не получили дальнейшего развития. Вопрос о жертвах насильственной коллективизации и других акций советской власти, а также о «человеческой цене» вновь был открыт казахстанскими исследователями не так давно.

Сегодня современные исследования носят обобщающий характер, либо посвящены узким вопросам рассматриваемой проблематики. Б.К. Альжаппарова, изучая процессы, происходившие в казахском ауле в первой трети XX века, отмечает, что кампания по конфискации скота и имущества баев-полуфеодалов была подготовительным этапом для более радикальной политики в аграрном секторе, а основной причиной голода начала 1930 годов, по мнению исследователя, стала политика заготовительных компаний (Альжаппарова, 2009).

В унисон этой точке зрения высказывается российский ученый А.П. Козлов, который считает предшествовавшие реформы в аграрном секторе Казахстана, а именно передел сенокосных и пахотных угодий и конфискация байских хозяйств, создали условия для безоговорочной поддержки партийно-советским руководством республики политики форсированной коллективизации в 1929-30 году (Козлов, 2012).

Региональный уровень процесса ликвидации кулачества и байства как класса был рассмотрен на материалах Восточно-Казахстанской области А.С. Жанбосиновой. Автор отмечает, что репрессивная политика советской власти по отношению к байству и кулачеству преследовала не только классовые цели, но и психологические. Основными судебными репрессиями периода хлебозаготовительной кампании были репрессии против «экономических саботажников». Количество осужденных по террору значительно уступает осужденным за не сдачу хлеба. Такой вывод А.С. Жанбосинова сделала на основании материалов архивных дел Департамента КНБ РК по ВКО. На различных примерах были показаны меры воздействия власти на сельское население для достижения целей коллективизации. К которым исследователь относит и постановление о выселении всех баев, кулаков и их семейств из пограничной полосы в целях предотвращения бегства крестьянства за границу (Жанбосинова, 2017).

В своих трудах С.А. Жакишева раскрывает социальные аспекты казахского аула конца 20-х – начала 30-х годов XX века. Используя возможности исторической информатики, она представляет социальный портрет раскулаченного бая, восстанавливает логику действий механизма репрессий в отношении зажиточных слоев казахского аула, показывает альтернативные точки зрения на конфискацию со стороны официальных органов и самих баев (Жакишева, 2021). По мнению исследователя, конфискации подверглись в основном лица зрелого и пожилого возраста, как образованные, так и неграмотные, обладавшие большим жизненным опытом, житейской мудростью и авторитетом (Жакишева, 2021:125), благодаря этому вырисовывается своего рода социально-психологическая модель баев.

Сложно не согласиться с Л.В. Захаровским в том, что современное состояние сельского хозяйства в постсоветских странах связано напрямую с процессами конца 20-х – начала 30-х годов XX века. Главная беда современной деревни – бесхозяйственность – возникла сразу после ликвидации

кулака, считает ученый. Переселенческая деревня и казахский аул в результате раскулачивания утратили свои традиционные черты, подорвали свои устои. Также, по его мнению, в понятие «кулаки» входили самые разные социальные персонажи: деревенские ростовщики и трактирщики, владельцы промышленного заведения и те, кто занимался исключительно сельским хозяйством (Захаровский, 2000:16). Кроме того, исследователь отмечает, что в 1930 г. переселенческая политика была безусловным политическим приоритетом, именно под её проведение подгонялись темпы коллективизации (Захаровский, 2000:29). Что в конечном итоге приводит к расширению границ изучения проблемы.

В своих изысканиях продолжает тему бесхозяйственности российский исследователь Е.М. Тимошечкина, акцентируя внимание на деятельность местных органов власти в период коллективизации. А именно, ученый обратила внимание на малоизученные аспекты темы, такие как бесхозяйственное отношение к конфискованному имуществу кулаков, его присвоение и распределение, а также преодоление нарушений действовавшего законодательства местными органами власти (Тимошечкина, 2014). По ее мнению, кампания по раскулачиванию имела целью «пресечь оказываемое крестьянством сопротивление и побудить его основную массу вступить в колхозы и не допустить срыва первого пятилетнего плана» (Тимошечкина, 2014:47). Автор разделяет позицию тех исследователей, которые считают, что кулачество не было классом. Отсюда мы понимаем, что изучаемая проблематика имеет большой резонанс в научной среде и поэтому ее актуальность неоспорима.

Внимание привлекает исследование Ш. Фицпатрик «Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы: деревня». Ученый, используя широкий круг источников, описала различные стратегии, используемые крестьянами для выживания в тяжелых условиях реформирования сельского хозяйства. Автор отмечает, что стратегии подчиненных не сводятся к различным способам сопротивления власти, а включают в себя приемы защиты себя, своих прав и достижения индивидуального успеха.

На современном этапе, благодаря исследованиям отечественных ученых более глубокое и детальное освещение получил процесс коллективизации в Казахстане. Так были определены его этапы и, на основе научного анализа, установлена последовательность действий власти по отношению к сельскому населению. Мы считаем, что кампании по конфискации, заготовкам, индивидуальному обложению «единоличников», раскулачиванию, выселению, ликвидации байства и кулачества как класса были неотъемлемыми составными частями насильственной коллективизации, проводимой в казахском ауле и деревне в 20-30-е годы XX века. В этот процесс по своей воле или насильственно было втянуто все сельское население.

Исходя из имеющихся научных трудов ученых и архивных документов можно утверждать, что реализация государственной политики по раскулачиванию, проводимая Советской властью в Казахстане имела свои особенности. Они были обусловлены сохранением традиционного хозяйства и традиционных общественных отношений среди казахов. Бесспорно, также наличие региональных черт, которые, несомненно, будут еще выявлены при изучении материалов местных архивов.

Результаты. Ликвидация байства и кулачества в Павлодарском Прииртышье.

Реализация грандиозных планов по индустриализации страны в конце 20-х - начале 30-х годов XX века требовала все больших ресурсов, и давление на крестьянство увеличивалось с каждым годом. Помимо экономических задач Советское правительство решало важные политические задачи, в первую очередь – полную ликвидацию капиталистических отношений в деревне. Кампании по конфискации, раскулачиванию и ликвидации кулачества и байства как класса были направлены на создание материальной базы колхозов и ликвидацию политической оппозиции. Процесс форсированной коллективизации, прошедший в 1929-1930 годы практически изменил казахский аул и переселенческое село в Казахстане.

Практическим претворением в жизнь аграрной политики Советского государства должны были заниматься в основном местные советские и партийные органы. Поэтому еще 27 июня 1929 года ВЦИК и СНК РСФСР издало постановление «О расширении прав местных Советов в отношении содействия выполнению общегосударственных заданий и планов», которое активизировало деятельность Советов всех уровней.

В соответствии с существовавшими инструкциями экспроприация хозяйств «кулаков» и «баев», относящихся ко второй и третьей категориям, должна была происходить по постановлениям бедняцко-середняцких и колхозных собраний. На этих собраниях следовало составить и обсудить списки с характеристикой «кулаков» и «баев», подлежащих выселению, которые затем после утверждения сельского совета должны были вноситься на утверждение районного, а затем окружного

исполнительных комитетов. Учету подлежали также «самораскулачившиеся» хозяйства, попадавшие в разряд байско-кулацких по состоянию на 1 мая 1929 г., а также «кулаки, прибывшие из других округов и районов, даже если их хозяйство и не носит кулацких признаков». К составлению списков были привлечены не только органы ОГПУ на местах, но также финансовые отделы, которые располагали сведениями об имущественном положении сельчан.

В ответ на постановления «О мерах по ликвидации кулацких хозяйств в районах сплошной коллективизации» (ЦК ВКП(б), 30 января 1930 года) и «О мерах по укреплению социалистического переустройства сельского хозяйства в районах сплошной коллективизации и по борьбе с кулачеством» (ЦИК и СНК СССР, 1 февраля 1930 года) в республике были определены районы сплошной коллективизации, где в первую очередь необходимо было провести мероприятия по выселению кулаков и баев за пределы округа и района. Согласно телеграмме Крайкома от 5 февраля 1930 года, выселение в период весенней кампании должно было происходить исключительно в районах сплошной коллективизации. Таковыми были утверждены: по Павлодарскому – Максимо-Горьковский, Цюрупинский, Сейтеновский, Коряковский, Теренгульский районы (ГАПО, 281: 4). В этих районах отменялись законы об аренде земли и найме рабочей силы в единоличных крестьянских хозяйствах.

Согласно, протоколу заседания тройки при Павлодарском окротделе ОГПУ от 2 февралем 1930 года по рассмотрению списков намеченных к выселению кулаков и баев, ориентировочное число намеченных к выселению из пределов округа кулацко-байский хозяйств составляло 1995, из них по материалам ОГПУ – 473, по материалам окружного финансового отдела – 1482. Ориентировочные планы в разрезе города и районов выглядели следующим образом: Павлодар – 110, Максимо-Горьковский район – 117, Иртышский – 131, Цюрупинский – 304, Баян-Аульский – 352, Теренгульский – 186, К-Агачевский – 25, Сейтеновский – 182, Павлодарский – 238 (ГАПО, 293: 5). Однако дальнейшее изучение партийных и советских документов показывает, что вышеуказанные цифры подверглись корректировке и уточнению. Позднее Крайком внес коррективы, определив Максимо-Горьковский и Теренгульский районы для реализации планов сплошной коллективизации сельского хозяйства. В других районах округа высылка байских и кулацких хозяйств была приостановлена до особого распоряжения Края (ГАПО, :293:13).

4 февраля 1930 года на места была разослана секретная инструкция ЦИК и СНК СССР, которая содержала подробные указания по осуществлению данной кампании (Тимошечкина, 2014:58). Следуя порядку, строго по вертикали Павлодарский Округком по линии ОГПУ отправляет оперативную инструкцию № 147/с Максимо-Горьковскому и Теренкольскому районным комитетам ВКП (б) по подготовке и проведению мероприятий по ликвидации кулачества и байства как класса, по созданию оперативных троек и их функциях, по формированию списков хозяйств кулаков и баев, определению их категории, по учету и передаче конфискованного имущества, по организации деятельности коммунистических отрядов (ГАПО, 281:19-22).

Созданные в районах оперативные тройки осуществляли общее руководство кампанией по ликвидации, рассматривали списки кулацко-байских хозяйств и определяли их категории, а также решали множество вопросов, способствующих организованному проведению кампании. Планировалось ликвидацию и выселение за пределы района кулацко-байских хозяйств первой категории закончить к 10 марта 1930 года, ликвидацию и выселение второй категории завершить к 1 апреля, и ликвидацию и переселение на худшие земли лиц, отнесенных к третьей категории, планировалось завершить к началу посевных работ (ГАПО, 281:19-22). Одновременно с подготовкой списков кулаков по третьей категории намечались худшие участки земли для вселения туда ликвидированных по этой категории кулацких хозяйств (ГАПО, 293:46).

Заранее были приняты меры, ограничивающие выезд кулаков и баев из округа. Согласно решению оперативной тройки Павлодарского Округкома (от 9 февраля 1930), была прекращена выдача проездных билетов по железной дороге, всем РИКа, сельсоветам и другим организациям запрещалось производить выдачу каких-либо справок, дающих право на выезд за пределы округа (ГАПО, 293:10). Также по линии ОГПУ окружным комитетам ВКП(б) было предложено усилить репрессии против баев и кулаков самоликвидирующих свое хозяйство путем незаконных убоев и распродажи скота (ГАПО, 281:13).

К проведению кампании «ликвидации кулачества и байства как класса» в стране и республике готовились с особенной тщательностью. Были организованы отряды из коммунистов и комсомольцев. Эти отряды снабжались оружием и боеприпасами из запасов окружного военкомата. В каждом селе для осуществления оперативной связи были назначены по два связных из бедняков, батраков, как правило партийцев.

Процесс выселения раскулаченных в Павлодарском округе начался в марте 1930 года. Местные исполнительные комитеты, органы милиции, УРО находились в подчинении начальников оперативных участков ОГПУ. Крайкомом ВКП(б) была увеличена планируемая цифра количества хозяйств, подлежащих выселению из районов сплошной коллективизации: в Максимо-Горьковском районе – 213, а в Теренгульском – 202 (ГАПО, 293:13). Четко были определены маршруты и места выселки баев первой и второй категорий, так из аулов № 2, 8, 13 – Купино, из аулов № 4, 6, 7 – Федоровку, из аулов № 3, 5, 1 – райцентр и из остальных аулов № 9,10,11,12 в город Павлодар (ГАПО, 293:17). Однако, согласно, протоколу заседания оперативной тройки (11 марта 1930) местом расселения выселяемых из районов сплошной коллективизации кулаков и баев были утверждены Марковский сельсовет для «европейской части» и административный аул № 8 Павлодарского района для «казахской части» (ГАПО, 293:27). Исследователям еще предстоит выяснить причины таких изменений.

Из информационной сводки о ходе ликвидации байства и кулачества в Теренгульском районе известно, что весь район был разбит на три участка: в первый участок были включены аулы № 2,4,6,7,8 и 13; во второй – аулы № 1, 3, 5; в третий – аулы № 9, 10, 11, 12. С 6 по 12 марта была проведена ликвидация байства по первому участку. Всего по данному участку было репрессировано 39 лиц, из них 8 лиц по «первой категории», 11 – по «второй категории» с выселением за пределы района и 20 лиц – по «третьей категории», оставленные в пределах района. Мероприятия по ликвидации байства по второму участку планировалось провести с 13 по 16 марта, и на третьем участке планировалось завершить ликвидацию к 18 марта (ГАПО, 292: 46-47).

В Максимо-Горьковском районе согласно утвержденным Окружным комитетом спискам к выселению по второй категории из пределов района было намечено 28 кулацких хозяйств, поскольку часть намеченных к выселению кулаков оказалась в бегах, по инициативе работников, посланных для проведения операции, они были заменены другими кулацкими хозяйствами и итоговое число высланных составило 25 хозяйств. В результате из поселка Благовещенский выселили 8 кулацких хозяйств, из поселка Шаровка – 2 хозяйства, из Тихомировка – 16, по Украинскому сельсовету – 3 хозяйства отмечается в докладе уполномоченного окружного комитета ВКП(б) о предварительных итогах ликвидации (ГАПО, 293:46). Некорректное введение данных вводит в заблуждение и является определенным показателем качества учета ликвидируемых и выселяемых хозяйств. В основном под ликвидацию попадали хозяйства уже подвергавшиеся ранее репрессивным мерам со стороны государства. Это были хозяйства лиц, индивидуально обложенных и лишенных права голоса, владельцы разного рода предприятий и т.п. В вышеназванном докладе отмечается, что уже в результате предыдущих репрессивных мер данными хозяйства передано было колхозу имущества на сумму 6089 руб. 50 коп. (ГАПО, 293:46).

Все приговоренные к высылке по первой категории кулаки и баи отправлялись в город Павлодар в сопровождении сельских исполнителей, а в случае большого количества выселяемых для конвоирования использовались коммунистические отряды. Планировалось выселение в первую очередь лиц, возглавлявших хозяйства, партиями в 100-300 человек (ГАПО, 293:2). В районах сплошной коллективизации – Максимо-Горьковский и Теренгульский – семья выселялась вместе с главой семьи и оставшимся имуществом. Передвижение выселяемых осуществлялось на перекладных подводах до нового места жительства. При этом в виду дальнего расстояния передвижения выселяемых молочной скот необходимо было сдать местному Живмолсоюзу с условием получить таковой на новом месте жительства (Ашаршылык, 2021:76).

1 апреля 1930 года Павлодарский Окружком ВКП(б) телеграфировал в Крайком партии о ходе и результатах ликвидации в районах сплошной коллективизации. Там говорилось: «кулацко-байских хозяйств, подлежащих ликвидации по третьей категории, установлено 383, из них по Максимо-Горьковскому – 207 и Теренгульскому – 176. Было переселено из пределов районов сплошной коллективизации в Павлодарский район 49 хозяйств, из них по Максимо-Горьковскому 25 и Теренгульскому – 24. Остальные 334 хозяйства расселяем в пределах своих районов на худших отдаленных землях за пределами колхозного землевладения. Окончательно операцию предполагаем закончить до начала сева, во всяком случае не позднее пятнадцатого – двадцатого апреля» (ГАПО, 292:49).

Так, байство и кулачество были лишены не только права голоса, но также права трудиться на ранее отведенной им земле, были лишены имущества, которое было конфисковано в пользу колхозов. Мы наблюдаем правовую, социальную и экономическую дискриминацию многочисленной социальной группы зажиточных шаруа и крестьянства.

Работа с бедной и батраками по формированию общественного мнения.

Кампании по ликвидации кулачества и байства как класса предшествовала подготовительная работа.

Окружным комитетам рекомендовалось всю работу по раскулачиванию проводить только на основе колхозного движения (Ашаршылык, 2021:77). В документах заседаний троек, окружных отделов ОГПУ неоднократно отмечается необходимость создания определённого общественного мнения и широкого привлечения бедняцкой общественности аула и деревни к мероприятиям по ликвидации байства и кулачества как класса (ГАПО, 293:5). С этой целью 10 февраля 1930 года в села и аулы районов сплошной коллективизации были отправлены особо уполномоченные. В их задачи входило ознакомление бедноты, деревенского актива с решениями партии по вопросу уничтожения капиталистических элементов в деревне. 15 февраля в Максимо-Горьковском районе на районной конференции бедноты, батрачества и колхозников участвовало 139 делегатов, из них колхозников 118, представителей от других советов – от 3 до 21 человек. В результате участники поддержали политику партии и решили приступить к проверке кулацких посевов. Сразу же в селах под руководством уполномоченных стали проводиться собрания бедняков, где обсуждались кандидатуры, попадавшие под ликвидацию (ГАПО, 293:43).

В Оперативной сводке 155/с Павлодарского Окружкома ВКП(б) от 16 марта 1930 года, переданной по прямому проводу через представителя ОГПУ в Крайком ВКП(б) Ф. Голощекину отмечалось, что общественное мнение деревни и аула подготовлено. Вопрос ликвидации и выселения проработан. Во всех селах и аулах практически обсуждены вопросы выселения каждого хозяйства, подлежащего выселению и вынесены соответствующие решения персонально по каждому хозяйству. Настроение бедноты, батрачества и колхозников хорошее. Выдвигаются массовые требования о немедленном выселении кулацко-байских хозяйств, конфискации всего их имущества и передачи его колхозам. Под напором бедняцких и батрацких масс в списки выселяемых вносятся середняцкие хозяйства, не подлежащие выселению» (ГАПО, 281:40-41).

Большое значение имела позиция середняка. Уполномоченный по Максимо-Горьковскому району отмечал, что если в некоторых поселках не проводилось должное обсуждение и разъяснение политики партии, то в этих поселках середняки отказывались от участия в кампании по ликвидации. Также вызывали беспокойство так называемые антисередняцкие настроения. В результате агрессивных настроений бедноты в число кулацких хозяйств часто зачислялись середняцкие. К примеру, в Михайловском сельсовете имущество было изъято у 35 хозяйств, 8 из них оказались середняцкими. В Конторском сельсовете изъято имущество у 14 хозяйств, из них половина оказалась середняцкими (ГАПО, 293:44).

Органы советской власти умело манипулировали настроением бедноты в течении длительного процесса ликвидации капиталистических начал. Сохранился протокол общего бедняцкого собрания поселка Песчаное Павлодарского района, состоявшегося 9 марта 1931 года. Одним из вопросов собрания был вопрос о ликвидации кулачества как класса. Докладчик отметил, что «в стране идет бурный рост строительства социализма и выкорчевывание корней капитализма на базе сплошной коллективизации». В тон, который задал основной докладчик, выступали участники собрания: «Кулаки не выполнили плановые задания. Они не помогут строить социализм, а наоборот вредят и ведут классовую борьбу. Время, товарищи, настало кулака ликвидировать и выслать из пределов поселка»; «Почему плохо обстоит дело в колхозе? Ведь вредительство кулаков в колхозе давно идет и сейчас кулак не дремлет, старается подорвать работу колхоза. Поэтому кулака как класса-вредителя – ликвидировать!» - звучали общие призывы к действию.

С целью показать категоричность и эмоциональность выступающих мы сохранили реплики без изменений. В таких выступлениях бедноты часто слышались нотки недовольства, желания отомстить, свести личные счеты с теми, кто их обидел. Например, «Нечего их жалеть, ликвидировать надо. Помните, во времена белых, когда они нас пороли плетью, и сейчас они пируют. Поэтому их нужно всех здесь выявить и ликвидировать, примерно, как Двинунина Матвея»; «Кулачка Андреева неоднократно говорит: «работаете, работаете, а жрать нечего, черствые куски едите»; «Я точно знаю Поморовы – кулаки, в прошлом году они были раскулачены в поселке Тихомировка. Сейчас каким-то образом опять работают! Раскулачить их надо»; «Кушнеренко Анна тоже кулачка, я у ней много раз работала, мыла полы и другую работу делала, поэтому – ее ликвидировать!». Это собрание бедноты, на котором присутствовало 45 человек, привело к «выявлению» кулаков и составлению списка из 39 кулацких хозяйств, которых необходимо ликвидировать (ГАПО, 5:86-89).

Изучение материалов собраний бедняков и батраков рождают ряд вопросов, требующих дальнейшего исследования. Так, интересна реплика: «Когда организовывался колхоз, я неоднократно подавала заявления о вступлении, но меня не принимали как бедняка. Стало быть, кулаки есть в колхозе и есть подкулачники!», которая требует понимания адаптационных процессов, происходивших в ауле и деревне в 20-е годы, уже как исследовательское направление.

Таким образом, имеющийся источниковедческий материал свидетельствует о том, что манипулируя настроениями бедняков, власти организовав мощную агитационно-пропагандистскую работу, смогли расколоть единый хозяйственный организм отдельной деревни и казахского аула изнутри на противоположные группы.

Протестные настроения и сопротивление.

Многочисленные кампании, осуществляемые советской властью для изъятия средств из аграрного сектора – самообложение, индивидуальное обложение, реализация высоких планов по заготовкам и, наконец, ликвидация байства и кулачества как класса – не могли не вызвать протестные настроения со стороны жителей аула и деревни. В документах партии отмечается, что на местах наблюдается открытая агитация кулачества, направленная к срыву сельскохозяйственных кампаний, противодействию колхозному строительству, созданию иждивенческих настроений, умышленной порчи сельскохозяйственного инвентаря, разжиганию родовой вражды, сокрытию подлежащей конфискации имущества (ГАПО, 281:40).

Примерно к 1930 году сильные состоятельные крестьянские и скотоводческие хозяйства уменьшают посевные площади и сокращают количество скота в стаде. Эти сведения в большом количестве имеются в списках и характеристиках кулацких и байских хозяйств. Например, в характеристике хозяйства Красноперовой А. из поселка Песчаное говорится: «Посева имела в 1926 г. – 10,1 десятин, в 1928 г. – 12 дес., в 1929 г. – 12,8 дес., в 1930 г. – 0,1 дес. Скота имела в 1925 г. – 21 голову, в 1928 г. – 25 голов, в 1929 – 18 голов, в 1930 – 2 головы» (ГАПО, 5:37).

В характеристике хозяйств жителей Богдановского сельского района указано: Ляляев И. «имел посевов в 1929 году – 20,5, в 1930 – 9,5 десятин», а Руденко А. имел посевов в 1928 году 19,2 десятины, к 1930 году сократил посевную площадь до 8,7 десятин (ГАПО, 19:2).

Аналогичная ситуация была в казахском ауле. Например, в характеристике хозяйства жителя аула №18 находим: Камзин З. имел в 1916-17 год 386 голов скота, в 1928-29 год имел 75 голов скота, в 1929-30 год – 27 голов и в 1930-31 год снизил количество стада до 9 голов скота (ГАПО, 19:3). Таковы были некоторые примеры пассивного сопротивления сельчан аграрной политике Советского правительства.

Другой пример поведения крестьян и проявления недовольства это вынужденное вступление в колхоз. Житель поселка Песчаное Агапитов С. в 1926 году до вступления в колхоз имел до 70 овец, 15 лошадей и 7 дойных коров, а вступая в колхоз сдал в него 2 коровы и 2 лошади. Он вынужден был приспособиться к навязываемым правилам, при этом внутренне был не согласен с ними: «Доконает нас Советская власть, больше нечего от нее ждать» (ГАПО, 5:15)

Часто имело место проявление активного сопротивления, когда сельчане выражали недовольство прилюдно, проводили агитацию против кампаний, распространяли воззвания, призывали выйти из состава советских коопераций, призывали к организованным откочевкам.

В поселке Ивановка Максимо-Горьковского района группа жителей: Евстичной Яков, Паревский И. и т.д. вели усиленную агитацию среди населения против всех мероприятий; на собрания приходят со всей семьей и дружно выкрикивают: «Нам не нужно самообложение, довольно с нас шкуру драть!» (ГАПО, 45:18).

Зажиточный крестьянин поселка Ново-Алексеевка Иртышского района Соляник Тимофей в селе Иртышск, на постоялом дворе перед группой граждан негодовал, говоря: «Обобрала меня советская власть, забрала весь хлеб, задушила налогами. Не признаю я такой власти!» (ГАПО, 45:18).

Кулак поселка Подпуск Коряковского района Сальников Александр вел агитацию среди населения, говорил: «Ограбила, задушила нас советская власть, нам при царизме в несколько раз было лучше, скоро настанет время – провалится эта власть» (ГАПО, 45:18).

В селе Иртышке на улице было брошено воззвание, в котором говорилось: «Уважаемые крестьяне, мы видим, что 10 лет нас советская власть грабит и грабит беспощадно, докуда мы будем терпеть, давайте сплотим свои ряды, чтобы взять власть в свои руки, организуйтесь скорее! Это пишет целый отряд в Иртышке» (ГАПО, 45:18).

В документах того времени отмечается: «Используя все возможности, чтобы не только сохранить, но даже укрепить свои позиции, кулак цепляется за советы, спаивает бедноту, обещая ей материальную помощь, доходит до прямой угрозы бедноте и представителям власти физической расправой» (ГАПО, 45:18).

В ауле №17 Павлодарского района баи Марданов Н. и Бейсембаев Пазил вели агитацию среди населения о не сдаче излишков хлеба в кооперацию, мотивируя, что кооперация недостаточно снабжает население промтоварами, даже сговаривали о нецелесообразности нахождения в членстве кооперации» (ГАПО, 45:19).

В административном ауле №3 Кызыл-Агачевского района уважаемый аксакал Текин Сергазы и бывший аульный староста Сатканов Какын вели агитацию против вступления в колхоз, выступали против завышенных планов по скотозаготовкам и хлебозаготовкам. Имея большое влияние на население аула, призывали бедняков и середняков к организованной откочевке в Сибкрай. В результате их деятельности в марте 1930 года в аулсельсовете №3 развалился крупный колхоз, состоявший из 310 хозяйств, а также из этого же аула откочевало в Сибкрай одиннадцать хозяйств (ГАПО, 69:38).

На почве перегибов в реализации кампаний по хлебозаготовкам и скотозаготовкам фиксируется рост недовольства бедноты и середняков, выраженный в усилении их откочевки. Например, участники кочевки в 100 бричек из Акмолинского и Павлодарского округов мотивируют свой отъезд с постоянных мест жительства продовольственными затруднениями и «зажимом власти». Жители аула № 2 Теренгульского района были арестованы из-за невыполнения плана по хлебозаготовке ответственным лицом, после чего 50 хозяйств откочевали в разные места (Ашаршылык, 2021:496). Так, эта форма традиционного протеста кочевников в период заготовительных кампаний и коллективизации получила широкое распространение.

Видя отсутствие должного ухода за обобщественным имуществом в колхозе, кулаки, особенно семьи уже выселенных кулаков, стали требовать возвращения лошадей и другого конфискованного имущества. Также кулачество пыталось найти опору среди середняков. Призывая их выходить из колхозов (ГАПО, 293:47).

Если первыми недовольство аграрной политикой власти в деревне проявляли кулаки, то, в несколько поздних документах мы находим описание настроений середняков. «Неправильно делает Советская власть, на словах дали крестьянину свободу, а не деле кожу дерут», «Советская власть смотрит за крестьянином и, если его хозяйство станет мало-мальски подниматься, – она его одергивает» (Ашаршылык, 2021:739-740) – цитаты, приведенные в архивном документе, ярко характеризуют и политику советского государства, и отношение середняка к ней. Местные райисполкомы получили множество жалоб на ошибочное причисление их хозяйства к кулацкому, а также несправедливую ликвидацию их хозяйства.

Беднота в большинстве своем поддерживает коммунистов и советскую власть, но ведет себя пассивно, отмечается в документах. Если на местах не проводится разъяснительная работа, «группы бедноты на собраниях не участвуют». Однако, как отмечают исследователи, для бедноты было характерно информировать органы советской власти и ОГПУ о социальном и материальном положении односельчан. Часто письма-доносы писались представителями данного слоя крестьянства в надежде на получение вознаграждения. Такое поведение Ш. Фицпатрик определила, как стратегии манипулирования (Фицпатрик, 2001:22). Но этот аспект проблемы выходит за рамки нашего вопроса.

Таким образом, благодаря изучению архивных документов, мы имеем возможность составить представление о формах протеста жителей аула и деревни.

Заключение. По мнению исследователей, специфической особенностью аграрных преобразований в Казахстане было стремление к ликвидации социального слоя, не согласного с политикой советской власти. Ликвидации подлежали байские хозяйства лиц, связанные не только с антисоветской деятельностью, но и имеющие авторитет и влияние на сельчан, не желавшие менять традиционную форму ведения хозяйства. Советская власть в начале 30-х годов XX века продолжала активную политику по искоренению капиталистических отношений, которая проявилась в подготовке и проведении насильственной коллективизации и ликвидации кулачества и байства как класса. В постановлениях мы видим последовательное и непрерывное давление, оказываемое на них. Эта социальная группа была лишена не только права голоса, но также права трудиться на ранее отведенной им земле, была лишена имущества, которое было конфисковано в пользу колхозов. Мы наблюдаем правовую, социальную и экономическую дискриминацию многочисленных социальных групп – зажиточные середняки, байы и кулаки. Советская власть, организовав мощную агитационно-пропагандистскую работу, смогла расколоть единый хозяйственный организм отдельной деревни и казахского аула. Благодаря изучению архивных документов, есть возможность составить вполне достоверное представление о тех изменениях, которые происходили внутри аула и деревни, которые проявились не только как социальные, но и политические, подстегиваемые репрессивной политикой, как мы считаем, против всего крестьянства.

Список литературы

Альжашпарова Б.К. Традиционное хозяйство казахов в первой трети XX века: трансформация и крушение (по материалам Центрального Казахстана). Автореф. диссер. на соиск. уч.ст. к.и.н. Алматы, 2009. [Электрон. ресурс]. 2009. URL: <http://dislib.ru/istoriya> (дата обращения: 3.11.2021)

- Ашаршылық. Голод. 1928-1934. Документальная хроника. Сборник документов. Том 1: 1928-1929. Алматы: «Атамұра», 2021. 920 с.
- Ашаршылық. Голод. 1928-1934. Документальная хроника. Сборник документов. Том 2: 1930-1931. Алматы: «Атамұра», 2021. 1240 с.
- Государственный архив Павлодарской области (ГАПО), Ф 8-п. Оп 1. Д. 293.
- ГАПО. Ф. 8-п. Оп. 1. Д. 281.
- ГАПО. Ф. 8-п. Оп. 1. Д. 292.
- ГАПО. Ф. 5. Оп 1. Д. 5.
- ГАПО, Ф. 5. Оп. 1. Д. 19.
- ГАПО. Ф. 30. Оп. 1. Д. 45.
- ГАПО. Ф. 267. Оп 1. Д. 69.
- Жакишева С. А. Клиометрика в Казахстане: ретроспекция и перспективы. [Электрон. ресурс]. URL: www.km.ru/referats/DC0BB62F (дата обращения: 20.10.2021)
- Жакишева С. А. Элиминация Байский хозяйств в Казахстане на рубеже 20-30-х гг. XX в.: новые подходы, методы и технологии. Монография / С.А. Жакишева. Алматы: Қазақ университеті, 2021. 222 с.
- Жанбосинова А. С. Ликвидация кулачества как класса на материалах ГАВКО. // Вестник КазНПУ им. Абая, серия «Исторические и социально-политические науки» 2017. №1(52). С.163-168
- Захаровский Л.В. Политика «Ликвидации кулачества как класса» и ее проведение в Уральской области. 1929-1933 гг. Автореф. дисс. на соис.уч.ст. к.и.н. Екатеринбург, 2000. 31 с. [Электрон. ресурс] <https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/578/1/urgu0059s.pdf> (дата обращения: 30.11.2021)
- История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В 5 томах. Том 4. Алматы: «Атамұра», 2009. 768 с.
- Козлов А.П. Социально-экономические преобразования в казахском доколхозном ауле второй половины 1920-х гг. // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы и практика. 2012. №12 (26). С. 118-122 [Электрон. ресурс]. URL: www.gramota.net/articles/issn_1997 (дата обращения: 26.10.2021)
- Тимошечкина Е.М. Раскулачивание крестьянства в Борисоглебском округе Центрально-Черноземной области (первая половина 1930 г.). Дисс. на соис.уч.ст.к.и.н. Воронеж. 2014. 304 с. [Электрон.ресурс] <http://www.science.vsu.ru/dissertations/..pdf> (дата обращения: 13.10.2021)
- Фицпартик Ш. Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы: деревня. / пер.с англ. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. 422 с.

References

- Al'zhapparova B.K. Traditsionnoye khozyaystvo kazakhov v pervoy treti XX veka: transformatsiya i krusheniye (po materialam Tsentral'nogo Kazakhstana) Avtoref. disser. na soisk. uch.st. k.i.n. [The traditional economy of the Kazakhs in the first third of the twentieth century: transformation and collapse (based on materials from Central Kazakhstan). Thesis of the dissertation for the degree of candidate of historical sciences] – Almaty, 2009. Available at: <http://dislib.ru/istoriya> (data obrashcheniya: 3.11.2021) [in Russian]
- Asharshylyk. Golod. 1928-1934. Dokumental'naya khronika. Sbornik dokumentov. Tom 1: 1928-1929 [Hunger. 1928-1934. Documentary chronicle. Collection of documents] Almaty: Atamyra, 2021. 920 pp. [in Russian].
- Asharshylyk. Golod. 1928-1934. Dokumental'naya khronika. Sbornik dokumentov. Tom 2: 1930-1931 [Hunger. 1928-1934. Documentary chronicle. Collection of documents] Almaty: Atamyra, 2021. 1240 pp. [in Russian].
- Fitspartik Sh. Stalinskiye krest'yane. Sotsial'naya istoriya Sovetskoy Rossii v 30-ye gody: derevnya. [Stalin's peasants. Social history of Soviet Russia in the 30s: village.] М.: «Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya», 2001. 422 pp.
- Istoriya Kazakhstana (s drevneyshikh времен do nashikh dnei) [History of Kazakhstan (from ancient times to the present day)] Tom 4. Almaty: Atamyra, 2009. [in Russian].
- Kozlov A.P. Sotsial'no-ekonomicheskiye preobrazovaniya v kazakhskom dokolkhoznom aule vtoroy poloviny 1920-kh gg. [Socio-economic transformations in kazakh pre-kolkhoz aul of the second half of the 1920s] Istoricheskiye, filosofskiyе, politicheskkiye i yuridicheskkiye nauki i kul'turologiya i iskusstvovedeniye. Voprosy i praktika, 12(26), 118-122 (2012). ISSN 1997-292X]. URL: www.gramota.net/articles/issn_1997 (data obrashcheniya: 26.10.2021) [in Russian]
- State Archive of Pavlodar region (SAPR). F. 8-п. In 1. C. 293.
- SAPR. F. 8-п. In. 1. C. 281.

SAPR. F. 8-п. In. 1. C. 292.

SAPR. F. 5. In 1. C. 5.

SAPR. F. 5. In. 1. C. 19.

SAPR. F. 30. In 1. C. 45.

SAPR. F. 267. In 1. C. 69.

Timoshechkina Ye.M. Raskulachivaniye krest'yanstva v Borisoglebskom okruge Tsentral'no-Chernozemnoy oblasti (pervaya polovina 1930 g.). Dissert. na soisk. uch.st. k.i.n. [Dispossession of the peasantry in the Borisoglebsk district of the Central Black Earth region (first half of 1930)]. Voronezh, 2014. 304 pp. [Elektronnyy resurs] URL: <http://www.science.vsu.ru/dissertations/..pdf> (data obrashcheniya: 13.10.2021) [in Russian].

Zhakisheva S.A. Kliometrika v Kazakhstane: retrospektsiya i perspektivy. [Cliometrics in Kazakhstan: retrospection and prospects]. URL: www.km.ru/referats/DC0BB62F (data obrashcheniya: 20.10.2021) [in Russian].

Zhakisheva S.A. Eliminatsiya Bayskiy khozyaystv v Kazakhstane na rubezhe 20-30-kh gg. XX v.: novyye podkhody, metody i tekhnologii. Monografiya [Elimination of Bay farms in Kazakhstan at the turn of the 20-30s. XX century: new approaches, methods and technologies. Monograph] / Almaty: Kazakh Universities, 2021. 222 pp.

Zhanbosinova A.S. Likvidatsiya kulachestva kak klassa na materialakh GAVKO [The elimination of the kulaks as a class based on the materials of SAEKR (State aghiv of the East Kazakhstan region)]. Vestnik KazNPU im. Abaya, seriya «Istoricheskiye i sotsial'no-politicheskiye nauki», 1(52), 163-168 (2017). [in Russian]

Zakharovskiy L.V. Politika «Likvidatsii kulachestva kak klassa» i yeye provedeniye v Ural'skoy oblasti. 1929-1933 gg. Avtoref. dissert. na soisk. uch.st. k.i.n. [The policy of "Liquidation of the kulaks as a class" and its implementation in the Ural region. 1929-1933]. Ekaterinburg, 2000. 31 p. [Elektronnyy resurs] URL: <https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/578/1/urgu0059s.pdf> (data obrashcheniya: 30.11.2021) [in Russian].

FTAMP: 03.20

DOI 10.51943/1814-6961_2022_4_121

ҚАЗАҚСТАНДА ЖЕР НОРМАСЫН ЖАСАҚТАУ ЖӘНЕ ЖЕР ҚОРЫН АНЫҚТАУ МӘСЕЛЕСІ (1917-1930 ЖЖ.)

Исмагулов Ұзақбай Шаукерұлы ^{1*}ID, Исмагулова Динара Мұратқызы ¹ID

¹Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

*Автор-корреспондент

E-mail: uzakbai_is@mail.ru (Исмагулов), dinara-muratovna@inbox.ru (Исмагулова)

Түйіндеме. Мақала бұрын өз алдына бірыңғай қарастырылмаған кеңестік жер саясатындағы жер нормасының жасақталу мәселесін жан-жақты талдауға арналған. Отандық және Ресей Федерациясы архивтерінен алынған тың деректер мен материалдар негізінде жер нормасының қолға алынуының мәні, оның жасақталу ерекшеліктері, жер қорын құруға және пайдалануға тартылу жолдары қарастырылады 1926 жылдан бастап Қазақстан бұрынғы Ресей империясы кезіндегі сияқты сырттан қоныстандыру аймағына тартыла бастайды. Соған байланысты осы жұмыстармен айналысатын Бүкілодақтық Қоныстандыру Басқармасы құрылады. Жері құнарлы болып келетін Қазақстанның солтүстік аймақтары «артық» жер іздестіру шарасына тартылады. Мал шаруашылығына келмейтін жер нормалары қойылып, артығы егіншілікке және қоныстандыруға белгіленеді. Мақалада жоғарыда көрсетілген проблемалар талданып, кеңестік жер саясатының саяси, әлеуметтік-экономикалық мазмұнының қайшылықтарын ашуға талпыныс жасалады.

Кілт сөздер: Кеңес өкіметі, жерге орналастыру, жер нормасы, қоныстандыру, жер қоры

МРНТИ: 03.20

**ВОПРОСЫ УСТАНОВЛЕНИЯ ЗЕМЕЛЬНЫХ НОРМ И ОПРЕДЕЛЕНИЯ
ЗЕМЕЛЬНОГО ФОНДА В КАЗАХСТАНЕ (1917-1930 ГГ.)****Исмагулов Узакбай Шаукерович ^{1*}ID, Исмагулова Динара Муратовна^{1ID}**¹Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан

*Автор-корреспондент

E-mail: uzakbai_is@mail.ru (Исмагулов), dinara-muratovna@inbox (Исмагулова)

Аннотация. Данная статья посвящена всестороннему анализу проблемы формирования земельной нормы в советской земельной политике, которая ранее не рассматривалась в широком масштабе. На основе новых архивных материалов рассматриваются суть установления земельных норм, особенности их формирования и пути вовлечения в определении земельного фонда. Авторы отмечают тот факт, что с 1926 года Казахстан превращается в зону переселения извне, как и во времена бывшей Российской империи, в связи с этим был создан Всесоюзный Переселенческий Комитет, а северные регионы Казахстана были вовлечены в поиск «излишков земли». Подчеркнуто, что урезались земельные нормы, соответствующие скотоводческому хозяйству, а излишние земли отводились земледелию и переселению. В статье анализируются вышеуказанные проблемы, делаются попытки раскрыть противоречия политического, социально-экономического содержания советской земельной политики.

Ключевые слова: Советская власть, землеустройство, земельная норма, переселение, земельный фонд.

IRSTI:03.20

**ISSUES OF ESTABLISHING LAND NORMS AND DETERMINING
THE LAND FUND IN KAZAKHSTAN (1917-1930)****Ismagulov Uzakbay Shaukerovich ^{1*}ID, Ismagulova Dinara Muratovna^{1ID}**¹Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Kazakhstan, Aktobe

*Corresponding author

E-mail: uzakbai_is@mail.ru (Ismagulov), dinara-muratovna@inbox (Ismagulova)

Abstract. This article is devoted to a comprehensive analysis of the problem of the land norm in the Soviet land policy's formation, which was not previously considered on a large scale. On the basis of new archival materials, the essence of the establishment of land norms, the features of their formation and ways of involvement in the determination of the land fund are considered. The author notes the fact that since 1926 Kazakhstan has been turning into a resettlement zone from the outside, as in the times of the former Russian Empire, in connection with this, the All-Union Resettlement Committee was created, and the northern regions of Kazakhstan were involved in the search for "surplus land". It is emphasized that the land norms corresponding to cattle breeding were cut, and excess land was allocated to agriculture and resettlement. The above problems are analyzed in the article, attempts are made to reveal the contradictions of the political, socio-economic content of the Soviet land policy.

Key words: Soviet power, land management, land norm, resettlement, land fund.

Кіріспе. 1917 жылғы қазан революциясы нәтижесінде орнаған Кеңес үкіметі бұрынғы отар болған Қазақстанда жер мәселесіндегі қайшылықтарды шешуді қолға алды.

Сол кездегі көтерілген маңызды мәселелердің бірі Қазақстанда шаруашылықтың қай түрі дамуы керектігінде болды. Соған байланысты ғылым мен билік арасында тартыстардың орын алғандығы да белгілі.

XX ғ. 20-30 жылдарындағы тағы бір ерекшелік байырғы тұрғындарды және басқа ұлт өкілдерін жерге орналастыруға қажетті жер қарастыру, кейін қазақ жерінің бұрынғы патшалық Ресей кезіндегі

сияқты қоныстандыру қорларына кесуге ұласты. Сол себепті де тағы да қоныстандыру мекемелері құрылды, астықты аймақтар құру және оған сырттан келімсектер орналастыру үшін артық жер іздестірілді.

Артық жер анықтау үшін жер нормасы мәселесі көтерілді. Осы мәселенің ҚазАКСР және Түркістанда жүргізілуінің өзіндік ерекшеліктері болды. Қазақстанда жер нормасын белгілеуде мамандар мен билік адамдары арасында тартыстар орын алды. Мамандар бұрынғы норманың қайшылығын дәлелдеп, жаңа норма керектігіне назар аудартты. Билік адамдары бұрынғы кездегі нормаға жүгінуді қолдады. Қазақстанда қойылған нормалардың ерекшеліктері болды.

Сондықтан да кеңестік дәуірде жер нормасының қолға алынуын, жасақталу ерекшелігін, оның саяси, әлеуметтік-экономикалық мән-мазмұнын жан-жақты ашып көрсету маңызды мәселе болып табылады.

Материалдар мен әдістер. Мақаланы дайындау барысында мұрағат материалдары кеңінен пайдаланылды. Қажетті материалдар мен деректер Қазақстан Республикасы орталық мемлекеттік архивінен (ҚРОМА), Қазақстан Республикасы Президентінің архивінен (ҚРПА), Ресей Федерациясы мемлекеттік архивінен (РФМА), Ресей Экономикалық мемлекеттік архивінен (РЭМА), Ресей Әлеуметтік-саяси тарихы мемлекеттік архивінен (РӘСТМА) алынды. Құжаттардың барлығы дерлік жаңа, тың деректер болып табылады. Мақалаға сондай-ақ И.В. Лариннің, М.Г. Сириустың жер нормасына қатысты еңбектері, материалдар мен құжаттар жинағы, тақырыпқа қажетті басқа да материалдар пайдаланылды.

Зерттеу әдісіне тарихилық, объективтілік принциптері негізге алынды. Мәселені кеңінен ашу бағытында салыстырмалы, тарихи-салыстырмалы тәсілдер қолданылды.

Талқылау. Тақырып бойынша өз алдына жеке, бірыңғай зерттелген еңбек жоқтың қасы. Мәселе жалпы ХХ ғ. 20-30 жылдарындағы экономикалық дамуға, аграрлық саясатқа, қоныстандыру шарасына арналған арнайы зерттеулерде кездеседі. Олардың қатарында Г.Ф. Дахшлейгердің (Дахшлейгер, 1965), Б.А. Төлепбаевтың (Төлепбаев, 1984), Н.И. Платуновтың (Платунов, 1976), т.б. еңбектері бар екендігін атап өтуге болады.

Жер нормасына қатысты мәселелер, талдаулар С.П. Швецовтың (Швецов, 1926), М.Г. Сириустың (Сириус, 1925), И.В. Ларинның (Ларин, 1925), т.б. мақалаларында көрсетіледі.

Тақырыпқа қатысты Ә. Бөкейханов, М. Шоқай, Т. Шонанұлы, т.б. Алаш өкілдері де өз ой-пікірлерін білдіргендері белгілі.

Тәуелсіздік алғаннан кейінгі кездегі зерттеулерде М. Қойгелдиевтің, Т. Омарбековтің, Ж. Әбілхожиннің, т.б. еңбектерінде қарастырылатын мәселе жөнінде деректер кездеседі. Олардың ішінде Ғ. Халидуллиннің (Халидуллин, 2001), Ұ.Ш. Исмагуловтың (Исмагулов, 2018) сияқты монографиялық еңбектерінде осы мәселеге қатысты тараушалар арналғанын айтып өтуге болады.

Кеңестік жер саясатындағы қайшылықтар Э. Карр, Х. Сетон-Уотсон, Дж. Уилер, М. Олкотт, У. Коларц, О. Кэрроу еңбектерінде беріледі. Ол жөніндегі мәліметтерді К. Есмағанбетовтың (Есмағанбетов, 1999), С.И. Ковальскаяның (Ковальская, 2007) зерттеулерінен табуға болады. Сондай-ақ шетел ғалымы С. Камеронның негізгі мәселесі аштық болып табылатын еңбегінде жер нормасы, қоныстандыру мәселелері қарастырылмағанмен Орталықтың Қазақстанда жүргізген аграрлық отарлауы әрекеттері ауыр да қайғылы жағдайға соқтырғаны жайында негізделіп кетеді (Камерон, 2020:17).

Нәтижелері. Кеңес үкіметі орнағаннан кейін қазақ жерінде тұрғындарды жерге орналастыру ісі қолға алынып, оларға тиісілі жер нормасын жасақтау мәселесі көтерілгені белгілі. Аталмыш іс-шара ұлттық-территориялық межелеуге дейін Түркістанда және ҚазАКСР-да бөлек-бөлек жүзеге асырылды. Әсіресе, жер мәселесі тым шиеленіскен Түркістан өңірінде сол жерге орналастыру, соған байланысты норма белгілеу жұмыстары барысының өзіндік ерекшелігі болған еді.

Жалпы, бұл жақта норма белгілеу Кеңес үкіметінің алғашқы жылдарынан-ақ басталды деп айтуға болады. 1921 жыл 19-сәуірдегі Жетісу ревкомы мен бөлім бастықтары бас қосуында Алматы уезі бойынша еңбек жер нормасы талқыланып, бекітіледі. Онда уездің бөлінген 8 ауданында норма мөлшері бағыты мынадай қалыпта болады: бірінші ауданда отырықшы тұрғындарына 26,25 дес.; жартылай отырықшыларға 97,1 дес., көшпенділерге 150,8 дес.; екінші ауданда тиісінше 22,06 дес., 68,03 дес., 116,0 дес.; үшінші ауданда отырықшы тұрғындарға 19,59 дес., жартылай отырықшыларға 72,1 дес., көшпенділерге 100,81 дес., бесінші ауданда тиісінше 22,78 дес., 90,7 дес., 140,0 дес., алтыншы ауданда 28,9 дес., 107,01 дес., 154,69 дес., жетінші ауданда 24,47 дес., 71,86 дес., 112,84 дес (ҚРОМА, 179:27).

Кейін, РКФСР Жер Кодексінің (1922 ж.), жерге орналастыру Ережесінің қабылдануына (1923 ж.) және де бұрынғы норма белгілеу материалдарын пайдаланудың қолға алынуына байланысты осы шара жаңа бағытқа ие болады.

Аталмыш заңдар мен материалдардағы көрсетілген жолмен оңтүстік аймақта жаппай жерге орналастыру аудандары бойынша тұтыну, еңбек, ұйымдастыру-өндірістік және төртінші түрі болып табылатын тұтыну-еңбек нормасы белгіленеді.

Бұрынғы отар болған аудандарда жаппай жерге орналастыру шарасын жүргізу барысында еңбек нормасын емес, тұтыну-еңбек нормасын пайдалану қолға алынады. Осы норма отбасының барлық «орташа деңгейдегі» қажеттіліктерін қанағаттандыра алады деп саналды (ҚР ОМА, 179:56).

Жерге орналастыру Басқармасы жер нормасын жасақтауда Орталық Статистика Басқармасы шығарған «Түркістан өлкесін аудандастыру» материалдарына, ондағы бұрынғы Қоныстандыру Басқармасының, 1917 жылғы санақ мәліметтеріне толық сүйене алмады. Сондықтан, жасақталған норманы қолдану ауданын белгілеу сол аудандардың санақтық сипаттамасына байланысты емес, өлкенің экономикалық дамуының негізгі бағыттарын көрсететін генетикалық сипаттамасына негізделеді (ҚР ОМА, 179:57).

Барлық жағдайларды ескере отырып, Жерге орналастыру Басқармасы норма көлемін анықтаудың бірыңғайлығын, жоспарлығын нықтау мақсатында қажетті санақтық зерттеулердің болмауы мен соның салдарынан санақтық-эмпириялық тәсілді қолдана алмайтындықтан норма қоюда конструктивті әдісті пайдалану керек деп шешеді.

Осы жағдайлар жөнінде М. Сириус мынадай түсіндірме берген еді: «Орташа шаруашылық деңгейін анықтаудың екі жолы болды: біріншісі, эмпирикалық-санақтық, екіншісі, конструктивтік-теориялық. Бірінші тәсіл орта шаруашылық деңгейін санақтық материалдар мен бюджеттік зерттеулер негізінде математикалық есептеу бойынша шығаруға бағытталды. Бұл арада шаруашылық факторы қазіргі таңда қандай екендігі немесе өткен кездерде қандай болғандығы жөнінде есеп жүргізіледі.

Дегенмен кеңестік үлгідегі есептеуде қайшылықтар байқалды. Сондықтан, орташа шаруашылықтың жаңа түрін құру үшін 2-і әдіс-конструктивтік-теориялық әдіс қолдану қажеттігі туды (ҚР ОМА, 179:121-122).

Осы тәсілді қолданып, Басқарма кезінде отар болған өңірлерде отырықшы-егін шаруашылығына арнап жер нормасының екі түрін, яғни төменгі норма (шаңырақта орташа деңгеймен алғанда 4,5 жаны, қорасында 6,36 бас малы бар), жоғарғы норма (шаңырақта орташа деңгеймен алғанда 6,5 жаны, қорасында 7,37 бас малы бар) белгілейді.

Мал-егін шаруашылығына жер нормасын белгілеу, сол жоғарыда көрсетілген шаруашылыққа ыңғайластырылған бағытта жүргізіледі:

1. Отбасында орташа алғанда 4,5 жаны бар шаруашылық;

2. Отбасында орташа алғанда 6,5 жаны бар шаруашылық (Перспективы хозяйства Туркеспублики, 1924:8-9).

Егін-мал шаруашылығы, сондай-ақ мал-егін шаруашылығы аудандарында жер нормасының ауытқу деңгейі былай анықталады: егін-мал шаруашылығы ауданында төменгі норма егістікте 5,05-9,77 дес., пішендікте 1,79-3,55 дес., жайылымда 6,6-10,69 дес., жоғарғы норма егістікте 5,84-13,67 дес., пішендікте 1,79-3,65 дес., шабындықта 8,10-12,83 дес. мөлшерінде есептеледі. Ал, мал-егін шаруашылығы ауданында бір шаруашылыққа 2 дес. пішендік жағдайында егістік 2,09-5,70 дес. жайылым 49,61-93,60 дес. болады.

Норманы жасақтай отырып Жерге Орналастыру Басқармасы оның, әсіресе мал-егін шаруашылығын пішендік және егістікпен қамтамасыз етудегі көрсеткіші төмен екендігін мойындайды және оған өлкедегі жер тарлығы, тұрғындар санының қалыптан тыс артықтығы нормасы көтеруге мүмкіндік бермеді деп ақталады (ҚР ОМА, 174:62).

Норма тек европалық тұрғындарға ғана емес, сондай-ақ отырықшылыққа көшуге мәжбүр болып отырған қазақтарға да есептеледі. Қазақтарға тиісілі жер нормасы орыстарға кесілген мөлшермен бірдей белгіленеді. Ұсынылып отырғын нормалар мөлшері жағынан төмендеу болғанымен шаруашылықпен айналысатын отбасының қалыпты өмір сүруін қамтамасыз етеді деп саналды. Жерге орналастыру қорының мөлшерін тек статистикалық әдіспен есептеу мүмкін емес-ті. Себебі, ол дәл сол кездегі жағдайға ғана байлаулы болды. Ал, жағдай мынаны көрсетті: егістік жер көлемі 1913 жылы 740.000 дес. болса, 1923 жылы ол 280.000 дес. дейін кеміп кетеді. Сол себепті, норма жасақтау барысында қордың мүмкін болар қалыпты қалпы есепке алынады, яғни ол жағдай суландыру жүйелерін жөндеу, суарылмайтын жерлерді өңдеу, ұқсату және шаруашылықты нығайту, т.б. шараларын жүзеге асырумен қарастырылады.

Жерге орналастыру барысында аудандастыру негізіне бұрынғы Қоныстандыру Басқармасының (Румянцев, т.б.) материалдары алынады. Өйткені, көп қаржы және ұзақ мерзімді қажет ететіндіктен жаңа зерттеулер жүргізуге мүмкіндік болмайды (ҚР ОМА, 176:52-53).

Жұмыстар ең алдымен жер қатынасы тым шиеленісті егіншілік-мал шаруашылығы ауданында басталады.

Ерекше жер комиссиясы Жетісу губерниясындағы Таулы-Жалайыр болысында 19 дес., Сырдария губерниясы Шымкент уезіндегі болыстарға 17 дес. жер белгіледі (РФ МА, 52:69).

Жалпы, норма егін-мал шаруашылығына және мал-егін шаруашылығына бөлек-бөлек қойылады. Оның мөлшері біріншісінде 23,5 дес., екіншісінде 43 дес. болады (РФ МА, 52:71).

Лепсі уезінің территориясы үш кіші ауданға бөлініп, норма оларға да жекелей беріледі: 1-кіші ауданға - 20 дес., II - кіші ауданға - 23 дес., III - кіші ауданға - 27 дес. (РФ МА, 52:73).

Шымкент өңірі бес экономикалық-шаруашылық ауданға бөлінеді. 1-ауданда түрлі кәсіпшілік пен қаржы көздері болғандықтан 4 жаннан тұратын отбасына жер нормасын 30% төмендету жөнінде шешім шығарылады. Соған байланысты мұнда отбасында 6 және одан жоғары және отбасында 4-5 жан бар егіншілікпен айналысатын шаруашылықтарға бөлек екі норма қойылады. Оның біріншісі 14 дес. (15,30 га), екіншісі 9,25 дес. (10,10 га) тең болады. Ал қалған II-У аудандарда норма тиісінше 14,36 дес. (15,50 га), 28,89 дес. (30,99 га), 14,36-28,89 дес. (15,50-30,99 га), 48,0 дес. (52,44 га) болады (РФ МА, 52:67-68).

Түркістан уезінің Жаңақорған болысында екі норма көлемі қойылады. Мал-егін шаруашылығына жататын 4 әкімшілік ауылға 87,09 га (усадыба-0,6, суарылмалы егістік 1,6, тың жер 2,0, богарлық жер 1,0, шабындық 3,2, жайылым 78,6) жер белгіленеді. Ал егін-мал шаруашылығы ауданына жататын екі ауылға 31,76 га (суарылмалы егістік 3,06, тың жер 3,0, қамыс, шабындық 0,5, жайылым 25,2) анықталады (РФ МА, 52:104). Көшпенді аудандарға жер нормасы жасақталмайды. Сол себепті бұрынғы Қоныстандыру Басқармасының мәліметтері пайдаланылады. Бұрынғыдай бір бас малға келетін жер нормасы көлемін анықтай отырып, оны 24 бас (жылқыға шаққанда) малға көбейту ұсынылады. Нәтижесінде, жер көлемі орташа алғанда 1 бас малға 3,50 дес., ал шаруашылыққа 93,60 дес. келетін болады (ҚР ОМА, 174:62).

ҚазАКСР-да да жер нормасы патшалық кездегі мәліметтерді пайдалану негізінде қойылады. Сол себепті де губернияларда жер нормасын қою біркелкі болмады. Мысалы, Орынбор губерниялық Жерге орналастыру Басқармасы санақтық-экономикалық материалдарды пайдаланып, губернияда ауыл шаруашылығының дамуы барысын келтіреді, жалпы сипаты және бюджеті арқылы қалыпты орта шаруашылықты анықтап шығарады. Осылар негізінде қазақ және орыс тұрғындарына жоғары, орташа және төменгі дәрежедегі тиісілі (1 жанға) жер нормасын белгілейді.

Семей губерниясында норма белгілеу Ф. Щербинаның 1900 жылғы зерттеуі және 1917 жылғы ауыл шаруашылығы санағы мәліметтері негізінде жүзеге асырылады. Жерінің басым бөлігін көшпелі және жартылай көшпелі қазақтар жайланып жатқан осы губернияда норма мал басына және одан бөлек қосымша қыстау маңы территориясына, сондай-ақ жайлауға белгіленеді. Бірақ жайлауда болар мерзімі жөнінде мәлімет болмағандықтан ақырғы жылдық норманы қоюға мүмкін болмайды. Бұл проблема қазақтарды жерге орналастыру кезінде шешіледі деп есептеледі.

Семей уезі бойынша жан басына қойылған орташа деңгейдегі жер нормасының көрсеткіші орыс тұрғындары үшін шабындықтан 0,77, қолайлы жерден 6,04, қолайсыз жерден 12,18, барлығы 18,99 дес., қазақтар үшін тиісінше 1,38, 3,48, және 10,26, барлығы 1,2 дес. көрсетеді (ҚР ОМА, 176:128 а.).

Тұрғындар есебінен 1925 жылы жерге орналастыруға 199 жер пайдаланушы қамтылады, олардың 92-і орыстарға, 73-і қазақтарға тисе, 34-і аралас түрде болады, жалпы жер ауданы 757.798 дес. құрайды (ҚР ПА, 683:237).

Ақмола, Қостанай және Ақтөбе губернияларында жер нормасын белгілеу жұмыстары жүргізілмейді. Ақмола губерниясында В. Кузнецовтың 1910 жылғы қайта жүргізген санақтық-экономикалық зерттеуі материалдарындағы норма мөлшері пайдаланылады. Семей губерниясында ол норма Ф. Щербина белгілеген норманың кішірейтілген түрі есебінде қабылданбайды. Міне, осы жағдайларды ескере келіп, жерге орналастыру ісінің инспекторы В.Н. Попов «Жеке аудандарда қалыпты қазақ шаруашылығын анықтайтын бағдар мәліметтер және аудандарға сипаттама жасақталмаған, 1910 жылғы нормаға негіздеме берілмеген. Қостанай және Ақтөбе губернияларында норма белгілеу шарасы дәл осы күйде. Өз тарапымнан айтарым Орынбор және Семей губернияларында қазақтарға белгіленген норманы қуаттауға болады. Ал, Ақмола, Қостанай және Ақтөбе губернияларында норманы Щербинаның зерттеу материалдарының, қайта зерттеу және 1917 жылғы

ауыл шаруашылығы санағы мәліметтерінің негізінде жасақтау қажет»-деп көрсетеді (ҚР ОМА, 176:130).

Ақмола губерниясында 1920 жылдың ортасына дейін норма негізіне бұрынғы Қоныстандыру Басқармасы белгілеген норма мөлшері алынады. Басқарманың революцияға дейін орыс тұрғындарына қойған нормасы ер адам басына 11-15 дес. болған еді. Кеңес үкіметі кезінде норма орыстар үшін бұрынғы ер адам басына сақталған мөлшерді екіге бөлу арқылы қойылып, ол 5.5-7.5 дес. аралығын құрайды.

Осы кездері қазақ тұрғындарына жер нормасы бірнеше рет қойылады. 1924 жылы көшпенді, жартылай көшпенді және отырықшы-егіншілік аудандарында 1907-1909 жылдардағы В. Кузнецов экспедициясы пайдаланған норманы қолдану қабылданады. Алайда, ЕХК губерниялық жерге орналастыру басқармасына 1896-1902 жылдардағы Ф. Щербина экспедициясы белгілеген норманы негізге алуға нұсқау береді. 1925 жылы қазақ тұрғындарын жерге орналастырудың перспективалық жоспарын жасақтау барысында кейбір түзетулер енгізіліп, Ф. Щербинаның сол нормасы қабылданады. Дегенмен, кейін ол нормалар қайта қарауға ұшырайды (ҚР ПА, 757:395). Әр норманың өзіндік ерекшеліктері болғандығы белгілі.

1924 жылы Көкшетау, Петропавл, Атбасар, Ақмола уездеріндегі қазақтар үшін 1907-1909 жж. Кузнецов экспедициясының, 1896-1902 жж. Щербина экспедициясының нормалары пайдаланылады (ҚР ПА, 757:402).

Жер нормасын белгілеу ісінде нақты тәжірибелердің болмады. Сол себепті де бұрынғы патшалық кездегі мәліметтерді, норма мөлшерлерін пайдалану қолға алынған еді. Бастапқы уақытта жер нормаларын жасақтауды жергілікті орындардың өздері жүзеге асырса, ал кейін В. Кузнецов, Ф. Щербина, т.б. экспедициясы қойған жер нормасы пайдаланылады. Алайда, негізгі мазмұны халық мүддесіне келмейтін ол нормалар алғашқы күндерден-ақ сынға ұшырды. Жалпы тұрғындарға, оның ішінде қазақтарға жаңа нормалар белгілеу жұмыстары жүргізіледі, сондай-ақ сол мәселенің төңірегінде түрлі талқылаулар өткізіледі.

Жалпы, Қазақстанда революцияға дейін жерге орналастыру жұмысына байланысты үш зерттеу кезеңі жүргендігі белгілі. Олар: Ф. Щербинаның экономикалық зерттеулері, бұрынғы Қоныстандыру Басқармасының топырақтық-ботаникалық және сол басқарманың аралас (әсіресе, Хворостанский басқарған Торғай-Орал Қоныстандыру ауданындағы жұмыстар), яғни экономикалық және жалпылай табиғи-тарихи зерттеулері.

Бұрынғы нормаларды сынаушылардың бірі И.В. Ларин Ф.А. Щербина экспедициясының Көкшетау, Ақтөбе және Қарқаралы уездерінде белгілеген жер нормасының қайшылықтарына талдау жасайды (РФ МА, 68:169-170). Кіріс мөлшерін Щербина экспедициясының Қазақстанда белгілеген бюджеттердің (129 бюджет) орташа кірісімен салыстырады және уездерде кірістің төмен болуына жер нормасының төмен қойылуы себеп болды деген түйін жасауға мүмкіндік береді және көтеру жолдарын ұсынады (Ларин, 1926:171,180).

Көшпелі қазақтар үшін бұрынғы жер нормасы мөлшерінің еш пайдасы жоқтығын ғалым М. Сириус жақсы түсінген еді. Сол себепті де ол қазақтар шаруашылығына ыңғайланған жер нормасын жасақтады, бас қосуларда талқыға ұсынады және дәлелдемелерін келтіреді (Сириус, 1925:60-61).

Жер нормасы мәселесі түрлі съезд, бас қосуларда да күн тәртібіндегі маңызды мәселелердің қатарында болған еді. 1924 жылы ақпан айында өткен ҚазАКСР жер қызметкерлерінің III-съезінің Жерге орналастыру және мелиорация секциясында жер нормасы жөнінде Хованов пен М. Сириустың баяндамалары тыңдалады (ҚР ОМА, 466:161-166).

Кейін екі баяндама бойынша қатысушылар пікірлерін білдіреді. Кей қатысушылар бұрынғы норма деңгейін пайдалану немесе көшпенділікті жою жайындағы айтқандарына Ж. Сұлтанбеков қарсылық білдіреді, жаңа норма керек екеніне назар аудартады (ҚР ОМА, 466:164-165).

Кейін, ЕХК Коллегиясының 1925 жыл 30 сәуірдегі (№17 хаттама) отырысында М. Сириус дайындаған осы жерге орналастыруға норма белгілеу тәртібі жөніндегі нұсқауы талқыланады. Нәтижесінде жер кесушілер жер нормасын қоюда осы нұсқауды басшылыққа алуы керектігі және Жерге орналастыру Басқармасының нұсқауды кестелер мен цифрлық сандарды пайдалану әдісін көрсететін түсіндірмелермен толықтыруы жөнінде қаулы шығарылады (РФ МА, 2:3).

Осы жер нормасы мәселесі сол жылдың 12 мамырында болған Коллегия отырысында да қаралады. Мұнда М. Сириус ҚазАКСР жерге орналастырудың перспективалық жоспары жайында баяндама жасайды. Жан-жақты талқылаудан кейін 1924/25-1934/35 жылдарға арналған жоспарды кей өзгерістер енгізу арқылы бекітуге қаулы қабылданады. Онда жер нормасына байланысты мынадай тармақтар болды:

1. ҚазАКСР барлық ауданында шаруашылық түрінің анықталуы тарихи-табиғи және тұрмыстық жағдайға байланысты болатындығы мойындалсын;

2. Қазақ шаруашылығы үшін норманың жоғары қойылуы мынадай жағдаймен негізделсін: а) Қазақ өлкесін отарлау барысында Қоныстандыру Басқармасының ең шұрайлы жерлерді алып қоюымен қалған жерлер көп жағдайда сапасыз болғандықтан орнын норма мөлшерін көбейту арқылы өтеу мүмкіншілігінен; б) отырықшылыққа не жартылай отырықшылыққа өтуші қазақтардың жаңа өмір салтына бейімделу қажеттілігі үшін норманы көтеру керектігінен (ҚР ОМА, 78:6).

Сібір жақтағы қазақтарға жер нормасын белгілеуде де қайшылықтар болады. Бұл жақта Ф. Щербина, В. Кузнецов материалдарын пайдалану мәселесі көтеріледі. Жиналыста сөз алған қазақ өкілі Итбаев аталған зерттеушілер материалдары қазіргі талапқа сай келмейтіндігі, олардың кезінде басқа мақсат ұстанғандықтарын алға тартып, наразылық білдіреді.

Осы мәселеге қатысты материалдарды қазақтарға норма қоюға келетіндігі, иә келмейтіндігі жөнінде зерттеу жүргізу қажеттігі жайындағы ұсыныстар қабылданбайды (РМЭА, 2936:38-39).

XX ғ. 20-30 жылдарында Қазақстан тұрғындарын жерге орналастыру жұмыстарына байланысты бірнеше рет жер нормасы жасақталғанын білеміз. Атап өтер болсақ, жергілікті жер басқармаларының, мемлекеттік қоныстандыру институтының, Егіншілік Халық Комиссариатының, Бүкілодақтық Қоныстандыру Басқармасының, т.б. нормалары қолданысқа тартылып көрінді.

Әрине, кейінгі Қоныстандыру Басқармаларының нормасын айтпағанда басқалары барынша оңтайлы жағдайды іздестіру әрекеті болды деп айтуға болар. Бұрыннан қалыптасқан тәжірибелік үлгі болмағандықтан бұрынғы патшалық кезеңдегі жер бөлу тәсілі басшылыққа алынды. Дегенмен олардың жарамсыздығына байланысты жаңадан ғылыми негізделген норма жасақтау керек болады.

Соның әсерінен 1926 жылы 1-сатылық жұмыстар жүргізілген аудандардағы қазақ тұрғындары үшін жер нормасын жасақтау мақсатында С. Швецов комиссиясы жұмыс істейді.

Қазақстанның солтүстік бөлігіне жататын бұл аудандар солтүстік-батыстан оңтүстік-шығысқа қарай 2,5 мың верстке созылып жатты. Ол аудандар қатарына Орал губерниясынан Ащысай, Слаухинск, Қараоба және Бөрлі, Ақтөбе губерниясынан Аралтөбе, Семей губерниясынан Ақсу, Теренкөл, Қызылағаш, Өрік, Маралды, Ақмола губерниясынан Ортақшылар, Төңкеріс сияқты болыстар жатты.

Жер нормасын белгілеуде бұрын белгілеген нормалардың жылдар өтуіне және халық санының өсуіне сәйкес қайта қаралып, ауқымы қысқартуға тап болуы мүмкіндігі ескеріледі.

Осы мәселе бойынша С. Швецов өз сөзінде сол кездегі қалыптасқан барлық жағдайлар негізінде шаруашылыққа белгіленіп отырған жер көлемінің барлық уақытта да жеткілікті болатындығына кепілдік бере алатындығын, шаруашылық жер тапшылығын сезінген кезде, сол жағдай олардың халық тығыздығының деңгейіне қарамастан жерден тапшылық көрмейтін шаруашылық түріне көшуіне түрткі болатындығын, сондықтан «еңбек», «тұтыну» нормаларына жүгінбей, жерді еш қыспай, сол жағдайдағы қалыпты шаруашылықты қамтамасыз ететін мөлшерде бөлу керектігін айтады (ҚР ОМА, 745:8).

Қалыпты деңгейдегі деп есептелген шаруашылықты анықтау әдісі бойынша алдымен шаңырақтың мүліктік тізімінен еңбегін басқа шаруашылықтарға сатпайтын және шаруашылықтарына өзгенің еңбегін сатып алмайтын шаруашылықтар іріктеліп алынады. Сонан соң бюджеттік зерттеуден алынған мәліметтер негізінде шаруашылықтың жекелей алынған элементтерінің он жылдық аралығындағы (1915-1925 жж.) өзгерісінің динамикалық коэффициенті қойылады, одан кейін шаңырақтық-мүліктік тізімде көрсетілген шаруашылықтардың негізі болып саналатын элементтері жоғарыда аталған динамикалық коэффициентке сәйкестендіріліп норма белгіленуі тиіс қалыпты деңгейдегі деп саналатын еңбек шаруашылығы анықталады.

Осындай шаруашылықтар қатарына Батыс Қазақстанда жылқыға шаққанда 1-10 (шаруашылықтың 80%-і), ал шығыс жақтарда 1-25 (шаруашылықтың 90%-і) бас малы бар шаруашылық топтар жатқызылды.

Зерттеу нәтижесінде болыстықтардағы барлық жер 138.563 дес. болғанымен норма бойынша керек деп есептелгені 192.275 дес. көрсетеді (РФ МА, 29:51). Норма төңірегінде арнайы мәжілістерде тартыстар болады. Ақырында жоғары қойылған деген сылтаумен С. Швецов нормасы қабылданбай қалады (РМЭСТА, 106:39).

Сол кездері норма белгілеу бағытында С.П. Швецов комиссиясымен қатар Бүкілодақтық Қоныстандыру Комитеті де жұмыс істейді. Оның өзіндік себептері болды.

1926 жылдан бастап қоныстандыру шарасына жол ашылуы себепті одақтас және автономиялық республикаларға өз жерлерінде жер қорларын анықтау және соған байланысты қоныстандыру жоспарларын жасақтауға нұсқау беріледі. Алайда ҚазАКСР жер қорын анықтау ісімен айналысудан

бас тартады. Республика басшылық орындары қоныстандыруға келетін бос жер қорларының жоқтығын алға тартып, Қазақстанда байырғы тұрғындарды толық жерге орналастырып болмайынша сырттан келімсек орналастыру шараларының жүргізілмейтінін айтады. Сол себепті де Комитет бүкілодақтық дәрежедегі қоныстандыру жоспарын құруды кешіктірмеуді алға тартып Қазақстандағы жер қорын анықтау әрекетіне өз бетімен кірісіп кетеді.

Соған байланысты Бүкілодақтық Қоныстандыру Комитетінің Пленумы 1926 жылдың 5 шілдесінде 1928/29 жылдан бастап халқы тығыз орналасқан аудандардан тұрғындар қоныстандыру үшін жер қорын дайындауға кірісу жөнінде қаулы қабылдайды. Сөйтіп, Қазақстан патшалық билік кезіндегідей тағы да қоныстандыру ісіне тартылады.

Осы жұмыспен бір мезетте Бүкілодақтық Қоныстандыру Басқармасы Қазақстан тұрғындарына жер нормасын жасақтайды. Норма егіншілік аймақтағыларға 30 га, егін-мал шаруашылығымен айналысатындарға 69 га болып белгіленеді (РФ МА, 29:55-56).

Бұл әрекеттің негізгі мазмұны бұрынғы патша үкіметі кезіндегі норма қою әдісін пайдалана отырып, егіншілікті дамыту сылтауымен қор кесу болды.

Аудандастырулар бұрынғы патшалық кезеңде жасақтаған Щербина зерттеуімен үндеседі деп табылады. Сол себепті де осы жағдай бұрынғы зерттеулер мәліметтерін пайдалануға мүмкіндік береді:

а) аудандар бойынша Щербина экспедициясы жасақтаған қазақ шаруашылығының бюджеттік сипаттамасы;

б) уездер бойынша Қоныстандыру Басқармасының қайта зерттеуі негізінде жасақталған сипаттама;

в) 1922/23 жылға жататын ОСБ (ЦСУ) бюджеттік мәліметі. Қазақстанға Щербинаның 4 группасы келеді деп саналды.

Осы сипаттамалар ішінен қалыпты шаруашылық ұғымына келетіні алынып, ол түрлі кезеңдерде жинақталған эмпирикалық мәліметтермен салыстырылып қарастырылады (РФ МА, 28:5).

Егіншілікпен айналысатын қалыпты шаруашылықтың жер пайдалануы былайша анықталады: усадьба-1 дес., егістік-13,5 дес., пішендеме-4,0 дес., далалық жайылым-9,0 дес., нәтижесі 27,5 дес. немесе 30,0 га. Қалыпты шаруашылықта 6 жан болатынын ескеріліп, жер үлесі 5 га деп саналады. Ал егін-малмен айналысатын қалыпты шаруашылықтың пайдаланатын жер көлемі мынадай болады: усадьба-1 дес., егістік-8 дес., пішендеме-8 дес., жайылым-46 дес. нәтижесі 63 дес. немесе 68,85 га (РФ МА, 28:15-19). РКФСР ХКК 1927 жыл 19 шілдедегі БҚК Солтүстік Қазақстан бойынша жасақтаған нормасын Мемлекеттік Жоспарлау Комиссиясында талқылау жөнінде қаулысына байланысты 9 тамыз күні осы іспен айналысқан ауыл шаруашылығы секциясы жұмысшы комиссиясының есебі тыңдалады. Мәжілісте ҚазАКСР мүддесін қорғаушылар жер норманың жасақталу жолына үзілді-кесілді қарсылық білдіреді (РФ МА, 28:36-37).

КСРО ХКК 3 ауданға белгіленген жер нормасы жөнінде қаулы қабылдайды. Қаулыда ҚазАКСР жерді пайдалану жөніндегі БҚК белгілеген нормасы сын көтере бермейтіндігі көрсетіліп, Қазақстан үкіметіне норманы іс жүзінде пайдалану барысында осы ауданға теориялық тұрғыда белгіленген құр норманы ғана емес, сондай-ақ бар шаруашылықтардың жерді пайдаланудағы барлық жағдайларының ескерілуін қадағалау тапсырылады (РФ МА, 28:48-49).

Алайда, қазақ жерінен қор табу мақсатында норма жасақтау жұмысы тоқтамайды. БОАК Президиумы 1927 жыл 12 желтоқсанда норма жасақтаудың жаңа жолын қарастыру жөнінде қаулы шығарады. Сөйтіп, қазақ қоғамының дәстүрлі шаруашылығын ыдырату одан әрі жүре береді.

1920 жылдың екінші жартысынан бастап Орталық тарапынан алға қойылған мәселелерді шешуде Қазақстанның шартты түрде Солтүстік Қазақстан деп алынған бөлігіне аса назар аударылғаны белгілі.

Бүкілодақтық Қоныстандыру Комитеті басшыларының бірі М.И. Лацис Қазақстанның солтүстік жағында ауыл шаруашылығына жарамды 80 млн. га жер бар екендігіне, ондағы тұрғындар саны 3,9 млн. адам құрайтындығына, егер тұрғындарға БҚК жер нормасы негізінде шаруашылыққа 33 га-дан 69 га дейін жер кесілсе 33 млн. га жер бос қалатынына назар аудартып, осы жер қорын халқы тығыз орналасқан аудандардан тұрғындар орналастыруға болатындығы, қордың сыйымдылығы 660 мың шаруашылық немесе 3.960 мың жан көрсететіндігі жайында ескертеді (Лацис, 1929:76).

Жалпы, Солтүстік Қазақстанның жалпы жер ауданы - 2.160.390 ш.ш. немесе 216.039.000 га құрайды.

Әкімшілік бірлігі 2 округ (Қостанай және Адай), 4 губерниядан (Ақтөбе, Орал, Ақмола, Семей) тұрды.

Барлық тұрғындар саны - 4,1 млн. (оның ішінде 2,1 млн. жергілікті тұрғындар, 2 млн. қоныс аударушы европалық тұрғындар). Айта кетер жай, дән себуге қолайлы жерде (80 млн.га) тек 3,2 млн. жан тұрады, оның 2 млн. орыс, 1,2 млн. байырғы тұрғындар.

Орталық қоныстандыру үшін Солтүстік Қазақстанның далалықтары мемлекетке Сібірдің, Қиыр Шығыс және Оралдың орманды алқаптарына қарағанда арзанға түсетіндігін алға тартады.

Перспективалық жоспарға сай орманды аудандарда бір отбасын жерге орналастыру 1278 сомнан айналса, далалықта ол 796 сом құрайтын болды. Сол себепті Қазақстандағы барлық артық жерді қоныстандыру шарасына тарту орманды алқаптарға қарағанда жарты миллиард сомға арзанға түседі деп есептелді. Ескертіп кетер жай, далалық аудандарда қоныстанушылар шаруашылығының товарлығы 2 жылдан кейін келсе, орманды алқаптарда ол 5-10 жылға созылады деп саналған (РФ МА, 170:48).

Солтүстік Қазақстанның егіншілікке қолайлы екі зонасында (Орал, Ақтөбе, Ақмола, Семей губерниялары және Қостанай округі) артық жер қоры 33,2 млн. га деп табылады. Жергілікті тұрғындар 33-69 га норма мөлшерінде жермен қамтылса, онда бес жылдың ішінде губерния, округтерде 600 мың жанға үлес дайындауға, 260 мың жанды орналастыруға мүмкіндік туатын болады.

5 жылдық ішінде әр жылда қор дайындау және орналастыру тиісінше былай қарастырылады: 1928/29 ж.-10 мың және 0; 1929/30 ж.-60 мың және 500; 1930/31 ж.-10 мың және 25 мың; 1931/32 ж.-180 мың және 80 мың; 1932/33 ж.-250 мың және 140 мың, барлығы-600 мың және 260 мың (РФ МА, 2536:35).

Ал, жалпылай алғанда Қазақстанға қоныстандыруға жоспарланған шаруашылық және адам саны мынадай болған еді: 1) 1929/30 жылы 14.545 және 80.000; 2) 1930/31 жылы 18.182 және 100.000; 3) 1931/32 жылы 25.454 және 140.000; 4) 1932/33 жылы 32.727 және 180.000, барлығы 99.908 шаруашылық және 500.000 адам (РФ МА, 7:91).

Солтүстік Қазақстан аймағында зерттеу жұмысына тартылған жер көлемі 51.865.346 га немесе 518.653 ш.ш. құраған.

Зерттелген жер көлемі округтер бойынша мынадай мөлшерде болады: Орал - 1.735.549 дес. [3,4%], Ақтөбе - 7.128.394 дес. [13,7%], Қостанай - 11.511.545 дес. [22,2%], Петропавл - 12.054.378 дес. [23,2%], Ақмола - 8.074.623 дес. [15,6%], Павлодар - 11.366.857 дес. [21,9%], барлығы - 51.865.346 дес. [100%] (Состояние сельского хозяйства КазССР., 1930:13).

Экспедицияның тағы бір жерде келтірген мәліметінде Солтүстік Қазақстанда зерттелген жер көлемі ҚазАКСР жалпы территориясының 19,3% (ПХК мәліметі бойынша 2.909.393 ш.ш.) құраған (Состояние сельского хозяйства КазССР., 1930:14).

Қорытынды. Сонымен, қорыта келгенде Кеңес үкіметі орнағаннан кейін Ресей империясы кезіндегі отарлық жер саясатының қайшылықтарын жою қолға алынды. Бастапқыда отарлық езгіден босаған тұрғындарды жермен қамтамасыз ету үшін, кейін қоныстандыру саясатын жүзеге асыру бағытында жер нормасын белгілеу, жер қорын анықтау шаралары жүргізілді.

Норма жасақтау жұмыстары ұлттық-территориялық бөлініске дейін Түркістан өлкесі мен ҚазАКСР бөлек-бөлек жүзеге асырылды. Норманың бірнеше түрі қолданылды. Көп жағдайда норма жасақтау әдіс-тәсіліне бұрынғы патшалық кезеңдегі тәжірибелер пайдаланылды. Дегенмен осы мәселеге қатысты мамандар өз пікірлерін білдіріп, оларды қазіргі жағдайда пайдаланудың қайшылықтарын ашып, өздерінің ұсыныстарын білдірді.

Жалпы, норма жасақтау төңірегінде мамандар мен билік орындары арасында тартыстар орын алды. Қазақ шаруашылығы ерекшелігіне байланысты ғылыми негізде жасақталған норма мөлшері Орталық тарапынан тым жоғары қойылған есебінде қабылданбай қалды. Норма жасақтаумен айналысу жұмысы Бүкілодақтық Қоныстандыру Басқармасы қызметкерлеріне тапсырылды. Қалай да болса артық жер шығару керектігін мақсат еткен Басқарма қызметкерлері қазақтар үшін қажетті норма мөлшерін әдейі қысқартып бақты. Сөйтіп, тұрғындарға шаруашылық ерекшеліктеріне қарай жер кесу үшін қолға алынған жер нормасын белгілеу ісі ақыр аяғында егін салу, сондай-ақ кеңестік қоныстандыруға қор анықтау жұмыстарына ыңғайластырылып жіберілді.

Әдебиеттер тізімі

Дахшлейгер Г.Ф. Социально-экономические преобразования в ауле и деревне Казахстана (1921-1929 гг.). Алма-Ата: Наука, 1965. 536 с.

Есмағанбетов К. Зарубежная историография истории Казахстана (с древнейших времен до начала 90-годов XX в.): дис. ... докт. ист. наук. Алматы, 1999. 294 с.

Исмагулов Ұ.Ш. Кеңестік биліктің Қазақстандағы жер саясаты (1917-1940 жж.). Ақтөбе, 2018. 392 б.

Камерон С. Голодная степь. Голод, насилие и создание Советского Казахстана / пер. с англ. Алексей Терещенко. М.: Новое литературное обозрение, 2020. 360 с.

- Ковальская С.И. Судьбы модернизации Казахстана в англоязычной историографии: Научное издание. Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2007. 336 с.
- Қазақстан Республикасы Президентінің архиві (әрі қарай – ҚР ПА), 141 қ. 1 т. 757 іс. 402 парақ.
ҚР ПА. 141 қ. 1 т. 683 іс. 237-п.
- Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві (әрі қарай-ҚР ОМА). 74 қ. 2 т. 466 іс. 161-166-пп.
ҚР ОМА. 74 қ. 1 т. 78 іс. 6-п.
ҚР ОМА. 74 қ. 4 т. 745 іс. 8-п.
ҚР ОМА. 74 қ. 4 т., 179 іс. 27,56-57, 121-122-пп.
ҚР ОМА. 74 қ. 4 т. 174 іс. 62-п.
ҚР ОМА. 74 қ. 4 т. 176 іс. 52-53, 128, 160-пп.
ҚР ОМА. 74 қ. 1 т. 683 іс. 237-п.
- Ларин И.В. Некоторые итоги анализа норм земельного надела, установленные экспедицией Ф.А. Щербины в Кокчетавском, Актюбинском и Каркаралинском уездах // Казахское хозяйство в его естественно-исторических и бытовых условиях. Материалы к выработке норм земельного устройства в Казахской АССР. 1926. Л., 1926. С. 167-182.
- Лапис М.И. Аграрная перенаселенность М.-Л., Госиздат., 1929. 142 с.
- Перспективы хозяйства Туркеспублики. 1924-1929 гг. Ташкент: Изд.ТЭС, 1924. 1027 с.
- Платунов Н.И. Переселенческая политика Советского государства и ее осуществление в СССР (1917-1941 гг.). Томск, 1976. 283 с.
- Ресей Экономикалық мемлекеттік архиві (РЭМА). 478 қ. 7 т. 2936 іс. 38-39-пп.
Ресей әлеуметтік-саяси тарихы мемлекеттік архиві (РӨСТМА). 17 қ. 85 т. 106. іс, 39-п.
Ресей Федерациясы мемлекеттік архиві (әрі қарай-РФ МА). 3260 қ. 6 т. 52 іс. 67-73, 104 пп.
РФ МА. 484 қ., 1 т., 2 іс, 3-п.
РФ МА. 3260 қ., 4 т., 68 іс, 169-170-пп.
РФ МА. 3260 қ., 7 т., 29 іс, 51, 55-56-пп.
РФ МА. 3260 қ., 7 т., 28 іс, 5, 15-19, 36-37, 48-49-пп.
РФ МА. 1235 қ., 120 т., 170 іс, 48-п.
РФ МА. 262 қ., 1 т., 2536 іс, 35-п.
РФ МА. 5675 қ. 1 т. 7 іс. 91-п.
- Сириус М.Г. О нормах землепользования для кочевого населения КССР // Советская Киргизия. 1925. №5-6. С. 52-65.
- Состояние сельского хозяйства КазССР, пути его реорганизации и перспективы переселения (по материалам обследования КазССР экспедицией ВПК СССР за 1928 г.) М.: Центр. тип. НКВМ, 1930. 183 с.
- Социалистическое строительство в Казахстане в восстановительный период (1921-1925гг.) / Сборник документов и материалов. А.: Изд. АН КазССР, 1962, 592 с.
- Тулепбаев Б.А. Социалистические аграрные преобразования в Средней Азии и Казахстане. М.: Наука, 1984. 270 с.
- Халидуллин Г. Политика Советского государства в отношении казахских шаруа (1917-1940 гг.). Алматы: Ғылым, 2001. 212 с.
- Швецов С.П. Природа и быт Казахстана // Казахское хозяйство в его естественно-исторических и бытовых условиях. Л., 1926. С. 93-105.

References

- Dahshlejger G.F. Social'no-ekonomicheskie preobrazovaniya v aule i derevne Kazahstana (1921-1929 gg.) [Socio-economic transformations in the aul and village of Kazakhstan (1921-1929)] Alma-Ata: Nauka, 1965. 536 s. [In Russian].
- Esmaganbetov K. Zarubezhnaya istoriografiya istorii Kazahstana (s drevnejshih vremen do nachala 90-godov XX v.) [Foreign historiography of the history of Kazakhstan (from ancient times to the beginning of the 90s of the twentieth century)]: dis. ... dokt. ist. nauk. Almaty, 1999. 294 s. [In Russian].
- Halidullin G.H. Politika Sovetskogo gosudarstva v otnoshenii kazahskih sharua (1917-1940 gg.) [The policy of the Soviet state towards the kazakhs peasants (1917-1940 yy.)]. Almaty: Fylym, 2001. 212 s. [In Russian].
- Ismagýlov U.Sh. Кеңестік биліктің Қазақстандағы жер саясаты (1917-1940 жж.) [Land policy of the Soviet authorities in Kazakhstan (1917-1940.)]. Aqtóbe, 2018. 392 b.

- Kazaqstan Respublikasy Prezidentinin arhivi (KR PA) [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. 141 k. 1 t.757. is. 3-p.
- KR PA. 141 k. 1 t. 683. is. 237-p.
- Kazaqstan respublikasy Ortalyk memlekettik arhivy [Central state archive of the Republic of Kazakhstan (further- KR OMA.)] 74 k. 2 t.466 is. 161-166 pp.
- KR OMA. 74 k. 2 t. 78 is. 6 p.
- KR OMA. 74 k. 2 t. 745 is. 8 p.
- KR OMA. 74 k. 2 t. 179 is. 27, 56-57, 121-122 pp.
- KR OMA. 74 k. 2 t. 174 is. 62 p.
- KR OMA. 74 k. 2 t. 176 is. 52-53. 128,160 pp.
- KR OMA. 74 k. 2 t. 683 is. 237 p.
- Kameron S. Golodnaya step'. Golod, nasilie i sozdanie Sovetskogo Kazahstana [Hungry Steppe. Hunger, violence and the creation of Soviet Kazakhstan] / per. s angl. Aleksej Tereshchenko. M.: Novoe literaturnoe obozrenie, 2020. 360 s. [In Russian].
- Koval'skaya S.I. Sud'by modernizacii Kazahstana v angloyazychnoj istoriografii: [The fate of the modernization of Kazakhstan in the English-language historiography] Nauchnoe izdanie. Astana: ENU im. L.N: Gumileva, 2007.336s. [In Russian].
- Larin I.V. Nekotorye itogi analiza norm zemel'nogo nadela, ustanovlennye ekspeditsiei F.A. Scherbiny v Kokchetavskom, Aktyubinskom i Karkaralinskom uezdah [Some results of the analysis of land allotment norms established by the expedition of F.A. Shcherbina in Kokchetav, Aktobe and Karkaraly counties] // Kazahskoe hozyaistvo v ego estestvenno-istoricheskikh i bytovykh usloviyah. Materialy k vyrabotke norm zemel'nogo ustroistva v kazahskoi ASSR. L.,1926. S.167-182. [In Russian].
- Latsis M.I. Agrarnaya perenaselennost' [Agrarian overcrowding]. M.-L.: Gosizdat, 1929. 142 s. [In Russian].
- Platunov N.I. Pereselencheskaya politika Sovetskogo gosudarstva i ee osushchestvlenie v SSSR (1917-1941 gg.) [Migration policy of the Soviet state and its implementation in the USSR (1917-1941)]. Tomsk, 1976. 283 s. [In Russian].
- Perspektivy hozyaistva Turkrespubliki. 1924-1929 gg. [Prospects for the economy of the Turkestan Republic. 1924-1929 yy.]. Tashkent: Izd. TES, 1924. 1027 s. [In Russian].
- Russian State Archive of Economics. F. 478. In. 7. C. 2936. P. 38-39.
- Resei Federacijasy memlekettik arhivi (RF MA) [State Archive of the Russian Federation] 3260 k. 6 t. 52. is, 67-73, 104 pp.
- RF MA. 484 k. 1 t. 2 is. 3 p.
- RF MA. 3260 k. 4 t. 68 is. 169-170 pp.
- RF MA. 3260 k. 7 t. 29 is. 51, 5556 pp.
- RF MA. 3260 k. 7 t. 28 is. 5, 36-37 pp.
- RF MA. 1235 k. 120 t. 170 is. 48 p.
- RF MA. 262 k. 1 t. 2536 is. 35 p.
- RF MA. 5675 k. 1 t. 7 is. 91 p.
- Shvecov S.P. Priroda i byt Kazahstana [Nature and life of Kazakhstan] // Kazahskoe hozyajstvo v ego estestvenno-istoricheskikh i bytovykh usloviyah. L.,1926.S.93-105. [In Russian].
- Sirius M.G. O normah zemlepol'zovaniya dlya kochevogo naseleniya KSSR [About norms of land use for the nomadic population of the KSSR] // Sovetskaya Kirgiziya. 1925. № 5-6. S. 52-65. [In Russian].
- Sostoyanie sel'skogo hozyaistva KazSSR, puti ego reorganizatsii i perspektivy pereseleniya (po materialam obsledovaniya KazSSR ekspeditsiei VPK SSSR za 1928 g.) [The state of agriculture of the Kazakh SSR, the ways of its reorganization and the prospects for resettlement (based on the survey of the Kazakh SSR by the expedition of the military-industrial complex of the USSR for 1928)]. M.: Tsentr. rtip. NKVM,1930. 183 s. [In Russian].
- Sotsialisticheskoe stroitel'stvo v Kazahstane v vosstanovitel'nyi period (1921-1925 gg.)/Sbornik dokumentov i materialov [Socialist constructing in Kazakhstan during the recovery period (1921-1925) / Collection of documents and materials)]. A.: Izd. AN KazSSR, 1962. 592 s. [In Russian].
- Tulepbaev B.A. Socialisticheskie agrarnye preobrazovaniya v Srednej Azij i Kazahstane [Socialist agrarian reforms in Central Asia and Kazakhstan.]. M.: Nauka, 1984. 270 s. [In Russian].
- The Russian State Archive of Socio-Political History (RSASPH). F. 17. In. 85. C. 106. P.39

**СОҒЫС ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ «ҚОСТАНАЙ ОБЛЫСЫНЫҢ ІСІ»
ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН БАСШЫЛЫҒЫНЫҢ ҰСТАНЫМЫ****Қасымова Дидар Бейсенғалиқызы¹ ID, Құдайбергенұлы Болат^{2*} ID,
Мамраймов Серік Дәулетұлы³ ID**¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы қ., Қазақстан.²Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ., Қазақстан.³Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті. Шымкент қ., Қазақстан.

*Автор-корреспондент

E-mail: didar@kimer.kz (Қасымова), k.bolat75@mail.ru (Құдайбергенұлы), s_dauletuly@mail.ru (Мамраймов)

Түйіндеме. Мақалада Қостанай облысындағы контрреволюциялық деп аталатын істердің ашылуына байланысты Ұлы Отан соғысы кезеңінің бірнеше эпизодтары қарастырылған. Соғыс басталған кезде облысқа қорғаныс кәсіпорындары көшірілді, эвакуацияланған және арнайы қоныстанушыларға байланысты халықтың құрамы айтарлықтай өзгерді, ГУЛАГ жүйесінің лагерлері жұмыс істеді. «Үлкен террор» қарқын ала бастаған 1936 жылдан бастап облыс аумағы қазақстандық ПХК-нің (НКВД) ерекше есебінде болды. Тұтқындау үрдісі ПХК өткен жылдардағы айыптаулар мен мойындауларды қолдана отырып өз жалғасын тапты. Аталмыш кезеңде Қазақстанның партия басшылығы қауіпсіздік органдарымен бірлесе отырып, Қостанай облысының мәселелерімен байыпты айналысты. Соғыс басталғаннан кейін КСРО-ның еуропалық астық егетін аудандары жау қолына өткен соң Қазақ КСР-дегі Қостанай облысы астықтың негізгі жеткізушісі болуға тиіс еді. Облыстық басшылық пен ПХК органдары табиғи апаттардан туындаған ауыл шаруашылығындағы қиындықтарды, мобилизацияға байланысты техниканың, жұмыс күшінің және мамандардың жетіспеушілігін бірқатар кеңес қызметкерлерінің антикеңестік қызметімен байланыстырып түсіндірді. Бұндай жағдай бүкіл елде болды, бірақ билік халықты кернеуде ұстап, қолдағы барлық күштерді, амалдарды жауды жеңуге жұмылдырды, тіпті егер бұл үшін ішкі жауларды табу қажеттілігі болса да.

Халықты бақылауды күшейту бағытындағы көрсеткіш үрдісінің бірі ретінде ПХК «Ұлтшылдар» тыңшылық ісі және оның жалғасы – «феодалдар» ісін эзірледі. Қостанай облысының ісі Қазақстан басшылығына тікелей қатысы болды, себебі оның қарамағында саяси және экономикалық мәселелер болды.

Кілт сөздер. Қазақ КСР, Қостанай облысы, ПХК, Қазақ КСР басшылығы, қуғын-сүргін.

МРНТИ 03.20.00

**«ДЕЛО КОСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ»
В ГОДЫ ВОЙНЫ И ПОЗИЦИЯ РУКОВОДСТВА КАЗАХСТАНА****Қасымова Дидар Бейсенғалиевна¹ ID, Құдайбергенұлы Болат^{2*} ID,
Мамраймов Серік Дәулетұлы³ ID**¹Институт Истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, г. Алматы, Казахстан.²Павлодарский педагогический университет имени А. Марғулана, г. Павлодар, Казахстан.³Южно-Казахстанский государственный педагогический университет, г. Шымкент, Казахстан.

*Автор-корреспондент

E-mail: didar@kimer.kz (Қасымова), k.bolat75@mail.ru (Құдайбергенұлы), s_dauletuly@mail.ru (Мамраймов).

Аннотация. В статье рассматриваются несколько эпизодов периода Великой Отечественной войны, связанных с раскручиванием так называемых контрреволюционных дел в Костанайской области. В область с началом войны были передислоцированы оборонные предприятия, существенно изменился состав населения из-за эвакуированных и спецпоселенцев, действовали лагеря системы

ГУЛАГа. Область была на особом счету у казахстанского НКВД еще с 1936 года, когда «Большой террор» только начал набирать обороты. Аресты по разнарядке продолжались до начала войны, а в ходе войны НКВД продолжил зачистку области от врагов народа, используя доносы и признания предыдущих лет. В годы войны партийное руководство Казахстана совместно с органами безопасности серьезно занималось проблемами Кустанайской области. После потери европейских зерносеющих районов СССР с начала войны, Кустанайская область в Казахской ССР должна была стать основным поставщиком зерна. Сложности в сельском хозяйстве, вызванные природными катаклизмами, нехваткой техники, рабочей силы и специалистов в связи с мобилизацией областное руководство и органы НКВД объясняли антисоветской деятельностью ряда советских работников. Такое положение было по всей стране, но властям необходимо было держать население в напряжении и мобилизовать все имеющиеся силы на победу над врагом, даже если для этого нужно было найти внутренних врагов. Агентурное дело «националисты», и его продолжение – дело «феодалы» - было разработано НКВД как один из показательных процессов для усиления контроля над населением. Дело Кустанайской области имеет прямое отношение к руководству Казахстана, поскольку в его ведении находились и вопросы политэкономии.

Ключевые слова. Казахская ССР, Кустанайская область, НКВД, руководство Казахской ССР, репрессии.

IRSTI 03.20.00

THE CASE OF THE KUSTANAI OBLAST DURING THE WAR AND POSITION OF THE KAZAKH SSR LEADERSHIP

Kasymova Didar Beisengalieвна¹ ID, Kudaibergenuly Bolat² ID, Mamraimov Serik Dauletuly³ ID

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. Almaty, Kazakhstan.

²Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan, Pavlodar, Kazakhstan.

³South Kazakhstan state pedagogical university. Shymkent, Kazakhstan.

*Corresponding-author

E-mail: didar@kimep.kz (Kasymova), k.bolat75@mail.ru (Kudaibergenuly), s_dauletuly@mail.ru (Mamraimov)

Abstract. The article elucidates some episodes of the Great Patriotic War times in the Kustanai oblast connected with the investigation of the so-called counter-revolutionary forces. To the oblast with the war outbreak were relocated defense enterprises, considerably changed the population composition due to the evacuated people and special settlers, were active the GULAG camps. The oblast was specially listed in the Kazakh SSR NKVD since 1936 when the Great Terror was getting its strength. Arrests continued until the war started, and during the war NKVD went on cleansing the oblast out of enemies, using the accumulated petitions of previous years. And during the war the Kazakh SSR party leadership along with the security structures had to handle the Kustanai oblast case. After the loss of the grain producing areas in the European part of the USSR since the war started the Kustanai oblast was doomed to become the main grain supplier. But the difficulties in the agriculture due to the natural cataclysms, shortage of machinery, man power and specialists caused by the war mobilization the oblast leadership and NKVD bodies explained by the anti-soviet activities of some functionaries. Although that was a situation across the country the local bodies had to exploit all resources to control the population and mobilize it for the victory over the enemy even if for that end they would seek internal enemies. The case "nationalists" and its continuation – "feudals" – was elaborated by the NKVD as one of the exemplary cases to control the population. The case of Kustanai oblast is directly linked to Kazakh SSR leadership as it had to deal with the issues of political economy.

Key words. Kazakh SSR, Kustanai oblast, NKVD, Kazakh SSR leadership, reprisals

Кіріспе. Қостанай облысы 1936 жылдан бастап, «Үлкен террор» жаңа ғана қарқын ала бастаған кезде қазақстандық ІХК-ның ерекше есебінде болды. Ал, қолында алдыңғы жылдардан жинақталған материалдар мен тұтқындардың бұрынғы жасаған мойындауларымен қаруланған ІХК соғыс барысында облысты халық жауларынан тазартуды жалғастырды.

Теориялық-әдістемелік негіздері. Тоталитарлық режим кезіндегі процестерді зерттейтін теориялардың ережелерін қойылған мақсатты анықтау үшін қолданылды. Бұл теориялар режимнің күш

қолдануын түсіндіреді, өйткені бұл ерекше жағдайларда қойылған мақсаттарға жету қажеттілігіне жауап береді.

Теориялық-әдістемелік жұмыс Копенгаген мектебінде әзірленген секьюритизация (ағыл. Securitization – қауіпсіздік) тұжырымдамасы негізінде жүргізіледі. Бұл тұжырымдаманың негізгі ережелері халықаралық қауіпсіздік мәселелеріне қатысты, бірақ мемлекет ішкі және сыртқы саясаттың негізгі субъектісі ретінде қауіпсіздікті экзистенциалды қауіп түріндегі іргелі факторлардың бірі ретінде көтереді және ішкі саясаттың барлық аспектілерін қалпына келтіреді (соның ішінде әлеуметтік тәжірибеде). Бұл мемлекеттің, өз мақсаттарына жету үшін кез келген заңсыз (төтенше жағдай ретінде ақталған) әрекеттерді қолдануға негіз береді.

Б. Бузан және Оле Вейвер жұмыстарында қауіпсіздік тұжырымдарының ережелері мазмұндалған (Buzan, Wæver, Wilde, 1998:239).

Сталиндік соғыс кезіндегі тоталитаризм кезеңінде Қазақстан тарихының проблемалық мәселелерін қарастыру кезінде, қауіпсіздік теориясын қолдану мүмкіндігі, негізгі құрамдас бөліктердің болуымен негізделеді: қандай да бір проблеманы шығаратын фактор (көбінесе үкіметтік немесе үкіметтік емес факторлар, сонымен қатар саясатқа қатысы жоқ жеке адамдар және тіпті топтарда); қауіпсіздік нысаны – бұл, аталған проблема қауіп төндіретін сұрақ, құбылыс, фактор, мысалы, қауіпсіздік нысандары болып, мемлекет (әскери қауіпсіздік) болуы мүмкін; ұлттық егемендік немесе идеология (саяси қауіпсіздік); ұлттық экономика (экономикалық қауіпсіздік); ұжымдық ұқсастық (әлеуметтік қауіпсіздік); биологиялық түрлері және ареалдар (қоршаған орта қауіпсіздігі); аудитория – мәселені ықтималды қауіп деп тануға тура келетін осы үрдіске қатысатын барлық қатысушылар. Ұлы Отан Соғысы жылдарында, сыртқы жаулар мен әртүрлі сипаттағы ішкі күштер (бірақ сипаты бойынша антисоветтік) тарапындағы қоқан-лоқыға қарсы, қауіпсіздікті сақтау үшін сталиндік режим, әртүрлі түрдегі зорлық-зомбылық және мәжбүрлеуді (террор, депортация, тазарту, ГУЛАГ, әскери уақыттағы төтенше заңдар) қолдану қажеттілігі деп дәлел келтірілді.

Соғысқа дейін және соғыс кезінде ПХҚ әзірлеген Қостанай ісі секьюритизация теориясының негізгі ережелерін қолдануды талдаудың мысалы болып табылады.

Соғысқа дейін және соғыс кезінде, ПХҚ әзірлеген «Қостанай ісі», қауіпсіздік теорияларының негізгі ережелерін қолдануды талдаудың мысалы болып табылады. «Қостанай ісінде» бірнеше секторлар – саяси (мемлекет қауіпсіздігіне қауіп төндіру), экономикалық (азық-түлік қауіпсіздігі – әрекеттегі әскер мен тұрғындарды азық-түлікпен қамтамасыз ету), әлеуметтік (қауіпсіздікке қауіп төндіретін ұжымдық ұқсастықтар – жер аударылғандар, байлар, басқа да антисоветтік элементтер көрсетіледі).

Материалдар мен тәсілдер. Бұл жұмыс А. Богданов жүргізген және ҚР Президенті мұрағатының және Ресей Мемлекеттік әлеуметтік-саяси тарихы архиві (РМЭСТА) материалдарына, ҚазССР Бас прокуратурасының арнайы комиссиясының қайта құру кезіндегі материалдарына сүйенген. Жұмыстың үзіндісі кәсіби заңгер И. Желваков мақаласында жазылған. Ғылыми тәсілдер ретінде тарихи қағидасы, салыстырмалы-тарихи, ивент- және контент-талдаулары қолданылды.

Нәтижелер мен талдаулар. Соғыс жылдарында Қазақстанның партия басшылығы қауіпсіздік органдарымен бірлесе отырып, Қостанай облысының мәселелерімен шындап айналысты. Сонымен қатар, соғыс басталғаннан бері КСРО-ның еуропалық астықты аудандарынан айырылғаннан кейін Қазақ КСР-дегі Қостанай облысы астықтың негізгі жеткізушісі болуға тиіс болатын. Істің жай-күйін жүйелі түрде бақылап отыру үшін Орталық Комитеттің үшінші хатшысы М. Салин облысқа ат басын тіреді. 1941 жылы маусымда өткен Қазақстан К(б)П Орталық Комитетінің 5-ші пленумында өлкедегі істің жай-күйі қаралып, былай деп атап өтілді: «Қостанай облысы Орталық Комитет пен республика ХКК-нің байыпты және жүйелі қолдауына қарамастан, соңғы екі жылда облыстағы жағдайды, әсіресе ауыл шаруашылығын басқаруға қатысты жағдайды жақсартпады. Шын мәнінде, бұрнағы жылдары Қостанай облысы Ауыл шаруашылығы өнімдерін жинау және дайындау бойынша артта қалған облыстардың бірі болды. Егістің шығуы республиканың барлық облыстарына қарағанда нашар болды. Биылғы көктемгі егіс барлық облыстардан да нашар аяқталды». Сонымен қатар, бұқаралық саяси науқандарды жүргізуде қиындықтар байқалды – несиеге жазылу бар болғаны 78,5% қамтамасыз етілсе, басқа өңірлерде 95,8% қамтамасыз етілді, ал «Осоавиахим» лотереясының іске асырылуы ең артта қалғаны ретінде көрсетілді (РМЭСТА, 745:243).

1939-1941 жылдары ҚК(б)П облыстық комитетінің бірінші хатшысы болып өзін Н. Скворцов пен Ж. Шаяхметовтің қойған адамы санайтын Н. Журин тағайындалды. Ол өзінің естелігінде соғыстың басталуымен Қазақстан К(б)П Орталық Комитетінің Қостанай облысына ерекше назар аударғанын еске алады. Мұның себебі ауа райының қолайсыздығы ғана емес, сонымен қатар білікті кадрлардың, соның ішінде колхоз басшыларының тапшылығы болды. 1940 жылдың жазында «ҚК(б)П Өлкелік

Комитетінің Бюросы соңғы кездері Затобольск және Қостанай уездік комитеттері кадрларды колхоздарға іріктеу, қарастыру және орналастыру ісімен аса қанағаттанғысыз айналысқанын атап өтеді. Олар Қостанай ауданында Қазақстан Республикасының номенклатурасына енген 205 колхоз қызметкерінің 126-сы ғана бекітілген (аудандық комитет бекітпеген 2 колхоз төрағасы, 6 колхоз төрағасының орынбасары, 35 мал фермасының меңгерушісі, т.б.). Затобольск ауданында Қазақстан Республикасының номенклатурасына енген 213 қызметкердің 107 адамы, яғни 50%-ы ғана бекітілген (2 колхоз төрағасы, 17 мал фермасының меңгерушісі, 33 адам ревком төрағасы және 33 адам, колхоздар төрағасының орынбасарлары және т.б. бекітілмеген). ҚК(б)П Орталық комитеті Затобольск және Қостанай аудандық комитеттері ұжымшар кадрларын қанағаттанарлықсыз зерделейді, олардың іскерлік және саяси қасиеттерін практикалық жұмыста тексермейді, оларға тиісті көмек көрсетпейді. 1940 жылы Затобол ауданында 8 колхоз төрағасы, 5 мал фермаларының меңгерушілері ауысқан. Тек бір ғана «Алқау» ұжымшарының үш төрағасы ауысқан. Қостанай ауданында осы уақыт ішінде колхоздардың 12 төрағасы, мал фермаларының 7 меңгерушісі және бригадирлердің 11 адамы ауысқан» (РМЭСТА, 1018:161).

10 қыркүйектегі жағдай бойынша Қостанай облысында астықтың 24,6 пайызы, 1940 жылғы 89,8 пайызы, Солтүстік Қазақстан облысында тиісінше 27,8 және 93,3 пайызы, Ақмолада 50,6 және 100,3 пайызы жиналды. Қазақстан К(б)П Орталық Комитетінің Бюросы мен Қазақ АКСР Халық Комиссарлар Кеңесі бес күндік тапсырмаларды бекітіп, Қостанай облысында 20 қыркүйекте егін жинау мерзімін белгіледі. Мерзімге дейін, егін орағын аяқтау мүмкін болмады, 25 қыркүйекте Затоболь, Қостанай, Меңдіғара және Убаған аудандарының колхоздарында тазалау жоспары жартысы да орындалмады (Zhurin, 1982:86-87).

30 қыркүйекте Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті бюросының отырысында Қостанай облысындағы жағдай қаралды. Ал 1 қазанда Журин таңданыспен былай деп жазады: «Бізге мәлімдегендей, 29 қыркүйекте Қазақстан Компартиясы К(б)П ОК Орталық Комитетінің бюросы Қазақстан Компартиясы К(б)П ОК Қостанай облыстық комитеті ауыл шаруашылығына, әсіресе, астық жинау жағдайына қатысты «Елді басқарудағы елеулі кемшіліктер туралы» қаулы қабылдағаны белгілі болды. Көрсетілген қаулыға сай, облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы қызметінен босатылып, облыстық атқару комитетінің төрағасы Д. Кәрімбаевке (дұрысы - Керімбаев, авт.) қатаң сөгіс берілді. Партияның Пресногорьковский, Меңдіғара, Затобольск және Қостанай аудандық комитеттерінің бірінші хатшылары мен бюро мүшелеріне 10 қазанға дейін шөп шабу мен астық жинауды аяқтауды қамтамасыз етпесе, олардың атқаратын лауазымынан босатылып, партиядан шығаруға дейін жауапқа тартылатыны қатаң ескертілді» (Zhurin, 1982:87-88). Журин ҚК(б)ПК-ның облыстық пленумында сөйлеген сөзінде: «1940 жылы Қостанай облысын ауыл шаруашылығының төмен көрсеткіштерінің себептерін немқұрайлы басқару және агро-шаруашылық шараларды қолданбау, агро шараларды елемеу, 1940 жылғы астық шығыны мемлекетке, колхоздар мен колхозшыларға 14 миллион пұтты құрады. Бұл уақытта біздің көптеген жетекші қызметкерлеріміз, соның ішінде партияның аудандық комитеттерінің хатшылары қазір екінші империалистік соғыс жүріп жатқандығы, біздің социалистік Отанымыздың күші мен қорғанысын одан әрі нығайту туралы, бүкіл халқымызды жұмылдыру дайындығы жағдайында ұстау керектігі туралы баяндамалар жасап жатты. Бұл 1940 жылы көктемгі егіс кезінде жіберілген қателіктер мен кемшіліктер. Ол біз үшін сабақ болады. Осының бәрінен тиісті қорытынды жасау қажет» деп айтқан болатын (РМЭСТА, 979:13).

Бір қызығы, осы кезде Журин басқа қызметке ауыстырылды. Мұны оған қолданған жаза ретінде қарастыруға болады. Өйткені, ол бірінші басшы ретінде ең алдымен, ауыл шаруашылығының көрсеткіштеріне жауап беретін еді. Бірақ, Қазақ КСР басшылары – Н. Скворцов пен Ж. Шаяхметов көп нәрсені ауа райы жағдайы мен ауылшаруашылық техникасының жоқтығымен байланыстырып, Журинді партиялық соққыдан алып қалып, басқа облысқа ауыстыруды ұйғарды. Журин үшін бұл шынында да құтқару іспеттес болды. Ал облыстағы, аудандардағы барлық басқа басшыларға қатаң ескерту жасалып, көп ұзамай тұтқындаулар басталды. Бұған Журиннің тағайындалуының артында Скворцов пен Шаяхметов тұрғанын, ал Журиннің өзі бұл қызметке тағайындалғанға дейін Қостанай облысымен ешқандай байланысы болмағанымен түсіндіруге болады. Скворцов пен Шаяхметов Журинді соққыдан алдын ала «қорғап» қалды. Журин Алматыға барып: «екінші хатшы Ж. Шаяхметовтің қабылдауында болғанын, оны Семей облысының Белағаш ауданына жұмысқа жіберуге және аудандық партия комитетінің бірінші хатшылығына ұсыныс жасалғаны және оның тарапынан ешқандай қарсылық болмағанын» хабарлайды (Zhurin, 1982:88). Скворцов пен Шаяхметов ПХК жұмысына ықпал ете алмады, бірақ олар шамасы, ПХК-ның Қостанай облысына деген ерекше бақылауынан хабардар болған сияқты.

Қостанай облысының ауыл шаруашылығындағы күрделі жағдайдың негізгі себебі республика басшылығының пікірінше, барлық партиялық-саяси және мәдени-бұқаралық жұмыстардың тым елеусіз қалғандығынан орын алған еді (РМЭСТА, 748:244). Қазақстан К(б)П ОК-нен обкомның жұмысына жетекшілік еткен және Журиннің облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы лауазымындағы жұмысын қорытындылаған М. Салиннің баяндамасында: «Обкомның 1941 жылдың 10 айында ауыл шаруашылығы мәселесі бойынша 80-нен астам шешім қабылдағанымен, облыс колхоздарындағы істер жақсарған емес. Сондықтан жолдастар, бұл істің сәттілігі тек шешімдерді іске асырумен ғана байланысты емес. Мәселенің шешімі нақты ауылшаруашылық басшылығында, колхоздың ісін білуде және партия мен Үкіметтің шешімдерінің орындалуын бақылау мен ұйымдастыра білуде», - деп атап көрсетілді (РМЭСТА, 1009:10). Ол өз жазбасында одан әрі былай деп жалғастырды: «Обкомның бұрынғы басшылығының кінәсі оның совхоздардың ісіне араласпау ұстанымында болып, жағдайдың ықтимал салдарын алдын ала болжай алмағандығында» (РМЭСТА, 1009:16). Бірақ, бұл жерде маңыздылығы кем емес тағы бір мәселе болды. Ол партия ұйымдарында тәжірибелі партиялық кадрлар жоқтығына да байланысты еді. Кадрлардың көпшілігі қуығын-сүргіндер кезіндегі тазарту мен қудалаулар науқанында азайып кеткен болатын. Бастауыш партия ұйымдары хатшыларының едәуір бөлігінің бір жылдық партиялық өтілі де болмады. Ауыл шаруашылығындағы күрделі мәселелерді шешу үшін партияның қандай ресурстары болғанын және кімнің мойнына арқалағанын көрсететін Қостанай облыстық партия комитеті отырысының хаттамасынан үзінді келтірейік онда былай деп жазылған: «Соңғы уақытта 1939 жылы партия қатарына қабылданған коммунистерден, сондай-ақ бірқатар кәсіпорындар мен мекемелерде жұмысқа қабылданған жас коммунистерден тұратын бастауыш партия ұйымдарының көбейгенін ескере отырып, Қазақстан К(б)П Орталық комитетінің СОК(б)П Орталық комитетінен төменде көрсетілген бастауыш партия ұйымдарының хатшылығына бір жылдық партиялық өтілі жоқ партия мүшелерін сайлауға рұқсат сұрап, өтініш жолдауын ұсынады:

- 1) партиялық өтілі бір жылға жетпейтін үш партия мүшесі есебінде тұратын Затоболь ауданы, Ленин атындағы колхозының ұйымы;
- 2) партиялық өтілі бір жылға жетпейтін төрт партия мүшесі есебінде тұратын Федоров ауданы «Путь Ильича» колхозының ұйымы ;
- 3) төрт партия мүшесі есебінде тұратын Федоров ауданы, «Красный Октябрь» колхозының ұйымы, оның ішінде үш партия мүшесінің өтілі бір жылға жетпейді, ал біреуінің өтілі бір жылдан асқанымен, оны денсаулығына байланысты хатшылыққа сайлауға болмайды;
- 4) партиялық өтілі бір жылға жетпейтін үш партия мүшесі есебінде тұратын ПХК Убаған аудандық атқару комитетінің ұйымы;
- 5) Урицкий ауданының Чапаев атындағы колхозының партия ұйымы, онда есепте тұрған төрт партия мүшесінің бір ғана сауатсыз коммунистің бір жылдан астам партиялық стажы бар;
- 6) Урицкий ауданының Еңбекшіл ауылдық кеңесінің партия ұйымы, онда тіркелген төрт партия мүшесінің біреуінің ғана бір жылдан астам партиялық өтілі бар, бірақ оны үстінен шағым түсуіне байланысы басшылық қызметке сайлауға болмайды;
- 7) Қарабалық ауданының тұқым өсіру кеңшарының құрамында есепте тұратын бес партия мүшесінің ішінде бір жылдан астам партиялық өтілі бар кеңшар директорынан және сауаты аз бір коммунистен басқасының бір жылдық партиялық өтілі жоқ» (РМЭСТА, 1012:74).

Облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы Н.И. Журин басшылықтан алынып, облыстық атқару комитетінің төрағасы Кәрімбаевқа (дұрысы - Керімбаев, авт.) ескертумен сөгіс жарияланды (РМЭСТА, 766:203). Орталықтың ұсынысымен Қостанай обкомының бюро отырысында жаңа бірінші хатшы болып Орталық Комитеттің ауыл шаруашылығы бөлімінің меңгерушісі В.Ф. Мельников сайланды (РМЭСТА, 1030:17). Бірақ жаңа басшы тәртіп орнату үшін аудандық партия комитеттері хатшыларын, колхоз төрағаларын, совхоз директорларын және басқа да басшыларды қызметтерінен аластатып, басқарудың аса қатал бағытын жүргізе бастады (РМЭСТА, 507:35). Сондай-ақ облыстағы істің жай-күйіне қанағаттанарлықсыз бақылау жасағаны үшін «Астық дайындауда басшылықты қамтамасыз етпегені, бітімгершілік танытқаны және мемлекетке қарсы әрекеттермен тікелей келіскені үшін» деген айыптаулармен Орталық Комитеттің үшінші хатшысы М. Салин 1942 жылы 17 қазанда қызметінен босатылды. Бірақ Салин Қостанай облысындағы іркілістердің басты себебі Журин басшылығының әлсіздігінен орын алды деп есептейді: «...облыстық партия комитетінің бюросы мен оның бұрынғы бірінші хатшысы Журиннің сәтсіздігінің нақты себептерін дер кезінде аша алмады. Олардың есептеуінше, егін жинауға егіннің өз уақытында піспеуі және ауа-райының қолайсыздығы лобогрейкаларды пайдалануды бұзатын егін шығымының төмен болуын әсер етті. Обком хатшысының мұндай түсіндірмесі партияның Орталық Комитетін қанағаттандыра алмағаны және Орталық

Комитеттің бюросы шектен тыс шара қолдануға, Журинді қабілетсіздігі, шешуші сәтте партия директивасының орындалуын қамтамасыз етпегені үшін обкомның бірінші хатшысы қызметінен түсіруге мәжбүр болғаны анық. Ауыл шаруашылығын басқаруда жіберілген өрескел кемшіліктерге обкомның екінші хатшысы Берниязов жолдас, облыстық кеңестің атқару комитетінің төрағасы Керімбаев жолдас және обком бюросының басқа да мүшелері жауапты болатын» (РМЭСТА, 1009:17). Бірақ, партиялық бақылаудан өзге, жазалау бойынша ПХК тетігі де іске қосылып, Қостанай облысында жұмыстардың әлсіз ұйымдастырылуының ішкі жасырын себептерін анықтаумен айналысуды шешті. Бұл Ұлтшылдардың агенттік ісін әзірлеудің жалғасы болды. Бұл науқан 1936 ж. басталған болатын, енді ол соғыс жылдарындағы төтенше әскери жағдайға, қорғаныс кәсіпорындарының көшіп келуіне, Қазақстан халқының құрамының өзгеруіне, ГУЛАГ жүйесінің, қоныс аударушылардың орын алуына, республиканың шекара маңы мәртебесіне ие болуына байланысты ерекше мәнге ие болды.

Қостанай облысының басшылығындағы Н. Журин және оның орнына келген В. Мельников орталық басшылықтың ішкі жауларды іздеп, жағдайды бақылап отыру туралы қатаң нұсқауларын бұлжытпай орындады. Мельников ПХК-нан облыста қатаң тәртіп орнатуды талап етті. Мельников өзінің бір сөзінде: «эвакуацияланған топтар халық арасында қате, дүрбелең, кейде революцияға қарсы пікірлер таратады. Эвакуацияланғандар арасында дүрбелең туғызған және жалған қауесеттер таратқан адамдардан басқа, контрреволюциялық әрекеттерге үгіттейтін дұшпандық ниеттегі бірқатар адамдар да анықталды» (РМЭСТА, 1009:56). Содан кейін ол ПХК-ның контрреволюциялық топтарды анықтау бойынша атқарған жұмыстары туралы ақпарат ретінде: Қазір кейбір аудандарда ПХК органдары ұйымдасқан түрде құрылған фашистік топтарды ашты, олар халық арасында дүрбелең туғызып, тиісті уақытта диверсиялар мен террористік шабуылдар жасауды мақсат етіп отыр», - дейді (РМЭСТА, 1009:60).

Қостанай облысының партиялық басшылығы ПХК-ның қадағалау-жазалау функцияларын күшейтуді талап етеді. Осыған орай, облыстық партия комитетінің хатшысы Берниязовтың сөзінен үзінді келтірейік: «Мен Емельянов жолдастың бүгінгі таңда облыстағы сот-тергеу органдары өздеріне жүктелген міндеттерді өте нашар атқарып отыр деген пікірімен келісемін. Кеше түнде обком бюросы Қарабалық ауданындағы астық дайындау барысы туралы мәселені талқылай отырып, әрекетсіздігі үшін астық дайындау халкомының уәкілін партиядан шығарып, ОК мен ХКК қаулысының бұзылуына жол бергені жұмыстан шеттетті, сонымен бір мезгілде аудан прокуроры да жұмыстан шығарылды. Облыстық прокурор Т. Хаярдинов (Қостанай облысының прокуроры) аудан прокурорының жұмысына қалай жауап бермейді? Оның бұл аймаққа баруға және түсіндіруге, көмектесуге, осы сұрақтарды қоюға мүмкіндігі болмады ма? Бірақ, өкінішке орай, бұл жұмыстар жүргізілмеді. Мен бұл адамдар кабинеттерінде отырып алып, тек қажет емес нәрселермен ғана айналысып отыр дер едім» (РМЭСТА, 1009:140). Қауіпсіздік органдары жоспарлау, алдын-алу, орындауды бақылау, жинау, бөлу және жазалаудан бастап, азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудің барлық кезеңдердегі процестеріне тартылды. Осыған орай, ПХК облыстық басқармасының бастығы Орлов өзінің бір сөзінде: «Ауылшаруашылық өнімдерін дайындау және сатып алу Кеңес мемлекетінің нан, ет және сүт және басқа да өнімдерге қажеттілігін қамтамасыз етудің маңызды құралы болады және болып қала береді», - деді. Ол ауыл шаруашылығындағы, әсіресе мал шаруашылығындағы проблемалардың себептерін атап көрсеткен болып, былай деді: «Бір кездері бұл жерлерде (Амангелді, Торғай облыстарында көшпелі шаруашылықпен айналысқан) кулак-бай элементтері мал шаруашылығын жою үшін контрреволюциялық жұмыстар жүргізген» (РМЭСТА, 1009:103).

Кезінде Кеңес өкіметінің жауы деп жарияланған, талай диверсиялық жұмыстарды жүргізген, түбірімен әлі жойылмаған кулак-бай элементтері мал шаруашылығында кадр мәселесінің шешілмегендігінен, өздерінің диверсиялық әрекеттерін жүргізіп, орасан зор зиян келтіруде. Мысалы, Семиозерный ауданындағы «Новый путь» колхозында бір топ кулактар мал фермаларына еніп, өздерінің арам істерін істеп жатыр. 1939 жылы шабындық жоспары небәрі 32 пайызға орындалды, шаруашылық ең қорқынышты жағдайға тап болды, соның салдарынан 70 бас ірі қара қырылып қалды» (РМЭСТА, 1009:104).

Қостанай облысының ісі Қазақстан К(б)П Орталық Комитетінің екінші хатшысы Ж.Шаяхметовпен тікелей байланысты болды, өйткені ол республикадағы саяси экономия мәселелерін де басқарды. Сонымен қатар, ол оның барлық кезеңдерінде процеске тікелей қатысқан карамағындағылардың жұмысына жауапты болды. Бірақ, ОК бірінші хатшысы оны сол жердегі (облыс, аудандағы) жағдайды шешуге жібергенде оның чекисттік тәжірибесі де ескерілді. Өкінішке орай, бұл іс бойынша материалдар әлі де құпия болып табылады, сондықтан біз Ю. Богданов алған мәліметтерге сүйенеміз.

Әкесі Қазақ КСР ПХК-ның халық комиссары Н. Богдановтың қызметіне байланысты осы іс бойынша материалдарды қарауға қатысқан Ю. Богданов, хабарлаушылардың айтуынша (олар кейінірек айтқандай - арандатушылық), облыстық ПХК кеңес және партия қызметкерлерінің жетекші эшелонының құрамында қазақтар арасында антикеңестіктік ұлтшылдық көңіл-күйдің көрініс тапқанын анықтады. Қостанай облыстық ішкі істер басқармасындағы материалдар бойынша Қазақстан К(б)П Орталық Комитетінің келісімімен және КСРО ПХК-ның санкциясымен Семиозер аудандық атқару комитетінің төрағасы М. Сәндібеков 1941 жылдың аяғында қамауға алынады. Жауап алу кезінде ол өзін Қостанай облысы прокурорының бұрынғы орынбасары Көкеманов (ол кезде Ақмола облысы прокурорының көмекшісі болып жұмыс істеген) пен дивизиондық газеттің редакторы Бектұров жұмысқа алғанын айтты. Ол сондай-ақ Қостанай облыстық соты төрағасының орынбасары Нұрымовқа, облыс прокурорының орынбасары Ишановқа, облыстық комитет бөлімі меңгерушісінің орынбасары Ибрагимовке, облыстық прокурордың көмекшісі Исмағамбетовке және Соттың, Прокуратураның және жергілікті баспасөздің басқа да бірнеше қызметкерлеріне айғақтар береді. Қостанайда тергеуден кейін қамауға алынғандар қосымша тергеу үшін Алматыға жіберіледі. Тұтқындалғандардың барлығы «антикеңестік ұлтшыл ұйымға қатысқанын мойындап», құрамында Қазақстан К(б)П Орталық Комитетінің үшінші хатшысы Салин, кадр бөлімі бастығының орынбасары Бозжанов, Қазақ КСР Ауыл шаруашылығы халық комиссары Дауылбаев Қазақстан К(б)П Орталық Комитетінің бөлімі Бозжанов пен Қазақ КСР Ауыл шаруашылығы халық комиссары Дауылбаев болған «жетекші орталықты» «көрсетіп берді».

Республиканың партия басшылығының өкілдерін айыпталушы ретінде тарту арқылы «ұлтшылдар ісін» ашу қауіпсіздік органдарының арнайы тергеу әдістерін қолданып қана қоймай, сонымен қатар ПХК-ның елдегі жағдайды қатаң бақылауға ұмтылғанын дәлелдеді. Партия басшылығына қатаң бақылау жасау арқылы «Ұлтшылдардың» ісі бойынша 130 адам қамауға алынды, оның ішінде 26 партия, кеңес, әкімшілік органдардың қызметкерлері және 19 колхоз төрағасы жұмысынан айырылып қамалды.

Тұтқындалғандардың айғақтары бойынша 500-ден астам адам, олардың ішінде Қазақстан К(б)П ОК 4 мүшесі, партия обкомының 2 хатшысы, облыстық атқару комитетінің 4 төрағасы және партия райкомының 34 хатшысы жауапқа тартылды. Республиканың ішкі істер халық комиссары А.Н. Бабкин 1941 жылғы желтоқсанда өзінің орынбасары, мемлекеттік қауіпсіздік майоры (бұдан әрі-МК) Н.К. Богданов бастаған құрамына Күпия-саяси бөлімінің бастығы, МҚ капитаны М.Н. Головков және басқа да ПХК қызметкерлері кірген бригаданы Қостанайға іссапарға жіберді. Қостанай облысында 500-ге жуық адам қамауға алынды. Тергеуге алынғандардың барлығы бұрынғы айғақтарын растап, Нұрымовты, Ишановты және басқаларын Кеңеске қарсы ұлтшыл ұйымның мүшелері ретінде көрсетеді. Тіл мәселесіне байланысты облыс орталығынан шалғайдағы ауыл тұрғындарымен және ұсталғандармен жұмыс істеу оңайға соқпағаны мәселені қиындатты. Осы кезеңдегі ақпараттың сенімділігі күмән тудырды. Халық комиссариатының бригадасы сенімді ақтамаушылар ретінде Қостанай облысының бірқатар қызметкерлерін жұмыстан босатты. Халық комиссариатының бригадасы агенттердің арандатушылық әрекеттері туралы ешқандай мәлімет ашпады, тергеудің заңсыз әдістерін қолданғаны туралы дәлелдер де таппады. «Ұлтшылдар» ісін тергеуге Қазақ КСР-нің жоғары партиялық құрылымдарын тартып, қамауға алынғандардың айғақтары бойынша жауапты қызметкерлердің үлкен тобы әшкереленді. Алматыда бұл істі Қазақ КСР ПХК Тергеу және күпия саяси басқармаларының қызметкерлері жүргізді. Тергеу барысын КСРО прокуратурасының ерекше істер жөніндегі бөлімінің мамандары мен Қазақ КСР прокуратурасының қызметкерлері қадағалап отырды. Қазақстан Ішкі істер халық комиссары Бабкин 3-басқарманың бастығы Новиковпен бірге айыпталушылардан жауап алуға қатысып, ҚК(б)П ОК бюросына есеп берді. «Ұлтшылдардың» ісі соғыс жағдайында халыққа қырағылық пен қатаң бақылауды күшейту және халық арасында, әсіресе жер аударылғандар мен қоныс аударушылар арасындағы «жеңілісушілікке» толы көңіл-күйін басу қажеттілігімен тығыз байланысты болды.

Мәскеу Орталық Комитетінің нұсқауларына сәйкес Қазақстанның К(б)П Орталық Комитеті мен Халық Комиссарларының барлық мүшелері қызметкерлер тобымен облыстар мен аудандарға барып, тұрғындар арасында жұмысты күшейту және қырағылықты арттыру мәселелері бойынша актив Кеңестерін өткізді. Атап айтқанда, осындай миссиямен Н.К. Богданов Қазақстан К(б)П ОК екінші хатшысы Ж. Шаяхметовпен бірге Қарағанды, Ақмола, Солтүстік Қазақстан және Қостанай облыстарының аудандарының едәуір бөлігін аралап шықты және осындай тексерулердің нәтижелері бойынша шаралар қабылданды (РМЭСТА, 770:17).

Бірақ «ұлтшылдардың ісі» басқа нәрсеге – бай-кулақтық элементтерге қарсы күреске ұласты. 1942 жылғы шілдеде Амангелді, Торғай облыстарында 7 адам тұтқынға алынды. Тағы бір ауданда

6 адамнан тұратын топ «Феодалдар» деп аталатын істерді әзірлегені үшін қамауға алынды. Ұзақ уақытқа созылған Ұлтшылдар туралы Қостанай ісін Мәскеу билігі қолға алып, материалдары КСРО ПХК-ның Ерекше кеңесіне тапсырылды. 1942 жылғы 9 желтоқсанда өткен Ерекше кеңес 3 адамды - Социалистік Қазақстан газеті редакциясының үгіт және насихат бөлімінің меңгерушісі Сарсановты (дұрысы – Сәрсенов, авт.) және прокуратура қызметкерлері Көкеманов пен Ишановты өлім жазасына кесу (ату) туралы қаулы шығарды. Бес адам әрқайсысы 10 жылға бас бостандығынан айырылды. Жоғары орталықтан сотта ешкім зардап шеккен жоқ. Ерекше кеңестің шешіміне дейін Орталық Комитеттің үшінші хатшысы Салин, қызметін лайықты атқармағаны үшін, Қазақстан К(б)П Орталық Комитеті Бюросының шешімімен қызметінен босатылып, ҚК(б)П ОК Бюро мүшелігінен шығарылады да Оңтүстік Қазақстан облыстық партия комитетінің екінші хатшысы қызметіне жіберіледі (одан кейін ол сол жерде облыстық атқару комитетінің төрағасы болып сайланады) (РМӨСТА, 504:186).

Ұлтшыл орталықтың жетекшілері атанған Орталық Комитет мүшелері Бозжанов пен Дауылбаев жоғары партия органындағы қызметтерін сақтап, ұзақ жылдар бойы өз міндеттерін атқарды. Бірақ осы іске қатысы бар жарты мың адамның ішінде Ерекше кеңес жазалаған сегізінші туыстары мен темір тордың ар жағында отырған бес сотталушы істерін қайта қарауды талап етіп, белсенді түрде шағым жаза берді. Істі жергілікті мемлекеттік қауіпсіздік органдары қайта тексеріп, 1943 жылы КСРО ПХК бригадасы Алматыға арнайы келді.

Жедел және тергеу материалдарын тексеру нәтижесінде агенттердің арандатушылық хабарламалары мен тұтқындалғандардың айғақтарын бұрмалау анықталды. Ұлтшылдық ұйымның болмағаны, тек жекелеген антикеңестік топтар ғана бар екені мойындалды. Кейбір істер тоқтатылып, сотталғандардың бір бөлігі босатылды, ал қалғандары антикеңестік қызметтің нақты фактілері үшін жаза мерзімі бекітілді. Ешкім толық ақталған жоқ. 1943 жылы жүргізілген тексеру материалдары Бүкілодақтық коммунистік (большевиктер) партиясының Орталық Комитетіне хабарланды. Оның ұйғаруымен, тергеу материалдарын бұрмалаған кінәлі қызметкерлер жазаланды. Қазақстан ісі бойынша КСРО ПХК жанындағы Ерекше кеңес екі рет - 1945 жылғы 14 ақпандағы және 1947 жылғы 9 желтоқсандағы қаулыларын қабылдады.

А.И. Жевлаков мақаласында ПХК мен МҚХК-ның жоғары органдары жүргізген «ұлтшылдардың ісін» тексеру нәтижелерін келтіреді: «1943 жылы КСРО және Қазақ КСР МҚХК бригадалары МҚХК Қостанай облысы бойынша басқармасының жедел-ізвестіру жұмыстары кезінде орын алған өрескел заң бұзушылық фактілерін анықтайды. МҚХК облыстық басқармасы «Ұлтшылдар» ісін (Көкеманов және т.б. ісі) әзірлеу барысында КСРО ПХК мен МҚХК бұйрықтарын тікелей бұзуға әкеліп соқтырған анық қате бағыт ұстанғаны белгілі болды. Қазақ КСР арандатушылар агенттерінің материалдары және анық күмәнді айғақтардың негізінде облыстың көптеген ауылдық, аудандық және жетекші еңбеккерлері негізсіз тергеуге алынған. Қостанай облысы бойынша МҚХК-нің кейбір қызметкерлері материалдарды бағалауға немқұрайлылықпен қарап, арандатушы агенттерді әшкерелеу шараларын қолданбады, қамауға алынғандардың жауап алу хаттамаларында адал адамдардың беделіне нұқсан келтіретін, (бүкіл «қылмысты» ұйымның ішінен бірін-бірі білетін тек Бектұров пен Сәрсенов қана, оның үстіне олар бір редакцияда қызмет істегендіктен) анықталмаған айғақтар жазған. Тұтқындалғандарға қатысты физикалық қинау шаралары қолданылған...». Істерді тергеу әдетте жазаның өзгеруіне немесе айыпталушыларды ақтауға әкелмеді. ПХК билігі қарапайым азаматтарға қатысты әділеттілікті қалпына келтіру міндетін қойған жоқ. Зерттеушілер атап өткендей, «ПХК қызметкерлерін соттау, мемлекеттік қауіпсіздік органдарынан шығаруды былай қойғанда, іс ведомствошілік процесс болып қала берді де чекистер жүргізген істердің басым көпшілігіне қатысты үкімдерді қайта қарауға және жоюға жол берілмеді» (Савин, Тепляков, 2017:353).

Қорытынды. Соғыс жағдайында қауіпсіздік құрылымдары мен партия басшылығы халықтың санасы мен көңіл-күйін бақылау үшін қатаң шаралар қолдануға және қиындықтарды ішкі жаулардың айла-амалдары мен партия мен үкімет саясатының бұрмалануымен байланыстыруға мәжбүр болды. ПХК/МҚХК органдары халық жауларын іздеу жөніндегі директиваларды жүзеге асырды. Өйткені, «Әшкереленген диверсанттардың, зиянкестердің болмауы ПХК бөлімшелерінің жұмысындағы елеулі кемшілік болып саналды, сондықтан осы контрреволюциялық әрекеттерді анықтауға арналған істер жүйелі түрде бақыланды». «Үлкен террор» кезеңінің жоспары бойынша аумақтық мемлекеттік қауіпсіздік органдарымен бүлікшілер, диверсанттар мен антикеңестік үгітшілер «әшкереленді». Бұл «қуғын-сүргін шаралары, соның ішінде, тылдың үздіксіз жұмысын қамтамасыз ету, майданды қажетті әскери техникамен, оқ-дәрілермен және азық-түлікпен қамтамасыз етудің негізгі міндетін шешуге көмектесуге арналған». Бірақ, ПХК/МҚХК тарихын зерттеушілердің пікірінше, «КСРО ПХК/МҚХК қызметі Орталық Комитет Саяси Бюросының, Коммунистік партияның өлкелік комитеттері мен

облыстық комитеттерінің тұрақты бақылауында болды. Олар тәуелсіз дербес күш, немесе, «мемлекет ішіндегі мемлекет» түрі емес еді.

Пайдаланылған әдебиеттер

Алматы қаласы бойынша ҰҚҚД мәліметі. // Дереккөз: <https://www.ng.kz/modules/newspaper/article.php?storyid=18984&start=165>

«Бір жыл өтілі жоқ бастауыш партия ұйымдарының хатшылары туралы» ҚКП(б) Қостанай облыстық партия комитеті Бюросының қаулысы // Ресей Мемлекеттік әлеуметтік-саяси тарихы архиві (Российский государственный архив социально-политической истории – РГАСПИ) (РМӘСТА). 17-қор, 22-тізбе, 1012-іс, 74-п.

Вестник АГУ. № 1 (20). Майкоп. 2006. 38-46 бб.

Жевлаков А.И. «Ұлтшылдар» агенттік ісі. // Казахстанская правда. 1990 ж. 2 қараша.

Журин Н.И. Трудные и счастливые годы: Записки парт.работника. Москва, Политиздат, 1982, С. 368

Қазақ КСР БКП(б) ОК жанындағы партиялық бақылау комиссиясының уәкілетті қызметкері И. Кузнецовтың «Қазақстан КП(б) Қостанай обкомындағы кадрлармен қанағаттанарлықсыз жұмыс туралы» хаты бойынша Қазақстан КП(б) ОК бюро отырысының 38 тармағы, №179 хаттамасы // РМӘСТА. 17-қор, 42-тізбе, 507-іс, 35-п.

Қазақстан КП(б) ОК бюро 1942 ж. 26 қазандағы отырысының №17 хаттамасының 6 тармағы «Салин М.жолд. жұмысы туралы» // РМӘСТА. 17-қор, 43-тізбе, 504-іс, 186-п.

Қазақстан КП(б) ОК 1941 ж. 25-26 маусымдағы V пленумының стенограммасы // РМӘСТА. 17-қор, 22-тізбе, 745-іс. 243-п.

Қазақстан КП(б) ОК 1941 ж. 25-26 маусымдағы V пленумының стенограммасы // РМӘСТА. 17-қор, 22-тізбе, 745-іс. 243-п.; 161-п.

Қазақстан КП(б) ОК 1941 ж. 25-26 маусымдағы V пленумының стенограммасы // РМӘСТА. 17-қор, 22-тізбе, 745-іс, 244-п.

Қазақстан КП(б) Қостанай облыстық бюросының №133 отырысының 1941 ж. 3,7,9 қазандағы хаттамасы // РМӘСТА. 17-қор, 22-тізбе, 1030-іс, 17-п.

Қазақстан КП(б) ОК бюро отырысының 1941 ж. 23 желтоқсандағы №133 хаттамасы, 10 тармағы «Қостанай облысының қылмыстық істер бойынша облыстық сотының төрағасын ауыстыру жайлы», 11 тармағы «Қостанай облысының прокуроры туралы» // РМӘСТА. 17-қор, 22-тізбе, 770-іс.

ҚКП(б) ОК хатшысы Салин жолдастың «Ауыл шаруашылығы басшылығының кемшіліктері және оларды көтеру шаралары» баяндамасы. ҚКП(б) Қостанай обкомы V пленумының стенограммасы 1941 ж. 22-24 қараша // РМӘСТА, 17-қор, 22-тізбе, 1009-іс, 10, 16 пп.

Н. Журиннің алғысөзі. Қазақстан КП(б) Қостанай обкомының 1941 ж. 13-16 ақпандағы IV пленум стенограммасы // РМӘСТА. 17-қор, 22-тізбе, 979-іс, 13-п.

1941 ж. 29 қыркүйектегі «Қазақстан КП(б) Қостанай обкомын басқарудағы ауыл шаруашылығы, әсіресе бидай жинаудағы елеулі кемшіліктер туралы» Қазақстан КП(б) ОК бюросының қаулысы, №119 хаттамасы, 10 тармақ // РМӘСТА. 17-қор, 22-тізбе, 766-іс, 203-п.

РМӘСТА. 17-қор, 22-тізбе, 1009-іс, 17-п.; 56-б.; 60-б.

Соғысқа дейінгі Қостанай // «Біздің Қостанай». 2012 жылғы 4 қазан. // http://kostanay1879.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=1748&Itemid=5 (Жүгінген күні 2021 жылғы 18 қазан).

Чекисты на скамье подсудимых. Мақалалар жинағы / Құрастырушылар: Марк Юнге, Линн Виола, Джеффри Россман. М.: Пробел-2000, 2017. 680 б.

1941 ж. 22-24 қарашадағы ҚКП(б) Қостанай обкомының V пленумының стенограммасы. РМӘСТА. 17-қор, 22-тізбе, 1009-іс, 140-п.; 103-б.; 104-б.

References

Almaty kalasy boiyntsha UKKD malimeti. // Derakköz: <https://www.ng.kz/modules/newspaper/article.php?storyid=18984&start=165>

«Bir jyl ötili jok bastauysh partiya uiymdarynyn xatshylary turaly» KKP(b) Kostanay oblystyk partiya komiteti Byurosynyn kaulysy // Resey Memlekettik aleumettik-sayası tarıxy arxivi (Rossiyskiy gosudarstvennyy arxiv socialno-politicheskoj istorii – RGASPI) (RMASTA). 17-kor, 22-tizbe, 1012-is, 74-p.

Vestnik AGU. № 1 (20). - Maykop. 2006. 38-46 bb.

Jevlakov A.İ. «UItshylдар» agenttikisi // Kazaxstanskaya pravda. 1990 j. 2 karasha.

Zhurin N.I. Trudnyyeisshastlivyyegody: Tetrads' rabochego. Moskva, Politizdat, 1982. S. 368.

Kazak KSR BKP(b) ОК janyndaғы partiyalyk bakylau komissiyasynyn uakilette kyzmetkeri İ. Kuznecovtyn «Kazakstan KP(b) Kostanay obkomynndaғы kadrlar men kanağattanarlyksyz jumys turaly» xaty boyynsha Kazakstan KP(b) ОК byuro otyrysynyn 38 tarmaғы, №179 xattamasy // RMASTA. 17-kor, 42-tizbe, 507-is, 35-p.

Kazakstan KP(b) ОК byuro 1942 j. 26 kazandaғы otyrysynyn №17 xattamasynyn 6 tarmaғы «SalınM.jold. jumysy turaly» // RMASTA. 17-kor, 43-tizbe, 504-is, 186-p.

Kazakstan KP(b) ОК 1941 j. 25-26 mausymdaғы V plenumynyn stenogrammasy / RMASTA. 17-kor, 22-tizbe, 745-is. 243-p.

Kazakstan KP(b) ОК 1941 j. 25-26 mausymdaғы V plenumynyn stenogrammasy // RMASTA. 17-kor, 22-tizbe, 745-is. 243-p.; 161-p.

Kazakstan KP(b) ОК 1941 j. 25-26 mausymdaғы V plenumynyn stenogrammasy // RMASTA. 17-kor, 22-tizbe, 745-is, 244-p.

Kazakstan KP(b) Kostanayoblystyk byurosynyn №133 otyrysynyn 1941 j. 3,7,9 kazandaғы xattamasy// RMASTA. 17-kor, 22-tizbe,1030-is, 17-p.

Kazakstan KP(b) ОК byurootyrysynyn 1941 j. 23 jeltoksandaғы №133 xattamasy, 10 tarmaғы «Kostanay oblysynyn kylmystyk ister boyynsha oblystyk sotynyn törağasyna uystyrujayly», 11 tarmaғы «Kostanay oblysynyn prokuroryturaly» // RMASTA. 17-kor, 22-tizbe, 770-is.

KKP(b) ОК xatshysy Salın joldastyn «Auyl sharuashylyғы basshylyғыnyn kemshilikteri jane olardy köteru sharalary» bayandamasy. KKP(b) Kostanay obkomy V plenumynyn stenogrammasy 1941 j. 22-24 karasha // RMASTA, 17-kor, 22-tizbe, 1009-is, 10, 16 pp.

N. Jurınnın algysözi. Kazakstan KP(b) Kostanay obkomynyn 1941 j. 13-16 akpandaғы IV plenum stenogrammasy // RMASTA. 17-kor, 22-tizbe, 979-is, 13-p.

1941 j. 29 kyrküyektegi «Kazakstan KP(b) Kostanay obkomyn baskarudaғы auyl sharuashylyғы, asirese bıday jınaudaғы eleuli kemshilikter turaly» Kazakstan KP(b) ОК byurosynyn kaulysy, №119 xattamasy, 10 tarmak // RMASTA. 17-kor, 22-tizbe,766-is, 203-p.

RMASTA. 17-kor, 22-tizbe, 1009-is, 17-p.; 56-b.; 60-b.

Soğyska deyingi Kostanay // «Bizdin Kostanay». 2012 jylғы 4 kazan.//http://kostenay1879.Ru/index.php?option=com_content&task=view&id=1748&Itemid=5 Jügingenküni 2021 jylғы 18 kazan.

Çekısty naskame podsudımyx. Makalalar jınaғы / Kurastyrushylar: Mark Yunge, Linn Viola, Djeffrı Rossman. M.: Probel-2000, 2017. 680 b. 353 b.

1941 j. 22-24 karashadaғы KKP(b) Kostanay obkomynyn V plenumynyn stenogrammasy. RMASTA. 17-kor, 22-tizbe, 1009-is, 140-p.; 103-b.; 104-b.

ЭТНОЛОГИЯ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ
ETHNOLOGY AND ARCHEOLOGY
ЭТНОЛОГИЯ И АРХЕОЛОГИЯ

МРНТИ 03.20

DOI 10.51943/1814-6961_2022_4_142

ИСТОРИКО-АРХИТЕКТУРНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ
МАВЗОЛЕЯ АЛМАТ-ТАМЫ В СЕВЕРНОМ ПРИАРАЛЬЕ
(В КОНТЕКСТЕ ОХРАННО-РЕСТАВРАЦИОННЫХ РАБОТ НА ПАМЯТНИКЕ)

Ажигали Серик Ескендирулы¹*, Турганбаева Ляйля Рымбековна¹

¹ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК

*Автор-корреспондент

E-mail:s.azhigali@gmail.com (Ажигали); laila@safar.kz (Турганбаева)

Аннотация. В данной статье публикуются материалы исследования одного из выдающихся творений казахского мемориального зодчества, возникшего в условиях взаимодействия национальных традиций и технологических инноваций конца XIX в. – мавзолея известного общественного деятеля Казахской степи Алмата Тобабергенулы. Представлены историко-этнографические сведения об усыпальнице и о самом эпониме. Заострено внимание на необходимости повышения статуса памятника архитектуры до республиканского уровня. Подробно освещена история его изучения, включая результаты археологических раскопок, реставрационных работ и историко-архитектурного исследования последних лет. На основании композиционного анализа сделана попытка воссоздания концепции мавзолея, круга идей и культурных смыслов, заложенных автором проекта, выявления его творческих принципов, композиционных приемов, конструктивно-технических и архитектурных решений, средств гармонизации, декора, способов и методов ведения строительства. Представлен обширный визуальный ряд и графическая реконструкция памятника.

Ключевые слова: мавзолей, памятник, реставрация, народное зодчество, мемориально-культурный комплекс, планировочная структура, композиция.

Статья выполнена в рамках реализации проекта №ИРН АР14872038 «Методика полевых этноархеологических (этноархитектурных) исследований памятников степной зоны Казахстана и в ареале диаспоры»

ҒТАМР 03.20

СОЛТҮСТІК АРАЛ АЙМАҒЫНДАҒЫ
АЛМАТ-ТАМЫ КЕСЕНЕСІНЕ ТАРИХИ-СӘУЛЕТТІК ЗЕРТТЕУ
(ЕСКЕРТКІШТІ САҚТАУ МЕН РЕСТАВРАЦИЯЛАУ ЖҰМЫСТАРЫ АЯСЫНДА)

Әжіғали Серік Ескендірұлы¹*, Тұрғанбаева Ләйлә Рымбекқызы¹

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, Қазақстан, Алматы қ.

*Автор-корреспондент

E-mail:s.azhigali@gmail.com (Әжіғали); laila@safar.kz (Тұрғанбаева)

Түйіндемe. Аталған мақалада XIX ғ. аяғында ұлттық дәстүр мен технологиялық жаңарулар әсерімен пайда болған қазақ мемориалды сәулетшілігінің керемет туындыларының бірі – Қазақ даласының белгілі қоғам қайраткері Алмат Тобабергенұлының мавзолейін зерттеулері бойынша материалдар жарияланып отыр. Қабір жайында және эпонимнің өзі жайлы тарихи-этнографиялық мәліметтер берілген. Архитектуралық ескерткіштің мәртебесін республикалық деңгейге көтеру қажеттілігіне айрықша мән берілген. Соңғы археологиялық қазба жұмыстары, реставрациялық жұмыстар мен соңғы жылдардағы тарихи-архитектуралық зерттеулер нәтижелерін есепке ала отырып, ескерткіштің зерттелу тарихы егжей-тегжейлі сипатталған. Жоба авторы белгілеген идеялар ауқымы

мен мәдени мағыналарын композициялық талдау негізінде кесене концепциясын жаңғыртуға оның шығармашылық ұстанымдарын, композициялық тәсілдерін, құрылымдық, техникалық және сәулеттік шешімдерін, үйлестіру құралдары, декор және салу әдістері мен тәсілдерін анықтауға талпыныс жасалды. Ескерткіштің кең визуалды топтамасы мен графикалық реконструкциясы ұсынылған.

Кілт сөздер: мавзолей, ескерткіш, реставрация, халықтық сәулет өнері, мемориалды-ғұрыптық кешен, жоспарлау құрылымы, композиция.

IRSTI 03.20

HISTORICAL AND ARCHITECTURAL RESEARCH OF ALMAT-TAMY MAUSOLEUM IN THE NORTHERN ARAL REGION (IN THE CONTEXT OF CONSERVATION AND RESTORATION WORK ON THE MONUMENT)

Azhigali Serik^{1ID*}, Turganbayeva Lyailya^{1ID}

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. Kazakhstan, Almaty

*Corresponding author

E-mail: s.azhigali@gmail.com (Azhigali), laila@safar.kz (Turganbayeva)

Abstract: This article presents research materials of one of the outstanding creations of Kazakh memorial architecture, which arose in the conditions of interaction between national traditions and technological innovations of the late 19th century – the mausoleum of the famous public figure of the Kazakh Steppe Almat Tobabergenuly. Historical and ethnographic information about the tomb and about the eponym itself is presented. Attention is focused on the need to raise the status of this architectural monument to the republican level. The history of its study is covered in detail, including the results of archaeological excavations, restoration work and historical and architectural research of recent years. On the basis of compositional analysis, an attempt was made to recreate the concept of the mausoleum, the range of ideas and cultural meanings laid down by the author of the project, to identify his creative principles, compositional techniques, structural, technical and architectural solutions, means of harmonization, decor, construction methods. An extensive visual range and graphic reconstruction of the monument is presented.

Key words: mausoleum, monument, restoration, folk architecture, memorial and cult complex, planning structure, composition.

Предыстория. Многолетние исследования свидетельствуют о наличии значительного числа уникальных памятников народного зодчества на обширных просторах Казахстана, многие из которых до сих пор остаются недостаточно известными, обнаруженными и не полностью изученными. Одним из таких выдающихся произведений казахской мемориальной архитектуры конца XIX в. является мавзолей Алматы Тобабергенулы (Алмат-тамы), возведенный над погребением крупного общественного деятеля Казахской степи середины, 2-й половины этого столетия, который был известен в российских источниках как Алмат Тобабергенулы или «проводник Алматы». Актуализация вопроса по дополнительному исследованию этого памятника в последнее время связана с осуществлением на нем охранно-реставрационных работ.

Мавзолей Алмат-тамы находится в Ырғызском районе Актюбинской обл., в правобережье реки Ырғыз, в 22 км к ВЮВ от одноименного райцентра и размещается на небольшом фамильно-родовом кладбище (*бейит, қауым*), основным объектом которого он и является (Рис. 4–1). Памятник представляет собой сложное архитектурное мемориальное сооружение, предназначенное как для захоронения самого эпонима, так и его детей: то есть это своего рода монументальный фамильный склеп. Долгое время (до начала целенаправленных этноархитектурных изысканий в Западно-Казахстанском регионе, в том числе в Северном Приаралье, в конце 1970-х – начале 80-х гг.) этот незаурядный памятник оставался для специалистов не известным.

Впервые он был обследован Западно-Казахстанской (Актюбинской) архитектурно-искусствоведческой экспедицией ЦСО охраны памятников КазССР в 1983 г. под руководством С.И. Аджигалиева (С.Е. Ажигали). (Впоследствии экспедиция, которая работала и в др. областях региона, получила название Западно-Казахстанской комплексной этноархеологической экспедиции: ЗККЭАЭ). При первом обследовании был осуществлен архитектурный обмер памятника (архитектор Т.Н. Турекулов); а также фотофиксация мавзолея и отдельных объектов бейита, изучение

арабографичной эпиграфики стел – кулпытасов. По материалам обследования был составлен паспорт памятника истории и культуры на «мавзолей Алмат-тамы» (автор С.И. Аджигалиев, 12.04.1984 г.).

Вторичное обследование памятника состоялось в 1987 г. в ходе Западно-Казахстанской этнографической экспедиции (= ЗККЭАЭ) ИИАЭ им. Ч.Ч. Валиханова АН КазССР, когда наряду с посещением и фотофиксацией мавзолея и бейита был осуществлен сбор историко-этнографических сведений о памятнике и о самом Алмате Тобабергенулы, которые были предоставлены его внуком, жителем пос. Ыргыз Махановым (Макановым) Рахией/Рахи (Рақи) из рода шомекей–бозгыл (1924 г. р.). Эти весьма ценные сведения по биографии эпонима, истории создания мавзолея и его функциональной атрибуции использованы в настоящей статье.

Руководителем работ С.Е. Ажигали были опубликованы первичные сведения об этом замечательном памятнике (Аджигалиев, 1988; Аджигалиев, 1989: 302–303; Ескерткіш..., 1992: 95–96-бб.), частично были обнародованы и некоторые данные по эпиграфике мавзолея (Аджигалиев, 1994: 47 (рис. 2 а–б), 52–53). Затем статья об Алмат-тамы была размещена в национальной энциклопедии «Қазақстан» (Әжіғалиев, 1998: 277) и, наконец, в авторской монографии «Архитектура кочевников – феномен истории и культуры Евразии...» начала 2000-х гг., в которой был дан архитектурно-типологический анализ уникального мемориального сооружения (Ажигали, 2002: 196–197, 199 (рис. 257), 200 (рис. 258), 274–275). Памятник был отнесен к усложненному подтипу «многокамерных мавзолеев радиальной композиции», наследующему структурно-планировочные признаки ранних культовых и погребально-культовых сооружений приаральско-сырдарьинского региона: мавзолей Баланды II, культовое здание Баба-ата и др. (Ажигали, 2002: 276 (рис. 299), 277). Сведения об уникальном памятнике, в том числе ранние его фотофиксации, публиковались и в более поздних работах автора (Ажигали, 2015: 39, 41).

Таким образом, на начальном этапе исследования мавзолей Алмат-тамы – имеется в виду его натурное обследование 1980-х гг. и последующие публикации –, как видим, был изучен и обнародован вполне достаточно. А именно в плане адекватной общественной оценки незаурядного памятника и определенного решения специалистами вопросов сохранения, консервации и реставрации постепенно разрушающегося сооружения. Тем не менее, долгие годы специализированными государственными органами и учреждениями по охране памятников (прежде всего, объединением «Казреставрация») не обращалось внимания на этот редкостный памятник, как, впрочем, и на многие другие сооружения и комплексы степной зоны Казахстана.¹ Несмотря на очевидное первостепенное значение мавзолея Алмата как образца народного зодчества (в том числе являющегося уникальным представителем т. н. «кирпичного стиля» конца XIX в. – см. ниже), как важного историко-культурного объекта (в связи с многогранной личностью самого Алмата Тобабергенулы), этот памятник изначально состоял и до сих пор находится на местной категории охраны – совершенно незаслуженно. Это обстоятельство – вкуче с известными перекосами в деятельности наших охранно-реставрационных органов (в территориальном плане и в выборе объектов), а порой и с некомпетентностью специалистов – создавало выраженные сложности в решении вопросов по консервации или реставрации этого очень непростого (с сырцовыми конструкциями) памятника на профессиональном уровне.

В результате уже с середины 1990-х гг. местное население, потомки Алмата Тобабергенулы поднимали вопрос об охране и реставрации мавзолея, тогда как компетентные органы фактически не были осведомлены об этом уникальном памятнике. В это время ими было осуществлено ограждение бейита (кауыма), установлена памятная стела в честь «сардара Алмата»; краевед С. Оразымбетов опубликовал довольно содержательную статью о нем и его сыне «Алаштың Алматы мен Самыраты» (Оразымбетов, 1996). Впоследствии на кладбище появились новые захоронения, отмеченные крупными мемориальными формами из современного кирпича: два купольных мавзолея и несколько оград типа «төрткүлак» (одно из последних в 2016 г.). То есть на местном, региональном уровне велась работа как по пропаганде личности крупного деятеля XIX в., так и по вопросу о судьбе незаурядного памятника.² Поэтому в течение последнего полутора десятка лет, естественным образом, обострился

¹О серьезных недостатках в сфере изучения, учета, охраны и реставрации памятников Казахстана, и, прежде всего, обширной степной зоны нами указывалось неоднократно. Особые нарекания вызывало и вызывает отсутствие серьезных научно-методических основ в этой области, отсутствие координации специалистов, следование принципу «облегченной реставрации» на наиболее сохранившихся (но не наиболее приоритетных) сооружениях и т. п. (Ажигали, 2012: 20–21; Ажигали, 2017: 16–17 и др.).

²Здесь мы не останавливаемся подробно на данном моменте роста общественного интереса к личности Алмата Тобабергенулы и его мемориалу, наблюдавшегося в последние годы и нашедшего выражение в целом ряде публикаций и который заслуживает специального рассмотрения. Отметим только, что в 2022 г. его правнуком Романом Рахиулы была подготовлена и издана большая книга материалов об Алмате, его потомках и мавзолее (Алаштың..., 2022).

вопрос о сохранении, консервации/реставрации уникального памятника, который никак не мог быть решен на местном, областном уровне (вопреки вышеотмеченному неадекватному статусу объекта), или усилиями энтузиастов-непрофессионалов, что, к сожалению, встречается нередко в казахстанской практике последнего времени.

О необходимости проведения серьезных изысканий и работ по доисследованию, консервации и реставрации мавзолея Алматы Тобабергенулы в последние годы неоднократно говорилось и одним из авторов этой статьи. В частности, в одном из материалов, опубликованном в 2014 г. в газете «Актюбинский вестник», писалось: «...Долгие годы не уделяется внимания уникальному для степного региона многокамерному мавзолею Алматы Тобабергенулы в Иргизском районе. Охранно-реставрационные организации избегают иметь дело с такими “неудобными объектами” с многочисленными разрушениями и находящимися в отдаленных местностях. Думается, так обстоит дело и во многих других районах степного Казахстана, и мы находимся в преддверии исчезновения самобытного пласта нашей культуры (имелось в виду плачевное состояние, с примерами, целого ряда других разрушающихся памятников – С.А.)» (Ажигали, 2014). В практическом плане вопрос реставрации мавзолея созрел только в последние годы и в 2019 г. памятник был включен в региональную программу по объектам сакральной географии Казахстана («Қазақстанның киелі жерлер географиясы»).

Осуществлять подготовку проекта реставрации памятника взялось ТОО «Специализированная проектно-реставрационная фирма «Кумбез», под руководством архитектора Т.Н. Турекулова. В 2020 г. он был подготовлен и включал в себя проектно-сметную документацию – прежде всего, на основе натурного обследования памятника: краткие сведения о мавзолее, расчеты, обмерные чертежи, графические предложения по консервации/реставрации, фотофиксации и др. (Научно-проектная..., Т. I, 2020а; Научно-проектная..., 2020б). В целом, при общем взгляде, проект представляется, как бы, вполне приемлемым, адекватным, хотя и сугубо технологичным, – и в нем, в частности, присутствовали позитивные установки: «...частичное восстановление первоначального облика здания до научно доказуемого уровня – на высоту до 3 м...», «невозможность восстановления куполов на данном этапе», «восстановление обрушенной ... кирпичной кладки стен с использованием сохранившегося в завалах материала оригинала (до 70 %)». Сразу же бросались в глаза отрывочность сведений по истории памятника, фактическое отсутствие необходимой исторической справки по объекту.

Более детальное ознакомление с материалами разработки и последнее натурное обследование мавзолея выявили существенные недостатки проекта. Пояснительная записка свидетельствует о недостаточно концептуальном (свободном) подходе к реставрации памятника, а представление авторов проекта о мавзолее видится отнюдь не полным, и в некотором отношении поверхностным. В частности, судить об этом позволяет тот факт, что мавзолеем определен ими как «портально-купольная постройка», а вход в него, соответственно, как «портал» (Научно-проектная..., Т. I, 2020а, пункт 1.2, л. 6). Однако вполне очевидно, что вход в сооружение, находящийся у правого угла северо-западного фасада, выполнен в виде узкого арочного прохода, он скромный, малозаметен и никак не может претендовать на это громкое название, предполагающее парадность, наличие выступов пилонов, П-образной рамы и т. д.

Существенным недостатком проекта являлось то, что не были проведены необходимые архивно-библиографические изыскания и вследствие этого отсутствовала должная историческая, историко-архитектурная справка по памятнику (облик которого по многим параметрам оставался неясным: купольные перекрытия, функции камер и др.). Правда, в пояснительной записке упоминается факт изучения истории отделки мавзолея (пункт 2, л. 8), однако никаких подтверждений ему нет. Не вполне профессиональной видится и замена библиографических выписок о памятнике описаниями человеческих качеств и достоинств эпонима. Иными словами, представленный проект реставрации не во всем был бесспорен и требовал дополнительной проработки, поскольку в основе научной реставрации лежит полноценное исследование и максимальное обоснование проектных решений. При всём при том этот исключительно самобытный памятник мемориального зодчества в целом оставался обследованным отнюдь не полностью – как с позиций его архитектурного строя, функциональной структуры, анализа декора, так и исторических данных. Кроме того, не было проведено обсуждения проекта и дальнейшей судьбы этого уникального памятника среди специалистов.

Таким образом, дальнейшее продвижение охранно-реставрационных работ по памятнику (в конце 2021, начале 2022 гг.) встретило определенные возражения специалистов. После проведения «архитектурно-археологической расчистки завалов вокруг и внутри памятника» (раскопок) в конце

апреля – начале мая 2022 г. (рук. археолог А. Мамедов), в результате которой раскрылись многие элементы структуры сооружения в интерьере (еще более свидетельствовавших о его уникальности), по настоянию одного из авторов настоящей статьи (С.А.), дальнейшие практические работы на мавзолее были приостановлены. Было предложено провести расширенный научно-методический совет с приглашением специалистов, который прошел 29.06.2022 г. в г. Алматы в Институте истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова в составе выездной группы специалистов из г. Актобе и алматинских участников.³ В результате весьма острой дискуссии были приняты решения по срочному доисследованию мавзолея Алмат-тамы в раскрытом виде (детальные обмеры, фотофиксация и т. д.), проведению архивно-библиографических изысканий для возможного решения вопросов по перекрытиям памятника, осуществлению историко-архитектурных аналитических изысканий (пропорциональный строй, возможная 3D-реконструкция). В целом было решено завершить реставрационно-консервационные работы на памятнике, на основе всего комплекса исследований и обоснований, в 2023 г. Вместе с тем, авторы проекта настаивали на завершении запланированных на этот год работ на памятнике.

Таким образом, в июле–августе т. г. был осуществлен первый этап ремонтно-реставрационных работ, согласно первоначальному проекту реставрации мавзолея (Научно-проектная... , 2020б, л. 6 сл.). Мероприятия – которые проводились реставрационной организацией ТОО «Туран» (г. Караганда) – заключались в устройстве по всему периметру здания рубашечной кирпичной обкладки (фактически это стены, которые трудно назвать облицовкой) на значительную высоту, сразу же превратившие старинный памятник в современное сооружение, «новодел». Решение весьма спорное само по себе (и не согласованное с учеными-специалистами по памятнику, то есть до полного изучения архитектурного и декоративного строя мавзолея), да и выполненное в современной стилистике и, как видно, приостановленное, не завершенное.

И, наконец, в сентябре 2022 г. было осуществлено натурное обследование мавзолея Алматы Тобабергенулы, в котором участвовали архитектор Турганбаева Л.Р., этноархеолог Бекназаров Р.А. и др. специалисты. Были проведены обмерные работы на раскрытом памятнике, фотофиксация, глазомерная съемка плана кладбища и др. Дальнейшая архитектурная характеристика мавзолея Алмат-тамы основывается, преимущественно, на материалах нового обследования.

Краткие исторические сведения. Кладбище Алмат-тамы возникло в 30-х гг. XIX в. как фамильный бейит одного из семейств казахского рода шомекей, подразделения бозгыл–шобдар, издавна кочевавшего в Северном Приаралье и ставшего впоследствии известным как «клан Тобабергеновых». Дед и прадед Алматы (Киикбай, Алибек) были батырами; а одним из первых на кладбище был похоронен его отец Тобаберген Киикбайулы (1766–1841): опытная сырцовая ограда с кулпытасами (Рис. 1–4). Алмат Тобабергенулы (годы жизни: 1804–1892, либо 1893-й) являлся крупным общественным, культурным деятелем, чиновником; в молодости активно участвовал в посреднической караванной торговле между Бухарой и Россией, рано приобщился к русской культуре и языку. «Проводник Алматы» участвовал в экспедициях П.И. Демезона, И.В. Виткевича (Записки..., 1983: 28, 29, 34, 127) и за содействие в работе первой из них в 1834 г. был награжден В.А. Перовским «серебряной медалью на анненской ленте и саблей» (Записки..., 1983: 10). Он был знаком также с художником В.В. Верещагиным и многими др. историческими личностями того времени – как из казахской, так и русской среды. Алмат являлся родопрарителем большой группы ыргызских казахов, до 1868 г. – начальником 54-й административной дистанции, имел офицерское звание зауряд-хорунжего, в народе носил титул сардара.

Как прогрессивный для своего времени деятель, Алмат Тобабергенулы был активным сторонником перехода кочевников-казахов к полуоседлому и оседлому образу жизни. Им были построены несколько капитальных кирпичных и деревянных домостроений-усадеб на Ыргызе. Являясь крупным скотовладельцем, в то же время в своей многогранной деятельности учитывал интересы простых скотоводов (шаруа) и пользовался уважением в народе. Состоял в родственных связях с известным казахским батыром Есетом Котебарулы (*құда*: сват). Думается, образованность и креативность Алматы сыграли свою роль и в формировании облика самобытного мемориального сооружения, в архитектуре которого явно прослеживаются влияния памятников на древних протоках Сырдарья (Баланды и др.), виденные им. Согласно семейной легенде, строительство Алмат-тамы

³Отметим, что в работе совещания принимали участие, в частности, с актюбинской стороны: руководитель Управления культуры, архивов и документации Актюбинской области А.Ю. Юнисова, д.и.н., этноархеолог Р.А. Бекназаров, директор Актюбинского Центра исследования, реставрации и охраны историко-культурного наследия Ф.С. Досмуратов и др.; алматинские специалисты: д.и.н., профессор С.Е. Ажигали, президент фонда «Союз реставраторов» Туякбаев К.К., д-р архитектуры Л.Р. Турганбаева, директор фирмы «Кумбес» Н.В. Турекулова, архитектор-реставратор Агитаев С.С.

осуществлялось народным зодчим Жига («из района Казалы, Кармакшы») по заказу старшего сына Алмата – Самурата, причем завершилось оно еще при жизни родоправителя, где-то в 1886–1888 гг.

В течение длительного времени, с конца XIX в. и до 60-х гг. XX вв., многокамерный мавзолей Алмата (как фамильно-родовой «склеп») в полной мере выполнял свою погребально-ритуальную функцию: в нем были похоронены более 20 человек из «клана Тобабергеновых»⁴. Центральный зал и 5 радиальных камер были предназначены для самого Алмата и его сыновей (от входа слева направо, по кругу: для Космурата, Прмахана, Самурата, Торемурата, Макмурата). Причем первым в мавзолее был похоронен не сам эпоним, а его сыновья Космурат и Прмахан, которые умерли во время постройки мемориала (инф. Маханова Рахия, 1987 г.); а Самурат – старший сын Алмата – был похоронен в 1922 г. ок. ж/д ст. Байгожа (Кызылординская обл.). Весьма интересным являлся обряд захоронения, связанный с самобытным мемориально-культовым сооружением и отражающий архаичные ритуалы, напоминающие зороастрийские (маздаистские) традиции, имевшие распространение в Южном Приаралье с древности. При подхоронении очередного умершего в склепах камер кости предыдущего сдвигались в кучку в угол помещения и на освободившееся место клали тело покойника. По словам Р. Маханова так было в 1957 г., когда в центральном склепе подхоронили Кани – старшего брата информатора, который сам участвовал в обряде погребения: кости Алмата сдвинули и рядом положили тело умершего.

Кроме того, немалое число захоронений (несколько десятков) обнаруживается и на кладбище (*қауым*), где в наличии около 50 надмогильных сооружений: как старых – в виде оплывших сырцовых оградок, так и современных – мавзолеев и саганатамов. Не затрагивая здесь детально вопрос по истории «қауыма», реестра захоронений и т. п. (что является предметом отдельного изучения), отметим, что важное значение в этом плане имеет надмогильное сооружение, расположенное в 10–15 м к юго-востоку от основного мавзолея и которое выделялось при обследовании 1983 г. (объект № 2). Это остатки оплывшей прямоугольной в плане сырцовой оградки, с западной стороны которой лежали остатки 3-х полуразломанных кулпытасов. Как показало чтение арабографичных эпитафий на них, осуществленное нами (С.А.), здесь были захоронены: средний кулпытас – отец Алмата «Тобаберген Киикбай баласы» (умерший в 1841 г. в возрасте 75 лет), дочь Алмата Алтынай, «Қырай Рақия қызы» (чтение уточняется); южный кулпытас – сын Алмата Ермурат, дочери Алтын, Маржан; северный – сын Алмата Кожамурат. Все вышеуказанные дети умерли в малолетстве. В целом история родового кладбища, как видим, достаточно интересна и показательна (в том числе в этнокультурном, социально-демографическом плане).

Исследование архитектурного строя мавзолея. Как уже отмечалось выше, мавзолей Алмат-тамы является одним из выдающихся образцов казахского мемориального зодчества конца XIX в. Отмечая уникальное архитектурно-планировочное решение памятника, особо следует отметить, что в нем ярко воплотились стилистические тенденции народной архитектуры последней четверти этого столетия, выраженные в так называемом «кирпичном стиле» и более известные по гражданским сооружениям на рубеже веков: здания вокзалов, водокачки, жилые дома и т. д. Это явление, вызванное, по нашему мнению, прежде всего, культурно-политическими влияниями эпохи колонизации, а также особенными свойствами, устремлениями казахского творческого класса к новациям, нашло отражение и в мемориальной архитектуре Арало-Каспийского региона. Наряду с рассматриваемым памятником, это целая «ассоциация» самобытных мавзолеев 2-й половины (конца) XIX – начала XX вв. в том же бассейне Ырғыза (памятники Назар-тамы, Кепер-тамы, Байгабыл-тамы, Нурсейита и др.) – в целом синхронных изучаемому нами мавзолею (Ажигали, 2002: 196–199 – рис. 252, 253, 255, 256); но также и заметная группа саганатамов и мавзолеев (не менее 10 сооружений) конца XIX – начала XX вв. в

⁴При атрибуции захоронений мы в основном опираемся на наши опросные сведения, выявленные у внука Алмата Тобабергенулы Маханова Рахия и записанные в 1987 г.; сведения, собранные его сыном Романом Рахиевым и опубликованные в книге материалов «Алаштың Алматы мен Самұраты» (Алаштың..., 2022: 148–149 и др.); а также наши изыскания по эпиграфическим памятникам комплекса. Указываются следующие захороненные в мавзолее (помимо самого Алмата): Космурат Алматылы (1851 г. р.), Прмакан Алматылы (1872 г. р.), Торемурат Алматылы (1852–1932 гг.), Макмурат (Макан) Алматылы (1864–1933 гг.), Ермахан Космуратулы (1878–1919 гг.), Абсалям Торемуратулы (1885–1920 гг.), Абубакир Космуратулы (1885–1960 гг.), Халык Маканулы (1893–1945 гг.), Кани Маканулы (1905–1957 гг.), Пану Маканулы (1920–1933 гг.), Какима Маканулы (1926–1933 гг.), Ерболат Рахиулы (1948–1949 гг.), Райса Рахиулы (1950–1952 гг.), Кошау Халыкқызы (1916–1949 гг.), Дильда Алдеберлиқызы (1867–1918гг.), Шырай Мырзагулқызы (1889–1932гг.), Канымша Сатбайқызы (1892–1948гг.), Шаукен Аппазқызы (1898–1918 гг.), Балиса Данекерқызы (1902–1932 гг.), Мынгой Калабайқызы (1905–1960 гг.). Кроме того, по нашим данным (обследование 1983 г.) в мавзолее, вероятно, похоронен и «Келдібай Ерке баласы», умерший 1863 г. в возрасте 37 лет (шомкей-қаратамыр), кулпытас которого ранее стоял у северо-восточного угла сооружения (впритык) (Рис. 2–4, справа).

весьма отдаленном районе Северного Устюрта (Донызтау), причем, нередко, с применением «солдатского кирпича» (там же: 101–102, 122 – рис. 106, 107, 134) и др.

За более чем вековой период существования мавзолеев Алмата претерпел существенные изменения. Культурные наслоения скрыли нижние части памятника и значительно понизили его высоту. От неизбежных утрат пострадали, главным образом, верхние части сооружения, рухнули купола, оплыли стены, завален проход в юго-восточном углу, осыпалась ганчевая штукатурка и кирпичная облицовка, безвозвратно пропали какие-то детали внутреннего и внешнего декора; от них остались лишь контуры или углубления в кладке и фрагменты скульптурных звездчатых форм. Надо сказать, что при первичном обследовании памятника в 1983 г., исследователи застали мавзолеев еще сравнительно целым. Об этом свидетельствуют сделанные ими фотографии (Рис. 2; 3) и любительские снимки местного населения (1976 г.). Опубликованные затем публикации руководителя экспедиции С.Е. Ажигали (см. выше), содержали результаты натурального обследования мавзолея, общую его характеристику, наблюдения, а также и первичный типологический анализ сооружения. Кроме того, архитектором Т.Н. Турекуловым были сделаны обмерные чертежи плана (12,7 x 12,1 м) и эскизный разрез по поперечной оси памятника (сохранившаяся высота купола – 6,5 м), юго-западный фасад сооружения (Рис. 1–1–3).

Почти 40 лет спустя памятник вновь привлек внимание исследователей и, как уже указывалось выше, по заказу Управления культуры, архивов и документации Актюбинской области в 2020 г. проектно-реставрационная фирма «Кумбес» представила свой проект воссоздания былого облика мавзолея. Об этом проекте мы уже высказались выше и не будем здесь подробно останавливаться на нем. Следующими этапами исследования памятника явились археологические раскопки (конец апреля – начало мая 2022 г.) и первые реставрационные работы (см. выше). Снаружи раскоп проводился по всему периметру мавзолея на глубину 40–50 см, в результате чего был выявлен первоначальный абрис сооружения и его основание до уровня древней дневной поверхности. Во внутренней части памятника закладкой шурфов и снятием грунта послойно метрическими горизонтами по 10–15 см раскоп был доведен до уровня пола: расчищены арочные входы и надмогильные конструкции в камерах, выявлена вымостка (Рис. 4). Проект реставрации включал разборку деградированных участков кирпичной кладки, восстановление облицовки стен и свода входного коридора. Натурное обследование мавзолея (в сентябре) показало, что при проведении этих работ, кроме вышеописанных общих недостатков, был допущен ряд искажений: удлинение входного коридора на 50 см и сужение его – на 17 см; а также заметное упрощение рисунка декоративной кладки на юго-западном фасаде.

В целом, на основании указанных выше исследований и наших собственных наблюдений, облик мавзолея и процесс его создания можно представить следующим образом. Прежде всего, анализ обмеров показывает, что на сооружении лежит печать большой изобретательности. Его план в виде шестилепестковой розетки «вписан» в квадрат (размерами 15 x 15 м), с сеткой одинаковых квадратных ячеек (1,87 x 1,87 м) (Рис. 6–2). Этот модуль укладывается в проекции стен постройки 8 раз. С помощью этой системы пропорционирования план мавзолея Алмат-тамы выглядит законченным и гармоничным. Можно допустить, что она распространялась и на всю пространственную структуру сооружения. Но такой метод обязательно предполагает предварительный чертеж, проект, выполненный в определенном масштабе и детально разработанный. И хотя, скорее всего, разбивка контура постройки в натуральную величину производилась на строительной площадке, а инструментами служили веревки и колышки, вполне вероятно, что началу строительства предшествовало создание модели сооружения, на которой виден план мавзолея и пропорции его отдельных частей.

Все это говорит о том, что народный мастер-строитель (*тамшы*) Жига был профессиональным ремесленником, обладающим определенными знаниями и умениями. Можно только предполагать, что стоящую перед собой сложную задачу создания единого пространства, объединения нескольких погребальных камер и, как выяснилось, поминальной мечети, автор решал, исходя из значительной площади возвышающегося участка (это подтверждается былым наличием здесь триангуляционного знака), требований изоляции функциональных процессов и их определенности. Поэтому свой метод проектирования он основал на подчеркивании частей системы, четком разделении всех помещений на однородные функциональные группы, выделении ядра композиции и элементов функциональных связей (Рис. 6–1). Результатом явился простейший вариант приставления группы ритуальных помещений (сводчатый коридор, зиаратхана, лестница на крышу) к группе из шести примыкающих друг к другу погребальных камер с костехранилищами, выполненных в виде юртообразных построек типа «уйтам» – некий симбиоз казахских традиций с зороастрийскими и суфийскими культурами.

Причем в системе образов регионального архитектурного наследия, отсылающего к курганной традиции евразийских степей (Бегазы-Дандыбай, Центральный Казахстана, II тыс. до н. э.), протомавзолеям Восточного Приаралья (Баланды, Асар, Чирик, Бабиш-мулла, IV–II вв. до н. э.), святилищам сарматов (Кызылуйык, Байте: плато Устюрт, нач. I тыс. до н. э.), к наусам горных и предгорных районов юга Казахстана, в качестве определяющей выбрана связь с традиционным жилищем – юртой и планировкой казахского родового аула (типа «аула котан»).

Попытка совместить в одном объекте множество смыслов, функций и архитектурных тем (идея вертикали, идея главного фасада, идея сакрального пути, поклонение, поминовение и т. д.) привела к использованию смешанной схемы построения, сочетающей: 1) центрическую планировку, когда помещения сгруппированы вокруг общего центра, что предполагает подход к этому центру со всех сторон, 2) анфиладную планировку, где пространства и помещения как бы нанизаны на продольную ось, 3) репрезентативную симметрию, свойственную сакральным постройкам.

По объемно-пространственной структуре фамильная усыпальница Алматы Тобабергенулы представляет собой тип многокамерного купольного мавзолея, ориентированного михрабом на юго-запад. К устройству михрабной ниши мастер подошел довольно оригинально, поместив этот концентрированный символ мечети, ворота в идеальный мир святости на стыке двух символических «путей». Первый являл собой узкий сводчатый коридор–дромос вдоль юго-западного фасада (длина – 5,3 м, ширина – 0,79 м) с арочным клинчатым проемом, через который осуществлялся вход в сооружение с северо-западной стороны. Второй, ныне заваленный, – предположительно лестница на кровлю в виде наклонного сводчатого коридора, как бы вырубленного в массиве сырцовых кирпичей – еще один рудимент суфизма, игравший определенную роль в обряде погребения⁵. В плане это можно представить как круг с центральными осями, одна из которых ориентирована на Мекку. Вдоль второй оси (СВ–ЮЗ) зеркально располагаются указанные выше проходы, которые при пересечении с кругом как бы отсекают михраб. То есть михрабная ниша имеет редкую в регионе форму, вогнутую (ширина – 2,2 м, глубина – 0,55 м), это часть боковой поверхности цилиндрического остова (диаметр – 2,5 м) поминального помещения, вымощенного сырцовым кирпичом и перекрытого куполом сфероконической формы. На задней стене ниши, по центру (на высоте 1 м от пола) устроено небольшое вентиляционное отверстие (размером 12 x 17 см); по краям, на ее углах – довольно сдержанный декор в виде чередования выступающих и западающих рядов кирпича. Тот же прием использован при оформлении лежащего напротив ниши арочного входа в центральный зал.

Надо сказать, что весь этот блок ритуальных пространств, помещенный в продолговатый призматический объем сложен из сырцового кирпича (9 x 16 x 29 см) и облицован с обеих сторон – юго-западный фасад здания и внутренние стены коридора – обожженным (7 x 14 x 26 см). Причем, с внешней стороны на фасаде, местонахождение михрабной ниши подчеркнуто небольшим выступом.

Вторую, большую, часть этого сложного мемориально-культового комплекса представляет группа погребальных камер, в которые попадают из вышеописанной входной части, именно небольшого округлого помещения (совмещенного с михрабом), для совершения также и поминальных молитв – зиаратханы (Рис. 5–1). Узкий арочный проход (ширина – 0,7 м, длина – 0,8 м), расположенный на оси михраба, ведет в круглое в плане помещение, центр которого занимает большое восьмигранное надгробное сооружение типа сагана (размерами 3,3 x 3,5 м), прежде перекрытое куполом (Рис. 5–2; 6–3). При закладке шурфов выяснилось, что его кирпичные стены, с довольно выразительным внешним ступенчатым профилем, опущены в котлован, уровень которого гораздо ниже заглубленного пола усыпальницы (Рис. 5–2). По словам информаторов, в сагане покоятся останки родоправителя. Этот факт находит близкие параллели в синхронных памятниках Казахстана: центральное погребение главы семьи характерно для фамильных склепов Центрального Казахстана (мавзолей Айранбая – «Бескумбез», Косыбай Кара в долине р. Каракенгир, Токсана в горах Коянды, Улытау), сагана – по форме, размерам и отделке имеет сходство с надгробием бая Косамана из рода торткара (ок. пос. Кішіқұм в Северном Приаралье, 2-я четверть XIX в.).

Роль композиционного и символического центра мавзолея оправдывает и пространственный размах центральной усыпальницы (около 6 м в диаметре, 6,5 м сохранившейся в 1983 г. высоты) с трехъярусным построением внутреннего пространства (Рис. 3–2). Нижний ярус стены, выполненный в трехслойной панцирной технике на высоту около 3 м, по периметру, равномерно (на расстоянии 2,2–2,5 м) прорезан шестью арочными входными проемами в примыкающие камеры. Образовавшийся

⁵В данном планировочно-функциональном отношении структура нашего памятника явно перекликается с планировкой культового здания VII–VIII вв. на городище (цитадели) Баба-ата на северных склонах Каратау (Ажигали, 2002: 276 (рис. 299, 2–3); там же ссылка на исследования).

пояс круговой аркады – главной достопримечательности интерьера и мавзолея в целом – выполняет двоякую функцию. С одной стороны, он является продольной диафрагмой жесткости корпуса главной усыпальницы, с другой – придает купольному залу парадность. В этом велика роль оригинальной конструкции клинчатых арок, дугообразные перекрытия которых шире проходов, поэтому их основания как бы покоятся на полочках и подпираются лекальными кирпичиками в форме четверти диска. Кроме того, арки обрамлены ступенчатыми архивольтами полуциркульного очертания в виде трех рядов кирпичей, уложенных плашмя. Украшенные таким необыкновенным образом, эти элементы архитектурного убранства производят странное и сильное впечатление.

Средний ярус помещения образует широкий ганчевый фриз на сырцовой кладке. Его пять горизонтальных поясов как бы «прослаивают» верхнюю часть стены – три узких тяги в виде зубчатой каймы перемежаются с двумя широкими полосами. Узор верхней из них, размещенной на уровне псевдобарабана, был основан на ритмическом чередовании 20 прямоугольных штампованных ганчевых плит (размером 65 x 54 см) с многолучевыми розетками в центре; они прибиты к стене большими железными гвоздями (длина – 20 см) (Рис. 3–2). Ранние фотофиксации и натурные наблюдения показывают, что между плитами, на поперечной оси помещения, прежде располагались два оконных проема, перекрытые деревянными перемычками, а на продольной – две ниши; то есть в каждой четверти пояса было по 5 плит. В нижнем широком поясе повторялись своеобразные метопы с вертикальными В-образными выступами-консолями; они образовывали карниз с небольшим выносом, на который опирался псевдобарабан. Отметим также множество фрагментов алебастровых налепов (зубчатые уголки, звездчатые формы и пр.) в завалах, которые, вероятно, участвовали в композиции фриза и теперь нуждаются в тщательном изучении.

Верхний ярус главной усыпальницы представлял купол – небосвод со световым отверстием кочевого жилища. Торжественное величие ему прежде придавали белизна алебастровой штукатурки и, по словам информаторов, зенитный замок в виде колеса от повозки. О характере построения дуги купола некоторое представление дают материалы обмеров 1983 г. Проведенная на их основе графическая реконструкция предполагает одинарный купол с аркой, построенной путем пересечения отрезков циркульной кривой, центры которой расположены от оси на половине полупролета.

Помещения, которые группируются вокруг главного зала, имеют значительно меньшую площадь. Четыре из них – круглые в плане (диаметр – 2,5 м), размещенные попарно и симметрично по сторонам от продольной оси с северо-западной и юго-восточной стороны сооружения – абсолютно одинаковы и по форме, и по размерам. Это позволяет допустить, что в них покоятся останки указанных на адресной плите четверых сыновей Алмата Тобабергенова со своими отпрысками. Глядя на эти объемные формы, приходишь к выводу, что, фактически, перед нами традиционные казахские однокамерные центрические мавзолеи с круглым планом, только ориентированные входами на центр. Если присовокупить сюда установленные в них костехранилища, то напрашивается определенная параллель с наусами «ульеобразной» формы в долине р. Ангрэн (на северо-восток от городища Киндык-тепе).

Технологически конструкция малых камер имеет то же устройство, что и у центральной усыпальницы: в качестве фундамента выступает заглубленная кирпичная кладка, нижняя часть их остовов (на высоту 1 м) возведена из обожженного кирпича, выше – из сырца с наклоном и сужением кверху, постепенно приближаясь к форме свода с округлым люком в зените. По сведениям информаторов, оштукатуренные и побеленные стены погребальных камер ранее были покрыты арабграфичными сурами из Корана. Почти всю площадь этих помещений, несколько заглубленных относительно пола арочных проходов, занимают кирпичные надгробия (размерами 2,1 x 1,25 м; 2,2 x 1,8 м), внутри – сводчатые, снаружи – ступенчатые, тщательно обмазанные глиной. Их низкие входы (скорее, лазы), закрытые деревянными дверцами, тоже ориентированы на склеп главы семьи.

Пятая камера, подквадратная в плане, лежащая на продольной оси, главенствует на северо-восточном фасаде. Среди других рядовых усыпальниц она выделяется не только формой, но более крупными размерами (3 x 3,2 м) и декором. Ее объемно-пространственное решение аналогии находит в «мугхана» горных областей Средней Азии, с их квадратными камерами, взятыми как бы в наружный круглый футляр. Однако анализ внутренней архитектуры показывает, что здесь нет видимой границы между квадратом стен и куполом. Пространство помещения воспринимается как восьмиугольная призма с угловыми перспективными треугольными нишами с заостренным завершением. Такой же рисунок, но более вытянутый имеют промежуточные ниши в стенах. В верхней части его остова сохранились остатки консольного карниза, аналогичного отмеченному выше на фризе центрального зала (не исключено, что этот выступ также обрамлялся зубчатыми алебастровыми поясками). Когда-то он сообщал маленькому внутреннему пространству камеры стройность и подчеркнутую

устремленность вверх, к купольному венчанию с ганчевой облицовкой. Все обозначенные выше признаки интерьера, а также довольно крупные размеры (2,3 x 1,7 м) надгробия–сагана наводят на мысль, что данный склеп предназначался для погребенного с особым статусом: первоначально она предполагалась для старшего сына Алмата – Самурата, который, однако, был погребен в другом месте, на Сырдарье; здесь же затем были захоронены другие индивиды.

В контрасте с интерьерами камер выглядит мощь внешних архитектурных форм. Сложная планировочная структура дала сложную объемную форму, отличительными признаками которой являются многокупольность (7 куполов) и иерархия как основа мироздания – большой купол с уступчатым силуэтом символизировал Алмата Тобабергенулы, за ним следовал купол подквадратной торцевой камеры, ниже располагались четыре одинаковых по высоте купола малых камер и самым приземистым был купол зиаратханы. Этот художественный прием сообщал фасадам пластическую и ритмическую выразительность. С одной стороны в них отчетливо выражено продольно-осевое построение плана, его монументальная симметрия, с другой – все они центрированы главным куполом (Рис. 6–1).

Как видим, поиск нестандартного композиционного решения, при сохранении традиционных архитектурных форм, привел к комбинированию однокамерных центрических мавзолеев типа «уйтам» в горизонтальной плоскости и сближению их вертикальных осей. Ввысь камеры могли устремляться самостоятельно, но на земле их объединяло общее основание. Для усиления жесткости и структурной целостности сооружения мастер зафиксировал замкнутой линией его фигурные очертания, создав по периметру мощный армопояс из обожженного кирпича. Налицо использование народного опыта – обкладывания основания юрты пластами дерна от промерзания.

Естественно, при активной роли объемной композиции мавзолея на второй план отошли его архитектурные детали. Тем не менее, они во многом определяли масштабный строй памятника. Поразительную органичность ему, например, сообщала господствующая на фасадах эстетизированная фактура комбинированной кладки из сырцового и красного обожженного кирпича. Особенно эффектным был юго-западный фасад, строгий по членениям и затейливый в деталях, который выполнен в модном в тот период «кирпичном стиле», с использованием фигурной кладки, лекальных плиток, сложных профилированных карнизов, лопаток, ниш, арочек. Зодчий не просто блестяще справился с архитектуроникой гладкой стены – в условной манере, с помощью рельефа и декоративной кладки он предьявил на лицевой парадной плоскости внутреннее содержание мавзолея, спроецировав на выступ михраба из центра лежащие на главной оси арки центральной усыпальницы.

Таким образом, проведенное исследование мавзолея Алмат-тамы показывает, как из неясного нагромождения форм, некой группы из массивных объемов, возвышающихся над степью, постепенно проявился великолепный памятник, эффектный, декоративно и пластически. По своему художественному и историческому значению, уникальности архитектурных форм и приемов, логике архитектурной организации и конструктивному решению он, бесспорно, занимает одно из ведущих мест в истории архитектуры Казахстана. Художественные возможности жженого кирпича нашли в нем свое совершенное воплощение. Признанный лидер мемориальной архитектуры Северного Приаралья, мавзолеем, как ни странно, не вызвал прямых или косвенных подражаний и остался уникальным явлением, в котором сумма образов, рожденных предшествующей эпохой, перешла в новое качество, была органически усвоена и введена в контекст национальной культуры.

Безусловно, уникальное историко-культурное и архитектурное значение этого замечательного памятника ставит перед авторами проекта реставрации, органами охраны и реставрации задачи высокой значимости по сохранению аутентичного облика уникального мавзолея Алмата Тобабергенулы, недопущению искажения его форм и деталей (которые наблюдаются уже на начальной стадии охранно-реставрационных работ), перманентного авторского надзора и согласования проводимых мероприятий со специалистами по истории народного зодчества, первооткрывателями и исследователями памятника.

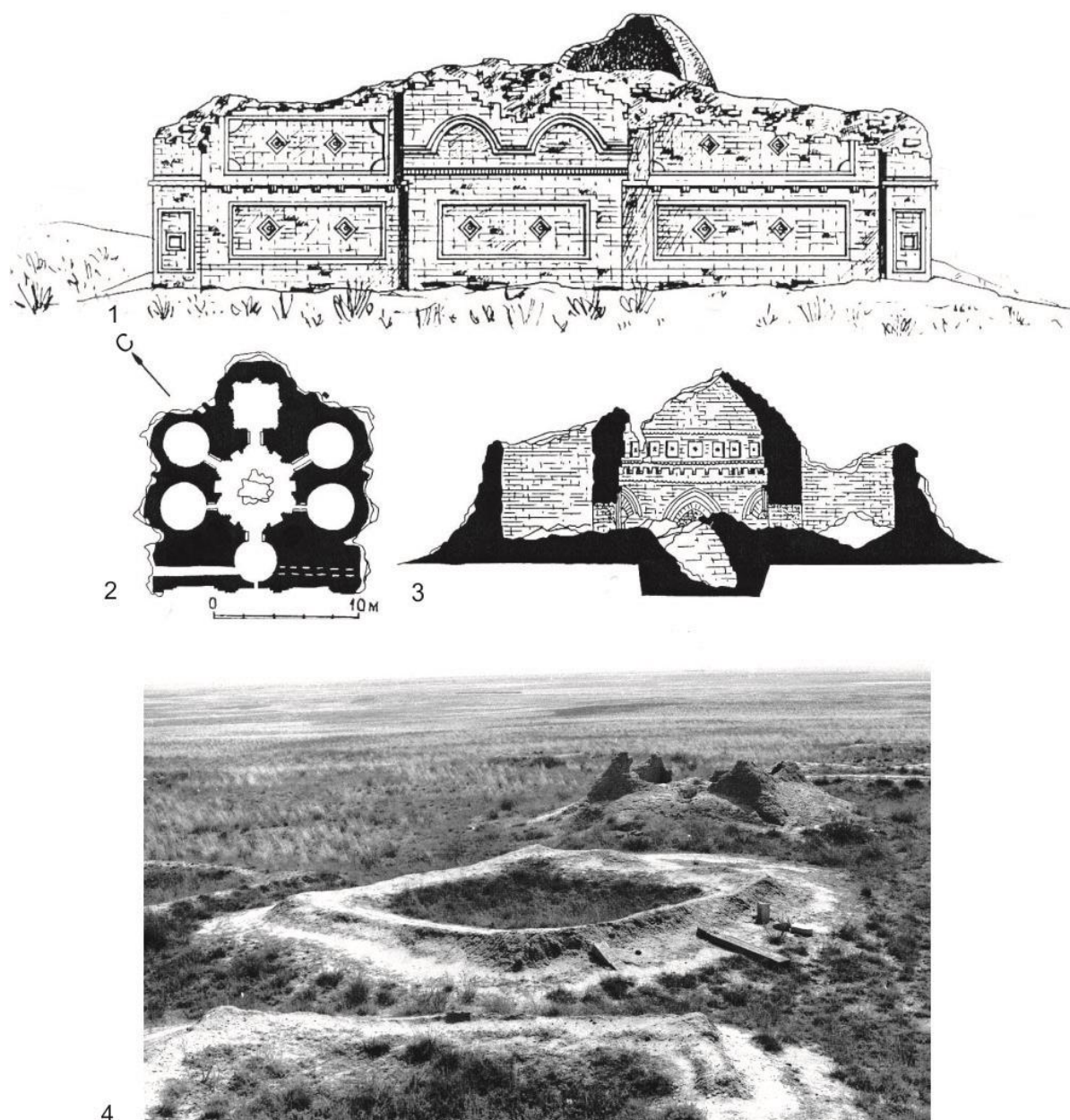

Рис. 1. Исследование кладбища и мавзолея Алмат-тамы 1983 г.: 1 – юго-западный фасад мавзолея (с элементами реконструкции); 2 – план; 3 – разрез. *Обмеры архит. Турекулова Т.Н.*; 4 - вид на надмогильную оградку Тобабергена и др. погребенных (в центре) с кровли мавзолея Алмат-тамы, с северо-запада. *Фото С. Ажигали*

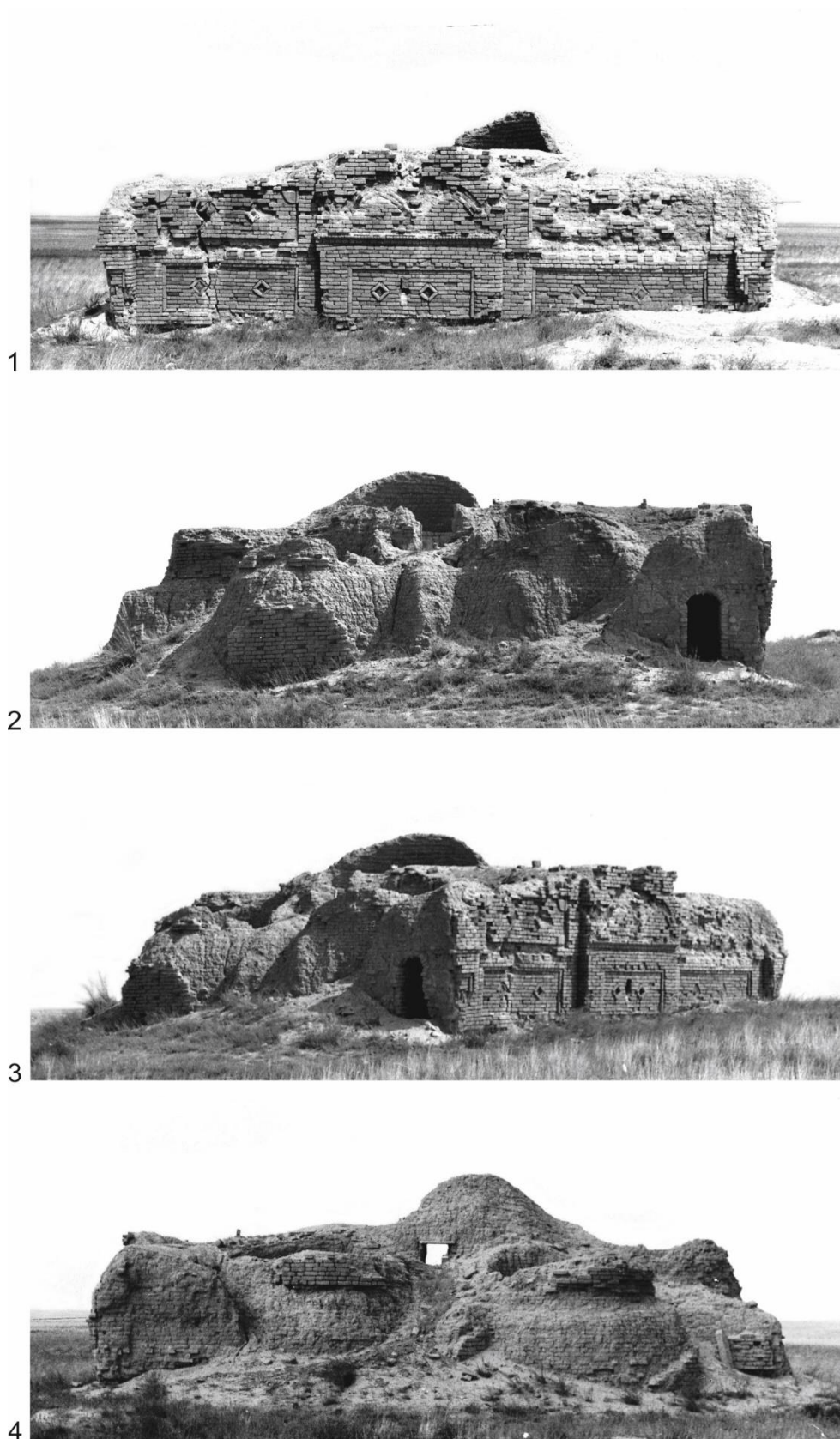
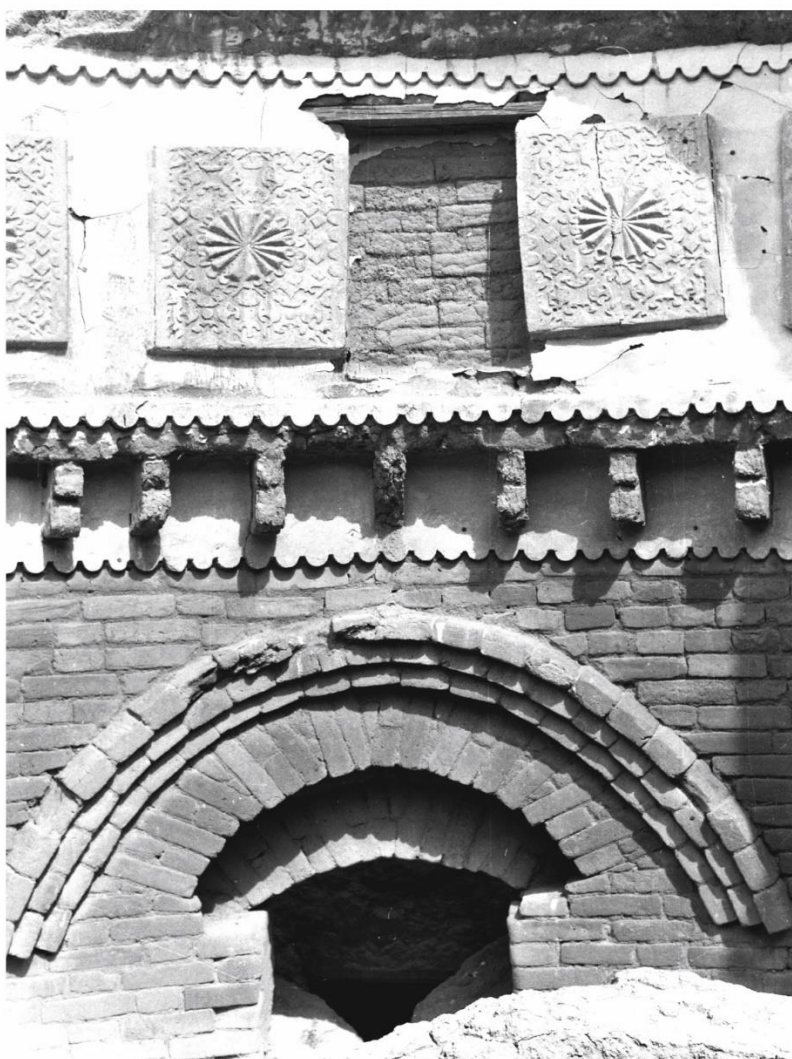

Рис. 2. Фотофиксация мавзолея Алмат-тамы. 1983 г.: 1 – юго-западный фасад; 2 – северо-западный фасад; 3 – общий вид с запада; 4 – юго-восточный фасад. Фото С. Ажигали

1

2

Рис. 3. Мавзолей Алмат-тамы. Интерьеры: 1 – северо-восточная камера (вид стрельчатых ниш и декоративного пояса); 2 – центральный зал, арка-проход (с архивольтом) в боковую камеру и декоративный фриз-карниз: пояс лекальных кирпичей («сухариков») и штампованных ганчевых плиток. Фото С. Ажигали

Рис. 4. Фотофиксация семейно-родового кладбища и мавзолея Алмат-тамы (дрон). 2022 г.: 1 – общий вид бейита (*қауым*) сверху, с юга; 2 – общий вид раскрытого мавзолея после раскопок-расчисток сверху, с севера; 3 – вид центрального зала мавзолея после расчисток сверху, с севера; 4 – северо-восточная камера мавзолея после расчисток, *ортогональное фото сверху*.

Рис. 5. Фотофиксация интерьеров памятника, 2022 г.: 1 – вид с юго-востока на арочный вход-проход в мавзолей из промежуточной камеры с михрабом; 2 – вид центрального зала с надгробием типа «сагана» из промежуточной камеры; 3 – надгробие-сагана в восточной камере.

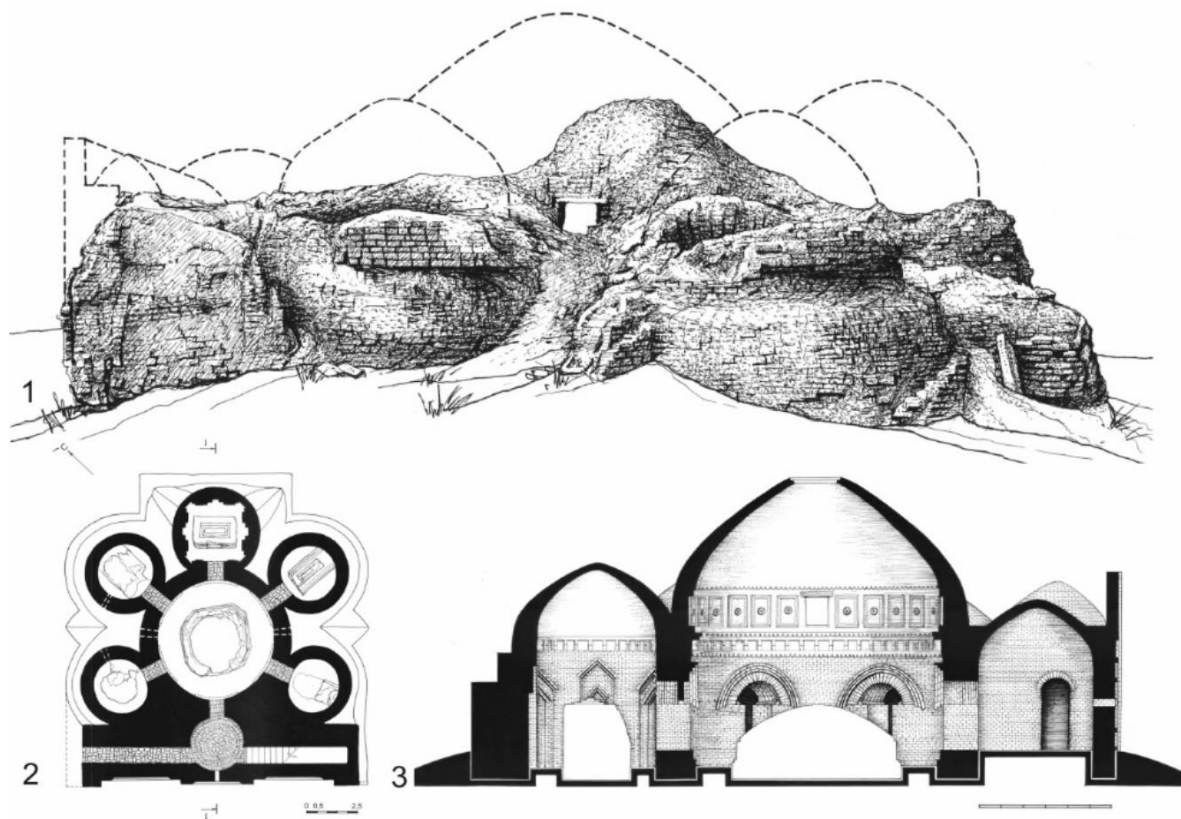

Рис. 6. Мавзолей Алмат-тамы, обмерные чертежи и фасад памятника: 1 – юго-восточный фасад (вид) памятника, с восстановлением несохранившихся объемов; 2 – план; 3 – разрез. *Обмеры и зарисовка архит. Турганбаевой Л.Р., сентябрь 2022 г.*

Список литературы

- Аджигалиев С. Зодчество Арало-Каспия: ареал, хронология, традиции // Памятники истории и культуры Казахстана: Сб. Центр. Совета Казахского общества охраны памятников истории и культуры. Алма-Ата, 1988. Вып. 3. С. 105–116.
- Аджигалиев С.И. Неизвестная школа казахских зодчих Северного Приаралья // Маргулановские чтения: Сб. материалов конференции. Алма-Ата, 1989. С. 299–303.
- Аджигалиев С.И. Особенности мемориальной эпиграфики Западного Казахстана // Изв. НАН РК. Сер. филол. 1994. № 1. С. 44–57.
- Ажигали С.Е. Архитектура кочевников – феномен истории и культуры Евразии (памятники Арало-Каспийского региона). Алматы: Ғылым, 2002. 654 с.
- Ажигали С.Е. Уйтам: образ юрты в архитектуре // Қазақтың киіз үйі. Атырау–Лондон, 2005. С. 279–287.
- Ажигали С.Е. О необходимости развития в Казахстане «памятниковедения» – как важнейшего научно-практического направления в сфере культуры // Материалы 1-го и 2-го Симпозиумов по «казахскому памятниковедению». Алматы–Атырау, 2012. С. 19–23.
- Ажигали, Серик. Памятники – в надежные руки // Актюбинский вестник. 2014. № 132.
- Ажигали С.Е. Выдающиеся памятники архитектуры Актюбинской области: фотовыставка. Научно-информационное издание. Алматы–Актобе, 2015. На каз., рус.яз. 52 с.
- Ажигали С.Е. Памятниковедение казахское, украинское, повсеместное...: размышления об актуальной научно-практической дисциплине // Ніжинська старовина. Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. Сер. «Пам'яткознавство Північно-Східного регіону України». № 9. Вип. 24 (27). Ніжин–Київ, 2017. С. 5–22.
- Алаштың Алматы мен Самұраты / Жинақтаушы Роман Рақиұлы. Ақтөбе: «Хабар-Сервис», 2022. 520 б.
- Алмат Тобабергеноулы мавзолей // Казахстан. Национальная энциклопедия. Алматы: Қазақ энциклопедиясы. 2004. Т. 1.
- Аскарров Ш.Д. Архитектура Темуридов. Ташкент: Санат, 2009. 144 с.

- Әжіғалиев С. Алмат тамы // Қазақстан. Ұлттық энциклопедиясы. Алматы, 1998. I т. 277 б.
- Байтенов Э.М. Мемориальное зодчество Казахстана. Эволюция и проблемы формообразования: автореф. ... д-ра архит. М., 2004. 50 с.
- Ескерткіш – ел тарихы [Путеводитель по памятникам]. (Подгот. текстового и фотоиллюстр. материала по 50-ти пам-кам С. Ажигали). Ақтөбе, 1992. 142 с.
- Записки о Бухарском ханстве (отчеты П.И. Демезона и И.В. Виткевича). М.: ГРВЛ «Наука», 1983. 150 с.
- Исабаев Г.А. Стилевые особенности архитектуры Казахстана второй половины XIX – начала XX вв.: Дисс. на соиск. учен.ст. канд. арх-ры. Новосибирск, 1992. 147 с. + 27 л. илл.
- Мавзолей Алмата Тобабергенулы <http://ru.encyclopedia.kz/index.php>.
- Научно-проектная документация [для научно-реставрационных работ]. Мавзолей Алмат тамы. Актюбинская область... Т. I / ТОО Специализированная проектно-реставрационная фирма «Кумбез». Алматы, 2020а. 51 л. // Архив Центра исследования, реставрации и охраны историко-культурного наследия Управления культуры, архивов и документации Актюбинской области. Б. №.
- Научно-проектная сметная документация для научно-реставрационных работ мавзолея Алмат тамы (XIX в.). ТОО Специализированная проектно-реставрационная фирма «Кумбез». Алматы, 2020 б. 20 л. // Архив Центра исследования, реставрации и охраны историко-культурного наследия Управления культуры, архивов и документации Актюбинской области. Б. №.
- Оразымбетов С. Алаштын Алматы мен Самыраты // Ақтөбе (газ.). 1996. № 6.
- Сакральная география Актюбинской области. Реестр объектов природы, археологии, этнографии. Алматы: Ин-т археологии им. А.Х. Маргулана, 2021. 532 с.
- Хмельницкий С.Г. Между кушанами и арабами. Архитектура Средней Азии V–VIII вв. Берлин–Рига, 2000. 293 с.

References

- Adzhigaliev S. Zodchestvo Aralo-Kaspiya: areal, hronologiya, tradicii [Architecture of the Aral-Caspian: area, chronology, traditions] // Pamyatniki istorii i kul'tury Kazahstana: Sbornik Tsentral'nogo Soveta Kazakhskogo obshchestva okhrany pamyatnikov istorii i kul'tury. Alma-Ata, 1988. Vyp. 3. S. 105–116. [Monuments of history and culture of Kazakhstan: Sat. Center. Council of the Kazakh Society for the Protection of Historical and Cultural Monuments. Alma-Ata, 1988. Issue. 3. pp. 105–116]. [In Russian].
- Adzhigaliev S.I. Neizvestnaya shkola kazahskih zodchih Severnogo Priaral'ya [Unknown school of Kazakh architects of the Northern Aral Sea] // Margulanovskie chteniya: Sbornik materialov konferencii. Alma-Ata, 1989. S. 299–303. [Marghulan Readings: Sat. conference materials. Alma-Ata, 1989. pp. 299–303]. [In Russian].
- Adzhigaliev S.I. Osobennosti memorial'noj epigrafiki Zapadnogo Kazahstana [Features of the memorial epigraphy of Western Kazakhstan] // Izv. NAN RK. Ser. filol. 1994. № 1. S. 44–57. [Bulletin of the NAS RK. Philol. Series. 1994. No. 1. pp. 44–57]. [In Russian].
- Azhigali S.E. Arhitektura kochevnikov – fenomen istorii i kul'tury Evrazii (pamyatniki Aralo-Kaspijskogo regiona). Almaty: Gylym, 2002. 654 s. [The architecture of nomads is a phenomenon of the history and culture of Eurasia (monuments of the Aral-Caspian region). Almaty: Gylym, 2002. 654 p.]. [In Russian].
- Azhigali S.E. Uytam: obrazyurty v arhitekture [Uytam: the image of a yurt in architecture] // Qazaqtyn kiizüii. Atyrau–London, 2005. S. 279–287. [Felt dwelling of the Kazakhs. Atyrau-London, 2005. pp. 279–287] [In Russian].
- Azhigali S.E. O neobhodimosti razvitiya v Kazahstane «pamyatnikovedeniya» – kak vazhnejshego nauchno-prakticheskogo napravleniya v sfere kul'tury [On the need to develop «monument studies» in Kazakhstan as the most important scientific and practical direction in the field of culture] // Materialy 1-go i 2-go Simpoziumov po «kazahskomu pamyatnikovedeniyu». Almaty–Atyrau, 2012. S. 19–23. [Proceedings of the 1st and 2nd Symposia on «Kazakh monument studies». Almaty-Atyrau, 2012. pp. 19–23]. [In Russian].
- Azhigali, Serik. Pamyatniki – v nadezhnyeruki // Aktyubinskij vestnik. 2014. № 132. [Monuments should be given in good hands // Aktobe Bulletin. 2014. No. 132]. [In Russian].
- Azhigali S.E. Vydayushchiesyapamyatnikiarhitektury Aktyubinskoj oblasti: fotovystavka. Nauchno-informacionnoeizdanie. Almaty–Aktobe, 2015. Na kaz.,rus.yaz. 52 s. [Outstanding architectural monuments of the Aktobe region: photo exhibition. Scientific and information edition. Almaty-Aktobe, 2015. Kazakh, Russian. 52 p.]. [In Kazakh and Russian].
- Azhigali S.E. Pamyatnikovedenie kazahskoe, ukrainskoe, povsemestnoe...: razmyshleniya ob aktual'noj nauchno-prakticheskoy discipline // Nizhins'kastarovina. Zbirnikregional'noiistorii ta pam'yatkoznavstva. Ser.

«Pam'yatkoznavstvo Pivnichno-Skhidnogo regionu Ukraïni». № 9. Vip. 24 (27). Nizhin–Kiïv, 2017. S. 5–22. [Monument studies Kazakh, Ukrainian, ubiquitous ...: reflections on the actual scientific and practical discipline // Nizhynska Starovyna. Collection of regional history and memorials. Ser. «Remembrance of Pivnichno-Skhidny region of Ukraine». No. 9. VIP.24 (27). Nizhin–Kyiv, 2017. pp. 5–22]. [In Russian].

Alashtyn Almaty and Samyraty / Zhinaktaushi Roman Rakiyly. Aktobe: «Habar-Servis», 2022. 520 b. [Almat and Samurat of Alash / Compiler Roman Rakiyly. Aktobe: «Habar-Servis», 2022. 520 b.]. [In Kazakh].

Almat Tobabergenuly mavzolej // Kazahstan. Nacional'naya enciklopediya. Almaty: Kazak enciklopediyasy. 2004. T. 1. [Almat Tobabergenuly Mausoleum // Kazakhstan. National Encyclopedia. Almaty: Kazakh encyclopedias. 2004. Vol. 1]. [In Russian].

Askarov Sh.D. Arhitektura Temuridov. Tashkent: Sanat, 2009. 44 s. [Temurid architecture. Tashkent: Sanat, 2009. 144 p.]. [In Russian].

Azhigaliev S. Almat tamy [The house of Almat] // Kazakhstan. Ul'tyik enciklopediyasy. [Kazakhstan. National encyclopedia]. Almaty, 1998. I-shi t. 277 b. [The house of Almat // Kazakhstan. National encyclopedia. Almaty, 1998. Volume I, 277 p.]. [In Kazakh].

Bajtenov E.M. Memorial'noe zodchestvo Kazahstana. Evolyuciya i problem formoobrazovaniya: avtoref. ... d-ra arhitekt. M., 2004. 50 s. [Memorial architecture of Kazakhstan. Evolution and problems of shaping: abstract of Dr. of Architecture thesis. M., 2004. 50 p.]. [In Russian].

Eskertkish – el tarihy (Putevoditel' po pamyatnikam). (Podgot. Tekstovogo i fotoillyustr. mat-la po 50-ti pam-kam S. Azhigali [Preparation of text and photo-illustrative material on 50 monuments of S. Azhigali]). Aktobe, 1992. 142 s. [Monuments – the history of the country (Guide to monuments). (Preparation of text and photo illustrations based on 50 memos by S. Azhigali). Aktobe, 1992. 142 p.]. [In Kazakh].

Zapiski o Buharskom hanstve (otchet'y P.I. Demezoni I.V. Vitkevicha). M.: Nauka, 1983. 150 s. [Notes on the Khanate of Bukhara (reports by P.I. Demaison and I.V. Vitkevich). M.: Nauka, 1983. 150 p.]. [In Russian].

Isabaev G.A. Stilevye osobennosti arhitektury Kazahstana vtoroj poloviny XIX – nachala XX vv.: Diss. Na soisk. uchen. st. kand. arh-ry. Novosibirsk, 1992. 147 s. + 27 l. ill. [Stylistic features of the architecture of Kazakhstan in the second half of the 19th - early 20th centuries: Diss. for the degree of Candidate of Architecture. Novosibirsk, 1992. 147 p. + 27 l. ill.]. [In Russian].

Mavzolej Almata Tobabergenuly [Mausoleum of Almat Tobabergenuli] <http://ru.encyclopedia.kz/index.php>. [In Russian].

Nauchno-proektnaya smetnaya dokumentaciya [dlya nauchno-restavracionnyh rabot]. Mavzolej Almat-tamy. Aktyubinskaya oblast / TOO Specializirovannaya proektno-restavracionnaya firma «Kumbez». Almaty, 2020. 51 l. // Arhiv Centra issledovaniya, restavratsii i ohrany istoriko-kul'turnogo naslediya Upravleniya kul'tury, arhivov i dokumentacii Aktyubinskoj oblasti. B. № [Scientific and design estimate documentation for scientific and restoration work of the mausoleum of Almat-tamy. Aktyubinskaya oblast / LLP Specialized Design and Restoration Company «Kumbez». Almaty, 2020. 51 p. // Archive of the Center for Research, Restoration and Protection of the Historical and Cultural Heritage of the Department of Culture, Archives and Documentation of the Aktobe Region. Without №]. [In Russian].

Nauchno-proektnaya smetnaya dokumentaciya dlya nauchno-restavracionnyh rabot mavzoleya Almat-tamy (XIX v.) / TOO Specializirovannaya proektno-restavracionnaya firma «Kumbez». Almaty, 2020. 20 l. // Arhiv Centra issledovaniya, restavratsii i ohrany istoriko-kul'turnogo naslediya Upravleniya kul'tury, arhivov i dokumentacii Aktyubinskoj oblasti. B. №. [In Russian].

Orazymbetov S. Alashtyn Almaty men Samyraty [Almat and Samurat of Alash] // Aktobe (newspaper). 1996. № 6. [In Kazakh].

Sakral'naya geografiya Aktyubinskoj oblasti. Reestr ob"ektov prirody, arheologii, etnografii. Almaty: In-t arheologiiim. A.H. Margulana, 2021. 532 s. [Sacred geography of Aktobe region. Register of objects of nature, archeology, ethnography. Almaty: A.Kh. Marghulan Institute of Archeology, 2021. 532 p.]. [In Russian].

Hmel'nickij S.G. Mezhdru kushanami i arabami. Arhitektura Srednej Azii V–VIII vv. Berlin–Riga, 2000. – 293 s. [Between Kushans and Arabs. Architecture of Central Asia in the 5th–8th centuries. Berlin-Riga, 2000. 293 p.]. [In Russian].

**ИЗ ИСТОРИИ ИЗУЧЕНИЯ СРЕДНЕВЕКОВОГО САЙРАМА:
К ЮБИЛЕЮ АКАДЕМИКА Б.А. БАЙТАНАЕВА****Юрий Андреевич Ёлгин^{1*}ID**¹Институт археологии им. А.Х. Маргулана, г. Алматы, Казахстан.

*Автор-корреспондент

E-mail: yolginuriy@gmail.com

Рисунок 1. Академик НАН РК, доктор исторических наук Б.А. Байтанаев

Аннотация. В статье впервые приводится анализ истории изучения Сайрама – крупнейшего памятника средневековой городской культуры на территории Южного Казахстана, который отождествляется с городом Испиджабом, известным по китайским, арабским, персидским письменным источникам. На него обращали внимание выдающиеся отечественные востоковеды и археологи, неизменно упоминавшие его в своих трудах. Тем не менее, парадоксальным образом Сайрам оставался наименее изученным археологически городищем по сравнению с другими городскими центрами на юге Казахстана. Этот пробел был полностью восполнен Б.А. Байтанаевым, посвятившим изучению памятника 30 лет. Данный период характеризуется целым рядом комплексных исследований, сочетающим разведки и раскопки, а также работу в лабораторных условиях. На этот период также приходится изучение городища Шымкент, памятников в ущелье Бургулюк; создание разработок по изучению топонимов, гидронимов, ойконимов, оронимов. Б.А. Байтанаевым предложен новый термин «археоним». Наряду с исследованиями в области этимологии, активно проводился анализ письменных источников, привлекались данные по исторической географии. Клады, обнаруженные в ходе раскопок Сайрама, послужили основой для целого ряда публикаций. Материал, накопленный к настоящему времени, позволяет подготовить фундаментальное издание, посвященное Испиджабу.

Ключевые слова: археология, раскопки, Испиджаб, Сайрам, Б.А. Байтанаев, городище, средневековый, экспедиция

ГТАХР 03.41.91

**ОРТАҒАСЫРЛЫҚ САЙРАМДЫ ЗЕРТТЕУ ТАРИХЫНАН:
АКАДЕМИК Б.Ә. БАЙТАНАЕВТЫҢ МЕРЕЙТОЙЫНА ОРАЙ****Юрий Андреевич Ёлгин^{1*}ID**¹Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты, Алматы қ., Қазақстан.

*Автор-корреспондент

E-mail: yolginuriy@gmail.com

Түйіндеме. Мақалада қытай, араб, парсы жазба деректері бойынша танымал Испиджаб қаласымен теңдесетін Оңтүстік Қазақстан аумағындағы ортағасырлық қалалық мәдениеттің ірі ескерткіші – Сайрамның зерттеу тарихына алғаш рет талдау жасалынады. Оған көрнекті орыс шығыстанушылары мен археологтары назар аударды, олар оны өз еңбектерінде үнемі атап өтіп отырған. Соған қарамастан, Сайрам Қазақстанның оңтүстігіндегі басқа қала орталықтарымен салыстырғанда археологиялық тұрғыдан аз зерттелген нысан болып қала берді. Бұл ақтаңдақты толықтыру үшін Б.Ә. Байтанаев ескерткішті зерттеуге 30 жыл уақыт арнады. Бұл кезең барлау мен қазба жұмыстарын, сондай-ақ зертханалық жұмыстарды біріктіретін бірқатар күрделі зерттеулермен сипатталады. Осы мерзім аралығында Шымкент қалашығын, Бүргүлік шатқалындағы ескерткіштерді зерттеуге; топонимдерді, гидронимді, ойконимдерді, оронимдерді зерттеу бойынша әзірлемелер жасауға тура келді. Б.Ә. Байтанаев «археоним» деген жаңа терминді ұсынды. Этимология саласындағы зерттеулермен қатар жазбаша дереккөздерге талдау белсенді жүргізілді, тарихи география бойынша деректер тартылды. Сайрамда қазба жұмыстары кезінде табылған қазыналар бірқатар жарияланымдарға негіз болды. Бүгінгі күнге дейін жинақталған материалдар Испиджабқа арналған іргелі жарияланымды дайындауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: археология, қазба жұмыстары, Испиджаб, Сайрам, Б.Ә. Байтанаев, қала, ортағасырлық, экспедиция

IRSTI 03.41.91

**FROM THE HISTORY OF THE STUDY OF MEDIEVAL SAYRAM:
TO THE ANNIVERSARY OF ACADEMICIAN B. BAITANAYEV****Yuriy Yolgin^{1*}ID**¹Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan. E-mail: yolginuriy@gmail.com

*Автор-корреспондент

E-mail: yolginuriy@gmail.com

Abstract. The article for the first time provides an analysis of the history of the study of Sayram – the largest monument of medieval urban culture on the territory of Southern Kazakhstan, which is identified with the city of Ispijab, known from Chinese, Arabic, Persian written sources. Outstanding Russian orientalists and archaeologists paid attention to it, and invariably mentioned it in their writings. Nevertheless, paradoxically, Sayram remained the least studied archaeological site compared to other urban centers in the south of Kazakhstan. This gap was completely filled by B.A. Baitanayev, who devoted 30 years to the study of the monument. This period is characterized by a number of complex studies combining exploration and excavation, as well as work in laboratory conditions. This period also accounts for the study of the Shymkent settlement, monuments in the Burgulyuk gorge; the creation of developments for the study of toponyms, hydronym, oikonoms, oronyms. B.A. Baitanayev proposed a new term "archeonym". Along with research in the field of etymology, the analysis of written sources was actively carried out, data on historical geography were involved. The treasures discovered during the excavations of Sayram served as the basis for a number of publications. The material accumulated to date allows us to prepare a fundamental publication dedicated to the Ispijab.

Key words: archaeology, excavations, Ispijab, Sayram, B.A. Baitanayev, ancient settlement, medieval, expedition

Введение. В научной биографии Б.А. Байтанаева особое место занимают два археологических памятника, выделяющиеся своей исторической значимостью, научным содержанием, масштабностью и результативностью находок и археологических открытий. Это городище Шымкент и расположенное в 12 км от него городище Сайрам (Испиджаб). В обоих случаях исследователю приходилось опровергать точки зрения, высказанные в разное время крупными учёными, в том числе и ведущими археологами. Сложно отдать приоритет одному из этих объектов. В каждый из них Б.А. Байтанаев вложил большой труд, весь свой научный потенциал и творческую энергию. Изучались они им параллельно. Но, в отличие от Шымкента, городище Сайрам (для краткости будем называть его так, невзирая на топонимические нюансы и варианты в источниках) имело свою прочную историографическую традицию.

Когда Б.А. Байтанаев приступал к раскопкам на территории современного Сайрама, история научного его изучения насчитывала 110 лет, если началом его считать первое посещение Сайрама будущим академиком (тогда магистром Санкт-Петербургского университета) В.В. Бартольдом в 1893 г. и второй его проезд туда в 1894 г. (хотя первый осмотр памятников Сайрама можно отнести к 1866 г., когда здесь побывал барон А.К. Гейнс, но его туркестанский дневник был опубликован только в 1898 г. (Гейнс, 1898).

Историографический экскурс в прошлое Сайрама не был для Б.А. Байтанаева чем-то навязанным и формальным. К этому вопросу он обращался не однажды. Один из таких историографических обзоров присутствует в статье о раскопках на мечети Хызыр-Пайгамбар, изученной в центре современного Сайрама (Байтанаев и др., 2008: 129–146). Историография Сайрама, как это бывает с памятниками, имеющими непреходящее историческое и научное значение, воспринимается учёным продолжением его истории. История научного знания о Сайраме неизменно связывается Б.А. Байтанаевым со всей структурой, содержанием и целью исследований, археологических, прежде всего, что он показал в своей специальной статье (Байтанаев, 2012: 178–194).

Материалы и методы. *История изучения вопроса.* Археологическое изучение Сайрама, отмечает Б.А. Байтанаев, не было равномерным ни по времени, ни по объёму. Это были эпизодические исследования, носившие характер разведочных работ (Байтанаев 2008: 9). Тем не менее, ему отдали дань учёные, чьи имена вошли в историю российского и казахстанского востоковедения и археологии. Через год после В.В. Бартольда памятник попадает в поле зрения организованного в 1895 г. Туркестанского кружка любителей археологии – в 1896 г. Сайрам посещают деятельные его члены И.В. Аничков и Н.С. Лыкошин. После революции эстафету у ТКЛИА принял Средазкомстарис (Узкомстарис), одним из активных членов которого был будущий академик М.Е. Массон (Ёлгин, 1990: 7–10; Смагулов, 2002: 237–241).

В 1920-х гг. увидели свет сразу три статьи, своего рода историко-топографические и историко-археологические очерки старого Сайрама, на десятилетия ставшие опорными публикациями для многих исследователей средневековой городской культуры Средней Азии и Казахстана. Две из них написал историк-востоковед П.П. Иванов, одну – М.Е. Массон (Иванов, 1923: 16–59; 1927: 161–164; Массон, 1928: 23–42). Именно они провели первые обследования памятника – «уникального источника», как называет городище Сайрам Б.А. Байтанаев (Байтанаев, 2008: 9). В предвоенные и послевоенные годы Сайрам осматривали археологи А.Н. Бернштам, А.Х. Маргулан, Г.И. Пацевич, Е.И. Агеева, позже – К.М. Байпаков. В своих выводах они, как правило, опирались на подъёмный материал (Байтанаев и др., 2008: 129).

С первых же исследований В.В. Бартольда и до начала XXI в. стоял остродискуссионный, считает Б.А. Байтанаев (который, добавим мы, предстояло решить именно ему), вопрос отождествления Сайрама с Испиджабом арабских авторов IX–XII вв. (Байтанаев и др., 2008: 129). К середине XX в. сложились две точки зрения на локализацию Испиджаба. В.В. Бартольд, П.П. Иванов, Г.И. Пацевич, позже – К.М. Байпаков полагали, что Испиджаб, упоминаемый в источниках, находился на месте современного Сайрама. М.Е. Массон, А.Н. Бернштам, Е.И. Агеева считали, что он располагался где-то в другом месте. Впрочем, те, кто сомневался (за исключением А.Н. Бернштама, просто не успевшего этого сделать), отмечает Б.А. Байтанаев, позже также пришли к выводу о тождественности Сайрама и Испиджаба (Байтанаев и др., 2008: 129). Никто из названных учёных, высказавшихся о местонахождении Испиджаба, раскопок на памятнике не проводил. С подачи В.В. Бартольда и М.Е. Массона утвердилось мнение, что Сайрам утрачен для археологической науки из-за современной жилой застройки в центре села, сделавшей невозможными какие-либо раскопки.

Едва ли не первые археологические раскопки в Сайраме относятся к концу 1970-х гг., когда Н.П. Подушкин заложил небольшой раскоп у здания строящейся школы, недалеко от минарета мечети Хызыр-Пайгамбар. В результате был получен материал XVII–XVIII вв. Случайность этого эпизода очевидна. Этот материал, весьма незначительный, Н.П. Подушкин не обобщал, не публиковал, поскольку научных целей не ставил. Работы эти вызваны внешними причинами – новостройкой. Более осмысленными, «привязанными» к археологии Сайрама и результативными, были охранные работы (в том числе и на новостройках) в историческом центре Сайрама, проводившиеся в конце 1980 – конце 1990-х гг. А.О. Итеновым и А.Н. Грищенко. При этом А.О. Итенов, приступивший к раскопкам в 1989 г., сознательно ограничивал свои исследования XVI–XVII, XVIII–XIX вв. в рамках избранной им научной темы археологического изучения городов Южного Казахстана позднего средневековья. Тогда им был заложен раскоп вблизи минарета Хызыр в центре посёлка, выявивший материал (остатки жилого дома и фрагменты керамики) XVII–XVIII, XVIII–XIX вв. (Итенов, 1990: 33–34).

Одновременно с А.О. Итеновым в Сайраме работал заведующий отделом охраны памятников истории и культуры Чимкентского областного музея* (*впоследствии Шымкентского, а в настоящее время – Туркестанского – прим. авт.) А.Н. Грищенко. Он вскрыл многокамерное подземное сооружение, обнаруженное при земляных работах на восточной – юго-восточной окраине посёлка за год до этого. Материалы раскопа он передал в Институт археологии им. А.Х. Маргулана. К.М. Байпаков датировал это сооружение VI–VIII вв. и интерпретировал его как подземный буддийский монастырь (Байпаков, 1998: 29). Однако два года спустя К.М. Байпаков уточнил первоначальную атрибуцию. Исходя из аналогий и вновь обнаруженных письменных источников, вырубленное в толще лёсса сооружение он отнёс к памятникам христианства, допустив, что это, возможно, несторианский скит (Байпаков, 2002: 10). В 1999 г. А.О. Итенов осуществлял археологический надзор на месте сооружения декоративной арки в центре Сайрама. Здесь предположительно находились северные ворота (Беклик-дарваза) средневекового города. А.О. Итенову удалось выяснить, что кала Сайрама воздвигнута на естественном холме. Стены её и башни почти не сохранились (Байтанаев и др., 2008: 130).

В 1990 г. А.Н. Грищенко в ходе археологического надзора за строительством современной мечети у мавзолея Карашаш-Ана, на обозримом расстоянии от пересечения главных магистралей Испиджаба, заложил раскоп и проследил стратиграфию от предматерикового (IX–X вв.) до верхнего строительного горизонта (XVI–XVIII вв.) (Байтанаев и др. 2008: 130). В 1997 г. А.Н. Грищенко во время проведения охранных работ заложил шурф у мавзолея Абдель-Азиз-Баб. В нижнем слое шурфа были обнаружены фрагменты керамики XI–XII вв. (Байтанаев и др., 2008: 130).

Б.А. Байтанаев проявил искреннее уважение к личностям учёных, в разное время изучавших Сайрам и внимательно отнёсся к мнению и точке зрения каждого из них, в том числе и тех (например, А.Н. Бернштам), кому было суждено пройти через ошибки и заблуждения. Освоив весь этот историографический пласт, Б.А. Байтанаев показал себя наиболее скрупулезным историографом Сайрама. Отметим, что его перу принадлежит одна из лучших историй средневекового города. Речь идёт о блестяще написанном историко-источниковедческом исследовании «Сайрам в потоке истории», помещённом в книгу о сайрамском кладе золотых ювелирных изделий (Байтанаев, 2013).

Обстоятельная, насыщенная фактами и событиями из истории Сайрама (некоторые из них малоизвестны или вообще неизвестны), работа Б.А. Байтанаева превосходит значение сопроводительного текста к альбому золотых ювелирных изделий из клада, обнаруженного в раскопе в центре современного села Сайрам. Собственно, это полная и последовательно изложенная *научная** (*здесь и далее, в т. ч. курсивом, выделено автором) история Сайрама, основывающаяся на непреложных фактах и данных археологии, источников, нумизматики. Стиль её изложения таков, что она, будучи академически выверенной публикацией, читается с неослабевающим интересом. Создаётся новый, зримо осязаемый образ Сайрама. Этот очерк содержит данные о памятнике, упоминающиеся во всех сводных исторических трудах и специальных работах по истории средневековых городов Средней Азии и Казахстана.

Б.А. Байтанаеву присущи историчность и доказательность предположений и выводов. Его научный вес ощущается с первых строк, в отличие от историй Сайрама местных краеведов (М. Мирхалдарова) (Беркинбаев, Мирхалдаров, 2000: 10–17) или, скажем, американского исламоведа Дэвина ДиУиса, опирающихся на известную рукопись (XVII–XVIII вв.), содержащую легендарную историю Сайрама (американец дополняет её позднейшими компилятивными сочинениями XVI–XIX вв. из хранилищ США, некоторые из которых являются подложными) (Devin DeWeese 2000: 245–295). Новизна и отчётливо выраженная авторская точка зрения отличает очерк Б.А. Байтанаева от текстов о Сайраме К.М. Байпакова (Байпаков, 1998: 42–47).

Около 90 лет отделяет исследования Б.А. Байтанаева от написания историко-археологических очерков Сайрама П.П. Иванова и М.Е. Массона. По сравнению с их статьями его работа это всё же ощутимый шаг вперёд. В первую очередь, потому что внимательное прочтение и сравнительный анализ источников дополняется материалами по топографии и стратиграфии Сайрама, полученными Б.А. Байтанаевым непосредственно в раскопах на городище в 2004–2010-х гг. Пример – прослежена причина запустения рабадов Испиджаба в ходе монгольского нашествия, когда сведения китайских летописей и арабских хроник подтверждаются археологическими материалами (Байтанаев, 2007: 68). То же самое можно сказать о стратиграфии и хронологии Караултобе (Байтанаев, 2013: 69).

В отличие, скажем, от П.П. Иванова, Б.А. Байтанаев рассматривает историю городища Сайрам не локально, как отдельный археологический объект, а комплексно – весь Испиджабский историко-культурный район, выделив его на основе историко-географических реалий Южного Казахстана и связав его историю с урбанизационными процессами всего региона (Байтанаев 2013: 71). Б.А. Байтанаев прослеживает цепь событий, где Сайрам находится в гуще политической истории XII–XVIII вв. Судьба Сайрама передана исследователем в переломные моменты его истории и истории всего присырдарьинского района, будь то вхождение его в государство Кайду (XIII в.), под властью Тимура и тимуридов (конец XIV – первая пол. XV в.), шейбанидов или вступление в борьбу за него казахских ханов (XVI в.). Часто Сайрам становился причиной раздора крупных и малых феодалов. При помощи источников, уже известных и новых, сравнительно недавно переведённых на русский язык, он намечает историческую канву Сайрама, от времени основания города до его вхождения в состав Российской империи, весьма отличную от той, которую приводит П.П. Иванов в своём обзоре.

Методы исследования. Особенность текста по истории Сайрама, подготовленного Б.А. Байтанаевым, заключается в том, что источники проштудированы именно археологом, а не специалистом по политической истории, как это было ранее при описании присырдарьинских городов позднего средневековья.

За написанием такой истории, несомненно, стоят многие годы комплексных исследований Сайрама, Шымкента и их окружи. Б.А. Байтанаеву всегда был присущ междисциплинарный подход к изучению памятников археологии. Особенно ярко и последовательно он проявился по отношению к Сайраму. Полевым археологическим работам неизменно предшествовало (и очень часто сопутствовало) им, а также исследованиям на других объектах и в разных областях исторической науки) доскональное изучение письменных источников, исторической топонимики, нумизматики, эпиграфики, мусульманской и христианской агиографии, этнографии, истории архитектуры. В зависимости от конкретного объекта акцент ставился на ту или иную из перечисленных дисциплин, которые, естественно, поверялись археологией.

Результаты и обсуждение. Археологическое изучение Сайрама Б.А. Байтанаевым условно можно разделить на три этапа, весьма неодинаковых по временным рамкам, содержанию и исследуемому материалу. Параллельно велись полевые работы и научные поиски на городище Шымкент, в ущелье Бургулюк и на других памятниках.

Начало первого этапа относится к 1989 г., когда Б.А. Байтанаев поделился с автором этих строк замыслом статьи об Арсубаникете. Одновременно шла работа над кандидатской диссертацией, а затем – монографией о жизни и деятельности А.А. Диваева (Байтанаев 2004). Закончился этот этап выходом в свет двумя изданиями подряд книги «Древний Испиджаб» (Байтанаев, 2003). Основу её составил ряд блестящих археологических и историко-топонимических очерков раннесредневековых и средневековых городов Южного Казахстана, известных по письменным источникам и нуждающихся в дополнительной локализации. Этимологизация их названий в работах Б.А. Байтанаева почти всегда апеллировала к проблемам, связанным с изучением Сайрама.

Наряду с проблемами локализации Испиджаба Б.А. Байтанаев не раз указывал на неясности в локализации топонима Испиджаб/Сайрам. Пожалуй, именно с этой проблемы начинается его изучение Сайрама, которое продолжается вот уже 30 лет. В 1991 г. он публикует упоминавшуюся выше статью «Вопросы локализации Арсубаникета» (Байтанаев 1991: 31–38). Несмотря на то, что публикация посвящена конкретному памятнику, ей свойственна широта охвата материала. Многие вопросы, затронутые в ней, в том числе локализация Испиджаба, будут развиты в последующих публикациях и докторской диссертации, найдут подтверждение в археологических работах.

Этимологизацию топонима *Арсубаникет* Б.А. Байтанаев проводит в сопоставлении с топонимом Испиджаб/Сайрам. Первый он определяет на основе гидронима *Арысь*. При этом он считает неправомерным применять аналогичный метод по отношению к Испиджабу, поскольку в Сайраме нет водного объекта, содержащего определение «белая вода». Опираясь на сообщение Махмуда Кашгарского: «Сайрам – название белого города (ал-Мединат ал-Байда), который называется

Испиджаб. Сарьям – видоизменение этого», Б.А. Байтанаев таким же образом трактует название городища. Спустя 12 лет в книге «Древний Испиджаб» более подробно исследует эту проблему, выделив её в отдельную главу «Вопросы локализации и топографии Испиджаба» (Байтанаев, 2003: 5–37). Интерес у Б.А. Байтанаева вызывали исключительно топонимы – названия памятников археологии. В основном это древние и средневековые городища и поселения, реже – природные объекты (гидронимы и оронимы). Их он выделяет в особую локальную группу топонимов, обладающую определённой спецификой и требующую особого подхода и методов изучения, включая полевые археологические исследования. Для их обозначения Б.А. Байтанаевым был предложен новый термин – «археоним», верно отражающий суть идеи на содержательном и понятийном уровне, но, наш взгляд, недостаточно оформленный именно как термин, в морфологическом отношении (Байтанаев, Попова, 1993: 238–244; Байтанаев 2001а-в). Впоследствии Б.А. Байтанаев его не использовал. Данной группе ойконимов, оронимов и гидрониму посвящён целый цикл этимологических исследований Б.А. Байтанаева – проводится всесторонний историко-топонимический и отчасти археологический анализ названий Гаргирд (Байтанаев, 2001в: 21–25; 2002: 82–84), Будухкет (Байтанаев, 2002: 165–191) и ряда других топонимов. В книге о древнем Испиджабе этот цикл статей и научных докладов принял форму законченных глав, описывающих с научной точки зрения караванные пути и маршруты, пролегающие через Испиджаб: «От Испиджаба до Хурлуга», «От Испиджаба до Будухкета», «От Испиджаба до Арсубаникета», «От Испиджаба до Гаркурда» (перечисляются в порядке опубликования их в книге).

Как видим, «все дороги ведут в Испиджаб». И этимологические штудии Б.А. Байтанаева, в конечном итоге, сопряжены с проблемами этимологизации названия и локализации этого города, известного на Востоке от Китая до Каирского халифата, но не так основательно изученного в реальных условиях, что есть один из парадоксов в его истории.

Ранее мы уже писали как внимательно и кропотливо работает Б.А. Байтанаев с письменными источниками в ходе своих археолого-топонимических исследований памятников средневековья (Ёлгин 2012: 22). Исторические судьбы города Сайрама (Испиджаба) таковы, что роль письменных источников в изучении, будь то этимологические разыскания или непосредственно изучение крупных археологических комплексов и памятников архитектуры на территории Сайрама, многократно повышается.

О китайских письменных источниках, несущих сведения о Сайраме, Б.А. Байтанаев почти всегда говорит в первую очередь. На вооружении у исследователя раннесредневековые и средневековые китайские летописи и хроники. Много времени он уделил изучению сочинения Сюань-цзяня «*Да тан сиуйцзи*» («Записки о Западном крае периода Великой Тан»). Далее по научно-историческому значению у него следует анализ записок даосского монаха Чан Чуня, дипломата и путешественника, в 1221 г. последовавшего, минуя Тараз, в Испиджаб. Для изучения Сайрама особая роль принадлежит арабо-персидской географической литературе IX–XII вв., в которой Б.А. Байтанаев выделяет персидский географический трактат X в. «Худуд ал-алем» (Байтанаев, 2008: 7). И, наконец, активно был задействован (особенно при написании очерка «Сайрам в потоке истории») корпус источников тимуридской персоязычной историографии. Критическому анализу Б.А. Байтанаев подвергает не так давно обнаруженное генеалогическое сочинение «Насаб-наме» и известную с конца XIX в. анонимную полуполюгендарную историю Сайрама XVIII–XIX вв. («Трактат о святых Мадина ал-Байда», «Рисаля», «Сайрам шахри»), содержащих ряд фактических данных по позднекультурной архитектуре Сайрама.

В целом, в изучении Сайрама Б.А. Байтанаев проявил себя сведущим источниковедом, привлекая к работе недавно открытые и малоизвестные источники, иногда участвуя в их поиске (Каримова, Байтанаев, 2004: 227–242).

Использование письменных источников в комплексе с топонимическими исследованиями приблизило Б.А. Байтанаева к пониманию исторической географии южно-казахстанского региона и в итоге – дало возможность поместить Сайрам в конкретную историко-географическую среду в соседстве с другими землями. В результате вопросы этимологизации названия Сайрам–Испиджаб и вопросы его локализации решались уже на первом этапе изучения городища, что стало едва ли не основным содержанием книги о древнем Испиджабе.

В 2004 г. начинается интенсивное и целенаправленное освоение Сайрама археологической наукой. Силами археологической экспедиции ЮКГУ им. А.О. Ауэзова, возглавляемой Б.А. Байтанаевым, были заложены девять раскопов непосредственно на территории городища с целью выявления стратиграфии культурных отложений (Байтанаев и др., 2008: 130). Это и есть начало второго этапа в изучении Сайрама Б.А. Байтанаевым. Завершился он успешной защитой Б.А. Байтанаевым докторской диссертации «Древний и средневековый Испиджаб». В первый же год

полевых работ на территории Сайрама раскопки принесли ряд открытий и, как следствие их, – новый взгляд на историю города.

Стратиграфия городища впервые была изучена с научной последовательностью. Во-первых, окончательно была поставлена точка в вопросе локализации городища – Испиджаб находился на месте современного Сайрама, это археологически подтвержденный и научно доказанный факт. Вопрос локализации Испиджаба, в отличие от всех предыдущих исследователей, решался в комплексе с аналогичными проблемами (часто с привлечением одних и тех же источников), относящихся к Нуджикету (городище Шымкент), возникшего много раньше Сайрама. Это интересный момент, на который обратил внимание Б.А. Байтанаев.

Во-вторых, результаты изучения стратиграфии позволили говорить с большей точностью о времени основания города – раскопками 2004–2008 гг. культурных слоев ранее IX в. не было выявлено. Археологические открытия и находки дали основания для существенной критики источников. Некоторые из них, как, например, утверждение ал-Белазури, что Ибн Кутейба в VIII в. захватил Испиджаб, были опровергнуты или значительно скорректированы. Археологические находки в Сайраме позволили Б.А. Байтанаеву с большей уверенностью скорректировать ход реальных событий. Стало ясно, что Нух ибн Асад в 840 г. захватил не город Испиджаб, а округ, точнее, историко-культурный район, носящий название *Испиджаб*. А то, что Ибн Кутейба к Испиджабу не подходил, ограничившись районом Шаша, факт уже давно общеизвестный. Это в корне меняло представления об истории Испиджаба (Сайрама). Главная цель исследования была достигнута – время возникновения города установлено с максимальной для археологии точностью. Стратиграфия шахристана не оставляет сомнений в том, что Испиджаб возник как форпост Саманидов на границе со степью в середине IX в., а миграция населения из Бухары, Нахшаба, Самарканда с целью организации колонии в «стране тюрков» способствовала быстрому росту рабадов. Сайрам действительно превратился в крупный средневековый мегаполис, каким он предстал в источниках, хотя в его описаниях иногда преобладает излишняя эмоциональность, ведущая к преувеличениям. Также четко была определена градостроительная структура средневекового Сайрама, ранее представлявшаяся на топографических особенностях городища, изученных исключительно визуально.

Начало формирования Испиджабского историко-культурного района относится к эпохе раннего железа (IV–III, III–II вв. до н.э.), что установлено Б.А. Байтанаевым на основе изучения древностей ущелья Бургулюк. Сайрам же возникает в ходе арабского завоевания как форпост на восточной границе мусульманского мира.

Таковы основные итоги полевых сезонов 2004–2008 гг. в Сайраме, возглавляемых Б.А. Байтанаевым и выделенных нами тезисно. Сам ход работ, крупные археологические комплексы и отдельные находки, стратиграфические наблюдения и изучение топографии городища подробно изложены в публикациях Б.А. Байтанаева и проанализированы в его докторской диссертации. Нами они также были рассмотрены в историографическом контексте (Ёлгин, 2012: 39).

У автора этих строк к археологическим исследованиям в Сайраме имелся (и до сих пор сохранился) особый, личный научный интерес. Во второй пол. 1980-х гг. мы обратили внимание на некоторые композиционные особенности сайрамских поздних мавзолеев, научно-историческое и архитектурное значение которых не признавали (за исключением, пожалуй, М.Е. Массона) ни археологи, ни архитекторы. Между тем в их архитектурном строе проступают некоторые закономерности, стойко удерживающиеся до XVIII–XIX вв. и позволяющие говорить о наличии исходных прототипов, относящихся, возможно, к эпохе Саманидов и с распространением суфизма иконографически упрочившихся в караханидское время. На эту тему нами было опубликовано несколько статей. Однако наши предварительные выводы базировались на анализе архитектурных форм, планировки и поиске аналогов. Привлекались также агиографические источники. Здесь сказалась общая тенденция – археологическое изучение памятников зодчества позднего средневековья, сохранившихся на поверхности земли не только в Казахстане, но и в республиках Средней Азии, значительно отставало. Архитектурная археология только начинала выделяться в самостоятельную область научного знания. Соответственно, до 2004 г. археологическому изучению не подвергался ни один наземный памятник архитектуры Сайрама. Лишь в 1997 г. у мавзолея Абдель-Азиз-Баб А.Н. Грищенко заложил шурф (2×2 м), нижние слои которого дали керамику X–XII вв. (Байтанаев, 2003: 33). Установленный факт, конечно, может иметь отношение к периодизации строительства памятника. Но эта охранная мера не была направлена непосредственно на изучение мавзолея.

Раскоп, заложенный Б.А. Байтанаевым в 2004 г. вплотную к северной стене мавзолея Ходжа-Талиг (Ходжа-Салих) с целью проследить стратиграфию рабадов, одновременно способствовал

решению историко-архитектурных задач, поскольку позволял пролить свет на происхождение и генезис поздних мавзолеев Сайрама (Байтанаев, 2003: 33).

В том же году и в том же контексте началось археологическое изучение мечети Хызыр-Пайгамбар в центре Сайрама, от которой остались полуразрушенный минарет и подземное культовое сооружение (*чилля-хана*). Летом 2007 г. он вернулся к изучению этого памятника, которое было уже не только археологическим, но и *архитектурно-археологическим*, поскольку включало в себя вопросы атрибуции памятника архитектуры – выявлена структура мечети, типологическая принадлежность и структурно-функциональные особенности (наличие чилля-ханы и дахмы) и этапы строительства. По результатам раскопок план мечети Хызыр-Пайгамбар в поздний период существования реконструировался с максимальной полнотой. В итоге сооружение интерпретировалось как мечеть-ханака (Байтанаев и др., 2008: 138). Приведённые примеры археологического изучения сооружений позднего средневековья позволяют судить о том, что Б.А. Байтанаев вплотную приблизился к пониманию целей и задач, проблем и методов архитектурной археологии.

На взаимодействии истории архитектуры и археологии в нач. 2000-х гг. началось (и продолжалось на втором и третьем этапах изучения Сайрама Б.А. Байтанаевым) наше научное сотрудничество по комплексному изучению памятников культовой архитектуры Сайрама, Шымкента и некоторых других объектов, получившее отражение в ряде научных докладов и статей (Байтанаев, Ёлгин, 2002: 237–242; 2007а: 40–44; 2007б: 341–344; 2010; 2011: 139–151; Baitanayev, Yolgina, 2007: 35–53), а также в двух книгах (Байтанаев, Ёлгин, 2012; 2013). В книге «Культовая архитектура Южного Казахстана» представлен историографический анализ проблем архитектурной археологии. Памятники мемориального зодчества Сайрама были рассмотрены как неотъемлемая часть истории культового зодчества Южного Казахстана, причём в научный оборот вводились новые данные и предлагалась совершенно иная их трактовка, чем в прежних, весьма и весьма немногих публикациях. О многом приходилось писать впервые. Последний раз к мемориальному зодчеству Сайрама мы с Б.А. Байтанаевым обратились при написании статей в сводном труде «Сакральная география Казахстана» (Сакральная география, 2017). В отличие от предыдущих публикаций о мавзолеях Сайрама (в том числе в «Своде памятников истории и культуры Казахстана»), в данных статьях был усилен религиозный момент и больше внимания уделено истории каждого сооружения. В последующие годы Б.А. Байтанаев продолжил исследования в Сайраме, в ходе которых были открыты новые интересные архитектурные сооружения. Эти материалы ждут своей публикации.

Приблизительно ко времени защиты докторской диссертации можно отнести начало третьего этапа, который длится по настоящее время. В целом отметим, что десятилетие 2001–2010 гг. в научной биографии Б.А. Байтанаева было отмечено очень быстрым продвижением в научной карьере (доцент, заведующий кафедрой, затем в 2007 г. директор НИЦ (НИИ) «Археология» ЮКГУ им. А.О. Ауэзова, с 2008 г. замдиректора Института археологии им. А.Х. Маргулана, с 2010 г. его Генеральный директор, в 2012 г. избран членом-корреспондентом НАН РК) и в то же время заполнено полевыми археологическими исследованиями, которые велись по трём основным направлениям: 1) раскопки в ущелье Бургулюк; 2) исследование Испиджаба и его округа; 3) масштабные раскопки на городище Шымкент. Эти три направления были взаимосвязаны и косвенно или даже прямо способствовали изучению Испиджаба, поскольку, как установил Б.А. Байтанаев, непосредственно входили в Испиджабский историко-культурный район.

Третий этап изучения Сайрама Б.А. Байтанаевым (особенно его вторая половина) характеризуется углубленными археологическими исследованиями, сопровождавшимися знаковыми открытиями и находками. Резонансными открытиями, безусловно, были монетные и ювелирный клад первой пол. XV в., обнаруженные в центре современного Сайрама, вблизи пересечения магистральных улиц средневекового Испиджаба. В 2013 г. в ходе археологического надзора за строительством торгового комплекса на территории базара в центре Сайрама, начатого строительством двумя годами раньше, исследовались остатки средневековой бани. При расширении раскопа в сторону центральной магистрали во время расчистки тандыра также был обнаружен клад из более чем 2600 серебряных монет. Через день после находки раскоп вновь был расширен в восточном направлении. Археологи выявили ещё один фрагментированный тандыр. При его расчистке обнаружили второй клад – с золотыми изделиями.

Первый клад включал в себя, за единичными исключениями, в основном серебряные тимуридские монеты (2670 экз.) и серебряный брусок (Байтанаев и др., 2014). По кладу была сделана предварительная публикация, где было приведено его первичное описание, дающее о нем общее представление. Старшей монетой клада является джучидский данг Узбек-хана, битый в Хорезме (722/1322), младшей – тимуридская монета времени правления Шахруха (821/1418?) (Байтанаев и др.,

2014а). Более 70% монет носит следы надчеканки, сделанной при Шахрухе. В клад вошло незначительное количество монет Тимура, битых в Самарканде (Байтанаев и др., 2014а: 407). При первичном описании археологами зафиксировано 56 тимуридских монетных дворов. География их довольно широка – Самарканд и Герат, Тевриз и Астрабаж Йазд и Кумм (Байтанаев и др. 2014а: 408). Кроме известных нумизматам монет в кладе наличествуют необычные танги. Анализ хронологии монет указывает на время сокрытия клада – он заложен, вероятно, не ранее 1418 г. – не позднее 1424 г. (Байтанаев и др., 2014а: 408).

Через год после открытия первого монетного клада там же был найден второй – небольшой клад, состоящий из чагатаидских монет первой пол. XIV в., по которому сразу же была сделана предварительная публикация (Байтанаев, Петров, 2014: 218–220). Для Б.А. Байтанаева настало время более глубокого и детального освоения новой для него области исторического знания – нумизматики. До этого, что свойственно большинству археологов, она для него была преимущественно факультативной дисциплиной – найденные монеты служили неопровержимыми фактами для атрибуции отдельных находок и привязки культурных слоёв к определённым хронологическим ориентирам. Сайрамские же клады, будучи многозначными историческими источниками, требовали более серьёзного научного исследования. Начинается плодотворное сотрудничество Б.А. Байтанаева с П.Н. Петровым и А.О. Брагиным, признанными специалистами в области среднеазиатской нумизматики. Результатом его стало написание в предельно короткие сроки и издание фундаментального нумизматического труда – научного каталога первого Сайрамского монетного клада, составившего два объёмистых тома, содержащих научные описания монет и фотоальбомы (Байтанаев и др., 2014б). Занятия нумизматикой не стали для Б.А. Байтанаева эпизодическим явлением. Через шесть лет после выпуска каталога Сайрамского монетного клада выходит в свет обобщающий нумизматический труд «Денежное обращение в Южном Казахстане в III–XV вв.», написанный также в соавторстве с А.О. Брагиным и П.Н. Петровым (Байтанаев и др., 2020). Столь же оперативным было изучение и издание материалов клада золотых ювелирных изделий – довольно объёмного и достаточно разнообразного по составу. Он включает в себя золотые изделия – браслет, перстни, серьги, бубенчики, бляшки, бусинки, две подвески малых форм, большое количество лома от расформированных ювелирных изделий, два слитка. Сюда же входят и изделия из серебра (серьги), 13 жемчужин, два ювелирно обработанных камня. Были в кладе и монеты – четыре серебряных и две золотых. Монеты золотого клада датируются 1421 г. Оба клада, монетный и золотых изделий, принадлежали одному владельцу. Ценности были сокрыты предположительно между 1424 и 1428 гг., что соответствует времени похода Улугбека против Моголистана. Указывая на большое историко-художественное значение данного клада, Б.А. Байтанаев отметил, что он является первым в истории археологии Казахстана кладом золотых ювелирных изделия эпохи средневековья найденный в процессе раскопок.

Заключение. Сайрамские клады (в том числе и другие открытия и находки, последовавшие за ними) не были счастливой случайностью, а являются результатом углубленного и всестороннего изучения городища. Эти заметки, надо признать, весьма и весьма неполные, мы начали с короткого историографического экскурса в изучение Сайрама, чтобы более наглядно представить то, что было сделано Б.А. Байтанаевым в последующие десятилетия. Изложенное здесь – это и подведение итогов большой и плодотворной деятельности по изучению Сайрама. Но оно воспринимается и как своего рода анонс капитального научного исследования о Великом Испиджабе, которое непременно должно быть написано исследователем. В канун 60-летия пожелаем Б.А. Байтанаеву в этом, а также и в других больших и малых делах, удачи и успеха.

Список литературы

- Байпаков К.М. Средневековые города Казахстана на Великом Шёлковом пути. Алматы: Гылым, 1998. 216 с.
- Байпаков К.М. Средневековые города Сайрам, Отрар, Туркестан // Отан тарихы. 2002. № 3-4. С. 8-19.
- Байтанаев Б.А. Вопросы локализации Арсубаникета // Известия АН КазССР. Сер. филол. 1991. № 3. С. 31-38.
- Байтанаев Б.А. Археонимы и палеонимы Южного Казахстана: (к постановке ономастической терминологии) // Вестник МКТУ. 2001а. № 4-5. С. 62-67.
- Байтанаев Б.А. К этимологии оронима Казыкурт // Ауезовские чтения–3: труды науч.-практ. конференции. Шымкент, 2001б. Т. 1. С. 82-84.
- Байтанаев Б.А. О несторианском топониме Гаргирд // Актуальные вопросы лингвистики и лингводидактики: Межвуз. сб. науч. трудов. Шымкент: МКТУ им. А. Ясави, 2001в. С. 21-25.

- Байтанаев Б.А. От Испиджаба до Будухкета // Известия НАН РК. Сер. обществ. наук. 2002. № 1. С. 165-191.
- Байтанаев Б.А. Древний Испиджаб: Средневековый город Южного Казахстана на Великом Шёлковом пути / Изд. 2-е, перераб. и доп. Шымкент–Алматы: ЮКГУ, 2003. 136 с.
- Байтанаев Б.А. А.А. Диваев: Очерк жизни и деятельности. Алматы: ИА КН МОН РК, 2004. 260 с.
- Байтанаев Б.А. К вопросу о топографии и стратиграфии городища Сайрам // Известия НАН РК. Сер. обществ. наук. 2007. № 1. С. 62-81.
- Байтанаев Б.А. Древний и средневековый Испиджаб: автореф. дис. ... докт. ист. наук. Алматы, 2008. 53 с.
- Байтанаев Б.А. История археологического изучения Испиджабского историко-культурного района (XIX–XX вв.) // Известия НАН РК. Сер. обществ. наук. 2012. № 3. С. 178-194.
- Байтанаев Б.А. Сайрамский клад: Средневековое золото. Алматы: ИА КН МОН РК, 2013. 238 с.
- Байтанаев Б.А., Богомолов Г.И., Ергешбаев А. Мечеть Хызыр-Пайгамбар в селе Сайрам // Известия НАН РК. Сер. обществ. наук. 2008. № 1. С. 129-146.
- Байтанаев Б.А., Брагин А.О., Петров П.Н. Сайрамский клад тимуридских монет: (предварительные итоги) // Восхождение к вершинам археологии: м-лы Междунар. науч. конф. «Древние и средневековые государства на территории Казахстана», посвящ. 90-летию со дня рождения К.А. Акишева / Отв. ред. Байтанаев Б.А., Байпаков К.М. Алматы: ИА КН МОН РК, 2014а. С. 406-412.
- Байтанаев Б.А., Брагин А.О., Петров П.Н. Сайрамский клад тимуридских монет: Каталог. Алматы: ИА КН МОН РК, 2014б. Кн. I. 812 с.
- Байтанаев Б.А., Ёлгин Ю.А. О библейских и мусульманских агонимах старого Сайрама // Маргулановские чтения–14: труды науч.-практ. конф. «Археологические исследования в Казахстане» / отв. ред. Байпаков К.М., Байтанаев Б.А. Шымкент–Алматы: ЮКГУ, 2002. С. 227-231.
- Байтанаев Б.А., Ёлгин Ю.А. Библейские и коранические святыне Сайрама // Религиоведение. 2007а. № 4. С. 44-49.
- Байтанаев Б.А., Ёлгин Ю.А. О некоторых особенностях мемориального зодчества Сайрама // Кадырбаевские чтения: м-лы Междунар. науч. конф. / отв. ред. Бисембаев А.А. Актобе: [б./и.], 2007б. С. 341-344.
- Байтанаев Б.А., Ёлгин Ю.А. Некоторые черты ферганского зодчества в архитектурном наследии Южного Казахстана // Великий Шёлковый путь – золотой мост сближения культур и искусств народов: м-лы Междунар. науч.-практ. конф. (г. Туркестан, 14 декабря 2010 г.). Туркестан, 2010. С. 103-114.
- Байтанаев Б.А., Ёлгин Ю.А. Намазгох в Южном Казахстане (мечеть Ишан-Базар) // Известия НАН РК. Сер. обществ. наук. 2011. № 3. С. 139-151.
- Байтанаев Б.А., Ёлгин Ю.А. Мечеть Джамии в Чимкенте: Архитектурно-археологические исследования. Алматы: ИА КН МОН РК, 2012. 176 с.
- Байтанаев Б.А., Ёлгин Ю.А. Культовая архитектура Южного Казахстана: Архитектурно-археологические исследования памятников позднего ислама. Алматы: ИА КН МОН РК, 2013. 302 с.
- Байтанаев Б.А., Петров П.Н. Сайрамский клад чагатаидских монет (первая половина XIV в.) // Известия НАН РК. Сер. обществ. наук. 2014. № 5. С. 218-220.
- Байтанаев Б.А., Петров П.Н., Брагин А.О. Денежное обращение в Южном Казахстане в III–XV вв. Алматы: ИА КН МОН РК, 2020. Кн. I. 260 с.
- Байтанаев Б.А., Попова В.Н. Казахские народные археонимы // Материалы к серии «Народы и культура». М., 1993. Вып. XXV: Ономастика. Кн. I: Имя и культура. Ч. 1. С. 238-244.
- Беркинбаев Е., Мирхалдаров М. Загадочный город: Из истории древнего Испиджаб-Сайрама // Беркинбаев Е., Мирхалдаров М. Святыне Сайраме не счесть... Алматы: Онер, 2000. С. 10-17.
- Гейнс А.К. Путешествие в Туркестан: Дневник 1866 года // Собрание литературных трудов А.К. Гейнса: В 3-х т. СПб.: М.М. Стасюлевич, 1898. Т. II. 742 с.
- Ёлгин Ю.А. Михаил Евгеньевич Массон и архитектурное наследие Чимкентской области // Тез. докл. науч.-практ. конф., посвящ. 70-летию Чимкентского областного историко-краеведческого музея (10–12 октября 1990 г.). Алма-Ата: [б./и.], 1990. С. 7-10.
- Ёлгин Ю.А. Краткий научно-биографический очерк члена-корреспондента НАН РК Б.А. Байтанаева // Байтанаев Б.А.: Библиографический указатель / Сост. Ю.А. Ёлгин. Алматы: ЦНБ РК, 2012. С. 5-56 (Библиография учёных Казахстана).
- Иванов П.П. Сайрам: Историко-археологический очерк // Сборник Туркестанского Восточного института в честь проф. А.Э. Шмидта: (25-летие его первой лекции 15/28 января 1898–1923 г.). Ташкент, 1923. С. 16-59.

Иванов П.П. К вопросу об исторической топографии старого Сайрама // В.В. Бартольд: Туркестанские друзья, ученики и почитатели. Ташкент, 1927. С. 151-164.

Итенов А.О. Археологические работы на городище Сайрам // Тез. докл. науч.-практ. конф., посвящ. 70-летию Чимкентского областного историко-краеведческого музея (10–12 октября 1990 г.). Алма-Ата: [б./и.], 1990. С. 33-34.

Каримова Н.З., Байтанаев Б.А. Казахстан в сочинениях китайского дипломата и путешественника Чэнь Чэна // Маргулановские чтения–15: труды науч.-практ. конф. «Новые исследования по археологии Казахстана». Алматы: ИА КН МОН РК, 2004. С. 227-242.

Массон М.Е. Старый Сайрам // Известия Средазкомстариса. 1928. Вып. III. С. 23-42.

Сакральная география Казахстана: Реестр объектов природы, археологии, этнографии и культовой архитектуры / Под общ. ред. академика НАН РК Байтанаева Б.А. Алматы: ИА КН МОН РК, 2017. Вып. I. 904 с.

Смагулов Е.А. Массон и археология Туркестана // Культурное наследие Средней Азии. Ташкент, 2002. С. 237-241.

Baitanayev B.A., Yolgin Yu.A. Islamic architecture on the territory South Kazakhstan // *Oriente Moderno*. 2007. XXVI n.s. (LXXXVII, I). P. 35-53.

Devin DeWeese. Sacred History for a Central Asian Town: Saints, Shrines, and Legends of Origin in Histories of Sayram, 18th–19th Centuries. Figures mythiques des mondes musulmans / Ed. by D. Aigle (Aix-en-Provence). France: Edisud, 2000. P. 245-295.

References

Baipakov K.M. Srednevekovye goroda Kazahstana na Velikom Shyolkovom puti (The medieval cities of Kazakhstan on the Great Silk Road). Almaty: Gylm, 1998. 216 s. (in Russian).

Baipakov K.M. Srednevekovye goroda Sajram, Otrar, Turkestan [Medieval cities Sairam, Otrar, Turkestan]. // *Otan tarihy*. 2002. № 3-4. С. 8-19. (in Russian).

Baitanayev B.A. Voprosy lokalizacii Arsubaniketa [Issues of localization of Arsubaniket] // *Izvestiya AN KazSSR. Ser. filol*. 1991. №3. S. 31-38 (in Russian).

Baitanayev B.A. Arheonimy i paleonimy YUzhnogo Kazahstana: (k postanovke onomasticheskoy terminologii) [Archaeonyms and paleonyms of Southern Kazakhstan: (to the formulation of onomastic terminology)] // *Vestnik Mezhdunarodnogo Kazahsko-Turetskogo universiteta imeni Hodzhi Ahmeda Yasavi*. 2001a, № 4-5. S. 62-67 (in Russian).

Baitanayev B.A. K etimologii oronima Kazykurt [To the etymology of the oronym Kazykurt] // *Auezovskie chteniya – 3. Shymkent*, 2001b. 82-84 (in Russian).

Baitanayev B.A. O nestorianskom toponime Gargird. [About the Nestorian toponym Gargird] // *Aktualnye voprosy lingvistiki i lingvodidaktiki: Interuniversity collection of scientific papers*. Shymkent: Khoja Ahmed Yasawi International Kazakh-Turkish University. 2001c. S. 21-25 (in Russian).

Baitanayev B.A. Ot Ispidzhaba do Buduhketa [From Ispidzhab to Buduhkhet] // *Izvestiya NAN RK. Ser. obshchestv. Nauk*. 2002. №1. S. 165-191 (in Russian).

Baitanayev B.A. Drevniy Ispijab: Srednevekovyi gorod Yuzhnogo Kazahstana na Velikom Shyolkovom puti. Shymkent-Almaty: Auezov South Kazakhstan State University. 2003. 136 s. (in Russian).

Baitanayev B.A. A.A. Divayev: Ocherk zhizni i deyatelnosti [A.A. Divayev: An essay on life and activity]. Almaty: Margulan Institute of Archaeology (in Russian). 2004. 260 s.

Baitanayev B.A. K voprosu o topografii i stratigrafii gorodishcha Sajram [On the question of the topography and stratigraphy of the Sairam settlement] // *Izvestiya NAN RK. Ser. obshchestv. Nauk*. 2007. №1. S. 62-81 (in Russian).

Baitanayev B.A. Drevniy i srednevekovyi Ispijab: avtoref. dis. ... dokt. ist. nauk (Ancient and medieval Ispijab: thesis of the dis. ... Doctor of Historical Sciences). Almaty, 2008. 53 s. (in Russian).

Baitanayev B.A. Istoriya arheologicheskogo izucheniya Ispidzhabskogo istoriko-kul'turnogo rajona (XIX–XX vv.) [The history of the archaeological study of the Ispidzhab historical and cultural district (XIX–XX centuries)] // *Izvestiya NAN RK. Ser. obshchestv. Nauk*. 2012. № 3. С. 178-194. (in Russian).

Baitanayev B.A. Sayramskiy klad: Srednevekovoe zoloto (Sayram treasure: Medieval gold). Almaty: Margulan Institute of Archaeology, 2013. 238 s. (in Russian).

Baitanayev B.A., Bogomolov G.I., Ergeshbayev A. Mechet' Hyzyr-Pajgambar v sele Sajram [Khizir-Paygambar Mosque in the village of Sairam] // *Izvestiya NAN RK. Ser. obshchestv. nauk*. 2008. № 1. S. 129-146. (in Russian).

Baitanayev B.A., Bragin, A.O., Petrov P.N. Sajramskij klad timuridskih monet: (predvaritel'nye itogi) [Sairam treasure of Timurid coins: (preliminary results)] // *Voskhozhdenie k vershinam arheologii: m-ly*

Mezhdunar. nauch. konf. «Drevnie i srednevekovye gosudarstva na territorii Kazahstana», posvyashch. 90-letiyu so dnya rozhdeniya K.A. Akisheva / Otv. red. Baitanayev B.A., Baipakov K.M. Almaty: IA KN MON RK, 2014a. S. 406-412 (in Russian).

Baitanayev B.A., Bragin A.O., Petrov P.N. Sayramskiy klad timuridskih monet: Katalog (The Sairam treasure of Timurid coins: Catalog). Almaty: IA KN MON RK, 2014b. Book I. 812 s. (in Russian).

Baitanayev B.A., Yolgin Yu.A. O biblejskih i musul'manskih agionimah starogo Sajrama [About the biblical and Muslim life of old Sairam] // Margulanovskie chteniya–14 (Margulan readings–14) / Baipakov, K.M., Baitanayev, B.A. (eds.). Shymkent–Almaty: YuKGU, 2002. S. 227-231. (in Russian).

Baitanayev B.A., Yolgin Yu.A. Biblejskie i koranicheskie svyatyje Sajrama [Biblical and Quranic Saints of Sairam] // Religiovedenie (Religious Studies). 2007a. № 4. C. 44-49. (in Russian).

Baitanayev B.A., Yolgin, Yu.A. O nekotoryh osobennostyah memorial'nogo zodchestva Sajrama [About some features of the memorial architecture of Sairam] // Kadyrbaevskie chteniya: m-ly Mezhdunar. nauch. konf. / otv. red. Bisembaev A.A. Aktobe: [b./i.], 2007b. S. 341-344 (in Russian).

Baitanayev B.A., Yolgin, Yu.A. Nekotorye cherty ferganskogo zodchestva v arhitekturnom nasledii Yuzhnogo Kazahstana [Some features of Ferghana architecture in the architectural heritage of South Kazakhstan] // Velikiy Shyolkovyi put – zolotoy most sblizheniya kultur i iskusstv narodov: m-ly Mezhdunar. nauch.-prakt. konf. (g. Turkestan, 14 dekabrya 2010 g.). Turkestan, 2010. S. 103-114. (in Russian).

Baitanayev B.A., Yolgin Yu.A. Namazgoh v Yuzhnom Kazahstane (mechet' Ishan-Bazar) [Namazgoh in Southern Kazakhstan (Ishan-Bazar mosque)] // Izvestiya NAN RK. Ser. obshchestv. nauk. 2011. № 3. C. 139-151. (in Russian).

Baitanayev B.A., Yolgin Yu.A. Mechet Dzhami v Chimkente: Arhitekturno-arheologicheskie issledovaniya [Jami Mosque in Shymkent: Architectural and archaeological research]. Almaty: IA KN MON RK, 2012. 176 s. (in Russian).

Baitanayev, B.A., Yolgin Yu.A. Kultovaya arhitektura Yuzhnogo Kazahstana: Arhitekturno-arheologicheskie issledovaniya pamyatnikov pozdnego islama (Cult architecture of Southern Kazakhstan: Architectural and archaeological studies of monuments of late Islam). Almaty: IA KN MON RK, 2013. 302 s. (in Russian).

Baitanayev B.A., Petrov P.N. Sajramskij klad chagataidskih monet (pervaya polovina XIV v.) [Sairam treasure of Chagataid coins (the first half of the XIV century)] // Izvestiya NAN RK. Ser. obshchestv. nauk 2014. № 5. C. 218-220 (in Russian).

Baitanayev B.A., Petrov P.N., Bragin A.O. Denezhnoe obrashchenie v Yuzhnom Kazahstane v III–XV vv. [Monetary circulation in Southern Kazakhstan in the 3rd–15th centuries]. Almaty: Margulan Institute of Archaeology, 2020. Kn. I. 260 s. (in Russian).

Baitanayev B.A., Popova V.N. Kazahskie narodnye arheonimy [Kazakh folk archeonyms] // Materialy k serii «Narody i kultura» Moscow, 1993. Vol. XXV: Onomastika. Book I: Imya i kultura. Part 1. S. 238-244 (in Russian).

Berkinbayev E., Mirhaldarov M. Zagadochnyj gorod: Iz istorii drevnego Ispidzhab-Sajrama [The Mysterious City: From the history of the ancient Ispijab-Sairam] // Berkinbayev, E., Mirhaldarov, M. Svyatyh v Sayrame ne schest... (Saints in Sairam are innumerable...). Almaty: Oner, 2000. C. 10-17 (in Russian).

Geyns A.K. Puteshestvie v Turkestan: Dnevnik 1866 goda [Travel to Turkestan: Diary of 1866] // Sbornik literaturnyh trudov A.K. Geynsa V 3-t. Saint Petersburg: M. M. Stasyulevich, 1898. T. II. 742 s. (in Russian).

Yolgin Yu.A. Mihail Evgen'evich Masson i arhitekturnoe nasledie Chimkentskoj oblasti [Mikhail Evgenievich Masson and the architectural heritage of the Shymkent region] // Tezisy dokladov nauchno-prakticheskoy konferentsii, posvyashchennoy 70-letiyu Chimkentskogo oblastnogo istoriko-kraevedcheskogo muzeya (10–12 oktyabrya 1990 g.). Alma-Ata, 1990. S. 7-10 (in Russian).

Yolgin Yu.A. Kratkij nauchno-biograficheskij ocherk chlena-korrespondenta NAN RK B.A. Bajtanaeva [A brief scientific and biographical sketch of Corresponding member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan B.A. Baitanaev] // Baitanayev B.A. Biobibliograficheskij ukazatel / Сост. Ю.А. Ёлгин. Almaty: Central Scientific Library of the Republic of Kazakhstan, 2012. C. 5-56. (Bibliografiya uchyonyh Kazahstana). (in Russian).

Ivanov P.P. Sajram: Istoriko-arheologicheskij ocherk [Sairam: Historical and archaeological essay] // Sbornik Turkestanskogo Vostochnogo instituta v chest professora A.E. Shmidta. Tashkent, 1923. 16-59 s. (in Russian).

Ivanov P.P. 1927. K voprosu ob istoricheskoy topografii starogo Sajrama [On the question of the historical topography of old Sairam] // V.V. Bartoldu: Turkestanskije druzia, ucheniki i pochitateli (For V. Bartold: Turkestan friends, students and admirers). Tashkent, 1927. 151-164 s. (in Russian).

Itenov A.O. Arheologicheskie raboty na gorodishche Sajram [Archaeological work on the Sairam settlement] // Tezisy dokladov nauchno-prakticheskoy konferentsii, posvyashchenoy 70-letiyu Chimkentskogo oblastnogo istoriko-kraevedcheskogo muzeya (10–12 oktyabrya 1990 g.). Alma-Ata, [b./i.], 1990. S. 33-34 (in Russian).

Karimova N.Z., Baitanayev B.A. Kazakhstan v sochineniyah kitajskogo diplomata i puteshestvennika Chen' Chena [Kazakhstan in the writings of Chinese diplomat and traveler Chen Cheng] // Margulanovskie chteniya-15: trudy nauch.-prakt. konf. «Novye issledovaniya po arheologii Kazahstana. Almaty: IA KN MON RK, 2004. S. 227-242 (in Russian).

Masson M.E. Staryj Sajram [Old Sairam] // Izvestiya Sredazkomstarisa (News of the Sredazkomstaris). 1928. Vyp. III. S. 23-42 (in Russian).

Sakralnaya geografiya Kazahstana: Reestr ob'ektov prirody, arheologii, etnografii i kultovoy arhitektury (Sacred geography of Kazakhstan: Register of objects of nature, archeology, ethnography and religious architecture) / Baitanayev B.A. (ed.). 2017. Almaty: IA KN MON RK, 2017. Vyp. I. 904 s. (in Russian).

Smagulov E.A. Masson i arheologiya Turkestana [Masson and the archeology of Turkestan] // Kulturnoe nasledie Sredney Azii. Tashkent, 2002. S. 237-241 (in Russian).

Baitanayev B.A., Yolgin Yu.A. Islamic architecture on the territory South Kazakhstan // Oriento Moderno. 2007. XXVI n.s. (LXXXVII, I). P. 35-53 (in English).

Devin DeWeese. Sacred History for a Central Asian Town: Saints, Shrines, and Legends of Origin in Histories of Sayram, 18th–19th Centuries. Figures mythiques des mondes musulmans / Ed. by D. Aigle (Aix-en-Provence). France: Edisud, 2000. P. 245-295 (in English).

МРНТИ 03.61.91

DOI 10.51943/1814-6961_2022_4_172

РИТУАЛЬНАЯ ФУНКЦИЯ СОБАКИ В РОДИЛЬНОЙ ОБРЯДНОСТИ КАЗАХОВ

Сайкенева Динара Кайратовна^{1ID}, Морякова Малика Темирхановна^{2*ID}

¹Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана, Республика Казахстан, г. Алматы

²Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, Республика Казахстан, г. Алматы

*Автор-корреспондент

E-mail: Saiken.eva.d@gmail.com (Сайкенева), malika-94kz@mail.ru (Морякова)

Аннотация. В статье рассматривается ритуальная функция собаки в родильной обрядности казахского народа. Автор не ограничивается примерами из казахской культуры, для сравнения использует представления, связанные с собакой в культуре узбекского, киргизского народов. Мироззрение народов единой историко-этнографической области даёт более широкий круг источников, и выводы, сделанные по одному народу можно спроецировать на культуру родственного народа. Это даёт больше возможности для исследования малоизученных тем с ограниченными сведениями. А представители единого тюркского этноса в своих обычаях во многих странах сохранили единое представление о собаке и её роли, и несмотря на внешнее влияние различных религий, образ собаки сохранил своё исконное значение в традиционной жизни данных народов. Казахский народ будучи преемником тюркской культуры, безусловно разделяет его мифологические представления, но также получил влияние индоиранской мифологии и соответственно роль собаки заняла в ней важное место. В процессе исследования автор выявил новые ритуальные функции собаки: очищающие, защитные и фертильные. При помощи историко-сопоставительного анализа ритуалов и древнего мифологического мироззрения индоиранских народов семантический статус собаки в роли носителя фертильной силы, защитника от нечисти и очищающего объекта при детских болезнях (сглазе) отразился в её ритуальных функциях на каждом этапе родильного обряда народов Центральной Азии.

Статья может быть полезна для учёных востоковедов (филологов, историков, культурологов), магистрантов, докторантов PhD в их научных изысканиях.

Ключевые слова: собака, ритуал, родильный обряд, функция, мироззрение, мифология, обряд перехода, двойник

*Статья подготовлена в рамках научного проекта по гранту AP09259280 «Языки казахской культуры как основа этнической идентичности: семиотика и семантика» (2021-2023гг.) (Комитет науки Министерства образования и науки Республики Казахстан)

FTAMP 03.61.91

ИТТИҢ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ТУУ САЛТЫНДАҒЫ РӘСІМДІК ФУНКЦИЯСЫ

Сайкенева Динара Кайратовна^{1ID}, Морякова Малика Темірханқызы^{2*ID}

¹Абылай хан атындағы Қазақ Халықаралық Қатынастар және Әлем Тілдер Университеті, Алматы қ.

²Ш.Ш. Уәлиханов ат. Тарих және этнология институты, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

*Автор- корреспондент

E-mail: Saiken.eva.d@gmail.com (Сайкенева), malika-94kz@mail.ru (Морякова)

Түйіндеме. Мақалада иттің қазақ халқының туу салт-дәстүріндегі салттық қызметі қарастырылады. Автор, қазақ мәдениетінен алынған мысалдармен шектелмейді, салыстыру үшін өзбек, қырғыз халықтарының мәдениетінде итпен байланысты наным-сенімдердің мысалдарын қолданады. Біртұтас тарихи-этнографиялық аймақтағы халықтардың дүниетанымы дереккөздердің кең спектрін береді, ал бір халық жасаған тұжырымдарды туыс халықтың мәдениетіне жобалауға болады. Бұл аз зерттелген, шектеулі ақпараты бар тақырыптарды зерттеуге көбірек мүмкіндік береді. Біріңғай түркі этносының өкілдері өз елінің салтында ит және оның рөлі жайлы көзқарасы сырттан келген әр түрлі діннің әсеріне қарамай өзгермей сақталған. Қазақ халқы түркі мәдениетінің мұрагері бола отырып, ежелгі түркі идеяларының зор ықпалына ие болғаны сөзсіз, бірақ оның ықпалымен шектелмейді. Қазақ халқының босану салты үнді-иран мифологиясының ықпалына ие болды және соған сәйкес ит рөлінің маңыздылығы артты. Зерттеу барысында автор иттің жаңа рәсімдік функцияларын анықтады: жын-шайтаннан сақтайтын, ит арқылы дем салып ауру, көз-сөзден тазалап емдейтін және көп бала табуға ықпалын тигізетін – құт-береке әкелетін жаңа функциялары анықталды. Тарихи-салыстырмалы анализ көмегімен рәсім және ежелгі индоиран халықтың мифологиялық дүниетанымындағы иттің семантикалық статусы оның бала табу иеленуші ретінде, жын-шайтаннан қорғаушы ретінде және олардың ықпалынан сәбилерді тазартатын объектісі ретінде Орта Азия елдерінің босану рәсімінің әр бір кезеңінде рәсімдік функциясында белгіленген.

Мақала шығыстанушы ғалымдар (филологтар, тарихшылар, мәдениеттанушылар), магистранттар, PhD докторанттар үшін, олардың ғылыми ізденістерінде пайдалы болуы мүмкін.

Кілт сөздер: ит, рәсім, босану рәсімі, функция, дүниетаным, мифология, de passage рәсімі, егіз

IRSTI 03.61.91

RITUAL FUNCTIONS OF THE DOG IN GIVING BIRTH RITES OF KAZAKH PEOPLE

Saikeneva Dinara Kairatovna^{1ID}, Moryakova Malika Temirkhanovna^{2*ID}

¹Kazakh Ablaihan University of International Relations and World Languages, Almaty

²Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Almaty, Kazakhstan

*Corresponding author

E-mail: Saiken.eva.d@gmail.com (Saikeneva), malika-94kz@mail.ru (Moryakova)

Abstract. The article discusses the ritual function of the dog in the birth-giving rituals of the Kazakh people. The author does not limit the research with examples of the Kazakh culture, for comparison had been used ideas related to the dog in the culture of the Uzbek, Kyrgyz people. The worldview of the people of a single historical and ethnographic area provides a wider range of sources, and the conclusions drawn from one nation can be translated onto the culture of a kindred nation. This provides more opportunities for researching little-studied topics with limited information. The Kazakh people, being the inheritor of the Turkic culture, undoubtedly received a great influence of the ancient Turkic ideas, but they are not limited to its influence either. Giving-birth rites of the Kazakh people were influenced by Indo-Iranian mythology and, accordingly, the role of the dog took an important place in it. In the course of the research, the author identified new ritual functions of the dog: purifying, protective and fecund. Through historical comparative analysis of rituals and

ancient worldview of Indo-Iranian people the semantic status of dog as a carrier of fecundity power, guardian against the evil and purifying object of child disease (evil eye) is reflected in its ritual functions of every stage of giving birth rituals of Central Asian people.

The article can be useful for orientalists (philologists, historians, cultural scientists), undergraduates, PhD students in their scientific research.

Key words: dog, ritual, birth-giving rites, function, worldview, mythology, rite de passage, twin

Введение. В традиционном мировоззрении казахского народа собака играет важную роль, но является ли она лишь необходимостью продиктованной кочевой жизнью? Представители культурного функционализма несомненно связали бы её особую роль с кочевым бытом казахов: она охраняет стада или оповещает аул об угрозе, сопровождает на охоте. В скифский период на обширной территории от Крыма и до Саяно-Алтая находили захоронения собак со своими хозяевами, учёные полагают, что собаки сопровождали своих хозяев в потусторонний мир (Абетеков, 1978:59-65). Отмечается очень уважительное отношение к данным животным. Казахи сохранили много пословиц и высказываний связанных с собакой, что говорит о её важном месте в жизни кочевого народа. Именно поэтому казахи собаку считают «жеті қазынананьң бірі» - одним из семи сокровищ, также существует пословица «Итті тепкен, ырысты тебеді» - тот кто пинает собаку, пинает своё счастье. То есть отношение к ней всегда было уважительным. Но если рассмотреть образ собаки с семантической точки зрения, то безусловно мы сможем найти более древний пласт представлений, который связан с процессом формирования мифопоэтической картины мира. В данной картине мира, на уровне сакральных знаний собака имела иные функции, этот период связан с древне тюркскими представлениями и индоиранской мифологией.

Собака в культуре многих народов имеет более сложную функцию чем кажется на первый взгляд. В мифологии разных стран образ собаки варьируется от охранника подземного мира Цербера до мексиканской собаки ксоло, которая является проводником душ в загробный мир. В казахской культуре сформировался идеальный образ собаки, это собака охранник - тобет или же быстроногий охотник - тазы (кумай). Не мало сказано об этих собаках в этнографических записках (Диваев, 1908:149). В Казахстане на современном этапе начали возрождать культуру разведения данных пород и активно изучают историю их появления. На государственном уровне затронут вопрос о необходимости разработки законопроекта по сохранению и возрождению данных пород. Ценность, уникальность и необходимость в быту этих животных неоспорима, но мало сказано о том, какую функцию собака играет в мифоритуальной жизни казахов. В мифологическом словаре народов мира скудно освещена тема собаки и её ритуальной функции. Например, в мифологическом словаре Е.М Мелетинского и С.А. Токарева абсолютно отсутствует информация про собаку (Мелетинский, 1990), (Токарев, 1988). Цель данной работы на примере родильного комплекса казахского народа выявить ритуальные функции собаки и показать её семантическую составляющую. Ранее образ собаки в ритуалах казахского народа не рассматривался, а ограниченный круг исследований по данной теме делает данную работу актуальной в свете возрождающегося интереса к традиционному мировоззрению казахского народа.

Методы и материалы. В данной статье автор методом исторического, сравнительного и семантического анализа выявляет связь сохранившихся ритуалов казахского народа, где участвует собака с древними тюркскими и индоиранскими мифическими представлениями. Сравнительное исследование функций собаки в родильной культуре народов Центральной Азии позволяет при наличии базовых культурных элементов у данных народов вывести общую систему представлений, связанных с собакой у всех тюркских народов, в том числе и у казахов. Для сравнения был использован этнографический материал разного периода и разных тюркских народов с целью выявления особенного и общего, влияния извне, трансформаций древних представлений. Для того чтобы определить функции собаки в родильной ритуальности, прежде всего необходимо определить само понятие собаки в казахской культуре и культуре тюркских народов. В традиционном мировоззрении тюркских народов в трехчастной структуре мира собака относится к нижнему миру (Львова, 1988:32). Нижний мир в свою очередь связан с рождением, с плодородием, в этом же семантическом ряду находится и женское начало.

Результаты и их обсуждение. Мифопоэтическая картина мира любого народа имеет свою структуру. Наиболее частой считается трехчастное деление мира. Казахская модель мира имеет трехчастную, горизонтальную структуру мира, которая объединена мировой осью - деревом. Верхний мир принадлежит божествам Тенгри и Умай, срединный - людям и животным с тёплым дыханием, нижний мир является миром нечисти, порождённой Ерлик ханом, сюда также относят животных,

которые проживают в норах, рептилии, и животных с холодным дыханием. В.Н. Топоров полагает, что вертикальное членение демонстрирует космическую структуру мира, в то время как горизонтальное – структуру ритуальных действий (Топоров, 2010:20). В искусстве многих народов изображение мирового дерева часто сопровождается дополнительными персонажами (разными животными и людьми), которые являются участниками ритуала творения мира, в разных случаях изображаемые животные предстают как непосредственные творцы мира или являются тотемными предками определённых родов. Каждый из представителей трёх миров имеет свои характеристики. Собака по своей природе имеет амбивалентную природу, с одной стороны её причисляет к нижнему миру, в то же время она проживает рядом с человеком и охраняет его покой. Собака как в человеческом (среднем), так и в нижнем мире имеет функцию охранника - сторожа. У тюрков Алтая присутствует образ собаки у мирового дерева: «У основания тополя «две одинаковые чёрные собаки», которые охраняют земные пути и путь, ведущий в нижний мир» (Львова, 1988:32). Шамана, спускающегося в подземный мир, встречает собака-охранник подземного мира. Собака своим лаем предупреждает хозяев не только о приближении чужаков, но и о приближении нечисти, поэтому у тюрков не принято ночью прогонять или окликать лающих собак. Данные представления связаны с целым комплексом поверий, которые имеют отношение к традиционной модели мира, и непосредственно взаимосвязь среднего мира с нижним.

В трудах советских учёных интерес вызывает пару работ, в рамках сравнительного анализа можно обратиться к трудам посвящённым реликтам ритуалов хорезмских узбеков или к этнографии детства киргизского ребёнка. При помощи данных сведений автор сделал очень важные выводы по древним ритуалам, которые присутствуют у обоих народов, но не получали должного исследования (Снесарев, 1969). Очень много схожих обрядов у казахов и киргизов, это даёт возможность при отсутствии теоретических изысканий сопоставить сохранившиеся традиции и сделать необходимые выводы (Абрамзон, 1949:78-138). Также интересным является труд коллектива авторов «Традиционное мировоззрение Тюрков Южной Сибири», данный труд прежде всего интересен тем, что авторы рассмотрели взаимосвязь сакрального и профанного мира. И на примере обрядов тюркских народов Алтая подготовили обширный материал, который при сопоставлении традиций с центральноазиатскими тюрками даёт возможность сделать выводы по менее изученным вопросам (Львова, 1988). Среди отечественных учёных, статья «Культ собаки в казахской традиционной культуре» представляет собой культурологический анализ образа собаки в казахской традиционной культуре (Шайгозова, Султанова, 2017: 69-79). В труде «Семейная обрядность казахов: символ и ритуал» в целом в рамках обрядности казахского народа рассматривает присутствие собаки в ритуалах (Ерназаров, 2003). «Мир традиционной культуры казахов» также рассматривает отдельные моменты связанные с участием собаки в ритуалах (Шаханова, 1998:50). Несмотря на то, что в целом в отдельных исследованиях затрагивался образ собаки, её сакральные функции не были рассмотрены. Данная работа не претендует на всеохватывающее исследование а лишь ограничивается раскрытием сакральных функций собаки в родильном комплексе казахского народа.

Мифы о первопредке-собаке известны среди тюркских племён, ещё Плано Карпини в своих путешествиях упоминал о племени с собачьим лицом якобы некогда существовавших на территории Алтая (Шастина, 1957:48). Легенда «О красной собаке» повествует о происхождении киргизов от красной собаки и сорока девиц (Венюков, 1861:104-105). У киргизов бить, а тем более убить собаку, считалось большим грехом (Баялиева, 1981:20). Умершие предки у тюрков мыслилось неким фондом для получения души ребёнка. Казахи, например, приходили на могилы предков для испрашивания ребёнка. А древние тотемические представления тюрков, связанные с мифическим первопредком, где волчица или же собака выступает родоначальником племени также может иметь отношение к плодородию, далее на примерах рассмотрим, как это отразилось на родильной обрядности.

В многоэтапном родильном комплексе, который начинается задолго до самих родов и продолжается на протяжении одного года собаку привлекают к участию во многих ритуалах. Данные ритуалы по своему содержанию могут раскрыть разнообразные функции собаки, такие как оберегающие, очищающие, и плодотворящие.

Ссылаясь на труды В.Н. Топорова отмечаем, что собака становится одним из важнейших участников ритуалов в период беременности в горизонтальной структуре мира казахов. Одним из первых обрядов где присутствует собака является момент прихода невесты в дом жениха. А.Т. Толеубаев писал: «У некоторых восточных и северных казахов существовал обычай кормления собаки в подоле невесты. Это должно было способствовать её многодетности» (Толеубаев, 1991:31). В казахской культуре многие ритуалы имеют контактно-имитативную природу, то есть таким образом, во время кормления собаки, плодovitость собаки должна была передаваться невесте. Подол

платья невесты на семантическом уровне имеет связь с родильной функцией. Так, например, во время родов, вошедшие женщины или случайно попавшие на роды мужчины, должны разорвать подол своего платья и несколько раз сказать «Шык! шык!», что значит выходи. Это символически ассоциируется с раскрытием родового канала, облегчением в родах. То, что в обрядности именно участвует невеста, можно объяснить её особым “переходным” статусом. По теории Арнольда Ван Геннепа в обрядах перехода, то есть это любые обряды жизненного цикла, в котором человек «меняет» свой статус, например, рождение, свадьба, инициация неопитов, похороны. Участник данных обрядов проходит определённые этапы: прелиминарные (отделение), лиминарные (промежуток), постлиминарные (включение) (Ван Геннеп, 1999:50). каждый из этапов обязывает участников придерживаться определенного регламента поведения. Девушка наречённая невестой уже находится в таком неопределённом состоянии. Это состояние можно отнести к «лиминарным», то есть девушка отделена от своих сверстниц, но ещё не стала частью новой семьи, ещё не стала женой. Она находится в особом статусе во-первых, она чужачка, во-вторых «лиминальность» аналогична смерти, то есть она является представителем иного мира, не имеет статуса человека. Интересно, что очень часто лиминальность связывают со смертью, и свадебный костюм невесты является аналогией савана, прикрытое лицо, показывает её особенный статус - «не живой». Такое же отношение к новорожденному, полагают, что должен пройти определённый период времени до того, как он «очеловечится» то есть станет полноценным человеком. А такое лиминальное состояние делает человека восприимчивым ко всему сакральному. Так и в обряде с невестой, это её особенное состояние на сакральном уровне делает её восприимчивой к этому ритуалу, и собака, которая на семантическом, сакральном уровне обладает качеством плодовитости, может передать это качество именно восприимчивой стороне, то есть невесте. То есть такой обряд проводится только с невестой. Невеста получившая статус жены и не имеющая детей, не может проводить такой обряд.

На протяжении всей беременности женщина придерживалась огромного количества запретов и предписаний. Среди которых очень важное место отводили её взаимоотношению с собакой. Это также связано с её особым статусом, она ещё не стала матерью, но уже вынашивает плод, который на прямую связан с собакой. Здесь и возникает первое предположение, что плод - кут ребёнка (двойник ребёнка) может проявляться в виде собаки. Она не имела право прогонять или каким-либо образом обижать собаку, иначе это могло повлечь за собой плачевный результат: если она убьёт щенка, то ребёнок родится мёртвым, если только что родившая женщина прогонит собаку - выпадут зубы (Ерназаров, 2003:226). Здесь возможно сам плод и его сохранность имеют какую-то связь с собакой, в дальнейшем на других примерах, мы увидим, что собака часто выступает двойником человека, и вполне возможно сама является персонификацией души ребёнка - кута или его хранителем.

Среди других представлений, связанных с беременностью и рождением ребёнка при участии собаки интересным, является поверье у узбеков Хорезма, где бесплодная женщина, перешагнувшая через новорожденных щенят, может избавиться от недуга. Если один из щенков умрёт, то это явный признак того, что она родит ребёнка (Снесарев, 1969: 319-320). Данного рода поверье можно встретить у разных народов и на первый взгляд этот метод объясняется принципом переводной магии. Но в данном случае стоит прежде всего отметить, то что в ритуале используют щенят, а не других животных и как уже ранее говорилось, собака в родильных обрядах имеет особую очищающую и плодотворную силу. То есть, молодая женщина не просто перевела недуг, а приобщилась к плодовитости и получила “кут” ребёнка, так как подтверждением является умерший щенок.

Следующим этапом в родильном комплексе является забота о малыше. После родов новорожденного одевали в специальную рубашку «ит койлек». Данный обычай существует у всех народов Центральной Азии. Н.П. Лобачев писал: «очевидно, обычаи одевания ит койлек, как и «очистительный огонь» в свадебных обрядах, является отражением одного из стадийальных очень архаичных явлений в развитии религиозного мировоззрения, свойственного различным народам» (Лобачев, 1975:72). По сведениям С.М. Абрамзона, киргизы сначала эту рубашку одевали на собаку (Абрамзон, 1949: 101). Народы Центральной Азии полагают, что данная одежда должна защитить младенца от всякой нечисти. “Ит койлек” или собачья рубашка представляет из себя бесшовную, широкую туникообразную рубашку. Если в семье часто умирали дети её шили из семи (цифра 7 является символом завершенности, счастья) лоскутов или зачастую из старой одежды одного из долгожителей(старцев) (Шаханова, 1998:50). Простой крой рубашки со швами наружу и не подшитый подол и рукава возможно говорят о том, что её изготовили не для полноценного человека. В течении сорока дней душа ребёнка ещё не закрепилась, и его надо уберечь от нечисти. Собачья рубашка является неким маскирующим элементом. В тюркской культуре собака относится к нижнему миру. Возможно то, что сначала рубашку накидывают на собаку, наделяет её собачьим духом, тем самым

делает новорожденного незаметным для нечисти. Возможно это прием аналогичен тем обрядам где на детских вещах вышивали изображение драконов, змей с целью отвода глаз нечисти от них (Снесарев, 1969:40). Нечисть полагает, что это «свой» и таким образом не нападают на ребёнка. В свою очередь много сказано про запахи, которые якобы отличают человека от существ иного мира (Львова, 1988:88). Вполне возможно, что именно это представление связано с тем, что сначала рубашку накидывают на собаку, чтобы она оставила свой запах на одежде. Таким образом, в данном обряде собака имела защитную функцию, она должна была ввести в заблуждение нечисть. Очень часто в домах, где не выживали дети, ребёнка выносила из дому наречённая мать и тайком уходила далеко за речку, а в колыбель в это время клали щенят. Здесь они выполняли функцию двойника и вводили в заблуждение нечисть.

Также, в доме где часто умирали дети, новорожденному посвящали щенят, и называли одним именем с этим щенком, тем самым вводили в заблуждение нечисть (Сайт о казахской культуре, музыке и мифологии «Отукен» [Электронный ресурс]). Все зло направленное на ребёнка переходило на собаку. И в целом часто давали неприглядные, собачьи имена.

Лечебные и замещающие (двойник человека) функции собаки можно проследить на примере следующих ритуалов. Если ребёнка сглазили, то и здесь прибегают к участию собаки в ритуалах. При сглазе ребёнка, принимают следующие меры: три раза кипятят череп собаки, затем в этой воде купают ребёнка, или шерсть собаки опаливают и дают понюхать ребёнку, сажу наносят на лицо (Ерназаров, 2003:96). Щенку, которого специально подарили новорожденному, дают полизать младенца. Таким образом полагают, что собака заберёт на себя все болезни (Ерназаров, 2003:105). Собака в данном случае, перенимает все невзгоды на себя. Выступает неким двойником ребёнка, который его заменяет, защищает. Возможно эти оберегающие функции собаки восходят к казахской мифологии, где собака существовала ещё задолго до создания человека и уже была приставлена творцом, чтоб его защищать. Русский востоковед А.Е. Алекторов записал следующий миф (1861-1919):

«Всемогущий Аллах из глины слепил человека и отправился за душой, оставив собаку сторожить бездушное тело. В это время пришёл черт и захотел уничтожить тело, но собака не подпустила его. Разозлившись, черт мгновенно напустил холод, заморозил не имеющую шерсти собаку, подошёл к человеку и несколько раз плюнул на него. Через эти плевки к человеку перешли болезни и прочие несчастья. Вернувшись, Аллах дал человеку душу и отругал черта. Болезни и несчастья он оставил человеку, как свойственные земной жизни. Собаке же за верную службу подарил шкуру с густой шерстью» (Мажитов, 2007: 302-303).

Согласно легенде, черт, который успел плюнуть на человека при его сотворении, тем самым сделал его смертным и при жизни пытается его загубить, а собака все ещё охраняет человеческий покой. Тюрки полагали, что собаки и лошади могут чувствовать нечисть, собака с «двумя парами» глаз (со светлыми или тёмными пятнами над глазами) могла видеть, чувствовать нечистую силу и предупреждать об этом хозяина (Львова, 1989:91). Видимо данное представление имеет отношение к индоиранской зороастрийской традиции, где собаки с пятнами над глазами очень ценились, также полагали, что они видят духов, их использовали в разных ритуалах. Согласно зороастризму, собака обладает особым даром бороться с нечистой силой. Неуважительное отношение к собаке или же покушение на ее жизнь в посмертной жизни тяжко каралось. Она была равна по своему статусу с верующими зороастрийцами. Ей посвящено два фаргарда Венидада 13 и 15. В Авесте ежа относят к определённому виду собаки. В Авесте сказано: «Кто из творений Благого Духа с полуночи и до восхода солнца выходит убивать тысячи творений Злого Духа?» Отвечал Ахура Мазда: «Собака с колючей спиной, с тонкой длинной мордой, именуемая также ежом; Кто убивает ежа, губит собственную душу на девять поколений вперед, не найдет он пути через мост Чинвад, если только не искупит при жизни прегрешения свои». Полагают что ёж борется против злых творений Ангро-Манью (Muller, 1895:155-169; 176-185). Интересно, что узбеки Хорезма в шаманских камланиях использовали ежа для отвода злых духов; шкурка ежа, его иглы были известны в Хорезме как сильный оберег (Снесарев, 1969:323). Возможно данное объяснение прольёт свет на записи Ч.Ч. Валиханова, он писал: «казахи использовали иглы ежа при сложных родах, клали их на роженицу» (Валиханов, 1984:312). Так как, в казахском фольклоре больше не было найдено объяснений или ритуалов, которые были связаны с ежом и его иглками, то скорее всего его можно объяснить именно влиянием зороастрийской традицией - причисления ежа к породе собаки, которая в свою очередь борется с нечистью.

Абсолютно противоположное отношение к собаке отмечено в Центральной Азии с приходом ислама. Скорее всего это было связано не с тем, что собака в прямом смысле является «грязным» богонеугодным животным, а с тем, что культ собаки противоречил идеям ислама и поэтому против данного культа началось гонение, и привело к тому, что в исламе собака считается не чистым

животным. Так Г.П. Снесарев отмечал: «Особенно нечистой считалась «четырёхглазая» собака, имеющая два пятна над глазами («дорткузли ит»). Такую собаку дома не держали» (Снесарев, 1969:319). Для борьбы с идолопоклонничеством даже устраивали гонения на собак. В Хиве последнюю среду месяца сафара в городе происходило массовое избиение собак (Снесарев, 1969:321). Судя по тому, что акцент сделан на четырёхглазую собаку, то скорее всего речь идёт именно о борьбе с культом собаки. Но несмотря на это ритуальная практика родильного комплекса не претерпела больших изменений и вплоть до XX века сохранилась среди казахов.

Заключение. Таким образом, согласно приведённым примерам выявляются ритуальные функции собаки в родильной обрядности казахов, прежде всего мы отмечаем влияние зороастрийской культуры, где в основу представлений легла зороастрийская мифология - особенный статус собаки. Во-первых, очищающую функцию собаки мы можем трактовать её особой силой - видеть нечисть и прогонять её. Во-вторых, её фертильные (плодоносящие) функции можно связать с её принадлежностью к нижнему миру, и связать её с плодотворяющим началом нижнего мира и с представлением о том, что умерший предок, который уходит посмертно в нижний мир является фондом для новой жизни рода, что является влиянием древнетюркской культуры, где на первое место выходит структура мира и роль предка. В-третьих, в обрядах где умирает щенок происходит своего рода обмен дарами между мирами, если считать щенка неким двойником человека, то это получается равнозначным обменом. То есть собака выступает в роли двойника новорожденного и на протяжении определенного периода, находится рядом с ним, чтобы защитить от нечисти. Стоит акцентировать внимание на то, что во всех ритуалах используют собаку, а не другое животное, нельзя этот факт рассматривать как частный случай, так как он имеет месту быть в традициях у многих тюркских народов, следовательно это говорит об определённой закономерности, также мы не можем лишь утверждать, что это исключительно принцип переводной магии, но и имеет отношение приобщения к плодородию собаки - нижнего мира. Также тот факт, что собака выступает в виде двойника ещё нерождённого или новорожденного младенца обязывает женщину к особенному, почтительному отношению к ней.

Следовательно, индоиранские представления об очищающей и прогоняющей нечисть функции собаки легли в основу обрядов казахского народа, связанного с новорожденным и его безопасностью. Также в данном труде получилось хоть частично объяснить использование ежа или его иголок в родильной обрядности казахов, сопоставив его с магическими обрядами узбекского народа, где они также имели защитные функции и ссылаясь на авестийскую традицию, где ёж рассматривается как вид собаки, можно предположить, что именно это является объяснением его защитных функций против нечисти. Оба народа в той или иной мере являются наследниками индоиранских традиций, поэтому такого рода сопоставление является вполне уместным. Что же касается фертильной функции собаки, то здесь конечно же нужно обратиться к семантическому содержанию данного символа, исходя из её принадлежности к нижнему миру, который в свою очередь связан с землёй - плодородием, плодovitостью, стоит упомянуть, часто в эпосах алтайских народов упоминается плодovitость всякой нечисти, возможно это также связано с плодородием земли, собака также характеризуется как плодovитое животное, она также находится в том же семантическом ряду, что и плодородная земля, лоно матери.

Таким образом, собака в родильной обрядности казахов имеет осязаемое влияние двух древних традиций индоиранской и тюркской, она наделена фертильной, очищающей и защищающей функцией.

Список литературы

- F. Max Muller. Sacred books of the East. Vol.IV, second edition. Oxford, at Clarendon Press, 1895. 387 p.
- Абетеков А.К. О погребении собаки в усуньском кургане в чуйской долине // Ранние кочевники. КСИА. Вып. 154, 1978 С.59-65
- Абрамзон С.М. Рождение и детство киргизского ребёнка (из обычаев и обрядов Тяньшанских киргизов) // Сб. МАЭ. 1949. т. XII. С.78-138.
- Арнольд ван Геннеп., Обряды перехода. Систематическое изучение обрядов / Пер. с франц. М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1999. 198 с.
- Баялиева Т.Дж. Доисламские верования и их пережитки у киргизов и их преодоление. Дж. Фрунзе: Илим, 1981. 171 с.
- Венюков М.И. Очерки Заилийского края и Причуйской страны // Записки Императорского Русского географического общества. 1861. кн. 4. С. 79-116.
- Диваев А.А. Смесь: Ит-ала-каз // Этнографическое обозрение. 1908. № 1 и 2. С. 149-150.

Диваев Ә. Қазақ халық шығармашылығы. 2-ші бас. толық. Астана: Алтын кітап, 2007. 317 б.

Ерназаров Ж.Т. Семейная обрядность казахов: символ и ритуал. Алматы: ЗКО центр истории и археологии, 2003. 200 с.

История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков. Народные предания об исторических событиях и выдающихся людях казахской степи (XIX–XX) / сост. С.Ф. Мажитов. Алматы: Дайк Пресс, 2007. 500 с.

Лобачев Н.П. Формирование новой обрядности у узбеков. М.: Наука, 1975. 140 с.

Львова Э.Л. Традиционное Мировоззрение Тюрков Южной Сибири. Пространство и время. Вещный мир. Новосибирск: Наука. Сибирское отделение, 1988. 225с.

Львова Э.Л. Традиционное Мировоззрение Тюрков Южной Сибири. Человек и Общество. Новосибирск: Наука. Сибирское отделение, 1989. 243 с.

Мифологический словарь / гл. ред. Е.М. Мелетинский. М.: Советская Энциклопедия, 1990. 640 с.

Мифы народов мира. Энциклопедия. (В 2 томах) / гл. ред. С.А. Токарева. М.: Советская Энциклопедия, 1988. 719 с.

Путешествия в восточные страны ПIANO Карпини и Рубрука / Ред., вступ. ст. и прим. Н.П. Шастиной. М.: Государственное издательство географической литературы, 1957. 287 с.

Сайт о казахской культуре, музыке и мифологии «Отукен» [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

<http://otuken.kz/%D1%87%D0%B5%D1%82%D0%B2%D0%B5%D1%80%D1%82%D1%8B%D0%B9-%D1%80%D0%B0%D0%B7%D0%B4%D0%B5%D0%BB-%D0%BA%D1%83%D0%BB%D1%8C%D1%82-%D1%81%D0%BE%D0%B1%D0%B0%D0%BA%D0%B8-%D0%B8-%D0%B2%D0%BE%D0%BB%D0%BA%D0%B0/> (дата обращения 20.04.2022)

Сборник сочинений: в 5 т. Т.4. / Валиханов Ч.Ч. Алма-Ата: Главная редакция Советской Энциклопедии, 1984. 461 с.

Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. М.: Наука, 1969. 338 с.

Топоров В.Н. Мировое дерево. Универсальные знаковые комплексы. Т.1. М.: Рукописные памятники Древней Руси, 2010. 448 с.

Толеубаев А.Т., Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (XIX- начало XX в.). Алма-Ата: Гылым, 1991. 214 с.

Шайгозова Ж.Н., Султанова М.Э. Культ собаки в казахской традиционной культуре // Паемномаи фарханг. 2017. № 2. С. 69-79.

Шаханова Н.Ж. Мир традиционной культуры казахов (этнографический очерк). Алматы: Казахстан, 1998. 184 с.

References

F. Max Muller. Sacred books of the East. Vol. IV, second edition. Oxford, at Clarendon Press, 1895. 387 p. [in English]

Abetekov A.K. O pogrebenii sobaki v usunskom kurgane v chuiskoy doline [About burials of dog in usun tombs] // Rannie kochevniki. KSIA. Vip. 154, 1978. S. 59-65. [in Russian]

Abramzon S.M. Rozhdenie i detstvo kirgizskogo rebenka (iz obychev i obriadov tianshanskikh kirgizov) [Birth and childhood of Kyrgyz kid (from the customs and rituals of Tianshan Kyrgyz)] // Sb. MAE. 1949. Vol. XII, S. 78-138. [in Russian]

Arnold van Gennep. Obryadi perehoda. Sistematicheskoe izuchenie obryadov [Rite de passage. Systematic research of rituals] /per. S franc. Moscow: Vostochnaya literatura, RAN, 1999. [in Russian]

Baialieva T.Dzh. Doislamskie verovaniia i ikh perezhitki u kirgizov i ikh preodolenie [Pre-Islamic belief relics in Kyrgyz culture and overcoming them]. Frunze: Ilim, 1981. [in Russian]

Divaev A.A. Smes: It–ala-kaz [It-ala-kaz] // Etnograficheskoe obozrenie. 1908,1 and 2, S. 149-150. [in Russian]

Divaev A.A. Kazak khalyk shigarmashiligi [Kazakh folk art].(2d ed.). Astana: Altyn kitap, 2008. [in Kazakh]

Ernazarov Zh.T. Semeinaia obriadnost kazakhov: simvol i ritual [Family ritual of the Kazakh: symbol and ritual]. Almaty: ZKO tsentr istorii i arkheologii, 2003. [in Russian]

Lobachev N.P. Formirovanie novoi obriadnosti u uzbekov [Formation of new rituals of Uzbek]. Moscow: Nauka, 1975 [in Russian]

Lvova E.L., Oktiabrskaiia I.V., Sagalaev A.M., Usmanova M.S. Traditsionnoe Mirovozzrenie Tiurkov

Yuzhnoi Sibiri. Prostranstvo i vremia. Veshchnyi mir [Traditional worldview of Turks of Southern Siberia. Space and time. The world of the things]. Novosibirsk: Nauka. Sibirskoe otdelenie, 1988. [in Russian]

Lvova E.L., Oktiabrskaya, I.V. Sagaliev, A.M. Usmanova M.S. Traditsionnoe Mirovozzrenie Tiurkov Yuzhnoi Sibiri. Chelovek i Obshchestvo [Traditional worldview of Turks of Southern Siberia. Man and society]. Novosibirsk: Nauka. Sibirskoe otdelenie, 1989. [in Russian]

Mazhitov S.F. (Comp.). Istoriia Kazakhstana v russkikh istochnikakh XVI–XX vekov. Narodnye predaniia ob istoricheskikh sobytiakh i vydaiushchikhsia liudiakh kazakhskoi stepi (XIX–XX) [History of Kazakhstan in Russian sources of XVI-XX centuries. Folk legends about historical events and people of Kazakh steppes]. Almaty: Daik Press, 2007. [in Russian]

Meletinskii E.M. (Eds.) Mifologicheskii slovar [A dictionary of mythology]. Moscow: Sovetskaia Entsiklopediia, 1990. [in Russian]

Sait o kazakhskoi kulture, muzyke i mifologii «Otuken» [Site about Kazakh culture, music and mythology «Otuken»]. Retrieved from <http://otuken.kz/%D1%87%D0%B5%D1%82%D0%B2%D0%B5%D1%80%D1%82%D1%8B%D0%B9-%D1%80%D0%B0%D0%B7%D0%B4%D0%B5%D0%BB-%D0%BA%D1%83%D0%BB%D1%8C%D1%82-%D1%81%D0%BE%D0%B1%D0%B0%D0%BA%D0%B8-%D0%B8-%D0%B2%D0%BE%D0%BB%D0%BA%D0%B0/>(data obrashcheniya: 20.04.2022)

Shahanova N.Zh. Mir traditsionnoi kulture kazakhov (etnograficheskii ocherk) [The world of traditional Kazakh culture (ethnographic essay)]. Almaty: Kazakhstan, 1998. [in Russian]

Shaigozova Zh.N., Sultanova M.E. Kult sobaki v kazakhskoi nradicionnoi kulture [The cult of the dog in traditional kazakh culture]// Paemnomai farhang, 2017. № 2. S. 69-79.

Snesarev G.P. Relikty domusulmanskikh verovani i obriadov u uzbekov Khorezma [Relics of pre-Islamic belief and rituals of Choresm Uzbeks]. Moscow: Nauka, 1969. [in Russian]

Tokarev S.A. (Eds.). Mify narodov mira. Entsiklopediia. (V 2 tomakh) [Myths of the peoples of the world. Encyclopedia.] Moscow: Sovetskaia Entsiklopediia, 1988. [in Russian]

Toleubaev A.T. Relikty doislamskikh verovani v semeinoy obriadnosti kazakhov (XIX- nachalo XX v.) [Relics of pre- Islamic belief in family rituals of Kazakh (XIX – early XX centuries)]. Alma-Ata: Gylym, 1991. [in Russian]

Toporov V.N. Mirovoe derevo. Universalnie znakovie kompleksi [The World Tree. Universal iconic complexes] T.1. M.: Rukopisnye pamjatniki Drevnej Rusi, 2010. [in Russian]

Valikhanov Ch.Ch. Sbornik sochinenii [Collection of essays] (Vols.1-4). Alma-Ata: Glavnaia redaktsiia Sovetskoi Entsiklopedii, 1984 [in Russian]

Veniukov M. I. Ocherki Zailiiskogo kraia i Prichuiskoi strany [Essay of the Trans Ili region and Prichu countries]//Zapiski Imperatorskoho Russkoho heograficheskoho obshchestva. 1861, 4, S. 79-116. [in Russian]

**РЕЦЕНЗИЯ
СЫН-ПІКІР
REVIEW**

МРНТИ 03.20

DOI 10.51943/1814-6961_2022_4_181

**РЕЦЕНЗИЯ НА РУКОПИСЬ СБОРНИКА ДОКУМЕНТОВ
«ИЗ ИСТОРИИ ДЕПОРТАЦИИ. КАЗАХСТАН. 1945-1959 ГГ. ТОМ 4.»
(АЛМАТЫ, 2022. – 748 с.)»****Кыдыралина Жанна Уркинбаевна^{1*}ID**¹Атырауский университет им. Х. Досмухамедова, Атырау, Казахстан*Автор-корреспондент
E-mail: kydyralina@mail.ru

Аннотация. Рецензия подготовлена на рукопись 4-го тома сборника документов «Из истории депортации. Казахстан. 1945-1959 гг.», составленного Архивом Президента Республики Казахстан. Представленный в сборнике столь масштабный корпус архивных документов является плодом кропотливой работы составителей по изучению и систематизации исторических источников по теме. Архивные документы раскрывают официальные (публичные) и скрытые цели и позиции государственных, партийно-советских и карательных органов.

Ключевые слова: депортация, спецпереселенцы, спецпоселенцы, трудпоселенцы, трудармейцы, выселенцы, ссыльные, ссыльнопоселенцы, административно высланные.

Статья выполнена в рамках реализации проекта № OR11465470-OT-21 «Массовые политические репрессии в Казахстане в 20-50-х гг. XX в. и процессы реабилитации: создание единой базы данных» при финансовой поддержке Министерства образования и науки Республики Казахстан.

ҒТАХР 03.20

**«ИЗ ИСТОРИИ ДЕПОРТАЦИИ. КАЗАХСТАН. 1945-1959 ГГ. ТОМ 4.»
(АЛМАТЫ, 2022. – 748 С.)» ҚҰЖАТТАР ЖИНАҒЫНЫҢ ҚОЛЖАЗБАСЫНА
СЫН-ПІКІР****Қыдыралина Жанна Үркінбайқызы^{1*}ID**¹Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау, Қазақстан*Автор-корреспондент
E-mail: kydyralina@mail.ru

Түйіндеме. Пікір Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві дайындаған «Жер аударылу тарихынан. Қазақстан. 1945-1959 жж.» атты құжаттар жинағының 4-томының қолжазбасына жасалған. Жинақта ұсынылған көлемді архив құжаттарының топтамасы құрастырушылардың тақырыпқа қатысты тарихи дереккөздерді зерттеп, жүйелеудегі қажырлы еңбегінің жемісі. Жұмыстың құндылығы – бұрын партиялық-мемлекеттік құрылымдар мен арнаулы мекемелердің мұрағаттарында құпия және арнайы сақтауда сақталған қорлар, жинақтар көздерінің үлкен массивін алғаш рет ғылыми айналымға енгізу болып табылады.

Кілт сөздер: күштеп жер аудару, арнайы қоныс аударушылар, арнайы қоныстанушылар, жұмысшы қоныстанушылар, еңбек армиясы, жер аударылғандар, әкімшілік жолмен жер аударылғандар.

**REVIEW OF THE MANUSCRIPT OF THE COLLECTION OF DOCUMENTS
«ИЗ ИСТОРИИ ДЕПОРТАЦИИ. КАЗАХСТАН. 1945-1959 ГГ. ТОМ 4.»
(АЛМАТЫ, 2022. – 748 С.)»**

Kydyralina Zhanna Urkinbayevna^{1*ID}

¹Atyrau University named after Kh. Dosmukhamedov, Atyrau, Kazakhstan

Corresponding-author

E-mail: kydyralina@mail.ru

Abstract. The review was made on the manuscript of the 4th volume of the collection of documents “From the history of deportation. Kazakhstan. 1945-1959”, prepared by the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan. Such a large-scale corpus of archival documents presented in the collection, is the result of the painstaking work of the compilers to study and systematize historical sources on the topic. Archival documents reveal the official (public) and hidden goals and positions of state, party-soviet and punitive bodies.

Key words: deportation, special settlers, labor settlers, labor army, deportees, exiles, exiled settlers, administratively deported

Важная часть истории политических репрессий - депортация больших социальных групп и слоев населения, а также целых народов - долго еще будет оставаться одной из актуальных тем современной историографии. Как известно, до середины 1950-х гг. депортациям подверглись 15 народов и более 40 народностей СССР, Западная Сибирь и Казахстан были самыми крупными регионами размещения депортированного населения.

Рецензируемый 4-й том сборника документов «Из истории депортации. Казахстан. 1945-1959 гг.», подготовленный коллективом историков и сотрудников Архива Президента РК, продолжает успешно начатый и осуществляемый им проект подготовки фундаментального тематического многотомного издания. Представленный в сборнике столь масштабный корпус архивных документов, охватывающих период с 1945 по 1959 гг., является плодом кропотливой работы составителей по изучению и систематизации исторических источников по теме. Достоинством труда является введение впервые в научный оборот большого массива источников из фондов, коллекций, хранившихся ранее на секретном и особом хранении в архивах партийно-государственных структур и спецорганов, что представляет особую ценность для исследователей. Ведь для историка нет ничего более достоверного и информативного источника, чем архивы, в которых конкретные, но не всегда грамотно составленные документы передают атмосферу времени и нюансы изучаемых процессов и явлений. Архивные документы раскрывают официальные (публичные) и скрытые цели и позиции государственных, партийно-советских и карательных органов.

Материалы, публикуемые в томе, раскрывают достаточно сложную проблематику истории депортаций народов и насильственных переселений. Потому и обширный пласт архивных источников отложился на наиболее многочисленную в фондах категорию подвергшихся административным репрессиям и насильственно перемещенным на поселение в другие регионы: депортированные, спецпереселенцы, спецпоселенцы, трудпоселенцы, трудармейцы, выселенцы, ссыльные, ссыльнопоселенцы, административно высланные. Все они связаны с разными видами репрессий. Так, трудармейцы - граждане, подвергшиеся насильственной трудовой мобилизации и направленные в 40-50-е годы на промышленные объекты Урала, Сибири и Казахстана (советские немцы, северокавказские народы, крымские татары, армяне, греки, болгары с оккупированных немецкими фашистами территорий и представители других национальностей). Другая категория подвергнутых принудительной миграции - прошедшие проверочно-фильтрационные процедуры, это в основном репатрианты 1940-1950-х годов: советские граждане, попавшие в годы Отечественной войны в плен, окружение или на принудительные работы на оккупированной советской территории и территории воюющих стран (военнопленные, окруженцы, оstarбайтеры, фольксдойчи и др.); бывшие советские граждане, эмигрировавшие за границу и впоследствии добровольно или насильственно репатриированные в СССР (реэмигранты).

Известно, что термины «депортация» и «спецпоселение» не являются синонимами, но большинство депортированных находилось на спецпоселении. В 1949-1952 гг. на спецпоселение были отправлены новые контингенты: бывшие кулаки, выселенные из Прибалтики, Западной Украины, Западной Белоруссии, Правобережной Молдавии; «андерсовцы» (бывшие военнослужащие польской армии Андерса с семьями); иранцы, ассирийцы и другие «неблагонадежные», выселенные в 1950-1952 гг. из Грузии; иеговисты; бывшие басмачи с семьями, выселенные в 1950 г. из Таджикистана; выселенные по Указу Президиума Верховного Совета СССР от 23 июля 1951 г. (за бродяжничество и попрошайничество) и др. Свыше 100 тыс., ранее не подвергавшихся выселению немцев - местных жителей Урала, Сибири, Дальнего Востока, Казахстана, Средней Азии и некоторых других районов, были взяты на учет спецпоселений по месту своего постоянного жительства. Правовой статус различных категорий депортированных, спецпереселенцев и спецпоселенцев претерпевал различные изменения. Еще в период депортаций народов времен Великой Отечественной войны вышли ключевые документы, конституировавшие соотношение статусов отдельных контингентов депортированных и спецпоселенцев, иерархию различий на внутриконтингентном и межконтингентном уровнях.

Возвращаясь к рецензируемому изданию отметим, что в пяти разделах его представлен широкий комплекс источников, позволяющих всесторонне осветить тему. Первый раздел «Документы», состоящий из 7 подразделов, вобрал в себя в основной массе нормативно-правовые документы о послевоенных миграциях 1945-1952 гг.: репатриированных из Германии немцев; оуновцев и повстанцев Украины; выселенных из Молдавии; из Грузинской, Армянской, Азербайджанской ССР и Черноморского побережья; из Таджикской ССР; иранцев, ассирийцев и др. из Грузинской ССР в 1950-1951 гг.; бытовых принудительных мигрантов из Белорусской ССР.

Содержательно насыщен второй раздел «Документы о жизни спецпереселенцев. 1945-1956 гг.». Значительное внимание уделено документам, отражающим настроения пострадавших, их реакцию на происходящие события. Многие документы показывают усилия властей по организации труда депортированных, установленную персональную ответственность хозяйственных руководителей за ненадлежащее исполнение указаний партийно-государственных органов об устройстве спецпереселенцев. Третий раздел сборника посвящен процессу частичной реабилитации и возвращения депортированных на историческую родину.

Четвертый раздел «Статистическая отчетность о национальном составе партийных организаций Казахстана» также представляет интерес. В период нахождения на режиме спецпоселений депортированные сохраняли свое членство в партии и комсомоле. В этой связи хотелось бы дополнительного комментария в археографическом предисловии сборника. Пятый раздел «Депортация в воспоминаниях» и приводимый в приложениях перечень фотоиллюстраций, за сухим языком документов, несомненно, обогащают издание. Сборник снабжен историографическим и археографическим предисловиями, примечаниями, именным и предметно-тематическим указателями, списками сокращений, использованных архивных фондов. Рецензируемый труд соответствует современным требованиям издания исторических документов.

Вместе с тем результаты отбора и подачи составителями опубликованных документов порождают некоторые замечания по форме и содержанию сборника. Так, во втором разделе «Документы о жизни спецпереселенцев» включенный в него разнообразный корпус документов о трудовом использовании, хозяйственно-бытовом устройстве спецпереселенцев, трудностях их материально-продовольственного, правового положения (режиме спецкомендатур, заявления и справки о разрешении и прекращении выезда, отказа от освобождения из спецпоселения, снятия ограничений), социально-культурного обслуживания, образования и просветительской работы (награждения многодетных матерей, обучении детей в школах, поступлении в вузы), политико-воспитательной работе и настроениях среди спецпереселенцев (вступлении в партию, спецсообщения об антисоветских проявлениях, конфликтных взаимоотношениях между спецпереселенцами, рабочими по вербовке и местным населением) не систематизирован и представлен спешанно и вразброс. Целесообразней было бы четко сгруппировать данные источники внутри раздела, а ряд из них выделить в самостоятельный раздел. Можно было бы переименовать второй раздел: «Повседневность на режиме спецпоселений» с подразделами: «Материально-бытовое положение и трудовое использование депортированных», «Социально-культурное обслуживание спецпоселенцев и культурно-просветительская работа», «Власть и депортированные: политические настроения среди спецпереселенцев», «Взаимоотношения депортированных народов с местным населением». Документы, касающиеся правового статуса и его трансформаций, желательно объединить в отдельный раздел «Правовое положение спецпоселенцев».

Для закрепления высокого научно-методического уровня данного выпуска серийного издания необходимо усилить в нем археографическое предисловие с прояснением новизны издания и историографическое предисловие. В последнем желательно сделать краткий обзор теоретико-методологических вопросов и понятийно-категориального аппарата проблемы, соотношения статусов различных контингентов депортированных и спецпоселенцев, этапов и особенностей реабилитационной политики в послевоенное десятилетие и конце 1950-х гг.

Думается, что составители не останутся на достигнутом. Немалая часть интересных материалов по данной проблематике до сих пор не рассекречена. Изучение документов в ходе работы в составе рабочих групп Госкомиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий показывает наличие на секретном хранении в архивах спецорганов документов периода 1945-1948 гг. о депортированных народах, к примеру, находившихся на спецпоселении героях гражданской войны-бывших красных партизанах из числа корейцев, выселенных из ДВК. Между тем некоторым исследователям удалось опубликовать данные о режимной повседневности на спецпоселении, на основе изучения архивных документов представить специфические сведения о политических настроениях спецпереселенцев-чеченцев в ВКО, разоблачении организованных антисоветских выступлений, полученные через агентурно-осведомительную сеть из среды самих депортированных, числе спецпоселенцев, бравшихся в агентурные разработки и т.п.

Несмотря на указанные замечания, данный сборник заслуживает самой высокой оценки. Несомненно, издание будет востребовано как специалистами в исследовательской работе, так и всеми читателями, интересующимися историей. Остается лишь пожелать, чтобы подготовленный труд историков и архивистов был одобрен по издательской программе профильного министерства и скорее увидел свет.

**ЮБИЛЕЙ
МЕРЕЙТОЙ
ANNIVERSARY**

DOI 10.51943/1814-6961_2022_4_185

**ВИДНОМУ УЧЕНОМУ – ЭТНОЛОГУ-ПАМЯТНИКОВЕДУ
С.Е. АЖИГАЛИ ИСПОЛНЯЕТСЯ
70 ЛЕТ!**

Доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент Международной академии архитектуры стран Востока, Почетный заведующий Отделом этнологии и антропологии ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова Серик Ескендирулы Ажигали занимает прочное место в почетной когорте ведущих казахстанских ученых – гуманитариев. Его без колебаний можно назвать видным ученым – гордостью страны, образцом для подражания, своеобразным «маяком» для молодых поколений исследователей. Важные отличительные черты этой личности, приведшие его в число маститых научных деятелей Казахстана: неиссякаемое трудолюбие, любовь к своему делу – научному творчеству, а также высокая порядочность и принципиальность.

Путь в большую науку для юбиляра был, что называется, предначертан судьбой, но никогда не отличался легкостью, а был проложен неустанным трудом. В 1975 г. С.Е. Ажигали окончил исторический факультет КазГУ им. С.М. Кирова (ныне КазНУ им. аль-Фараби), где специализировался по кафедре археологии и этнографии. С 1975 по 1981 гг. работал в системе «Казреставрация» Министерства культуры КазССР; в этот период им были начаты комплексные полевые исследования памятников и разработка историко-культурных проблем крупнейшего Арало-Каспийского региона.

С 1985 года по настоящее время он работает в Институте истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. В 1989 г. в Ленинградском отделении Института этнографии АН СССР им была защищена кандидатская диссертация «Традиционные погребально-культовые сооружения Западного Казахстана как историко-этнографический источник». А в 1997 г. ученый защитил докторскую диссертацию «Генезис мемориально-культовой архитектуры кочевников Арало-Каспия II тыс. н.э. (ареал, типология, историко-культурная интерпретация)» в Институте истории и этнологии АН РК, по двум специальностям – «этнология» и «археология», и в этом универсальном качестве является единственным в республике специалистом.

Рис. 1. Профессор Серик Ажигали

С.Е. Ажигали является главным инициатором развития в стране актуального научно-практического направления «казахского (этнографического) памятниковедения», которое связано, в первую очередь, с изучением архитектурных мемориально-культурных, поселенческих, эпиграфических памятников обширной степной зоны Казахстана. Кроме того, ученый является разработчиком целого ряда важных проблем по исторической этнографии казахов, этнологии, культурологии и востоковедения, что нашло выражение в его трудах по этнической истории, культуре коня, системе скотоводческого поселения, погребальной обрядности, народному искусству казахов, религиозности сельского населения, вопросам диаспоры, истории отечественной этнографии, арабграфичной эпиграфике, суфизму и др. Долгие годы, с 1999-го по 2019-й, ученый возглавлял знаковый академический Отдел (фактически научный департамент) по этнологии и внес большой вклад в развитие этой науки, подготовку кадров и сохранение преемственности в кризисный ее период.

Важнейшим достижением многогранной деятельности ученого явилось осуществленное впервые комплексное обследование памятников истории и культуры, народного зодчества обширного Арало-Каспийского региона и введение в научный и общественный оборот огромного числа уникальных архитектурных комплексов в отдаленных, пустынных и полупустынных районах Манкыстау, Устюрта, Северного Приаралья и Прикаспия. Ему принадлежит ряд крупных открытий в этом обширном ареале: феноменальные культово-жилищные комплексы Доньыстау, некрополи Центрального Устюрта и Северного Прикаспия, уникальный средневековый мавзолей Абат-Байтак, выдающиеся памятники казахского мавзолейного зодчества в Северном Приаралье и т. д. На протяжении многих лет С.Е. Ажигали целенаправленно занимался поиском места захоронения хана Младшего жуза Абулхаира. В 2011 г. многолетние изыскания завершились резонансным научным открытием – местонахождение могилы, затерявшейся на огромном степном кладбище, было установлено и всесторонне доказано; а антропологами был воссоздан облик Абулхаир-хана.

Наряду с Западным Казахстаном ученый проводил этнографические и памятниковедческие изыскания в Южном Казахстане, Жетысу, Сарыарке; за пределами республики – в Горно-Алтайской АО РФ, Каракалпакстане, Астраханской обл. и др. Важнейшим результатом комплексных полевых исследований профессора С. Ажигали явилось всестороннее изучение культуры и памятников казахской диаспоры в Монголии, Китае и Российском Алтае. Необходимо отметить, что за 45 лет своей исключительно результативной полевой деятельности исследователь осуществил 50 комплексных, как правило, сложных, маршрутных, экспедиций: 30 – в Арало-Каспийском регионе, 15 – в Центральной Азии и 5 – в других регионах Казахстана и ближнего зарубежья.

Важным направлением научно-организационной работы ученого является организация и проведение крупных научных конференций по весьма обширной проблематике. Это, прежде всего, Международные конференции (форумы) «Арал-Каспийский регион в истории и культуре Евразии» (Актобе, 2006, 2011 и 2022); «XII Международный семинар по интеграции археологических и этнографических исследований» (Алматы, 2004); симпозиум/секция «Этнографическое памятниковедение» в рамках VIII Конгресса этнографов и антропологов России (Оренбург, 2009); 3 Симпозиума «Проблемы казахского памятниковедения» (Актобе, 2011; Атырау, 2012; Алматы, 2020); 3 Международные конференции по зарубежным казахам (2012–2014) – в том числе «Казахская диаспора Центральной Азии: история–культура–памятники» (Алматы, 2014); «Аргынбаевские чтения»; 1-я Международная научная конференция «Казахская этнографическая школа» (Алматы, 2019). Так, совсем недавно, в ноябре, была успешно проведена III Международная научная конференция по Арало-Каспийскому региону, в которой участвовало порядка 100 ученых из 10 стран. На многих крупнейших научных форумах за рубежом С.Е. Ажигали представлял казахстанскую науку – в частности, выступал с пленарными докладами на Конгрессах этнографов и антропологов России (Оренбург, 2009; Казань, 2019) и т. д.

Ученый является автором около 600 научных и научно-популярных работ, в том числе 25 отдельных изданий: монографий, книг, сборников статей, материалов организованных им конференций и т. д. Международную известность имеет его фундаментальный труд «Архитектура кочевников – феномен истории и культуры Евразии (памятники Арало-Каспийского региона)» (Алматы, 2002. 654). Среди крупных изданий можно отметить книгу-альбом «Памятники Манкыстау и Устюрта (с приложением карт)» (Алматы, 2014. 506 с. На 3-х языках), этапный труд «Обычаи и обряды казахов в прошлом и настоящем» (редактор-составитель; Алматы, 2001), Материалы Международной конференции «Казахская диаспора Центральной Азии: история – культура – памятники» (Алматы, 2014) и многие др.

Ученым подготовлено 8 кандидатов, а также 3 доктора наук, которые занимают достойное место в науке. Особо следует отметить, что при непосредственном участии, кураторстве и, нередко,

редакции профессора Ажигали (с 1998 по 2010 гг.) было защищено 52 кандидатских и докторских диссертаций по этнографии и этноархитектуре, которые проходили через Отдел этнологии и выносились на защиту, как правило, добротными, качественными исследованиями.

В настоящий момент Серик Ескендирулы полон творческих замыслов, продолжает активно вести исследования, осуществляет руководство новым научным проектом, посвященным актуальной проблеме методики полевых этноархеологических (этноархитектурных) исследований. Вклад ученого в науку Казахстана в текущем 2022 г. по достоинству был оценен руководством страны: он был награжден орденом «Парасат». Коллеги-историки знают С.Е. Ажигали как человека высокой культуры, скромного и порядочного. Строгая требовательность, непреклонность и принципиальность сочетается в нем с интеллигентностью и мягкостью в деловом и дружеском общении. Известному ученому, историку, этнографу, археологу Ажигали Серику Ескендирулы в эти дни исполняется 70 лет. Пожелаем юбиляру крепкого здоровья и неиссякаемых сил для покорения новых научных вершин этнологии и этноархеологии!

Рис. 2. Одно из крупных открытий ученого – средневековый шатровый мавзолей Абат-Байтак, долгое время считавшийся утраченным. Фото 1979 г.

Рис. 3. Участники Монгольской этнографо-этноархеологической экспедиции, руководимой профессором С.Е. Ажигали, во время работы среди населения. Баян-Ольгийский аймак, 2005 г.

Рис. 4. Открытие последних лет: гигантский казахский кулпытас высотой 4,75 м. Актюбинская обл., Байганинский р-н. Фото 2020 г.

ТАРИХШЫ БЕРЛІБАЕВ БАҚДӘУЛЕТ ТҮРБЕКҰЛЫ 70 ЖАСТА

Саясаттану ғылымдарының кандидаты, тарих ғылымдарының докторы, профессор, халықаралық ғылым академиясының педагогикалық білім саласының академигі - Берлібаев Бақдәулет Түрбекұлы

Берлібаев Бақдәулет Түрбекұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, халықаралық ғылым академиясының (Ресей) педагогикалық білім академигі. Ол, 1953 жылдың 17 қаңтарында Алматы облысының Нарынқол ауданы, Ворошилов (қазіргі Қошқар ауылы) колхозындағы қызметкер жанұясында дүниеге келіп, 1961-71 жж. Киров колхозындағы (қазіргі Шалкөде) орта мектепті бітірді. 1971-75 жж. әскери борышын өтеп келгесін, бір жылдай осы колхозда құрылысшы болды да, 1974-75 жж. Абай атындағы ҚазПИдің тарих факультеттің дайындық бөліміне оқып, 1975-1979 жж. осы факультеттің толық курсың үздік белгімен бітіргеннен кейін, өзі бітірген институттың КОКП кафедрасындағы педагогтық қызметін ассистент лауазымынан бастаған. **1991 ж. «Қазақстандағы колхоздардың өндірістік байланыстарының даму мәселелері» тақырыбында кандидаттық диссертациясын қорғаған.** 2002-2005 жж. Қазақ-Британ Техникалық университетінде оқытушылық қызметте болды. **2010 жж. «Қазақстандағы тарихи білімнің қалыптасуы мен дамуы: тарихи-теориялық зерттеу (1920-2001 жж.)» тақырыбында екі мамандық бойынша докторлық диссертациясын қорғап,** 2010-2011 жж. Алматы қаласындағы Қазақ-Түрік университетінің «Тарих және дін тану» факультетінде декандық қызметінде болған Бақдәулет Түрбекұлы, 2011 жылдан күні бүгінге дейін Алматы энергетика және байланыс университетінде профессорлық қызметінде еңбек етіп келеді.

Ғалымның 200 ге жуық ғылыми еңбектері болса, оның 4-і зерттеу монографиялары, 2-і оқулық, 2-і хрестоматия, 5-і ғылыми-танымдық естелік кітаптар, ондаған оқу-әдістемелік кітапшалар мен әдістемелік нұсқаулар. Мақалалары Қазақстан, Қырызстан, Ресей, Қытай, Түркия, Венгрия, Словакия, Австрия елдерінде жарық көрген. Ол Республикадағы БАҚ-тың публицист ретіндегі көрнекті насихаттаушысы бола жүріп, ұлт тағдыры, Желтоқсан көтерілісінің тағлымы, қазақ тілінің қоғамдағы орны мен рөлі, тарих және оның жанашырлары, идеология, ауыл өмірі мен оның болашағы, жастар т.б. өзекті тақырыптар бойынша ой толғап, қалам тартып жүрген белгілі ғалым, білікті педагог, ұйымдастыру қабілеті өте жоғары, кез-келген ортамен еркін араласа білетін өз ісінің шебер де білгір маманы.

Бақдәулет Түрбекұлы 2016-2018 жж. **«1920-1980 ж.ж. Қазақстанның қоғамдық-саяси, әлеуметтік-экономикалық және құқықтық тарихының өзекті мәселелері»** тақырыбында өзі

қызмет істеп жүрген АЭЖБУ ішіндегі қолданбалы ғылыми-зерттеу жобасына жетекшілік жасады. Ол - осы жобасында «Желтоқсандағы» қанды қырғын барысында басқаларға «зұлым» империя атанған КСРО сияқты елдің әділетсіздігін өмірмен ерте қоштасып бара жатып, бүкіл еліміздегі жастар тарапынан бірінші болып айтқан **Ербол Спатаевтың** ерлікке тән бейнесін университет мақтанышына айналғандыруға қол жеткізген бірден-бір тарихшы. Егер бұрын дәл осы университетте Ербол сияқты қаһарман студентке түймедей де құрмет көрсетілмей келсе, тарихшы Б.Т. Берлібаев 2011 жылы осы жоғары оқу орнына ауысып келген бойда Ербол Спатаев туралы материалдар жинаумен айналысты. Ақыры, 2016 жылы Желтоқсан көтерілісінің 30 жылдығына орай, осындағы №3-ші кітапхана залында Ербол Спатаевтың бүкіл өмір жолын көрсететін стенд-көрме жабдықтап, Ерболдың рухы арқылы студенттердің патриоттық сезімдерін оята білді.

2023 жылы 17 қаңтарда 70 жасқа келетін **Берлібаев Бақдәулет Түрбекұлын** республиканың бүкіл тарихшылар қауымы «Отан» журналы арқылы оның мерейтойына құттықтау тілегін білдіреді.

**МАЗМҰНЫ
CONTENTS
СОДЕРЖАНИЕ**

**ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
SOURCE STUDING AND HISTORIOGRAPHY
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ**

Ташқараева Ә.М., Кумеков Б.Е. «ШЕЖІРЕ-И-ТАРАКИМЕ» ШЫҒАРМАСЫНДАҒЫ АУЫЗША ТАРИХ ДӘСТҮРІ: ДЕРЕКТЕМЕЛІК ТАЛДАУ ЖӘНЕ ТӘПСІРЛЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	5
Төлебаев Т.Ә., Шорманова А.И. СТАТИСТИКА САЛАСЫНДАҒЫ ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҚҰЖАТТАРДЫҢ ҚҰЖАТ АЙНАЛЫМЫ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ОРНЫ МЕН МАҢЫЗЫ ЖӘНЕ ДАМУ ЖОЛДАРЫ	15
Анисимова И.Ю., Рамазанова Ф.С. ПРОБЛЕМАТИКА ПОВСЕДНЕВНОСТИ В ИСТОРИОГРАФИИ XX-XXI ВЕКА	30
Үскәк А., Zhumatay G. THE EXPERIENCE OF ORGANIZING MEASURES TO TRANSLATE OFFICE WORK INTO KAZAKH LANGUAGE (1923-1925)	40
Мамытова С.Н., Сулейменова К.К. ПРИМЕНЕНИЕ IT ПРИ ИЗУЧЕНИИ И ПОПУЛЯРИЗАЦИИ ИСТОЧНИКОВ И МАТЕРИАЛОВ ПО ИСТОРИИ МАССОВОГО ГОЛОДА В КАЗАХСТАНЕ В 30-е ГОДЫ XX ВЕКА: ОПЫТ 3D РЕКОНСТРУКЦИИ	48

**ЖАҢА ЗАМАН ТАРИХЫ
NEW HISTORY
НОВАЯ ИСТОРИЯ**

Шамғонов А. 1836-1838 ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ БАТЫС АЙМАҒЫНДАҒЫ ХАЛЫҚ-АЗАТТЫҚ КӨТЕРІЛІС.....	59
Жумагамбетов Т.С., Сундетова А.Н. «КАГАНЫ И ХАНЫ «ЙЕКИ МОНГОЛ УЛУСА.....	72
Маргулан А.С. К ВОПРОСУ О ПРОИСХОЖДЕНИИ УРУС ХАНА ПРАРОДИТЕЛЯ ОСНОВАТЕЛЕЙ КАЗАХСКОГО ХАНСТВА ЖАНИБЕКА И КЕРЕЯ	80
Атангаева Б.Ж., Сайранбекова Ұ.С., Ахметова Р.Д. ҚАЗАҚ ӨЛКЕСІНДЕГІ КӘСІПКЕРЛІК: ҰЙЫМДАСТЫРУШЫЛЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ (XIX Ғ. ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ-XX Ғ. БАСЫ).....	90

**XX-XXI ҒАСЫРЛАР ТАРИХЫ
HISTORY OF THE XX – XXI CENTURIES
ИСТОРИЯ XX – XXI ВВ.**

Нурпеисов Е.К., Жусуп С.А. ИСТОРИЧЕСКИЕ ФАКТЫ О СУВЕРЕНИТЕТЕ АЛАШ	101
---	-----

Сыздыкова А.М., Аманова А.С., Молдакимова А.С. БАЙЛАР МЕН КУЛАКТАРДЫ ЖОЮ БАРЫСЫНДАҒЫ ПАВЛОДАР ЕРТІС ӨңІРІ ХАЛҚЫНЫҢ ҚАРСЫЛАСУ КӨңІЛ-КҮЙІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ	111
Исмагулов Ұ.Ш., Исмагулова Д.М. ҚАЗАҚСТАНДА ЖЕР НОРМАСЫН ЖАСАҚТАУ ЖӘНЕ ЖЕР ҚОРЫН АНЫҚТАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ (1917-1930 ЖЖ.).....	121
Қасымова Д.Б., Құдайбергенұлы Б., Мамраймов С.Д. СОҒЫС ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ «ҚОСТАНАЙ ОБЛЫСЫНЫҢ ІСІ» ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН БАСШЫЛЫҒЫНЫҢ ҰСТАНЫМЫ	132

**ЭТНОЛОГИЯ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ
ETHNOLOGY AND ARCHEOLOGY
ЭТНОЛОГИЯ И АРХЕОЛОГИЯ**

Ажигали С.Е., Турганбаева Л.Р. ИСТОРИКО-АРХИТЕКТУРНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ МАВЗОЛЕЯ АЛМАТ-ТАМЫ В СЕВЕРНОМ ПРИАРАЛЬЕ (В КОНТЕКСТЕ ОХРАННО-РЕСТАВРАЦИОННЫХ РАБОТ НА ПАМЯТНИКЕ)	142
Ёлгин Ю.А. ИЗ ИСТОРИИ ИЗУЧЕНИЯ СРЕДНЕВЕКОВОГО САЙРАМА: К ЮБИЛЕЮ АКАДЕМИКА Б.А. БАЙТАНАЕВА.....	160
Сайкенева Д.К., Морякова М.Т. РИТУАЛЬНАЯ ФУНКЦИЯ СОБАКИ В РОДИЛЬНОЙ ОБРЯДНОСТИ КАЗАХОВ	172

**РЕЦЕНЗИЯ
СЫН-ШҚІР
REVIEW**

Кыдыралина Ж.У. РЕЦЕНЗИЯ НА РУКОПИСЬ СБОРНИКА ДОКУМЕНТОВ «ИЗ ИСТОРИИ ДЕПОРТАЦИИ. КАЗАХСТАН. 1945-1959 ГГ. ТОМ 4» (АЛМАТЫ, 2022. – 748 С.).....	181
--	-----

**ЮБИЛЕЙ
МЕРЕЙТОЙ
ANNIVERSARY**

ВИДНОМУ УЧЕНОМУ – ЭТНОЛОГУ-ПАМЯТНИКОВЕДУ С.Е. АЖИГАЛИ ИСПОЛНЯЕТСЯ 70 ЛЕТ!.....	185
ТАРИХШЫ БЕРЛІБАЕВ БАҚДӘУЛЕТ 70 ЖАСТА!.....	189